

Шарк Ҳақиқи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

9. 1983

52-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Мундарижа

ТОШКЕНТНИНГ 2000 ЙИЛЛИГИГА

Ўйғун. Дўстлик бўстони; Ҳамид Ғулом. Тошкент таронаси; Борис Пармузин. 1966 йил, апрель; Рўзи Қодирий. Таъзим; Раззоқ Абдурашид. Ифтихор. Шеърлар	3—11
Назир Сафаров. Ҳаёт мактаби	136
Ота Отажонов. Битта нондан бошланган йўл	138
Абдусодиқ Ирсов. Тарих varaқларида Тошкент адиблари	145
Тошкентнинг таржимаи ҳоли	149
Худойберди Тўхтабоев. Йиллар ва йўллар. Роман	12
Барот Бойқобилов. Юдузли осмон. Достон	67
Чорм Екубов. Шердон дев. Қисса	109

АЛ-ХОРАЗМИНИНГ 1200 ЙИЛЛИГИГА

Рўзимат Отаев. Асрлардан келган нур. Достондан лавҳа	128
Музаффар Хайруллаев. Буёқ ватандошимиз Ал-Хоразмий	168

ИЛК ҚАДАМЛАР

Назар Шукуров. Буғдойзорлар	133
---------------------------------------	-----

ПАРТИЯ ҚАРОРЛАРИ ЖАСОРАТГА ЧОРЛАЙДИ

Бектош Раҳимов. Коммунизм мактабининг бир дarsi	156
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Дано Абдуразоқова. Доҳий асос солган дўстлик	165
--	-----

САНЪАТ

Баҳриддин Насриддинов. Ўзбек қизининг овози	178
---	-----

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

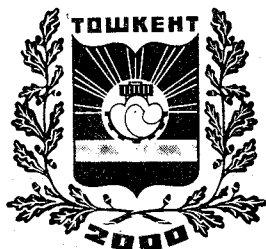
Марат Нурмухамедов. СССР халқлари ва адабиётлари дўстлиги буржуа советшуносларининг қийшиқ кўзгусида	181
Асил Рашидов, Наим Каримов. «Шунчаки ёзмок, бу — шоирга ўлим!»	186
Ортиқбой Абдуллаев. Тонг нафаси	192
Бахтиёр Назаров. Халқчил ижод	194

ТАҚРИЗЛАР

Едгор Обидов. Инкилоб остонасига туташ йўллар	197
Муҳаммадҷон Ҳакимов. Урга Осиё китобат санъати	198
Турсунбой Адашбоев. Эгуликнинг кечи йўқ	200
Сафо Матҷонов. Ўзига хос дунё	202

ҒУЛҚАЙЧИ

Мамасоли Саримсоқов. Касб танлаш	204
Рашид Абдулла. Ташвиш	205
Конвертларни қайчилаганда	205
Маданий ҳаёт	206

Уйғун,
Ўзбекистон ССР халқ шоири

Дўстлик бўстони

Озод диёримизнинг шавкату шони Тошкент,
Аллома халқимизнинг иқболи, жони Тошкент.

Тарихда номи машҳур, жангу жадалда ғолиб,
Доим зафар қозонган мардлар макони Тошкент.

Қўйнида кеча-кундуз порлар Ильич чироғи,
Нури билан нурафшон айлар самони Тошкент.

Республикамга лойиқ шавкати зўр пойтахтим,
Хур, бахтиёр элимнинг жону жаҳони Тошкент.

Бағрида ўсди яшнаб санъат, ҳунар, саноат,
Фазлу камолу илму донишнинг кони Тошкент.

Бошдин-оёғи гулшан, гулзору боғу бўстон,
Боғларга берган оро, боғлар боғбони Тошкент.

Кўркем, баланд бинолар, гўзал, олий саройлар,
Кўк тоқига чўзиб бўй ўсар ҳар они Тошкент.

Келса саёҳат айлаб дўстлар узоқ-яқиндан
Хурсанд бўлар уларни кўрган замони Тошкент.

Боғбону ишчи, деҳқон, олим, қурувчи, меъмор
Ижодидан яшарган дўстлик бўстони Тошкент.

Тинчлик ишига содиқ, эллар билан иноқ, дўст,
Аҳдини бузмагай ҳеч тинчлик қўрғони Тошкент.

Ленин даҳосидандир топган қадрү камоли,
Хур, бахтиёр элимнинг жону жаҳони Тошкент.

Тошкент таронаси

I.

Она сути билан гўдак жонига
Ҳаётга муҳаббат бўлганидай жо,
Инсоннинг қалбига ва виждонига
Покликни сингдирдинг, Ленин жонажон!

Изланиш, интилиш — одам хислати,
Фақат тополмаган сенгача йўлин,
Сен билан озодлик гулин ислади,
Нурли орзуларга тўлдирди кўнглин.

У фақат тингларди иқбол нақлини
То сен тузганингча одил партия.
Заҳматқаш башарнинг қалбу ақлини
Таълимотинг билан қилдинг тарбия.

Ленин — эзгу меҳри денгиз устозим,
Донолар ичида тенгсиз устозим,
Тасаввур этолмас халқлар, замонлар
Ўз истиқболини сенсиз, устозим!

Нураган деворлар, жин кўчаларни
Эслайман — юртимнинг ўтмиши аччиқ.
Кўринг чўнг майдонлар, кенг кўчаларни,
Тошкентим қопқаси жаҳонга очиқ.

Унинг кўкрагида, метин гумбазда
Шарққа йўл кўрсатиб Ленин туради.
Ҳар он, ҳар дақиқа, ҳар бир нафасда
Гупиллаб уради уйғоқ юраги.

Нуроний юзидан ўқийман маъно,
Синчков кўзларига боқаман мамнун.
Ленин бор бўлгани сабабли дунё
Еришиб, йўқликка чекинади тун.

Доҳий, сен бўлганинг сабабли юртим
Бахт ватани бўлиб доврўғ таратди.
Элим камолини амалда кўрдим,
Бир элки, саҳрода жаннат яратди.

Такрор айтаман мен, тенгсиз устозим,
Одамзодга меҳри денгиз устозим,
Тасаввур этолмас халқлар, замонлар
Ўз истиқболини сенсиз, устозим!

Ленин — энг ардоқли, энг эъзозли ном,
Эрк, тенглик, қардошлик, иқболга эғиз.

Ленин ва партия! Башарни мудом
Қулликдан озодлик томон элтдингиз.

Ленин — улуғ боғбон,
бахт уругини
Унинг сўзи ила ерга экамиз.
Ленин таълимоти, чўнг йўригини
Байроқдай кўтарар Марказкомимиз.

Ленин — доно падар, унинг фарзанди
Юз миллат, халқу эл, аймоғу улус.
Буларга раҳнамо, булар дилбанди
Инқилоб сарбони буюк оға рус:

Зулмнинг қоронғи кечаларидан
Саодат тонгига олиб чиққан халқ!
... Утаман Тошкентим кўчаларидан:
Иш, ижод тинимсиз қайнар, урар барқ.

Ҳар бино — санъатнинг бир нишонаси,
Ёрқин нақш, рангларнинг ол, ферузлиги.
Ана, азамат қаср — давр кошонаси,
Номи ҳам рамзийдир: Халқлар дўстлиги!

Болалик чоғимда ёлғиз бир конка
Кўриниб қоларди яғир от тортиб.
У кунлар чекинди мисли кўланка,
Чекингандай зулмат ва эски тартиб.

Метро бекатлари — мармар қасрлар
Миллион одамлар-ла эрта-кеч гавжум.
Ташаккур, партиям, янги асрлар
Октябрдан чехра очгани учун.

Ленин нур тўлдирди онгга, юракка,
Шарқимиз уфқида порлади қуёш.
Ишонч-ла боқамиз биз келажакка
Ленин кўзи билан, азиз замондош!

Ленин ва партия бошлаб мардона,
Улғайди одамзод, ёшарди дунё.
Фахру ғуруримиз гўзал замона,
Ҳаётдай мангудир бу сўнмас зиё!

2.

Пахтамининг оқлиги —
юрагимиз оқлиги,
Хирмонлар юсаклиги —
кўкрагимиз тоғлиги,
Бошингда нурли қуёш —
бахтимиз порлоқлиги,
Зафаринг — Ватан кўрки,
эллар вақтичоғлиги,
Салом, шонли Тошкентим,
ғолиблар байроқлиги!

Денгизлар дарёлардан
пайдо бўлганисимон,
Сенинг чўнг меҳнатингдан
жўшар мамлакат — уммон,

Мабодо шаҳарларни жамлаб
десак бир осмон,
Сен унда ёруғ юлдуз
мангу ёрқин, чароғон,
Қадрли ўлкаларнинг
суюги, ардоқлиги!

Аввало ишчи диёр,
коммунистик ижодкор,
Дўстлик кошонасини
яратган моҳир меъмор,
Етмиш ҳунар соҳиби,
чин маънода соҳибкор,
Қурама этаклари —
кенг воҳада пахтакор,
Салом, шонли Тошкентим,
ғолиблар байроқлиги!

Москванинг иниси,
дейди сени элимиз,
Кремль юлдузлари
ёритади йўлимиз,
Ифтихорга тўлади
шарафингдан дилимиз,
Қувониб табриклаймиз,
қўлимизда гулимиз,
Салом, шонли Тошкентим,
ғолиблар байроқлиги!

3.

Ўзбекистон ССР халқ шоири Зулфияга

Шаҳар марказида кўркам бир уй бор,
Тўрт томон — хиёбон, гуллар доира.
Бу ерда яшашни этмиш ихтиёр
Ардоқли бир инсон, ҳассос шоира!

Чинорлар бу уйга соя ташлайди,
Ойнаванд айвонга мўралар офтоб.
Гулдор пардаларда санъат яшнайти,
Мисоли рассом хўб беазаган китоб.

Сукунат — бу уйнинг остонасида,
Ҳамма билар: тинчлик, сокинлик даркор,
Нур ёнар шоира ишхонасида,
Шу тиниқ чироққа меҳр, ҳавасим бор:

Ипак нур силайти шоира сочин,
Чарчоқ кўзларига беради ором.
Уйда шеър туғилар...

Биз унинг ташин
Сергак қўриқлашда этайлик давом.

«Йўл берк!» белгисини доим бузгувчи —
Шофёрлар!

Сизлардан ёлғиз илтимос:
Илҳом парилари юмшоқ сузгувчи —
Йўлда кўрсатмангиз ортиқ эҳтирос:

Моторга зўр берманг, сигнални босманг,
Юринг, юрган каби оёқ учида.
Бу лаҳза фикрлар қилмакдадир жанг
Тўрт қаватли уйнинг баланд бурчида.

Бу лаҳза шоира толмишдир ўйга,
Ташбеҳлар туғилар, истиоралар,
Нозик юрагини солиб минг кўйга,
Шафқатсиз тиги-ла ҳаёт поралар.

Ҳой, сиз, шўх йигитлар, маъшуқа қизлар,
Нетай, қаҳқаҳангиз бу лаҳза ортиқ!
Бу лаҳза шовқинни тўхтатингизлар,
Шоира сизларга шеър этар тортиқ!

Бу дам кўшнилар ҳам секин сўзлашар,
Чунки ён хонада шоира яшар,
Шоира юраги билан сўзлашар,
Юракки, бир муштга жамланган башар.

Бу дам қушларга ҳам дилдан илтижо:
Эй бетинч жонворлар, чуғурлашмангиз.
Шоира юраги тонгдай мусаффо,
Чайқалиб турибди мисоли денгиз.

Оқ қоғоз бетига қуйилар сатр —
Ақлу тафаккурдан туғилган сўзлар.
Севги оловида ўртанган бағир —
Инсонлар бошига сочган юлдузлар.

Ўз шеърини ўзи ўқир шоира,
Гўё жаранглайди сокин тунда соз.
Бу — ҳаёт, муҳаббат, ширин хотира...
Шамоллар, ғувламанг, сиздан илтимос!..

4.

Дўстларим, бахт энг гўзал орзулардан туғилар,
Орзулардай покиза туйғулардан туғилар!

Бахт йўлини энг қийин йўл деганлар донолар,
Бу йўлда остин-устун бўлган эски дунёлар,
Инсонларни илондай бўғган олов, саҳролар,
Гоҳо самум ёндирган, гоҳо босган дарёлар,
Осонликча амалга ошган эмас рўёлар,

Тарихнинг китоблари жуда оғир ўқилар,
Шодлик, машаққатлардан, қайғулардан туғилар!

Улуғ йўлда покликни ҳамиша шиор этдик,
Дўстликни, қардошликни маңгу устувор этдик,
Бирлик, маслакдошликни дилдан барқарор этдик,
Жами жондош халқларни қўллаб, бахтиёр этдик,
Кўнглимизни энг олий умидларга ёр этдик,

Ахир, умидсизларда нафас доим бўғилар,
Умид эркин фикрлар — оҳулардан туғилар!

— Бахтинг борми? — десалар,
— Бор! — дегудек иқбол бу,

Жаҳон тан олган давлат,
эзгуликда камол бу,
Яшнаган ҳур табиат
тароватли жамол бу,
— Қайдан бундай юксалиш? —
Кўп ўринли савол бу,
— Тенг халқларга ҳаёт бу,
башарга истиқбол бу!

Ахир, шоҳи энг тоза ипаклардан тўқилар,
Худди шундай: бахт тиниқ ёғдулардан туғилар!

Иигирманчи асрда яшаганимдан шодмен,
Советлар диёрида суюклимен, озодмен.
Қатта оилам билан фаровонмен, ободмен,
Ўзбекистон мадҳини тонглар этиб ижод мен,
Бахтни куйлаб ўтгаймен элимда умрбод мен.

Дўстларим, бахт энг гўзал орзулардан туғилар,
Орзулардай покиза туйғулардан туғилар!

Борис Пармузин

1966 йил, апрель:

Кўча

Шоирлар, кўчага сизлар қўйган ном
Жарангдор, сержило, шўх бўлсин пича.
Қаранг, яшаб келар дилларда мудом
«Ун икки терак» деб номланган кўча.
Жажжи эдинг, кўчам, лекин кўпларга
Қувонч улашардинг болакай мисол.
Тераклар остини этарди пакка
Еш-яланг оқшомда айласа висол.
Қўшиқлар ўзгарар,
Ешарар замон,
Бўлар кўп ваъдалар ҳаттоки унут.
Фақат яшил бўркли тераклар ҳамон
Ошиқ-маъшуқлардай шивирлаб хушнуд.
Еш эдик, борлиқ ҳам ёш эди зотан,
Дарахтга қўл тираб турганда хушҳол,
Эсга ҳам келмасди: «Тераклар ростдан
Ун иккитамикин?» деган бир савол.
Улар ўсаверди елкама-елка,
Сояга ғарқ айлаб уйлар томини.
Аввал кўшиғини жо этиб дилга,
Сўнг кўча тан олур шоир номини.
Хом ғишт иморатлар гуре кетди, тамом,
Зўр офат урганда шахримга теша.
Лекин кўшни эрур қалбимга мудом
«Ун икки терак» деб аталган кўча.

«Искра» бекати

Хотира елкангдан тортқилаб дадил,
Ўтмиш-ла юзма-юз қилар ногаҳон:
Мана — ўтиб кетган аллақайси йил,
Кинонинг олдида жўшар оломон.
Сен ёрни кутасан,
Кутасан ёна:
«Билет борми?» деган ёр сўроғини.
Кўзгуга бир боқиб,
Сўрар у яна:
«Ахир олдингизми яхшироғини?»
Ана, оқ пардада қутуради ёв,
Танклар югуради зал сари тикка.
Деворнинг ёнида қотасиз икков,
Кўзлар ўргангунча қоронғиликка.
Тор каби, акс-садо уйғотар қалбда
Экранни забт этган тасвир, товушлар.
Худди севги ўзи бергандай далда,
Хуркак қўлларингиз аста қовушар.
Бошқалар келар сўнг,
Сўзлашар ишқдан
Сизнинг ўрнингизда жимгина туриб.
... Яна оқ пардада қутурар душман,
Танк аса янгидан чиқар югуриб...
У пастак бинонинг ўрнида энди
Муҳташам кошона кўтаради қад.
Лекин хотиримиз қатига сингди
Бизга бахт улашган кўҳна иморат.
... Турар йўл бўйида чанг босиб хиёл
Кўкимтир рақамли кўрсаткич тахта.
Негадир энтикар кондуктор аёл
Шу бекат номини атаган вақтда...

Хусниддин ШАРИПОВ таржимаси

Рўзи Қодирий,
уйғур шоири

Таъзим

Оҳанрабо меҳринг бахш этди қанот,
Сен эдинг қаршимда нурли бир жаҳон.
Сенга етаклади мени эътиқод,
Вағрингда бахт топдим, азиз онажон!

Сенда иқбол кўрдим, сенда топдим бахт,
Дўстлар даврасида янгради созим.
Эй қадим ошиён, навқирон пойтахт,
Менинг дил тўлқиним, янгроқ овозим.

Мафтунман чароғон оқшомларингга,
Кундузлар сафоси — дунёча илҳом.
Мафтунман бетакрор оқ тонгларингга,
Хар фаслинг ўзгача этар мени ром.

Шамолинг, чақмоғинг, офтобинг, боғинг —
Бир эртақ, бир афсун... жўшқин табиат.
Ҳар лаҳзанг, ҳар лавҳанг — дилга ардоғинг,
Барқ урар кўнгилда тиниқ шеърят.

Нону туз, таълиминг, меҳринг, кенг феълинг,
Улкан дарёлигинг дилни этар лол.
Буюк Ватан ичра бахт топган элинг
Менинг ўз элимдир — мангу истиқбол.

Сен дўстлик қалъаси! Қатрада қуёш —
Акс этгандек Ватан сенда жамулжам.
Бугун уфқларга ёйиб кенг қулоч
Мардона балқийсан собиту ўктам.

Сенда Москванинг ҳашамати бор,
Ленинград кўрки, Киев камоли.
Ригаю Вокунинг файзи сенга ёр,
Чунки сен дўстликнинг олий аъмоли.

Мармар кошоналар савлатига боқ,
Буюк хазиналар силсиласи бу.
Пахтангдек чеҳранг ҳам нурли ва оппоқ,
Сен — асил орзулар акс этган кўзгу.

Бунда инсон учун олам муҳайё,
Юраклар севинчдан, бахтдан жаранглар.
Севгидан улғайди бу азим дунё,
Севгидан мавжланди бу олтин ранглар.

Қутлайман муқаддас, ёрқин йўлингни,
Ўғлингман, кўксимда фахр ила қувонч.
Қуёшга тенгладим ўтли дилингни,
Чегара, масофа билмайди қуёш!

Муборак икки минг ёшинг, азизим,
Кўркингда икки минг баҳор кўрки жам.
Қўл кўксимда, сенга этаман таъзим,
Ленин даҳосидан яшнаган олам!

Жуманжӯа, ЖАББОРОВ таржимаси

Раззоқ Абдурашид

Ифтихор

Шаҳрим,
Она маскан —
Қадимий Шошим,
Сени қутлагайман
Бу масрур саҳар,
Сени қутлагайман...
Муборак ёшинг
Улчашга ожиздир
Сонлар, саноклар...
Икки минг йиллик, бу —
Ақлга, фанга

Ҳозирча бўй берган
Бир боб умрингдан...
Икки минг йиллик, бу —
Жумла жаҳонга
Белгили, ибратли
Китоб умрингдан.
Бироқ шу икки минг
Йилнинг ўзи ҳам
Рўйи рост кўрсатар
Қадду камолинг...
Башар тарихига

Ярашиқ, ўқтам
Шаҳарсан,
Узга хос кўркинг, залваринг!..
Бу фараҳли саҳар
Иўғрилган нурга,
Серғовур бағрингга
Ташларкан назар —
Кўмилган бўламан
Фахру сурурга,
Туяман кўнглимда
Ифтихор, самар...
Шундай ифтихорки,
Ер пучмоғида
Муборак кентларнинг
Бирисан, шаҳрим,
Шундай ифтихорки,
Ҳаёт боғида
Соҳибкор элларнинг
Ерисан, шаҳрим...
Шундай ифтихорки,
Буни сен билан
Тақдирини қўшган
Ҳис этар фақат,
Шундай ифтихорки,
Юракдан, дилдан
Жўшиб гапиришга
Берар у журъат!
Нега фахрланмай,
Шаҳрим — онажон,
Етти иқлим билан
Бўлсанг ҳамнафас.
Не-не юртлар учун
Бўлсанг бир армон,
Не-не улусларга
Орзу ва ҳавас!
Нега фахрланмай,
Қуёшга етса
Узатгудай бўлсанг
Пахтакор қўлинг,
Етти иқлим билан
Туташиб кетса
Шаҳрим, ҳаёт йўлинг,
Истиқбол йўлинг!
Тош шаҳар аталар
Эдинг қадимда.
Энди озод Шарққа

Бўлдинг бош шаҳар.
Қайта тикланурсан
Ҳар кун, ҳар дамда —
Минг йилларни ошган,
Кўнгли ёш шаҳар...
Сенга бегонадир
Маҳдудлик, торлик,
Ахир, нон шаҳрисан,
Нажот шаҳрисан,
Ҳунаринг яхшилик,
Мўъжизакорлик,
Яратиш шаҳрисан,
Ҳайрат шаҳрисан!
Туртмайсан мусофир
Дея ғарибни,
Барчага баробар
Очиқ қучоғинг.
Бағрингга ололдинг
Шарқ ҳамда Ғарбни,
Тотувлик белгиси
Эрур байроғинг!
Нега фахрланмай,
Тошкент деганда
Кишилар кўзида
Бир нур порласа,
Нега фахрланмай,
Тошкент деганда
Бир умид порласа,
Ғурур порласа...
Шундай белгиликсан
Бугун оламга,
Бағри кенг, заҳматкаш,
Танти халқинг бор.
Бир жило бахш этиб
Ҳар мубҳам дамга
Сени яшнатмоқда,
Этмоқда пойдор.
Сен — буюк Ватаннинг
Кўрки, зарҳали,
Эзгулик қасрига
Пойдор бўлган йўл.
Қардошлик шаҳари,
Дўстлик шаҳари —
Нурафшон Тошкентим,
Доим омон бўл.

Социалистик реализм адабиёти ва санъати меҳнаткашларнинг маънавий турмушини бойитишга, уларни коммунистик идеаллар руҳида тарбиялашга катта ҳисса қўшмоқда. Кўп миллатли совет санъаткор зиёдаларининг партия ишига садоқати, халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқаси — улар эришган ютуқларнинг негизидир.

(КПСС Марказий Комитетининг июнь (1983) Пленуми қароридан).

ЎзССР · ЎзКП

Худойберди
Тўхтабоев

ИШЛАР ВА ИШЛАР

Роман

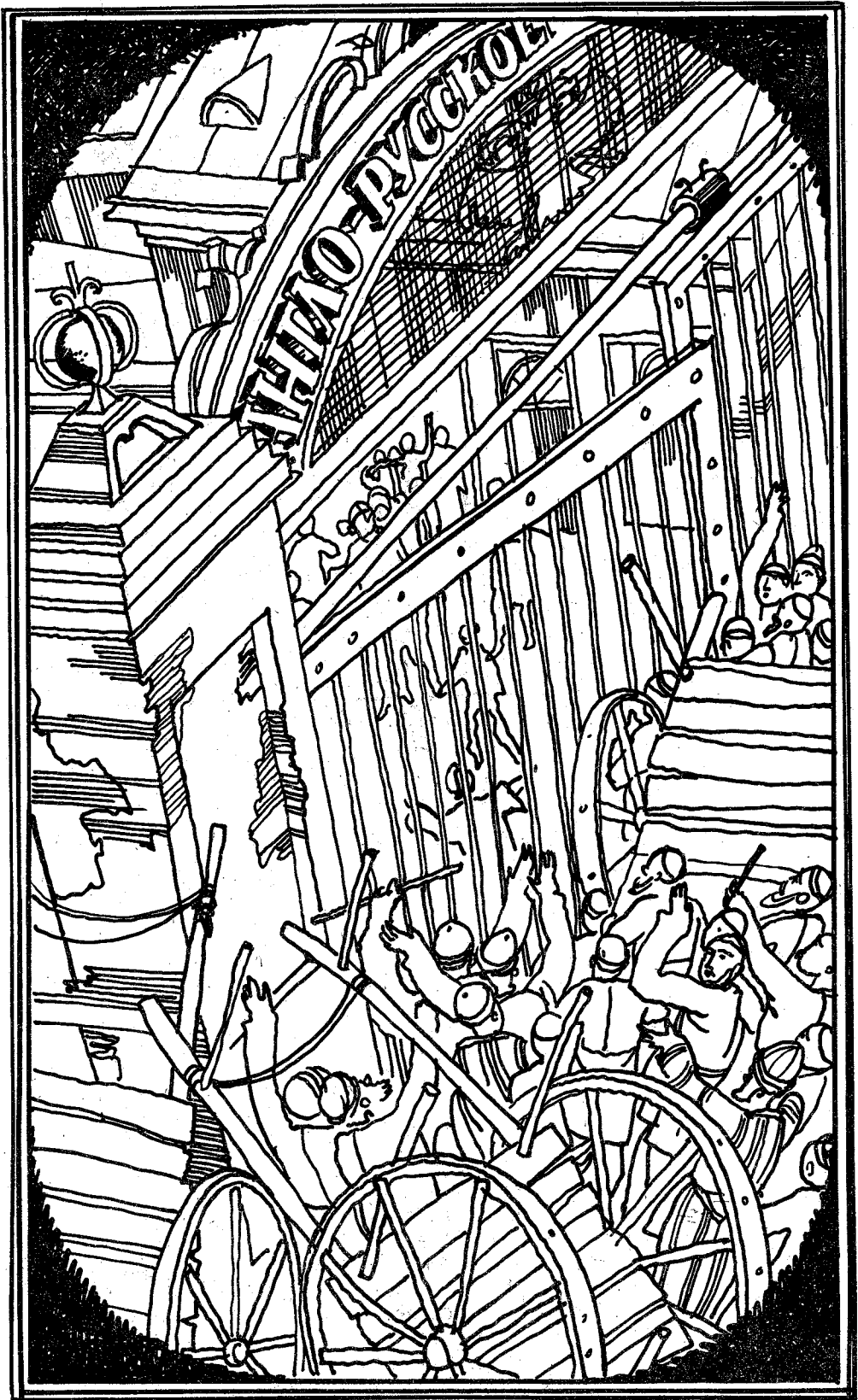
1-ҚИСМ

Омадсиз кунлар

Аравакашлар

Асли номи «Англо-русско-туземное братство», маҳаллий кишилар, ширкат, деб номлаган савдо шубасининг Риштон бўлини масида гадаён бошланганига уч кун бўлди. Риштонни дилкушо уч кундан буён дошқозондек биқирлаб қайнаб турибди. Ширкатнинг юзлаб аравакашлари, туякашлари, омборларда мол сараловчи хизматчилари, Қўқондан Марғилонгача бўлган қишлоқларни айланиб аҳолига қарзга пул берувчи, ҳосилни чамалаб пишмасиданоқ улгуржи сотиб олувчи агентлар, мирзалар ширкат хўжайини Шакархон ноибнинг карвонсаройига тўпланиб, шамолдек гувуллаб овоз берапти:

- Ҳақимизни икки баравар оширсин!
- Қўқонда қанчадан берса бизга ҳам шунчадан берсин!
- Бойларда инсоф қолмади ўзи.

— Инсофи бўлса бой бўлармиди?

Миршабхона нозири старшина Темирбек бетоқат, ғазабнок, оёғи куйган товукдек бир жойда туролмайди. «Ҳаммасини қиличдан ўтказиш керак эди, қиличдан!» деб қаёққадир от чоптириб кетади, қаёққадир ҳафсаласи пир бўлиб яна қайтиб келади.

Шакархон ноибнинг навкарбошиси Зокир исмли калласи хумдек келадиган йигит ўн тўрт навкарни ортидан эргаштириб гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага қамчи ўқталиб, дағдага қилиб боради. «Калтаклашга рухсат берилмапти, бўлмаса ҳар биттангни этингни шилиб, суягингни чайнаган бўлардим» дея аламини остидаги бедовдан олади, тизгинини маҳкам тортган кўйи қамчилаб жониворни турган жойида гир-гир айлантиради. Ем таллашиб отлар кишнайди, чўк тушиб ётган туялар бўкиради, кимдир сўкинади, кимдир ашула айтади. Лайлак қилиб қўйилган араваларнинг соясида тўрттадан, бештадан бўлиб ўтирган аравакашлар ўртасида гурунг тўхтамайди. Ҳў нариги тўдада «гарткам, ё Жамшид» дейишиб яланғоч кўкракларига шапиллатиб уриб, ошиқ ташлашапти. Бериги тўдадан:

— Ҳой, наркиндан менам бир тортай.

— Отанг сомон тутатмаган-у, нари турсанг-чи.

— Бер деяпман.

— Қўлингни ол.

— Чилимингни синдираман, банги!

— Кекиртагингни узиб ташлайман, сўтак!— деган дарғазаб овозлар эшитилади.

Отларнинг ёпиғини полос ўрнига тўшаб, эгар-жабдуқларга ёнбошлаб ўтирганлар ҳам бор.

— Менга қара, бу ғалвани ким бошлади ўзи?— деб сўрайди бири.

— Ким бўларди анави учта гўрсўхта-да,— дейди бошқаси.

— Секинрок, эшитиб қолишмасин,— деб қўяди учинчиси.

— Эшитса қўрқадиган жойим йўқ. Бирлашайлик деб бошимизни қотиришди, бирлашувдик мана уч кундан буён оч ўтирибмиз.

— Гап шу, мусулмонлар, агар бугун ҳам бир гап чиқмаса, бизни лақиллатганлари учун уловининг бошига тўн ёпиб оломон киламиз.

— Сенга биров одамгарчилик қилиб ёнингни олса...

— Одамгарчилик кони зарар деб шуни айтишади-да, ўрток.

Иш ташлашни уюштирган уч азамат мана уч кундирки, кунни кун, тунни тун демай елиб-югуришади. Гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага бориб: «Бўш келманглар, йигитлар, ҳақимизни икки баробар кўтармагунча ён бермаймиз» дея далда беришади. «Пулим йўқ, қорним чилдирма чалаапти», дейдиганларга гоҳ бир сўм-ярим сўм чойчака ташлаб ўтишади.

Бу ердаги етти чойхонада ҳам одам зичлигидан кадам босиб бўлмайди. Саратон қуёши еру кўкни ёндириб атрофга олов пурқаётган бир палла эмасми, каттаю кичик ўзини чойга уради, азим тун толлар, қадимий чинорлар соясида андек салқинлаб олсам дейди. Сўрилар тирбанд, супаларда якка кифт бўлиб ўтирганлар тинмай чой сўрайди, дастёрлар ҳар қўлида тўрттадан чойнак зипиллаб югуришади, елкасига сочиқ ташлаб олган оқ яктакли самоварчиларнинг кўли қўлига тегмайди. Аравакашларнинг ҳолидан хабар олгани келган қариндош-уруғлар, яқин-йироқлар ўтиргани жой тополмай тўни, гоҳо хуржуни устига омонат чўкиб чой устига чой сўрайди:

— Кўк чой дедим, қулоғинг араванинг остида қолганми, жиян?

— Инсофинг борми, бола, чой десам шама келтирибсан-ку?

— Ҳой, қўшни, тезроқ жўнайлик, галаёнчиларни замбаракдан ўққа туттишармиш.

— Бе, шу замонда замбарак қоштини, ҳаммасини Гирмон урушига олиб кетишган.

— Ҳа, айтгандай, анови куни қўшним бир гап топиб келди, шу ростми?

— Қанақа гап?

— Оқ пошшонинг замбарагида ўқ тугаб, ўрнига гувала солиб отаётганмиш.

— Ҳой, келин, чимматингизни сал тушириб олинг, уят бўлади-я!

Бир кампир халтада тухум, олтига қотирма пишириб келибди. Уғлинди суриштириб гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага ўтади. «Етимчагинамни кофирларга яқинлашма, ўрис арава минма, деб ҳеч кўндиролмадим-а. Фозилбойнинг бузоғини боқиб жимгина юраверса бўлмасмиди!» деб зорланади. Ўрта пандигонлик Қобил бобо Искобилдаги қорамой заводида ишлаётган ўғлини, ҳойнаҳой у ҳам шу атрофда бўлса керак, деб ўйлаб икки қовоқни тўлдириб гўжа ош келтирибди. Қовоқларни жун хуржунга солиб, қари бир эшакка юклаб олган. Эшак одамлардан хуркибми, ҳеч олдинга юрмайди: ҳала қилса шатта отади, қамчиласа турган жойида гир айланади. Аравасини ағдарма шоти қилиб соясида ёнбошлаб ётган эрмакталаб бир йигит шартга ўрнидан турди-да, бедага аралашиб аллақердан келиб қолган оқ чангални олиб эшакнинг думи остига қистириб қўйди. Ана энди томошани кўрсангиз: дармонсиздек кўринган қари эшак думини бир қисди-ю, орқа оёқларини осмонга отиб Қобил бобони устидан учуриб юборди. Эшак жони оғриган сари думини баттарроқ қисар, думи қисилган ҳамано остидаги чангал чуқурроқ ботиб, шўринг қурғур ҳайвон ўзини гоҳ у тўдага, гоҳ бу тўдага урар эди.

Хў нарида, «Қирғиз чойхона» деб аталадиган чойхонанинг соясалқин супаларида эса ҳангома ҳамон давом этарди. Чўкка тушиб олган шоп мўйловли, ўрта ёшли бир киши ҳаммани оғзига қаратиб олган. Кўпроқ одам эшитсин деб атайлаб дўриллаган овоз билан баланд гапиряпти:

— Э, мулла Сафо, бу хотин талоқ давлатмандлар ейиш-ичиш учун эмас, мақтаниш учун бойлик тўплашади. Аввалги йили мана шу илоннинг ёғини ялаган Шакархон ноиб рўзаи рамазонда бир хатми қуръон ўқиттирдик, Муҳаммад алайҳиссалом замонидан буён мусулмон оламида бунақа бемаза иш бўлган эмасдир. Андижондан Миркомилбой, Қўқондан Пателахов жаноблари, Тошкентдан қорни нақ бир арава келадиган банкачи бой, Самарқанддан ака-ука Жугут бойлар, эҳ-е, ҳаммасини санайман десам шомгача ҳам адо бўлмайди. Камина елкамда оппоқ сочиқ эшилиб, буралиб хизмат қилиб турибман, денг. Бир маҳал кумуш чойнақда мусаллас олиб кирган эдим, мақтанаётганлари устидан чиқиб қолибман. Миркомилбой ширакайф, кўзлари биё-биё, еру мулким шанақа каттаки, атрофидаги теракларни пулласам Фарғона музофотини бир йил текинга боқса бўлади, дейди. Яна бир кирсам энди Шакархон ноиб гапиряптилар. Бу писмиқ ўшандаям катта гапирмади. Йўқ, мен сизларчалик катта бой эмасман, дейди мунғайиб. Бор йўқ бойлигим бўйга уч газ, энига тўрт газ келадиган қутичага жойлашган, деб олдимга бир даста калитни ташлаб «сандиқни оч» деб қолди-ю! Очсам, бай-бай-бай! Бухоронинг сап-сарик олтин тангаларига лиммо-лим тўла денг. Керилишиб ўтирган давлатмандлар оч бўридек «у-у-у» деб юборишса бўладими! Энди нариги сандиқни оч деди ноиб мастликдан бешиктерватдек чайқалиб. Наригисини очсам, ҳай-ҳай, ичи тўла бели боғлиқ даста-даста чирвонлару оқ пошшонинг сурати туширилган қизил пуллар, денг. Ваҳмим ошиб кетганидан ишонсангиз, тиззаларим дир-дир қалтирай бошлади...

Соат сайин Қўқондаги уезд полиция бошқармасига, ҳокими мутлоқ ҳузурига чопар бориб келиб турибди. Йўқ, қамоққа олишга, ўқ узишга рухсат берилмаяпти. Фарғона музофоти сал тегилса отиладиган вулқондек пишқириб турган эмиш, бир ўқ узилиши катта-катта ғалаёнларга сабаб бўлиши мумкин экан. Қўқондан қўшин ҳам юборилмади, кескин чоралар қўллашга рухсат ҳам бўлмапти. Ғалаён тинч йўл билан бостирилиши керак. Имкони бўлмаса, майли, ширкат хўжайинлари ён беришсин, ғалаёнчиларнинг талаблари қисман қондирилсин, уезд ҳокими Мединский жанобларининг хоҳиш-иродалари ана шундай. «Бекор айтибсан копир, — деб гижинади конторасига

қамалиб олган Шакархон ноиб, — маҳкамангда ўтириб олиб жарақ-жарақ олтинларни санаб олишни биласан, хотинимга совға дейсан, қизимга ҳадыя дейсан. Йўқ, бу шўртумшукларга ён бермайман, бугун уларга ён берсам, эртага чоракорлар оёққа туради, ерни тўртдан бирига эмас, тенг шерикка экамиз дейди. Индинисига кулоллар, дўкондаги усталар бош кўтаради... Йўқ, ён бермайман, бошқача йўлини ахтараман... Ораларига нифоқ солсам-чи, бошлиқларини гум қилсам-чи?.. Йўқ, бу йўлдан худонинг ўзи асрасин, қаттиққўл бўламан-у, лекин ўтилликка йўл қўймайман. Яхшиси, ораларига нифоқ соламан, ўзларини жикқамушт қилиб уриштириб қўяман.

Ноиб ён бермайди

Шакархон ноиб жуссаси кичкина, нозик таъб, диди баланд бир киши. Оврупа маданияти билан таниш бўлгани учун оврупаликларга тақлид қилиб «форум» кийинади. Кўринишидан жуда ёқимтой, қаттиқ гапирмайди, бўлар-бўлмасга тутақиб ҳам кетмайди, сабр-тоқатли бир киши, аммо жаҳли чиқса тажанг, серзарда бўлиб қолади. Шу пайтда ҳам асабларини аранг босиб турибди. Бўлис маҳкамасининг кенг, ойнаравонли, ёруғ хонасида гоҳ туриб, гоҳ ўтириб тинмай ўй суряпти. Мана, қарийб ўттиз йилдан буён ноиб, шу йиллар давомида не-не галаёнлар, не-не қонли тўқнашувлар бўлиб ўтмади, ҳаммасини сабр-тоқат билан тинчитиб, эл ўртасида «адолатли ноиб» деган ном қозониб келмоқда. «Энг ёмони — юртнинг назаридан қолиш, — ўйларини тўхтата олмайди ноиб, — эл назаридан қолмайин деб хазинани қоқлаб қўйсам ҳам бўлмайди-да. Хазинасиз ҳоким совуннинг кўпиги, ёш бола пуфласа ҳам учади-кетди. Юртни, ҳамиша оқиллар эмас, сиёсатдонлар бошқариб келган, сиёсатдонларга эса қувлик, шумлик раҳнамо бўлган. Беш пайса адолатга юз пайса қувлик қўшганлар. Лекин замон ҳам чирсиллаб турибди, бир гугурт чақилгудек бўлса оламга ўт кетадигандек, газетлар шундай ёзаяпти, дилигроф хабарлари ҳам шундай... Нима бўлганда ҳам бойликни эҳтиёт қилмоғим керак. Мен уни қирғич билан қиртишлаб йиғдим, андек бўшашсам мени Қўқон бойлари, Андижон аллоплари, Тошкент ҳукмдорлари аждаҳодек ютиб юборишади...»

Маҳкаманинг ёнғоқ дарахтидан гулдор қилиб ишланган залварли эшиги овозсиз очилиб остонада қўл қовуштирганча Мирзача кўринди. Йигитчанинг жисми ҳам исмига монанд: ёши йигирмаларда-ю, тўққиз яшар боладек кичкина кўринади. Дид билан кийиниб, ясаниб ҳам олган, риштон кулоллари лойдан ясаб хумдонда обдан пишириб дўконларга чиқариб сотадиган қўғирчоққа ўхшайди, бир жиҳатдан йигитчани қўғирчоқ деб атаса ҳам бўлади. Ноибнинг етимхонасида катта бўлган. Шу валинеъматнинг ҳимоясида Искобилдаги¹ рус-тузем мактабида таълим олиб қайтган. Валинеъмати ўтир деса ўтиради, тур деса туради.

- Хўш, Мирза? — бошини кўтармай сўради Ноиб.
- Аравакашлардан вакил сўраган эдилар...
- Старшинага одам юбордингми?
- Юбордим.
- Навкарбоши қаерда?
- Аравакашларни қўриқлаб турибдилар.
- Хон Эшон ҳазратларидан дарак борми?
- Келганлар.
- Қизиқчилар-чи?
- Ҳаммалари жам бўлиб, маслаҳат қилаётирлар.
- Маслаҳат?

¹ Скобелев

— Аввал ваъз айтсакми ёки томоша кўрсатсакми, деб маслаҳат қилурлар.

— Демак, ҳамма иш жойида дегин?

— Худо хоҳласа, жойида, жаноблари.

— Хўш, Мирзача, вакилларни қабул қилайми?

— Эл кўзига яхши бўларди.

— Айт, киришсин бўлмаса.

Маҳкамага бирин-кетин уч киши кириб кела бошлади. Олдингисини Мақсуд қори деб аташарди. Еши қирқларга бориб қолган, сийрак соқолига оқ оралаган, тор пешонали, думалоқ юзли бир киши. Бошига оқ бўздан кичкина салла ўраб олибди. Салласи остидаги ёғи чиқиб кетган дўпписини, афтидан, кечаси ҳам кийиб ётса керак, бошига ёпишиб қолгани шундоққина кўриниб турибди. Елкаси туртиб чиққан, шунинг учун ҳам гарчи роз турган бўлса-да, бели букчайгандек кўринади. Кетидан йигирма икки йигирма уч ёшлардаги норғул, кўкраклари кенг, буғдойранг, сермаъно кўзлари чарақлаб турган йигит кўринди. Оёғида янгигина хироми махси-калиш, эғнида йўл-йўл қаламидан яктак, бошида тахи эзилмаган қалампир нусха гулли дўппи. «Бузрукхўжа шу бўлса керак,—ғижиниб ўйлади ноиб.— Сайилга келгандек ясаниб олганини қаранг». Энг охирида остонада ўрта бўйли, миқти гавдали, тарвуздек думалоқ бошли, қоши-киприклариди худди атайлаб бўяб олгандек сап-сарик, мовий кўзларида пичингми, истехзоми аксланиб турган Комил Муртазин кириб кела бошлади. Муртазин ҳам башанг кийиниб олган, эғнида шу ёшдаги йигитларга камдан-кам насиб бўладиган, оқ сурпдан яктак-иштон, оёғида туя терисидан ихчам тикилган чорик, бошидаги чуст дўпписини куни кеча кийган бўлса керак, мушки анбар ҳиди уфуриб турибди. Агар миршабхона нозири старшина Темирбек ҳозир шу ерда бўлганда, худой-таоло унга фаҳму фаросат бериб ва яна озгина синчковликдан ҳам юктириб қўйганда, Қўқон полиция бошқармасидан келган ва олти ойдан буён ҳамёнида юравериб титилиб кетган суратга қараб ўзбекча кийиниб олган бу йигит машҳур инқилобчи, Қўқондаги большевиклар уюшмасининг ерли халқ ўртасида иш олиб бораётган абжир тарғиботчиси Комил Муртазин эканлигини дарров билиб олган бўларди. Муртазин Қудаш пилла ширкатида, Бешариқдаги пахта заводида, ишчилар орасида Шароф Сайфуллин номи билан юриб пошшоликка қарши ғалаёнлар уюштиргани учун жиноятчи деб эълон қилинган ва номи қидирув рўйхатига тушиб қолган эди. Агар Темирбек бу довурак йигитни қўлга туширса кўксига уриб ҳийла мақтанган ва ажаб эмаски, катта-катта мукофотлар ҳам олган бўларди. Лекин Темирбек бу ерда йўқ. Борди-ю, бўлганда ҳам бари бир таний олмас, сабабким, ҳақ-таоло унга икки кўзини ато қилган эдию, аммо бу кўзлар таомдан бошқасини фарқлай олмас эди.

Шакархон гўё кириб келаётганларни кўрмаётгандек, парқув болишларга ёнбошлаганча қўлидаги садарайхон новдаси билан юзларини елпиган кўйи таноби хонанинг вассажуфтли шифтига, тоқиларига солинган ўймакор гулларга разм ташлаётгандек, гўё шундан ўзга машғулот уни қизиқтирмаётгандек жим тураверди. Уччовлари остона ортида кўринганларидаёқ ноибнинг қалбида нафсонияти топталган кишиларда бўладиган ёввойи бир гурур қўзғалиб томирлари бўйлаб чопа бошлаган, ғазабга ҳам, қасосга ҳам ўхшамайдиган ва айни пайтда униси ҳам, буниси ҳам омухта бўлган бошқа туйғулар билан қўшилиб, кўзларида ўт чақнаб, қўллари енгил қалтирай бошлаган эди. Аммо бу ҳолат кўпам узоққа чўзилмади. Алам ҳам нафратга тўла нигоҳларга нигоҳи дуч келгач, ноиб вужудида ихтиёридан ташқари яна ғазаб қўзғалганини ҳис қилдию;

— Ким бўласизлар? — деб сўради.

Келганлар зимдан бир-бирларига қарадилар. Бузрукхўжа жавоб қайтарди:

— Аравакашлардан вакилмиз.

— Исёнчилармиз денг?
— Йўқ, — ютиниб олди Бузрукхўжа, — ҳақ ҳам ҳақиқат талаб қилувчилармиз.
— Нега келдиларинг, талабларинг нима?
— Талабимизни аввалги куни қоғозга битиб, ўзларига топширганмиз.

— Уни йиртиб ташлаганман, бошқатдан тушунтир.
— Жаноблари тажаанг бир кайфиятда турибдилар. Бу аҳволда гаплаша олмаймиз, — ноибнинг жаҳлига тегадиган даражада босиқлик билан деди йигит. — Ўзингизга келиб олгунингизча биз ташқарида туришимиз мумкин.

«Қизишиб кетдим, тўғри. Узими босолмаяпман, босишим керак, — фикридан ўта бошлади ноибнинг, — тавба, она сути оғзидан кетмаган йигитча босиқлик билан мендан устун келиб турса-я...»

Шакархон энгилгина кулиб қўйди. Томоғи остидаги муштдеккина бақбақаси силкиниб кетди. Чаққон бир ҳаракат билан ўрнидан турди, вакилларни қўярда-қўймай адрас кўрпачага ўтказиб, Мирзачага чой-нон келтиришни буюрди. Худди тутқаноғи тутиб қолгандек пиқирлаб кула бошлади, лекин кулган сари кўзлари яна нафратга тўлиб борарди.

— Хўш, Қори, сиздек мўмин бир одам нега бу исёнчиларга қўшилиб юрибсиз? — деб сўради ниҳоят ноиб.

— Энди, жаноблари, — аравакаш ўрнидан турмоқчи бўлиб бир кўзгалдию, негадир турмай чордана қуриб олди, — сабаби тирикчилик деганларидек, йўқчилик мажбур қилди мени буларга қўшилишга. Хотиним ногирон, бу ҳам майли-я, аксига олиб ҳар йили туғиб беради денг. Узим аравакаш бўлганим учунми, бир арава бола туғиб берган. Эгнига топсам қорнига йўқ деганларидек, шу йилги илигузулди палласида иккитаси очидан ўлиб қолди. Бирам ширин болалар эдики, кичкинаси бирам дўмбоқ эдики, мен...

Мақсуд қори ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

«Нега буни вакил қилиб сайлашди экан? — фикридан ўта бошлади Комил Муртазиннинг. — Эски аравакаш бўлса нима бўпти. Гапини уддалаб гапирадиганини сайлаш керак эди-да. Бу ерда кўз ёши эмас, қатъият ишни ҳал қилади. Ана, йиғлашга ҳам тушди, шекилли».

Қорининг йиғламсираб туриши ноибнинг ҳам феълини айнитди. «Атайлаб қияпти, туллак экан. Эҳтимол, бир йиғлаб берасан деб тайинлаб қўйишгандир, ўйлаб топган ҳийлаларини қаранг», — дея ўйладию: «Хотин кишига ўхшаб пиқиллай берманг» деб жеркиб ташлади. Сўнг Бузрукхўжага юзланди:

— Сиз ҳам вакилмисиз?

— Шундай, — деб қўйди йигит.

— Исмингиз?

— Бузрукхўжа.

— Қайси юртдансиз?

— Пандигонликман.

— Қимнинг ўғлисиз?

— Усмонхўжа отанинг.

— Яхши одамнинг фарзанди экансиз. Дадагизни танийман, — тез-тез гапира бошлади ноиб. Гапиратуриб негадир ўрнидан ҳам туриб олди: — Ҳалол ҳам покиза бир кишининг фарзанди бўлатуриб бу нонтепкиларга нега қўшилиб юрибсиз?

— Раҳмим келганидан, — шу сўзларни айтатуриб Бузрукхўжа ҳам ўрнидан туриб олди. Йигит ҳалидан буён ғалати бир ҳолатни бошидан кечираётганди: бу ерга кириб келаётганида иззат-нафси баланд киши бировдан нарса сўраб қўл чўзганида инсоний ғурури, ҳамияти кўзгалди қандай бир аҳволга тушса, у ҳам худди ана шундай бир кайфиятга тушиб хўрликка ўхшаш бир ҳисни туйган эди. Ноиб жанобларининг минг хилда турланиб туриши ёқмади унга, вужудидаги ўша ҳисни алангалатиб, ғазабини кўзгай бошлади. «Қалби тўла

нафрат-у, қиқирлаб кулишини қаранг. Доғули бўл, мўлтони бўл, эви билан бўл-да», деган ўй йигитнинг юрагини ёндириб ўтди. «Бунинг устига Мақсуд қорининг йиғламсираб туришини айтмайсизми. Қошки бу ноиблар камбағалнинг ҳолини тушуниб, жони ачиса. Одамларнинг кўз ёшидан дуру гавҳар йиғаетган бу бойваччаларга бутун дунё улу солиб йиғлаганда ҳам бари бир-ку. Дадил туриши керак эди,— фикридан ўтди яна Бузрукхўжанинг,— дадил бўламан, бош эгмайман».

— Раҳмим келганидан дедингизми? — қулоқларига ишонмагандек такрор сўради ноиб.

— Эрта баҳордан буён бу шўринг қурғурлардан қанчаси очидан ўлиб кетди.

— Юртда очарчилик бўлса мен айбдорми? Ландавурлар очидан ўладиган, уддабуронлар яйраб-яшнайдиган замонлар келган бўлса мен жавобгарми? Буларнинг ҳаммаси яратганнинг иродаси билан юз бераётган бўлса-чи, биз, бандалар уни ўзгартиришга ожиз бўлсак-чи? Хўп, мен бадавлатман. Лекин мен ҳам сизга ўхшаган бир инсонман. Бир коса қатиқли гўжага қорним тўяди, бойлигимни нариги дунёга орқалаб ҳам кетолмайман, лекин бу бойликни, аслини олганда, сизларга ўхшаган ношудлар, ўзини эплай олмайдиган нонкўрлар учун тўплаяпман. Ширкатга қўшилиб юзлаб кишиларни иш билан таъминладим, бундан кўз юмасизми? Уч йил давомида ўн тўрт масжид солдирдим, етим қолган болаларни тўплаб, едириб-ичирияпман. Риштон анҳорини кенгайтириб ариқ-ариқ сувлар келтирдим, мусулмон фарзанди Оврупа билан яқинлашсин, кўзи очилсин, деб тузем мактабидан йигирма баччага ўрин олдим, хўш, булардан кўз юмасизми?.. Мени адолатсиз ҳоким дейишга, ҳасис давлатманд дейишга ҳеч бирингизнинг ҳақингиз йўқ.

Ноиб худди шу мазмундаги маърузани аравадан кўрган ясаб салқинида ёнбошлаб ётган ғалаёнчиларга айтмоқчи бўлиб икки кундан буён чоғланиб юрган, лекин у ёққа чиққани юраги дов бермаётганди. Бирдан тошбўрон қилиб юборишса-чи, деган ўй юрагига кўрқув соларди. Бу ерда тошбўрон қиладиган аламзадалар йўқ, учовлари бўлса, худога шукр, йиманибгина қулоқ солишяпти. Хўш, нега энди тўйиб-тўйиб гапирмаслиги керак экан. Ноиб ўз ҳақиқатини, ўзи тўқиб чиқарган, наздида ўзгалар ҳам албатта ишониши керак бўлган бу ҳақиқатни: яъни мен албатта бой бўлишим, бойлигимни кун сайин ошириб боришим, ўзгалар камбағалми, бойми, ким бўлишидан қатъи назар, менга кўмаклашиши керак. Шунда юрт обод бўлади, камбағалнинг усти бут, қорни тўқ бўлади, деган ҳақиқатни куйиб-пишиб исботлар, исботлаган сари ўз ҳақиқатига ўзининг ишончи яна ҳам ортиб борар эди.

«Буржуй, маҳаллий буржуйнинг энг чиройли нусхаси,— ўйлай бошлади Комил Муртазин,— йўқ, бу мен кўриб юрган, бурнидан нарини кўрмайдиган, маишатдан бошқасини хоҳламайдиган, бўйни йўғон ҳокимлару қорни катта бойларга ҳеч ўхшамайди. Тараққийпарварлиги ҳам, адолати ҳам ўзгача бунинг. Лекин нима бўлганда ҳам оч бўридек ириллаб турибди. Ўлжа фақат меники, фақат ўзим ейман дейди...»

— Чиқиб аравакашларга айтинг,— ниҳоят маърузасига яқун ясаб бошлади ноиб,— маошларига ортиқча бир сўм ҳам қўшолмайман.

— Қўшасиз! — бир оғиздан дейишди вакиллар.— Қўқонда ҳам аравакашларга ойига қирқ сўмдан, агентларга олтмиш сўмдан тўлашяпти. Камига кўнмаймиз.

— Аммо учовларингнинг маошларингни оширишга сўз бераман, шу шарт биланки, анави йўлдан адашганларни ишга тарғиб қиласизлар, токи юртда осойишталик бўлсин. Хўш, розимисиз, Эшон отанинг ўғли?

— Жаноблари,— негадир тутилиб қолди Бузрукхўжа,— жаноблари... бу гапларингизни эшитиб таним музлаб кетди. Тўғри, ҳар

биримиз пулга муҳтожмиз. Лекин биз ҳамкасабаларининг манфаатини сотувчи аблаҳлардан эмасмиз. Яхшиси, шартимизга кўнинг, шунда сизга осон бўлади.

— Хўш, кўнмасам-чи? — қошларини паст-баланд қилиб сўради ноиб.

— Кўнмасангиз ишга чиқмай тураверамиз.

— Чиқасан?

— Аламзада аравакашлар омборларга ўт қўямиз дейишяпти, бунни билиб қўйсинлар.

— Ҳаммангни ҳозир ҳибсга оламан.

— Ололмайсиз, биз кўпчиликмиз.

— Чиқиб кет бу ердан, нонкўр. Мирза! — деб қичқирди Шакархон ноиб, — миршаббошини чақир буёққа.

Хон эшон ҳазратлари ваъз айтадилар

Шакархон ноиб гарчи «миршаб» деб қичқирган бўлса-да, вакилларни ҳибсга олиш нияти йўқ эди. Аввало бундай ҳаракатга уезд ҳокимлигидан руҳсат келган эмас, қолаверса ҳали қамоққа олишга эртароқ, ҳеч иложи қолмагандагина бу чорани қўллаш мумкин. Шунинг учун ҳам югуриб келган Мирзачага, керак эмас, дегандек қўл силтаб қўя қолди.

Вакиллар бирин-кетин чиқиб кета бошладилар. «Ноибнинг ҳузурига чакки кирдик, — ўйлаб бормоқда эди Бузрукхўжа, — талабимизни айтиб аравадан тушмай тураверишимиз керак эди. Кирмай, яхшиси, ўзини бу ёққа чақиринг дейишган эди-я, энди ҳаммаси мени айблашди. Тўғри, айб ўзимиздан ҳам ўтди шекилли. Чиройли маърузасига маҳлиё бўлиб руҳиятида сусткашлик бошланди. Тамоғидан хиппа бўғиб олиш ўрнига солган масжидларига маҳлиё бўлиб ўтирибман-а, масжидинг бошингда қолсин! Аравакашларнинг руҳи тушиб бирон нарса ундиришдан умидлари узилиб борапти. Борди-ю, ҳеч нарсага эриша олмасак режа бузилади. Кейин буларни бирлаштириб ҳам бўлмайди. Давлатмандни ҳам, йўқсилни ҳам худонинг ўзи яратган деб бошини эгиб юраверади... Йўқ, ноибни ён беришга кўндириш керак, лекин қандай қилиб?»

Бузрукхўжа орқасига ўгирилиб шеригига мурожаат қилди:

— Комил ака, сиз нега индамай турдингиз?

— Фойдаси йўқ эди.

— Фойдаси йўқлигини билган эдингизми?

— Билган эдим.

— Билган бўлсангиз, нега энди бизни бу ёққа киришга ундадингиз?

— Сизларни бир синаб кўрмоқчи бўлдим. Ҳокимлар билан юзмаюз бўлганда ҳақлигингизни исботлай оласизми, йўқми, шунни кўрмоқчи эдим. Лекин сен тузук олишадиганга ўхшайсан. Бузрук, билиб қўй, чинакам олишувлар энди бошланади. Фақат аравакашларинг сустлик қилмаса деб кўрқаман. Ўзбеклар, даъвогар суст бўлса, қози муттаҳам бўлади, дейдилар. Қўқон ишчиларидан ўрганиш керак, уларда қатъият зўр, инқилобий руҳи ҳам баланд. Қори акам бўлса, андек бўлмаса, йиғлаб бераёздилар. Нега бундай қилдингиз?

— Қайдам, — елкасини қисиб қўйди Мақсуд қори.

— Одам ўзини пастга урмаслиги керак.

— Шу дунг, баҳорда ўлган ўғлим эсимга тушиб кетса бўладими.

— Эслаган пайтингизни қаранг-а!

Вакиллар аравалардан ҳосил бўлган қўрғон соясида суҳбатлашаётган, тик туриб куннинг иссиғига ҳам парво қилмай, тажанг баҳслашаётганлар орасидан ўтиб боришарди. Бир хиллари уларга ички бир ҳавас, умидворлик билан боқишар, ҳамма умидимиз ўзларингдан, бўш келманглар, дегандек бир нигоҳ ташлашар, бошқалари: «Э,

аттанг, бориб-бориб сизларга эргашибмиз-а» дегандек қўл силтаб тескари ўгирилиб олишарди.

— Бўрими, тулки? — деб сўради новча бир йигит.

— Тулки, — деди Мақсуд қори негадир жеркиб.

— Сиз борган жойда, худо хоҳласа, ҳамма нарса тулки бўлади.

— Ўзинг-чи, — ер тепинди Мақсуд қори, — ўзинг курк товукдек писиб ётибсан-ку.

— Хўрозларнинг мазаси бўлмагандан кейин... ётмай нима қилай, — яна бўш келмади новча йигит.

Карвонсаройнинг Бузрукхўжа билан Мақсуд қори ётиб юрган, отхонага яқин бўлгани учун ҳам гўнг билан ачиган беданинг аралаш ҳиди келиб турган торгина хонасида беш киши тўпланиб яна мунозара бошлашди. Ораларида масъулиятни бўйнига олиб ҳаммаларига буйруқ бера оладиган тайинли бошлиқ йўқ эди. Гарчи иш ташлашга тарғиб қилишга бешовлари тенгдан киришиб, қонига ташна бўлиб юрган аравакашларни бу ерга жамлашга бир хилда жонбозлик кўрсатган бўлсалар-да, кимнидир ўзларига бошлиқ қилиб олишни хаёлларига ҳам келтиришмаганди. Шунинг учун ҳар бири ўзини бу ишни аслида мен бошладим, демак, мен кўпроқ жавобгарман, деб ҳис қилар, ўз фикри, мулоҳазасини жўраларига қабул қилдирмоқчи бўлар, эҳтимол шу боисдандир, гап чувалгандан чувалиб борарди.

Қомил Муртазин иш ташлашни уюштириш ва бошқаришда гарчи ҳийла тажрибаси бўлса-да, ҳозир у қочоқ бўлгани учун кўпам фаоллик кўрсатмас, асосан ўзлари бош-қош бўлгани маъқул, деган фикрга бориб, ўртага ташланаётган фикр-мулоҳазаларни жимгина тинглаб ўтирарди. Ширкатнинг Ултармадаги қабул пунктида торозибон бўлиб ишлайди у. Бу ерга кўпинча кечалаб келар, аравакашларнинг тунги суҳбатига иштирок этар, Россия ишчилари, инқилоб тўлқинлари, дунёни янгилаш учун большевиклар олиб бораётган катта ишлар ҳақида сўзлар, русча китоблар келтириб даврадагиларга таржима қилиб берар ва яна худди тушда кўрингандек эрталабгача ғойиб бўлиб қолар эди. Риштонда ғалаён бўлаётганини бугун эрталаб эшитди. Эшитди-ю, пиёдалаб йўлга чиқди.

— Хўп, Бузруквой, аслида ноибнинг олдига қандай талаблар қўйган эдиларинг? — деб сўради Муртазин суҳбат ўртасида.

— Ҳаққимизни икки баробар оширишни сўраганмиз.

— Яна?

— Отларнинг ем-хашаги-ю, тақасига пулни аравакашлардан босиб қоляпти. Шуни тўхтатишни сўрадик.

— Яна?

— Бори шу.

— Аравакашларнинг кайфияти қалай энди?

— Қўриб турибсиз-ку.

— Йўқ, сенинг фикрингни билмоқчиман.

— Очиғини айтсам, кўпчилигига ишониб бўлмайди.

— Демак, яхши тайёргарлик кўрмагансизлар.

— Шунақага ўхшайди.

— Бўлар иш бўпти, — кескин қилиб гапира бошлади Муртазин. — Энди бу ёғига ўзинг бош бўласан. Бошлиқ бўлмаса ишни ниҳоясига етказа олмайсизлар.

— Мен ёшлик қиламан.

— Инқилобчининг катта-кичиги бўлмайди! — аввалгисидан ҳам кескинроқ бир оҳангда деди Муртазин.

— Ўзингиз бош бўласиз.

— Йўқ, — бош чайқади Муртазин, — мен ўзимни кўпчиликка рўй-рост кўрсата олмайман, ошкор бўлиб қоламан.

Тортиша-тортиша охири, бугун ҳам сабр қилайлик, зора ноиб ён бериб қолса, агар ён бермаса эрталаб маҳкамани тошбўрон қиламиз, деган қарорга келишди. Чойхоналарга, соя-салқинда гурунглашаётган йигитлар орасига бориб мақсаду ниятларини тушунтирмоқ ниятида

тарқала бошладилар. Олди бир пиёладан чой ичиб, бир оғиздан сўз айтишга ҳам улгурмаганди, тўсатдан саҳни ўн танобча келадиган, атрофи четан девор билан омонатгина ўралган карвонсаройнинг кунчиқар дарвозаси тарафдан карнай овозлари варанглаб эшитилиб қолди. Бақатеракдек новча, ўзлари чалаётган карнайдек ингичка қомадли беш азамат лунжларини темирчининг дамидек шишириб дарвозадан кириб келишмоқда эди.

Пандигонлик Мадумар карнайчи бошқаларига қараганда берилиб, терлаб-пишиб чалапти: мискарнайнинг оғзини осмонга қаратганда зарбли оҳанг олис-олисларгача бориб, юракларни зирқиратиб юборади, пастга қаратганда оёқлар остидаги замин титраб кетгандек бўлади. Мадумарни омадли карнайчи дейишади. Қўқонга янги ҳоким Мединский биринчи бор ташриб буюрганда, юртнинг аёнлари чиқиб, эъзозу икром билан кутиб оладилар. Кутиб олиш маросими тантанавор ўтсин учун пандигонлик шу карнайчини ҳам олиб чиққан эканлар. Полковник Мединский поезддан тушиши билан оламни тантанавор оҳанга кўмиб қалбларда аллақандай улуғвор, зафарбахш кайфият туғдираётган карнайчиларни кўрибди. Ҳай-ҳай, биттаси шунақанги садоқат, шунақанги меҳр муҳаббат билан чалаётган эканки, таърифига сўз йўқ эмиш. Ҳоким карнайчининг ёнига келиб, елқасига қўлини ташлаб: «Офарин, исминг нима?» деб сўрабди. «Мадумар карнайчи бўламан» дебди карнайчи. «Ҳокимга қандай илтимосинг бор, айт, ҳаммасини бажо келтираман» дебди ҳоким тўра. Мадумар карнайчи шоша-пиша: «Тақсир, мени мана шу тўрт карнайчига бошлиқ этиб тайинласангиз» дебди. Ҳоким мийғида кулганча карнайчига бир оз тикилиб турибдида. «Ҳа, майли, бошлиқ бўлсанг бўлақол» деб ўтиб кетибди. Мадумар карнайчи шундан буён тўрт карнайчига бошлиқ экан.

Карнайчилар олдида пиндигонлик ака-ука қизиқчилар — Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар келишяпти. Акаси новчароқ, укаси паканароқ. Иккови ҳам қисикқўз, ялпоқ юзли. Жиддий турганларида ҳам афтларига боққан кишини ўз-ўзидан кулдириб юборадиган бир хислатлари бор. Эгниларида қуроқдан минг ямоқ қилиб тикилган тўн, бошларида кўк попукли оқ кулоҳ, юзларига қоракуя билан аллақандай сураатлар солиб, кечаси болаларнинг тушига кириб чиқадиган алвасти қиёфасига кириб олганлар. Карнайчилар дам олишга тўхташлари билан ўйин бошлаб юборадилар. Ҳусанбай қорнини худди ноғорага ўхшатиб олдига чиқарди-да, шапати билан уриб оғзидан овоз бериб туради:

Бако-бако, бак,
Бако-бако, бак.

«Ноғора» овози тиши билан Ҳасанбой кўлари, бутун вужудини силкитиб ўйин бошлайди, ашула айтиб торгина даврани айлана бошлайди:

Тарвуз ема сиясан,
Лақашиқилдоқ.
Меҳнатингга куясан,
Лақашиқилдоқ.
Янғонингнинг ёғи йўқ,
Лақашиқилдоқ.
Одамнингнинг соғи йўқ,
Лақашиқилдоқ.

Чолга тегма ўлади,
Лақашиқилдоқ.
Ери-суви қолади,
Лақашиқилдоқ.
Чолдан қолган болани,
Лақашиқилдоқ.
Энди кимга берасан,
Лақашиқилдоқ.

Карнайчилар ортидан Шакархон ноибнинг тўрт навқари, басавлат навқарбошиси, Пандигон даҳасининг мингбошиси Мулла Сафар борапти. Урталарида шу юртнинг мўътабар зотларидан яна бири: дами ўткир, ҳар қандай балони ҳам даф қила оладиган, илми ғойибдан хабардор деб овозаси кетган, форсий, арабий тилларда эркин сўзлай

олганидан уламолар даврасида ҳам эътибори хийла баланд бўлган пири пуришид Хон Эшон ҳазрат ихлос билан ясатилган катта кўк эшакка миниб келмоқда. Икки муриди икки ёнида, жиловбардорлик қилиб бормоқда.

Бир ҳангома бўладиганга ўхшайди. Оғзи катта, бўйни йўғон жарчилар жар чақиритиб, ноибнинг ясовуллари ҳайҳайлашиб, омади юришмай олди-соттисини тугатолмай қолган бозорчиларни ҳам хуржун-халтасини елкасига орттириб бу тарафга ҳайдаб келмоқдалар. Суворийлар карвонсаройнинг қоқ ўртасидаги азим толлар соя ташлаб турган, баландлиги тўрт газ келадиган шосуна ёнида отдан тушиб, жиловини жиловбардорларга тутқазиб: «Қани-қани, йўқ-йўқ, ўзлари олдин юрсинлар» дейишиб, лекин бари бир жўрасини олдинга ўтказмасликка тиришиб юқори кўтарила бошладилар. Супада яна беш-олти чоғли аёнлар бор экан, гурр этиб ўринларидан туриб, қўл қовуштирдилар.

Карнайлар овози тинди. Гувуллаб турган оломон жим бўлди. Шосупадаги аввалроқ келган аёнлар орасида миршабхона маҳкамасининг андак довдир, андак ҳовлиқма ва шунинг учун ҳам ҳамиша қовун тушириб юрадиган нозир старшина Темирбек ҳам бор экан. Бир-икки одим ташлаб шосупанинг қирғоғига келди-да, негадир ёнидан қиличини суғуриб, боши узра баланд кўтарди:

— Халойиқ! — дея ер тепиниб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади, — император аъло ҳазратларининг хоҳиши, иродаси билан, шахри Қўқон полковниги Мединский тўранинг изни-ихтиёри билан, юртимизнинг пушти-паноҳи Шакархон ноиб жанобларининг илтимосига биноан бугун бу ерга, Риштони дилкушо музофотига сиз, фуқароларга ваъз айтмоқ ниятида пандигонлик пири муршидимиз Хон Эшон ҳазратлари ташриф буюрдилар, жим туриб қулоқ солмоқларингни сўрайман.

Қотма, чўзиқ юзли, қора қуюқ соқоли ўсиб кўксига тушган, ўткир кўзли, тор пешонали Хон Эшон битта-битта босиб, даврадан ажралиб чиқди.

— Азиз жамоа, муслиму муслимотун! — Эшон старшинага тақлид қилиб баланд овоз билан гапирмоқчи бўлган эди, тўсатдан томоғи қичишиб қолди-ю, қафти билан оғзини пана қилган кўйи кўксос бўлган қўйга ўхшаб йўталиб олди. Сўнг пастроқ оҳангда давом этди, — Қуръони шарифда айтилмишким, пошшонинг салоҳияти қўшин биландур, қўшиннинг кучи, қуввати юртнинг бойлиги биландир, юртнинг бойлиги косибу деҳқоннинг муруввати биландир ва яна айтилмишки, косибу деҳқоннинг осойишталиги пошшою олампа-ноҳнинг адолати биландир. Оқ пошшо аъло ҳазратлари юртимиздаги нокас хонлар қирғинига барҳам бердилар. Бул ҳақиқатдир. Бекларнинг хунрезлигига чек қўйдилар, бул ҳам ҳақиқатдир. Илоҳи омин, юртга осойишталик келтирган оқ пошшо аъло ҳазратларининг умрлари боқий бўлгай!

Минглаб қўллар беихиёр осмонга кўтарилиб, юзларини юмшоқ-юмшоқ силаб туша бошлади.

— Овмин!

Пири Муршид ўнг қўли билан қоп-қора соқолини чангаллаб олис-олисларда илоҳий бир вужуд кўргандек ўша тарафга кўз тикиб қолди ва андак жимликдан сўнг яна давом этди:

— Пажмурда Туркистонимизнинг, пешонаси шўр, бели букик, қўли калта элу улуснинг бағрига офтоб тегди, шу офтоб, иншоолло, боқий бўлгай. Хонадонларимизда адолат чироғи паршираб ёнди ва яна баландроқ ёнгай. Дини исломият барқарор, масжидларимиз гавжум, бозорлар обод, элу юрт фаровондир ва яна фаровон бўлгай, оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар!

— Император аъло ҳазратларининг салоҳиятлари зўр, қўллари дароз, мағрибдан машриққача бўлган юртларда лак-лак қўшинлари тирбанддир. Гирмон отлиқ дажжолу лаъин дину имонимизга, эрку

ихтиёримизга, бойлигу барокатимизга, еру мулкимизга кўз олай-тирмиш ва шу боис олло таолонинг қаҳру ғазабига дучор бўлгайким, илоҳо омин, ўшал саодатли сония тезроқ қелгай, оллоҳу акбар! Шаккоклик элу-улус бошига битмас бало келтиргай ва яна шуни ҳам қайд қилурманким, пошшолик, маъмурият аёнлари раъйига қарши бормоқ яратганга қарши бормоқ демакдир. Бу — қуръон сўзидур. Уч куни бўлдиким, Шакархон ноиб жанобларининг сербарака, файзиёб ширкатларига жамланмиш аробакашлар ишга чиқмай, жанобларининг дили покизаларини хуфтон қилмишлар. Савдо-тижорат тўхтаб, элу-юртга зарар келтирмишдир. Не-не ғарибларнинг рўзгорига зарур бўлган дону дунлар омборларда қолиб кетмишдир. Бандаи мўъминлар ва яна маълумингиз бўлгайким, меҳнатдан ортиқ ҳақ даъво қилмоқ шаккокликдир, шаккоклик билан қилинган даромад макруҳдир. Макруҳ ҳақ талаб қилмоқни шайтони лаъин дилига ғулу солган кишигина ихтиёр қилур. Илоҳо омин, аларнинг қалби-руҳияти инсу-жинслар ғаразларидин фориг бўлгай, имонлари басаломат бўлиб, инсофу тавфиқ йўлини тутгайлар...

Дажжоли лаъин кимни йўлдан оздирди?

Хон Эшон гоҳ аллақандай бир куч таъсирида худди зикр тушаётгандек чайқалар, кўзга кўринмас балою офатни даф қилмоқчидек кетмон дастасидек узун қўлларини боши узра баланд кўтарар, гоҳ қуръони шарифдан оятлар келтириб, шариату тариқатга оид ҳикматлар айтиб жанангли ҳам ширадор овоз билан ваъз айтмоқда эди.

Атроф сув қуйгандек жимжит.

Бузрукхўжа ҳам суратдек қотиб турарди. Мақсуд Қори билан Комил Муртазин оломон орасидан эҳтиётлик билан ўтиб, аста-секин унга яқинлашиб кела бошладилар. Иккови ҳам ҳаяжонда, иссиқнинг таъсириданми, ҳаяжоннинг зўриданми юзларидан тер қуйилиб турибди.

— Ғафлатда қолибсизлар-ку! — деб қўйди Комил Муртазин. — Шакархон боплабди-ку сизларни.

— Расво бўлди! — ер тепинди Мақсуд Қори.

Бузрукхўжа ёнига ўгирилиб ҳўмрайиб қўйдию, индамади. Қўллари мушт бўлиб тўгилган, бўйин томирлари ирғаб чиққан, ногаҳоний бошланган ғазабдан ўзини йўқотгудай бир қўйга тушган эди у. Хон Эшоннинг худони ўртага қўйиб айтаётган ваъзидан эмас, йўқ, ҳазрат шундан бошқа мавзуда гапирмайди, бу табиий. Аммо Ноибнинг қувлиги суяк-суягини куйдириб юбормоқда эди. Уч кундан буён аравакашларнинг шартини ҳисобга олмай, ишни кетга сураётганида гап бор экан-да! Уч кундан буён қорасини кўрсатмайди, аравакашлар билан аламзадаларга қандай таъсир этиш йўлини топганини қаранг. Бу шўринг қурғурларнинг тўқсон тўққиз фоизи мусулмон, художўй, художўйларга худонинг ердаги вакили сўзласа қалби тез юмшайди. Тангрини ўртага қўйганларида эса бундайларнинг кўзи кўр, қулоғи қар бўлиб, ўтга деса ўтга, сувга деса сувга кириб кетаверади. Қорни очлигини, усти йиртиқлигини унутиб, фотиҳага қўл очаверади.

Бузрукхўжа чуқур хўрсинди, кўзларида ўт қақнаб кетди. Қойил, қойил сенга, ноиб! Сен одамларнигина эмас, худони ҳам ўз фойдангга ишлата оладиган устомон экансан. Худо ҳам, эшон ҳам, қуръон ҳам ҳозир сенинг манфаатингга ишляпти. Йўқ, сенга тан бериш керак. Бойлигинг билан эмас, қувлигинг, шумлигинг билан зўрсан. Аравакашлар «макруҳ» деган сўзни эшитиб қолишди ва ажаб эмаски, унга ишондилар ҳам. Энди ҳақ даъвосидин воз кечиб, тарқаб кетишлари ҳам мумкин. Эсизгина меҳнат, эсизгина югуриб-елиб қилинган ташвиқотлар...

— Бузрук, биронталаринг сўзга чиқишларинг керак, — шивирлади Муртазин, — нега индамайсан, ухлаб қолдингми.

— Узингиз чиқасиз,— энтикиб деди Бузрукхўжа.

Муртазин маъруза айтишга чиқа олмайди, Қўқон большевиклар қўмитасидан, кўпчиликка кўринмайсан, деб кўрсатма олган. Мақсуд қори ҳам эплай олмайди. Икки оғиз сўз айтар-айтмас очидан ўлган болаларини эслаб шилқ-шилқ йиғлаб қолса ҳам ажаб эмас. Бошқа икки вакилдан ҳам умид йўқ, Феъллари айнаброк турибди. Эҳтимол, Шакархон ноиб уларга катта маош ваъда қилгандир. Ҳа, ҳа худди шундай бўлиши ҳам мумкин. Бузрук сўзлаши керак. У кескин, шиддатли, қалби тўла ғазаб. Бунинг устига мусулмончиликдан ҳам хабардор.

— Бузрук, — секин туртди Муртазин, — сўзга чиқишинг шарт.

— Пири Муршидга қарши-я?

— Қўмита номидан буюраман, маъруза тугаши билан супага чиқасан, дадил бўл, орқангда Қўқон ишчилари, большевиклар турганини унутма. Биз ҳақмиз, ҳақлигимизни исботла уларга.

— Яхши,— бош силкиди Бузрукхўжа.

Лекин қандай бўлганда ҳам Пири Муршидга, Фарғона мусулмонларининг пешвосига қарши гапириш... Гапирмаслик ҳам мумкин эмас-да. Аравакашлар, контора хизматчилари, мирзалар нима дейишади, умидимиз шу бешовларингдан эди, зарур пайтда курк товукдек писиб қолдиларинг, даф бўлинглар, демайдими? Дейишади!

— Гапираман! — қўлини мушт қилиб тугди Бузрукхўжа.

— Илоҳа омин,— ваъзига яқун ясай бошлади Эшон,— ҳақ таоло кўнгилларига шайтон ғулув солган аравакашларни тўғри йўлга солгай, дилларини ғараз ўйлардан фориг этгай, инсофу адолат бирла ишга чиқмоқларига ўзи кушойиш бергай, оллоҳу акбар!..

Юзига фотиҳа тортиб олган оломон яна жим бўлди. Маъруза таъсирида сеҳрланган қалбларда аҳён-аҳёнда ожиз хўрсинишлар эшитилади. Инсоф, адолат, яратганга ва ҳокимларга мутелик вужуди-га сут билан кириб, қон-қонига сингиб кетган ва бора-бора ишончи, имонига айланиб қолган бу мусулмон бандалар бамисоли аждаҳо олдида турган қуён боласидек эс-хушларини йўқотиб қўйган эдилар.

Иш ташлашга бошчилик қилаётган беш ўртоқ ниҳоят, бир жойга тўпланиб, катта араванинг устига чиқиб олишган эди. Бузрукхўжа ўша ердан туриб чап қўлини баланд кўтариб гулдираган овоз билан мурожаат қилди...

— Пирирм!!

Сеҳрлангандек қотиб турган одамлар бўйинларини чўзиб арава устига нигоҳ ташладилар. Шосупа тарафдан маъруза айтиб чарчаган Пири Муршиднинг ҳорғин овози эшитилди.

— Лаббай, бўтам?

— Мен ҳам бир бандаи мусулмон сифатида маърузангизни тинглаб кўп ҳузур қилдим.

— Офарин, офарин!

— Адолат ҳақида, ҳалоллик ва поклик хусусида ҳикматлар айтдиларки, таним яйраб эшитдим.

— Офарин, офарин!

— Лекин, пирим, шу адолат хусусида каминада андак англашилмовчилик содир бўлди. Рухсатингиз билан бир-икки савол берсам.

— Жон-қулоғим билан эшитурмен, бўтам.

— Жаноблари қуръондан оят келтириб айтдиларки, худо олдида барча баробар, бою-камбағал йўқ, дедилар. Шундайми?

— Шундай, бўтам.

— Ва яна айтдиларки, пошшо амри вожибдир. Модомики шундай экан, яъни худо олдида ҳамма баробар, пошонинг амри барча учун мажбурий экан, унда бизга тушунтириб беринг-чи, Шакархон ноибнинг буқадек семириб ётган қанчадан-қанча қариндош уруғлари нечун мардикорга боришмади. Йўқ, сабр қилсинлар, ёнингизда қорнини бир арава қилиб ўтирган Абдурахмонбой жанобларини олайлик. Уч азамат фарзанди бор. Мадрасада таҳсил оляпмиз деган баҳона билан Қўқонда-

ги исловатхонада маржабозлик қилиб юришибди. Нега улардан биронтасини мардикорга жўнатмадингиз? Қани энди бизга тушунтириб беринг-чи, пошшонинг амрини ким бажармаяпти экан? Ҳозиргина яратганнинг олдида барчамиз баробар дедингиз, минг раҳмат сизга! Модомики шундай экан, нега энди мамлакат бошига тушган ташвишни барча баробар тортмайди? Ё бойлар учун бир қуръон-у, камбағаллар учун бошқа қуръон битилганми, қуръон нечта ўзи? Алҳамдулиллоҳ, мен ҳам мусулмонман, ҳақ даъво қилиб офтобда жизгинаги чиқиб, ярим оч, ярим яланғоч ўтирган мана бу контор ишчилари, аравакашлар, мирзалар ҳам мусулмон фарзандлари бўлади. Лекин сиз бизни шайтоннинг ифвосига учганлиқда айбладингиз. Ноибнинг ризолигисиз ҳақ олсанг кийганинг, ҳаром, еганинг макруҳ, дедингиз. Бу қандоқ бўлди ўзи, пирим. Эрта саҳардан то хуфтонгача эгардан тушмай ноибнинг юкларини ташиб, савдоларини ривожлантириб, бойлигига бойлик қўшиб келаётган аравакашлар ўз ҳақларини даъво қилиб келганлари учун имонсиз-у, лак-лак пулларини қаерга беркитишни билмай ваҳимада юрган ноиб жаноблари имонли бўлиб қолдиларми? Сиз меҳнатидан ортиқ ҳақ даъво қилмоқ дилига шайтон ғулу солган кишининг иши дедингиз. Йўқ, бошингизни чайқатманг, пирим, худди шундай дедингиз. Бизнинг ҳисобимизга қараганда, ноибнинг Қўқондаги банкда уч миллион, Тошкентдаги Оврупа банксида беш миллион ақчаси бор. Экинзорларидан, боғларидан куллар ширкати-ю, дўкочиларидан тушаётган даромадлар, савдодан келаётган нафу фойдалар ҳаммасини жамулжам қилиб кўрсак, яна ҳамёнларига беш миллион сўм нақдгина тушиб турибди. Қани айтинг-чи, пирим, ким ҳақ экан, тиллоларининг ҳисобига етолмай юрган ноиб жанобларими ёки егани овқат тополмай ажриқнинг томирини талқон қилиб, қафтлаб юрган мана бу шўринг қурғурларми? Пирим, ўзингиз ҳам биласизки, икки йилдан буён юртда қаҳатчилик бор. Шу йилги илигузилди палласида не-не одамлар очликдан шишиб ўлди. Ноиб жанобларининг оғиборларида бўлса донларга мита тушиб ётибди. Айтинг-чи, қайси биримизни шайтон йўлдан оздирган экан? Йўқ, пирим, худо барчани баробар яратган экан, демак, нозу неъматлар ҳам баробар тақсимланмоғи керак. Аслида бу ҳам қуръон сўзидур...

Пири муршиднинг бағоят мазмунлидек туюлган ва ҳар луқмасида ҳақ-таоллонинг сурати кўриниб турган маърузаси таъсирида бутун вужуди карахт бўлиб қолган оломон аста-секин ғимирлаб қолди. Қорни очлиги, усти яланғочлиги яна эсига тушаётгандек бўлди. Ҳақ гап ўртага ташланган эди. Қалблардаги ҳақиқат туйғуси дини-имон туйғуси билан тўқнаш кела бошлади. Очлик, ҳақсизлик, аламзадалиқ — ҳақиқат, қуръон оятлари эса насия бахтга бир даъват холос. Хўш, қай бирини танламоқ, олқишламоқ керак, қай бири руҳга озиг-у, танга мадад, қай бири виждонга зид-у, имонга тескари? Жим турган оломоннинг руҳида, нотинч қалбида ана шу туйғулар курашмоқда эди.

— У, Усмонхўжанинг ўғли, — деди кимдир балад овоз билан, — гапирар, ҳақиқатни айтаясан.

Оломон қалқиб кетгандек бўлди. Гўё маъруза айтаётган Бузрукхўжанинг нутқи эмас, уни тасдиқлаб қичқирган одамнинг овози муҳимроқдек ҳамма ўша томонга ўгирилди.

— Кофир, имонсиз! — асабий бир ҳолатда қичқириб юборди шосула устида шамолда қолган поядек чайқалиб турган Эшон. — Қуръони шарифни нега таҳоратсиз тилга олдинг? Муҳаммад алайҳиссалом айтмушларки...

Муҳаммад алайҳиссалом нима деганларини одамлар билолмай қолди. Шосупанинг чап томонида, бошқа бир араванинг устида ҳам беш-олти йигит тик турган экан. Уша тарафдан «йўқ, пирим, сабр қилсинлар, бу кофирнинг таъзирини ўзимиз бериб қўямиз» деган овоз эшитилиб қолди. Оломон гурр этиб ўша томонга ўгирилди. Бўйи Бузрукхўжаникидан пастроқ, ғўлабур, юзлари сергўшт, кўкракларини жун босган; жун босган кўкрагини кўз-кўзлаш учунми, яктагини

киндигига ча очиб олган ўттиз ёшлардаги бир йигит сўзлаш истаги борлигини билдириш учун худди Бузрукхўжага ўхшашиб чап қўлини баланд кўтарди.

— Ҳой, бола, ҳой, кофир, нималар деб алжияпсан? — сўради Бузрукхўжадан. Сўнг Хон эшонга бир таъзим қилиб олгач, давом этди, — исёнчининг гапларига хафа бўлманг. У ғирт кофир, бошқовоиларга сотилган. Ҳамма кирдикорларини мен яхши биламан. Уч ойдан буён кечаси пичир-пичир қилишади, ўрисча китоблар ўқишади, оқ пошшога қарши, ноиб жанобларига қарши маслаҳатлар қилишади. Пошшони ағдариб ўзимиз пошшо бўламиз деган гапларни ҳам айтишган! Нега кўзингни чақчайтирасан, шунақа дедиларинг-ку. Пирим, агар рухсат берсанги ҳаммасини бир бошдан айтиб бераман.

— Айтинг, бўтам, айтақолинг! — шошиб қолди пири муршид.

— Кўзингни чақчайтирма деяпман, нима, сендан қўрқаманми? Нега менинг пиримни ҳақорат қилдинг? Мен бу кишига қўл берганман, муридлари бўламан... Хўп, майли, ҳаммасини бир бошдан айтмай. Билиб қўй, мен сенлардан қўрқмайман... Бир куни карвонсаройда тунаб қолган эдим, ярим кечада отлар хунук кишнаб қолди. Тагин бир-бирини ражиб қўймасин деб отхонага чиқдим. Йўқ, шунчаки байтални соғиниб кишнашган экан. Қайтаётсам, буларнинг кулбасида чироқ ёнаётган экан. Даричадан аста мўраладим. Беш-олтитаси мукка тушиб китоб ўқияпти, бундай қулоқ солсам, бари гайрия гаплар. Эшикни тақиллатган эдим, китобни кигизнинг остига бекитиб, қора чироқни пуфлаб ўчиришди. Қўрқманлар бу мен, Нортой аравакаш бўламан, деган эдим, эшикни очишди. Мен ҳам суҳбатларингдан баҳраманд бўлай, зора кўзим очилса дедим. Аввал қўрқиб, кейин менга қасам ичиришди...

— Баландроқ гапиринг, бўтам, — далда бердилар пири муршид.

Карвонсаройда бўлган муштлашув

— Оббо номард-ей, — гижиниб қўйди Мақсуд қори, — Эшон бола, нима қилдик энди.

— Сабр қилинг, — шивирлайди Бузрукхўжа.

— Ҳозир бориб кекиртагига пичоқ тортиб юборайми? — сўрайди ёнида турган бошқа бир йигит.

— Ўзингизни босинг!

— Орамизга мушукболадек беозоргина кириб олиб... Йўқ, бари бир сўяман уни.

— Ўзингизни босинг, деяпман.

Вакиллар бир хил кайфиятни бошларидан кечирмоқда эдилар. Ногоҳоний зарб еган кишидек довираб қолишди... Демак, Нортой сотқинлик қилиб юрган экан-да. Тунги китобхонликлар-у, пинҳона суҳбатлардан анави савлатидан от ҳуркадиган аёнларни хабардор қилиб юрган экан-да! Унда нега энди шу кунгача ҳибсга олмай доруломон қўйишди экан. Эҳтимол, Нортой сотмагандир, сотганда, чиройли мўйловини кўз-кўзлаб, ўйинда омади келган қиморбоздек кўзларини чақнатиб турган Темирбек вакилларни аллақачон қамоққа олган бўларди-ку?.. Эҳтимол, пирининг оломон олдида мулзам бўлганини кўриб руҳида исён кўтарилгандир... «Йўқ, йўқ, — ўйларди Бузрукхўжа, — бунчалик ўйлаш ҳам ярамайди. Бу қўғирчоқларни диканглаб ўйнатаётган катта қўғирчоқбоз Ноибнинг ўзи бўлади. Ҳа, ҳа, Ноибнинг чилдирмасига ўйнашяпти булар, нафс қурбони бўлган бу бечоралар. Нафс ҳақиқатдан ҳам, имондан ҳам кучли экан-да...»

— Бузрук, — шивирлади Муртазин.

— Гапиравер, — кўзини терлаб-пишиб сўзлаётган Нортойдан узолмасди Бузрукхўжа.

— Мен сўзга чиқмасам бўлмайди, — яна шивирлади Муртазин.

— Вазиятга қараймиз.

— Вазиятни бошқариш керак.

— Ҳозир бизни ҳибсга олишлари ҳам мумкин, — энтикиб деди Бузрукхўжа, — яхшиси, Комил ака ўзингизни панага олинг.

— Энди бўлар иш бўлди. Сўзга чиқаман!

— Оломоннинг феъли бузилиб келяпти,— Комил Муртазиннинг ҳаяжондан терлаб кетган қўлини маҳкам ушлаб олди Бузрукхўжа.

Чиндан ҳам кўпчиликнинг қалбида ўзлари англаб етмаган, англаб етган тақдирда ҳам боса олишга қурби келмайдиган ёввойи бир туғён қўзғалаётган эди. Большовойлар кимлар ўзи, Ленин ким, унинг нияти нима, Қўқонда тузилган ишчилар союзининг қанақа мақсад ва режалари бор — энтикиб турган оломоннинг кўпчилиги ҳали буларни билмас эди. «Большовойлар номидан ҳақиқат талаб қилишяпти, ўзлари ким-у, ҳақиқатлари қаёққа борарди? Шу йўл билан топилган сармоя макруҳ бўлади, уни истемол қилган мусулмоннинг икки дунёсига баробар ўт кетади, айланай пиримдан,— деб ўйлаётганлар ҳам бор, хайриятки ўзингиз ташриф буюриб қолдингиз, хайриятки, дини имонимизни эҳтиёт қилмоқ ниятида ваъз айтиб, қалбимизга кириб олмоқчи бўлган шайтони лаъинни қувиб чиқардингиз...»

Оломон иккиланмоқда эди. Ҳақиқатга ташна бўлган қалбларда ташналик туйғуси гарчи туғён ураётган бўлса-да, ҳар қалай, динимон, мутелик, беш кунлик фоний дунё лаззатидан боқий дунёни афзал кўриш ҳисси устунроқ эди. Тан-жонларига сингиб кетган бу туйғу умрлари масжидларда яратганга тавалло қилиб ўтган аждодларининг олис-олислардан эшитаётган овози билан қўшилиб яна ҳам кучайиб бораётгандек эди.

— Ҳазратимга тил теккизди-я!

— Лекин Нортойнинг сўзга чиққани яхши бўлди-да!

— Бир кун оч, бир кун тўқ бўлсаям беғалва яшаётувдик... — деган пасту баланд гаплар ҳам қулоқларга чалиниб турибди. Бузрукхўжа жимгина туриб вазиятни кузатади, аҳён-аҳёнда қўлидаги шалаббо бўлиб кетган бўз рўмолчаси билан юз-бўйинларидан қўйилаётган терларини артиб-артиб олади, ёнида шамдек қотиб турган жўраларига кўз қирини ташлаб қўяди.

Нортой, оломон диққат билан қулоқ солаётганидан, пири муршид оғир саллала бошини силкитиб маъқуллаб қўяётганидан рағбати ошиб, тўлқинланиб гапиряпти.

— Энди, пирим, рухсат берсангиз, мен сизга ана у Бузрукхўжанинги ёнида елкасини қисиб турган ғайридинни ҳам таништираман. Ҳа, халойиқ, сизлар ҳам билиб қўйинг, онаси ўриси унинг, отаси чўқинган татар, ўзи дурагай-кофир бўлади. Миршаблардан қочиб, мусулмонлар орасида беркиниб юрибди. Риштон бедарвоза бўлиб қолибдими сенга, кўк кўз! Пирим, сизга арз қилиб яна шуни ҳам айтаманки, Риштондаги жамики бемаза китобларни мана шу олиб келган. Урисчасиям бор, нўғайчасиям бор, хуллас аралаш... И-я, Бузрук кофирни қаёққа гум қилдинг? Ҳозиргина ёнингда туриб эди-ку? Ё навзамбилло! Айтмадимми, буларнинг ҳаммаси шайтон деб. Шайтонларнинг гапига кириб иш ташлаб юрибмизми ҳали, кофирларнинг қутқусига учиб ноиб жанобларнинг покизи дилларига озор бердикми ҳали. Шундай саҳий валинеъматнинг яхшилигини билмаган нонтепкиларга ўлим! Пирим, фатво беринг, токи оломон уларнинг таъзирини берсин.

— Омин — деб қилич ушлаган қўлини баланд кўтарди старшина Темирбек.

— Омин! — такрорлашди турли мавзелардан келган мингбошилару навкарлар.

Ҳаммаси аввалдан тайёрланган, ким нима қилиши қаерда туриши келишиб олинган экан. Пири муршид ўртага чиқиб, икки оғиз гапириб, аҳли мусулмон қалбидаги дини исломият руҳини қўзғаб берсалар бас, қолганини ўзлари ниҳоясига етказмоқни режалаб қўйган эканлар, миршаб-у, навкарлар, олдинроқ ноиб томонига ўтиб олган оғмачи аравакашлар қўйинлари-ю, хуржунларга лиммо-лим тошу кесакни тўлдириб келган эканлар. Кўз юмиб-очгунча Бузрукхўжа турган арава тошу кесак ёмғири остида қолди:

— Кофирларга ўлим!

— Бошлиғини ур!

— Устига тўн ёп!— дея арава томон отларини ниқтаб кела бошлашди навкару миршаблар.

Ур-йиқит бошланиб кетди.

Комил Муртазин аравадан олдинроқ тушиб ўзини панага олишга улгурган эди. Қолган вакиллар бир-икки дақиқа чамаси довдираб турдилар-у, бош-кўзи демай келиб тушаётган кесаклар тезгина ўзларини ўнглаб олишга мажбур қилди шекилли, араванинг чап томонига, иш ташлаган ишчилар тирбанд турган жойга бирин-кетин сакрай бошладилар. Хон Эшон ҳазрат катта муштлашув бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Тўғрироғи, ваъдан сўнг ғалаён бошлиқларини калтаклаш режалари борлигини ундан сир тутишганди. Ур-йиқитга менинг ваъзим сабаб бўлди деб ўйлаб, виждони азобда қолди шекилли, «Ҳой, бас қилинг, бас қилинг!» дея харчанд қичқирсада, энди ҳеч ким унга қулоқ солмас, эътибор ҳам бермас эди.

Дини исломиятга тил теккизгани учун, ўша тил теккизганни ғажиб ташлайман деганлар, ҳоким жаноблари маошимизни оширмаса қўрғонига ўт қўяман дея енг шимарганлар, дўстларини сотгани учун ўша сотқиннинг бошини янчамиз деганлар, тартиб ўрната олмай бошлиғидан гап эшитиб, гап эшитганим учун энди сенга ҳам омонлик бермайман деганлар, юртда бошланган қаҳатчиликка сабаб ахтариб, очдан ўлган дилбандининг ўчини кимдан олишни билмай хўрсиниб юрганлар жон аччиғида бир-бирига ташланиб қолган эди.

Иш ташлаган ўғлим оч ўтиргандир деб икки қовоқни тўлдириб серқатиқ гўжа келтирган Қобил бобо шербаччасини учратолмай, ўғлим тагин буларнинг орасида бўлмасин дея ташвишланиб ўзини гоҳ у тўдага урар, гоҳ бу тўдага урар, ажратмоқчи бўлар, бошига, елкасига келиб тушаётган гурзидек оғир муштлардан қочгани жой тополмай наша чеккан бангидек чайқалиб-чайқалиб кетар эди. Дилбандига не-не умидлар билан тухум билан қотирма пишириб келган кампир бир қўлида халта, бошқасида қумғон тўла совиб қолган чой, «Ҳой, уйинг куйгурлар, ҳой, хонасаллотлар!» деб гоҳ араванинг тагига беркинади, гоҳ қўлидаги ерга қўйиб, халтаси билан бошини пана қилади.

Чибирғон пандигонлик ваъз тинглаш учун атайлаб келган бир сўфи азон айтганда одамлар ҳамиша жим бўлиб қолишига ўрганганидан ва азон овозида аллақандай қудратли ҳам илоҳий бир куч борлигига қаттиқ ишонганидан ўзича ғалаённи бостиришга чоғландию, бўш қолган аравалардан бирига чиқиб, қулоқларини узиб олгудек чўза-чўза азон айта бошлади:

— Оллоҳу акбар,

Оллоҳу акбар,

Ашҳаду аллоилоҳа...

Йўқ, ҳеч ким қулоқ солмади унга, қайтага бўйин аралаш қамчи егани қолди. Бошига кимнингдир зарбли мушти тегиб, каттакон симобий салласи ҳўв нарига учиб кетган пири муршид ҳазрат «Охир замон бўлди, қиёмат қойим бўлди!» деб такрорлар эди.

Муштлашув эса авжига чиқиб борарди.

Мақсуд қори ҳақ даъво қилади

Кеч-пешинга бориб ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Ширкатга қарашли арава қўрғоннинг Мусофирхона, Отхона деб номланган майдонларида кимнингдир елкасигами, бошигами, тегиб уқаланиб тушган гувала парчалари, қаердандир келиб қолган коса-товоқ синиқлари, қайсидир қургурнинг бошидан учиб кетган, тупроққа беланиб ётган дўппи, узун-қисқа саллалар аралаш-қуралаш бўлиб ётар, бамисоли унсиз йиғлаётгандек туйиларди. Риштони дилкушони тарк этиб кетишга улгурмаган боши ёрилган, елкаси қонга беланган аравакашлар иккитадан, учтадан бўлиб бурчак-бурчакларда хўмрайиб туришибди.

Хўрсинишлар эшитилади.

Гоҳ қайсидир мингбошининг навкари қибла томонга от чоптириб ўтади.

Яна жимлик чўқади.

Мусофирхона майдонидаги қатор тушган, товуқнинг катагидек пастак ҳужралардан бирини йигирма чоғли йигит қўриқлаб турибди. Бировнинг қўлида сўйил, бошқасида паншаха. Ичкарида Комил Муртазин, Бузрукхўжа, Мақсуд қори ва яна иш ташловчиларнинг икки вакили ўтирибди. Шу йигирма азамат ур-йиқит бошланиши билан бешовларини эҳтиёт қилиб қолди. Худди учиб бораётган асаларилар галаси пошшосини ўртага олиб эҳтиётлаб учгандек, бешовларини ҳар томондан қуршаб, ёғаётган кесагу тошларга ўзлари балогардон бўлишиб, ўнгдан урҳо-ур деб қамчи ўқталиб келган навкарларни нари итаришиб, чапдан газоват алангасида ёниб, кўзларига қон тўлиб ур-сур қилиб келаётган мутаассибларни гоҳо ўзлари ҳам калтаклашиб, бешовларини бир амаллаб мана шу мусофирхонага киритиб олдилар. Ғалаён босилгунча ҳеч зотни бу ерга йўлатмай туришди.

Тўрт миршабни ортидан эргаштириб старшина Темирбек от ўйнатиб келди. Йигитлар ҳушёр тортиб, сўйилу паншахаларини яна қўлга олдилар.

— Қулоқ солинглар, — Темирбек отининг жиловини маҳкам тортди, — Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғли, аравакаш Мақсуд қори ва ана у исми маълум бўлмаган мастровой учовлари ғалаён сабабчиси бўлганлари учун ҳибсга олинмоқлари даркор эди. Аммо саҳоватли Шакархон ноиб жаноблари уларнинг гуноҳидан ўтдилар. Шу шарт биланким, ҳозироқ Риштонни тарк этиб чиқиб кетсинлар. Муҳлат — ярим соат.

Миршабхона нозири отига тасир-тусур қамчи босиб яна ортига қайтиб кетди. Ичкарида ўтирганлар бир-бирларига мунгли назар ташлаб олишди. Комил Муртазин шеригини туртиб қўйди:

— Гапирсанг-чи, Бузрук!

Ўйга толган Бузрукхўжанинг боши ҳамон эгик эди:

— Вой бериб қўйдик-ку, нимани гапираман?

— Бу ҳаммамизга сабоқ бўлиши керак, — таъкидлаб деди Муртазин.

— Сабоқ қургур ҳам кўпайиб кетди-да, — бош чайқади Мақсуд қори.

Муртазин шошилиб ўрнидан турди:

— Биринчи жангни бой бердик — бу аниқ. Лекин енгилганимиз йўқ, буниси ҳам аниқ. Ҳал қилувчи жанглар ҳали олдинда. Қайта ҳужумга ўтиш учун тайёргарлик кўриш керак. Тарқаламиз, бошқа илож йўқ.

Мақсуд қори хунук қараш қилди:

— Энди шаталоқ отиб қочиб қолар эканмиз-да!

— Руҳингиз тушмасин, қори ака,

Вакиллардан риштонлик аравасоз уста Одил билан катпутлик Омон қирғиз бу ерда қолиб, Қўқон большевиклар Қўмитасининг навбатдаги кўрсатмасини кутадиган бўлишди. Қучоқлашиб жимгина хайрлашдилар. Бузрукхўжа билан Мақсуд қори Пандигонга, Муртазин, гарчи Қўқонга отланган бўлса-да, ғанимларни чалғитиш учун бўлса керак, Марғилон тарафга қараб йўлга чиқишди. Қоровулликда турган йигирма аравакаш иккига бўлиниб, қарама-қарши томонга отланган вакилларини Риштондан чиққунча кузатиб бордилар...

Бузрукхўжа билан Мақсуд қори сертупроқ арава йўлдан жимгина юриб боришарди. Бир-бирларига гап қўшишга ҳоллари йўқдек, гаплашадиган гаплари, ўртоқлашадиган фикрлари ҳам тугаб қолгандек эди. Бузрукхўжанинг қўлида оқ сурп тугунча, Мақсуд қори ётиб юрган кўрпа-тўшагини бўз қопга солиб орқалаб олган. Негадир жаҳл билан, тап-туп қадам ташлаб борапти. Бамисоли кимнидир қувиб

етмоқчи-ю, қувиб етган жойида тишлаб-тишлаб гўштларини узиб олмоқчидек.

Намозгар пайти эди. Кун бўйи еру кўкка олов пурқаб чарчаган саратон қуёши ҳув нарида, гиёҳсиз, дов-дарахтсиз Қатрон тоғи этаклариди мис барқашдек осилиб қолибди. Худди пастлаб кетишга энди ҳоли келмаётгандек. Қолдан тойдим, қолдан тойдим, дея оҳиста оҳ чекаётгандек ва унинг бу ўтли оҳи оламга ғамгинлик, мискинлик кайфиятини тарқатаётгандек. Арава йўлнинг икки чеккаси поёнсиз экинзорлар экан. Кимдир тиззага келиб қолган шолисини ўтаб, қиз боланинг сочидек тараб қўйибди. Кимдир жўхорисини чопиб тагини қўмлашга ҳам улгурибди. Шундоққича йўлнинг чеккасида икки киши чопиқ қияпти: бирови кучлироқ ҳам айратлироқ кўринади — ҳийла олдинлаб кетибди ҳар кетмон урганига нами қочиб олатароқ бўлиб қолган ердан энгил чанг кўтарилади. Бешқаси орқада қолиб, кетмонни дармонсизгина кўтариб ташлайди: «Ота-бола бўлса керак, — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — дадаси мункиллаб қопти, кетмон билан тенг кўтарилиб тушяпти шўринг қургур. Менинг бечора дадам ҳам ҳозир кетмон чопаетгандир. Ўринг бериш ўрнига қаёқларда юрибман-а...»

Мақсуд қори шиллигидан тупроқ кечиб ҳамон жадал кетяпти, орқасидан энгил чанг кўтарилади. Чеккароқдан, тупроқсиз йўлкачадан юрса ҳам бўларди. Жаҳли чиққанидан кўчани атайлаб чангитиб боряпти.

Эшак мингган бир болакайни қувиб, етишди. Болакай эшагини кўмиб юборгудай даражада ўт юклаб устига миниб ҳам олган. Қўлида китоб, мук тушиб ўқиб боряпти. Бузрукхўжа ҳам болалигида китобга ишқибоз эди. Эшак минганда ҳам, қалдироқ аравада кетиб бораётганда ҳам китоб ўқишни хуш кўрарди... Болага ҳаваси келди, сўз қотгиси келиб қолди:

— У, яхши бола, йиқилиб тушмагин тагин?

Бола ўгирилиб майин жилмайди:

— Йиқилмайман, тоға.

— Нима ўқияпсан?

— «Чор китоб».

— У, жуда илғор экансан-ку!

Бошқа гап қўшиб бўлмади. Гаплашса Мақсуд қоридан ортида қолиб кетади... Тавба, қамчи еган бедовдек муңча лўкилламаса! Олдиларида энди бошқа бир манзара намоён бўлди. Бир гала бола мол ҳайдаб қирдан тушиб келяпти. Елини тирсиллаган сигирлар айри туёқларини судраб босиб, қетларидан гала-гала қўю эчкиларни эргаштириб боради. Ўт қўлтиқлаган, қопда тезак орқалаган, кир-чир болалар олдиларида кўтарилган чанг-тўзонга ҳам парво қилмай, захчалардек чағир-чуғур қилиб келишяпти. Қалта сочига йўғон-йўғон пилик ўралган ва шунинг учун ҳам сочлари каламушнинг думидек дикқайиб турган етти-саккиз ёшлардаги бир қизалоқ бўз қўйлагининг этагини қайтариб, печак ўт солиб олибди. Тиззаларига урилиб, юришини қийинлаштиришига ҳам қарамай, ёнида бораётган дугоналарига бидирлаб алланарсаларни тушунтирмоқчи бўлади. Бузрукхўжа қизалоққа бир дақиқа тикилиб қолди. Вужудида аллақандай бир илиқлик қўзғалиб, антикиб кетгандек бўлди... Болалигида, ҳозир ошиқу беқарор бўлиб ишқиди куйиб-ёңиб юргани — Ҳалимахонни ана шундай бир алфозда, этагида ўт, мол этаклаб даладан қайтаётган бир пайтида учратиб, ўзи ҳам бола эди-да, панадан бошига тўн ёпиниб чиқиб, сигирини ҳуркитганди. Ушанда сигир шаталоқ отиб қочишга тушган, арқонни маҳкам ушлаб олган Ҳалимахонни йиқитиб анча ергача судраб борганди... Бузрукхўжа ҳозир ана шуларни ўйлаб кетди. Ўйларкан, ҳали қизалоққа дастлаб кўз ташлаган пайтида вужудида қўзғалган илиқлик қалбининг туб-тубида беркиниб ётган бошқа ҳис-туйғуларни ҳам чайқалтириб юборгандай бўлди. Яна ширин энтикди, юрагининг қаъридан қайноқ бир хўрсиниш келди...

Мақсуд қори жадал боряпти. Бузрукхўжа ҳамроҳига етиб олиш

учун кўча билан битта бўлиб бораётган молларни четлаб ўтди-ю:

— Қори ака!— дея чанг ўтирган томоғи қичишиб, йўталиб олди.
Аравакаш индамади.

— Қори ака, дейман,— яна мурожаат қилди Бузрукхўжа,—
қопингизни кўтаришиб олай, чарчагандирсиз?

Аравакаш чангитиб ер тепинди:

— Жим кет энди, охир замоннинг боласи!

— Ия, нега дарғазабсиз?

— Овозингни ўчир.

— Тавба!

— Ишни расво қилиб қўйдиларинг-ку, яна тавба дейди-я!

— Биз расво қилган бўлсак, сиз қаёқда эдингиз?

Аравакаш елкасидаги қоп пасайиб қолди шекилли, оёқларини кериб, силкиниб сал юқорилатиб оларкан, ҳамроҳига қараб хунук-хунук ҳўмрайиб қўйди.

Кечки салқин туша бошлади. Тоғ томондан муздеккина эпкинди эсиб, димоққа ариқ бўйида ўсган ялпизларнинг ҳидини келтириб урди. «Ялпиз гуллабди!— беихтиёр фикридан ўтди Бузрукхўжанинг,— гуллаганда унинг ҳиди мана шунақа атирга мўл бўлади... Лекин Қори аканинг феъли нега айниб қолди экан?...» Йўл айириладиган жойга борганда аравакаш елкасидаги қопни ариқ бўйидаги майсага «гуп» этказиб ташлади-да, устига чўкиб:

— Қани ўтир-чи!— деб қўйди жеркиб.

Бузрукхўжа юмшоққина майса устига чордана қурди. Аравакаш яктагининг ўнгирига чанг ва тердан қорайиб кетган юзини узоқ артди. Кейин тўсатдан эсига келиб қолгандек жонланиб:

— Хўш, деб сўради, — энди бу ёғи нима бўлади?

— Бу ёғи деганингиз нимаси?— сўради Бузрукхўжа ҳам.

— Менинг ҳақимни ким беради деяпман?

— Қанақа қаҳ?

— Менга қара, эшон бола, ўзингни гўлликка солма. Мени сизлар йўлдан урдиларинг, Қўқонга қатнаб юриб ана у сариқ Муртазинни бошлаб келган ҳам сен эдинг. Иш ташлаймиз, иш ташласак ҳақимиз икки баробар ошади деган сен эмасмидинг? Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, ноиб курк товукдек писиб қолади, демабмидинг. Нега мени фитнага аралаштирдинг. Энди нима қиламан, қаёққа бораман. Уйимда еттига жўжа чирқиллаб турибди, қандай боқаман уларни?

— Бир иложини қилармиз.

— Жим бўл деяпман. Эди сен, большовойларнинг гапиға кирадиган аҳмоқ йўқ. Ноибда икки ойлик маошим қолиб кетди. Уни сен тўлайсан!

— Менми?

— Ҳа, сен тўлайсан!

— Меҳнатни бировга қилиб, ҳақини мендан сўрайсизми?

— Бермайсанми?

— Мен ҳам сизга ўхшаган бир хизматчиман, пулни қаердан оламан ҳозир.

— Хотиним ногирон, болаларим оч, уйга бориб оёғимдаги эски чоригимни қайнатиб бераманми уларга?

— Ўзингизни босинг!

Аравакаш сакраб ўрнидан туриб кетди:

— Ҳақимни тўлайсанми, йўқми?

Бузрукхўжа ҳам ўрнидан туриб олди:

— Қори ака!

— Бермайман дегин, ҳали шунақами? — аравакаш қалтираб турган қўллари билан пайпасланиб ёнидан пичоғини суғурди,— билман, сен мендан зўрроқсан, ҳўкиздек кучинг бор, енголмайман сени. Аммо ўзимга кучим етади. Вилиб қўй, бермасанг ўзимни чавоқлаб ташлайман, берасанми, йўқми?

— Бераман.

- Рост айтяпсанми?
- Рост айтяпман.
- Қасам ич.
- Худо ҳақ, расул барҳақ.
- Ҳозир берасанми?
- Ҳозир бераман.

Эшон бола, укагинам, мени кечир, — аравакаш ёнига ўгирилиб пичоғини қайта солиш учун қинини ахтара бошлади. Ҳам ғазаб, ҳам алам ҳозир унинг томоғидан ҳипша бўғиб олган, кўзларига қон қуйилиб, ҳеч нарсани кўрмайдиган даражага бориб қолган эди Бузрукхўжа қайтиб ўрнига ўтирди-да, маҳсисининг ўнг пойини чиқара бошлади — қўнжига пул беркитиб қўйган эди.

— Қизишманг, Қори ака, қизишманг, — яна ғазаби жунбишга келиб қолмасин деб тез-тез гапира бошлади Бузрукхўжа, — мен сизга тушуниб турибман. Сизга осон эмас. Уша чўлоқ хотинингизга ҳам ачинаман. Дадамиз рўшнолик олиб келади деб эртаю кеч кўча пойлаб ўтирган болаларингиз олдига қуруқ борсангиз бўлмайди... Манг, бор-йўқ пулим шу. Кейин яна, худо хоҳласа, рўзғорингизга қарашиб тураман.

Аравакашнинг ғазабу алам аралаш туғени ҳали босилганича йўқ экан, пулга узатилган қўли дир-дир қалтирай бошлади.

- Бу пулинг... қанча ўзи?
- Йигирма сўм.
- Бир ойлик маошинг экан-да?
- Ҳа.
- Хабарим бор, уйланаман деб йиғиб юрувдинг.
- Уйланиш бўлса қочмас, Қори ака, олинг, мингдан-минг

розиман.

- Йўқ, эшон бола, ярми ўзингда қолсин.
- Олинг деяпман.
- Негадир, қўлим бормаяпти. Ишқилиб, тонгла машҳарда даъво

қилмайсанми?

- У дунёи бу дунё розиман.

Аравакашнинг аёлларникидек узун киприклари пирпираб, қоп-қора кўзларида ғилқиллаб ёш айланиб қолди. Йиғлаб юбормаслик учун ортиқ гапирмади. Пулни белбоғининг қатига тугиб қопни елкасига олди-ю, гўё қаёққа юришини билмаётгандек бир нафас қотиб турди:

- Ҳеч бўлмаса беш сўмини ол.

Бузрукхўжа ўнг қўлини кўксига қўйди:

- Кейин, бойиб кетганингизда кўпайтириб оларман.
- Аравакаш хўрсина-хўрсина жўнаб кетди.

Уртоқлар ҳазили

Мақсуд қори кўздан йўқ бўлиб кетгунча Бузрукхўжа унинг ортидан тикилиб ўйга толиб ўтирди.

Иккинчи пой маҳсисини ҳам ечиб, бир сакраб ариқдан ўтди-да, бедаси ўриб қўйилган анғиз бор экан, остига чала қуриган бедадан тўшаб, бошига ҳам катта бир боғини қўйиб узала тушиб ётиб қолди. Чарчаган эди. Уч кечадан буён деярли ухламади ҳам Ширкатга хизмат қилаётган олтмиш мирзадан бири эди у. Қарзга пул тарқатиш, гаровга маблағ бериш, фойдасига пул улашиш, вақтида ундириб олиб туриш ҳам мана шу мирзалар зиммасида. Ҳар бир мирзага аравакашлар, мутасаддилар, юкчилар биркитилган, эрта баҳордан кеч кузгача қишлоқларни оралаб юришади. Баҳорда бир қоп буғдой олган киши, кузда уч қоп қилиб қайтариши керак. Кимнингдир уйдан қоп-қоп ўриклар юкланади, кимдир хирмон тепасидаёқ кечагина янчган шолисини аравага юклаб беради.

Ширкат бамисоли аждаҳога ўхшайди. Фарғона музофотида нимаики етиштирилса ҳаммасини ямлаб ютиб туради: дон-дун дейсизми, мева-чева дейсизми, ошланмаган терию жун дейсизми, ҳатто молнинг туёғидан тортиб ҳўкизнинг шохигача ҳеч бирини чиқиндига чиқармайди... Лекин бари бир юрт оч-яланғоч, ўз ҳақини талаб қилишга эса хоҳиши ҳам, қурби ҳам йўқдек... Нега, Фарғона халқи бичилган ҳабашдек ювош бўлиб қолди экан? Қуллик, мутелик руҳи қаёқдан пайдо бўлди экан?

Бузрукхўжа белбоғини ечиб қатидан рўмолча олди, хитойи кўк шохидан тикилган эди у. Тўрт чеккасига зар попуқлар қадалган, гардишига гир айлангириб оқ садаф тугмалар, кўзмунчоқлар шунақанги бир ўлчов, мутаносиблик билан жойлаштирилганки, бири иккинчисини тўлдириб, вужудига беркинган кўз илғамас гўзалликни таъкидлаб, рўмолча юзига олам-олам нур тўкиб тургандек. Ҳар жой-ҳар жойига сариқ ипак билан қадалган райҳон уруғидек қоп-қора мушки анбар доналари аллақандай майин, маст қилувчи хушбўй атирлар тарқатиб турибди. Рўмолчанинг ўртасига «шикаста» ёзувида ранго-ранг ипаклар билан байт ҳам ёзилган:

«Ҳар кишининг узган гули сўлмасин,
Ҳар кишининг севган ёри ўлмасин.»

Йўқ, бу рўмолча эмас, бамисоли Фарғона гулзорининг рамзи, гўзалликнинг бир парчаси эди. Ҳалимаҳон совға қилган буни... Қаерда экан ҳозир, нима қилаётган экан?.. Эҳтимол, сигир соғаётгандир, йўқ, сигир соғишга эрта ҳали. Ҳойнаҳой, у катта айвонда ўтириб, ўмоч ошга зувала ёяётгандир...Кўзи оштахтада-ю, хаёллари қўшниси Мирзалининг ҳовлисида кезаётган бўлса ҳам ажаб эмас... Фотиҳа булгандан кейин ошқора учрашув уларга ман этилди.Урф шунақа, одат шунақа, начора. Лекин гоҳи-гоҳида Бузрукхўжа ёниб кетаётгандек ҳис қиларди ўзини, телбалардек босар-тусарини билмай қоларди. Шунда тенгқур ўртоғи Мирзалиникига борар, унинг ҳамма сир-асроридан хабардор бўлган Мирзалининг хотини бир жилмайиб қўярди-да, Ҳалимаҳонни чақириб чиқарди. Ҳалимаҳон уйда ота-онаси йўқ бўлса бирравгина чиқиб кетар, чиқолмаса баланд айвонда ул-булга машғул бўлиб ўзини кўрсатар, гоҳо ўтли нигоҳлар дуч келиб қолар, бундай пайтларда иккови ҳам ёруғ дунёни унутиб худди сеҳрлангандек қотиб қолишарди.

Иккови ҳам муҳаббат алангаси покиза қалбларида қачон ёнганини эслай олмайдилар. Эҳтимол, беғубор болалик палласида бошлангандир, эҳтимол, туғилганларидаёқ бу туйғу вужудларида пайдо бўлгандир...

Бузрукхўжанинг дадаси Усмонхўжа билан Ҳалимаҳоннинг дадаси Мулла Муса Халифа, гарчи бошқа-бошқа қишлоқларда — бири Пандигонда, бири Булоқбошида яшашса ҳам, болаликдан ўртоқ эдилар. Мулла Муса Халифа Усмонхўжа табиатида зоҳир оққўнгилик, самимийлик, соддалик, қувноқлик сингари фазилатларни улуғлар, Усмонхўжа бўлса, ўртоғини билимдон, зукко, чўрткесар бир киши бўлгани учун ҳурматларди. Оилавий борди-келдилари бор эди. Тўю-маъракаларини биргалашиб ўтказишар, катта сайиллар бўлганда сайилгоҳларга қўшарава бўлиб боришар, гоҳо, ёз пайтларида, дала иши айни авжига чиққанда, бир-бирларига ҳашар қилишиб, оғирларини енгиллатишар эди.

Гоҳо аразлашиб қолишар, яна ярашиб олишар, гоҳо бир-бирларига қалтис-қалтис ҳазиллар ҳам қилиб туришарди. Шакархон юртга катта тўй берган йили Мулла Муса Халифа оз-оз ичиб юрарман деган ниятда бир хум мусаллас тайёрлаб олганди. Мусалласнинг дарагини эшитиб, табиатида кайфу хурсандчиликка майл кучли бўлган Усмонхўжа тез-тез кела бошлади. Аммо Мулла Муса Халифа ҳалвонинг ози ширин деб, бир пиёладан ортиқ бермасди. Паҳлавонлардек улкан гавдали, айни куч-қувватга тўлган Усмонхўжага бир пиёла май ялагандек ҳам таъсир қилмас, кўпинча лабларини алам билан чапиллатиб қайтиб

кетарди... Бир куни шошилганча келди-да, меҳмонхонага улфатлар тўпландик, «Абомуслим»ни ўқиб берасиз, деб Мулла Мусани кўяр-да-қўймай олиб кетди. Олиб бориб меҳмонхонага улфатлар ёнига ўтказди-да, ташқарига чиқиб икки-уч жўрасини ёнига олиб яна Булоқбошига қараб югурди. Ўртоғининг хотини Уринбиби аяга учрашиб: «Э, эгачи, ишлар катта бўлиб кетди, ўртоғим, дарров бизни кига бориб эгачинга айт, бир қўй билан хумдаги мусалласни бериб юборсин», деб тайинлади, деди. Уринбиби ая эрининг гапини икки қилишга ўрганмаган. Хумдаги мусалласни кўзаларга қуйишга ўзи кўмаклашиб юборди. Оғилхонадаги қўйни етаклаб чиқар экан: «Ўзиям ёзи билан хўб боққан эдик-да» дея мақтаниб қўйди.

Уша оқшом Усмонхўжанинг ҳовлисида тонг отгунча чироқ ўчмади, улфатлари мириқиб кайфу сафо қилишди. Бора-бора «Абомуслим», «Қиссасул анбиё»ни ўқиш ҳам бир чеккада қолиб, ширакайф йигитлар ўртага чиқиб кигизни чангитиб ўйинга тушишди, ашулалар айтишди. Тонготарга яқин тарқалишар экан, ўз иззатига қўйлар сўйилиб, катта зиёфат берилган Мулла Муса беҳад хурсанд бўлиб, қўллари билан баланд кўтариб хонадон аҳлини дуо қилди:

— Илоҳа омин, саҳоватли ҳам меҳмондўст ўртоғимиз Усмонхўжа, бизга атаб қўй семиртирган ва лаззатли таомлар тайёрлаб берган синглимиз Зиёда бибининг неки тилаги бўлса, оллонинг ўзи мушарраф қилсин!

Мулла Муса уйига қайтиб гап нимадалигини билди-ю, аламидан эвлари жунжикиб кетди. «Йўқ, сен эшон ҳали шошмай тур!— дея иягини бир силаб қўйди. Лекин ўч олиш унча узоққа чўзилмади. Айни пишиқчилик палласи эди. Бир куни Усмонхўжа икки қўлтигида икки қовун, ҳаллослаб кириб келди. Сулаймонбойдан ижарага олган ерларининг бир қисмига қовун эккан эди, яхши бўлиб берди, кўчадан ўтган одамнинг димоғини ёрай дейди. Пойламаса тунда талаб кетишадди, пойлай деса дашт томондан бир бўри келиб капанинг атрофини айланиб юрган эмиш:

— Нақ новвосдек келади-я!— деди охирида Усмонхўжа ваҳима қилиб.

— Новвосча келса эркаги экан-да?— шунчаки сўраб қўйди Мулла Муса.

— Энди, ўртоқ, милтиғингни бир-икки кунга бериб турмасанг бўлмайди.

— Отишни билмайсан-ку?

— Биламан, дадам раҳматли билан тўқайда тустовуқ отардик.

Мулла Муса қўштигини бериб юборди-ю, лекин анчагача қулоқлари остида «новвосча келади-я!» деган сўзлар жаранглаб турди. Усмонхўжа новвос боқаётганди. Мулла Муса анчадан бери уни сўйиб беш-ўн улфат гўштини бўлиб олайлик дер, ўртоғи ҳали анча катта бўлади, энди тана қўйиб келяпти, дея кўнмасди...

Ой шом егани учун тун қоронғи эди. Дашт томондан енгил шаббода эсиб дарахтлар шохини силкитар, чангалзор тарафдан хунук шитирлашлар эшитилар эди. Тун ярмидан оғиб қолди. Қўштигини икки қўллаб чангаллаб ўтирган Усмонхўжа мудрай бошлаган экан, бир маҳал чангалзор тарафдан қўрқинчли бир овоз эшитилгандек бўлди-ю, кўзлари чарақлаб очилиб кетди: келяпти! Ҳа! ҳа, худди ўша бўри! Йўғ-е, бугун жуда ҳам каттаси келяпти-ку, ё раббий бўри ҳам шунақа улкан бўладими, а? «Яқинроқ келтириб отаман, қоқ миясидан отаман, деган фикрлар ўтарди дағ-дағ қалтираб турган Усмонхўжанинг бошидан,— ҳа, ана яқинлашиб ҳам қолди. Епир-ай, маст туядек бошини осмонга кўтаришини қаранг, ҳид олаётган бўлса керак. Иккови тепкини баробар босаман, босдим!»

Гумбурлаган овоз қоронғи тун қаърини қарсиллатиб ёриб ўтди. «Бўри» олдинги оёқларини осмонга кўтариб бир сапчиди-ю, новвосдек «мў-ў-ў» дея бўкириб ерга йиқилди. Худди шу пайтда тўрт-беш улфат қовун-полизнинг этак томонидан югуриб келишиб, уста мерган

Усмонхўжани мўлжални тўғри олиб, нишонга бехато урганлиги учун астойдил табриклашди ва... эртасига бу ерда тўрт-беш оиланинг хотин-халажи, бола-чақаси тўпланишиб қовун сайил қилишди, тўйиб-тўйиб гўшт ейишди. Охирида Мулла Муса яна фотиҳага қўл кўтарди:

— Илоҳо омин, Усмонхўжа дўстим, ҳамиша олгину олдирмагин, отган ўқинг ҳеч қачон бехато кетмасин, оллоҳу акбар.

Шу йўсин икки ўртоқ, икки оила бир-бирлари билан дўстлик риштасини маҳкамроқ боғлаб боришар, ўрталарида бўлган меҳр, садоқат Бузрукхўжа билан Ҳалимаҳоннинг қалбида туғилажак муҳаббатга пойдевор бўлаётганидан икки томон ҳам хабарсиз эди.

Муҳаббат гули покиза қалбда очилади

Бузрукхўжа ўзини йўқотгудек бир аҳволга тушиб қолган эди. Қиз бола бўй чўзиб қолгандан кейин йигит киши унинг уйига ҳадеб келавериши одобга ҳам, ахлоққа ҳам тўғри келмайди: қизнинг боши маломатга қолади. Шу сабаб бўлиб ота-оналар ўртасига совуқчилик тушиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Лекин нима қилсин, қалби ёниб боряпти йигитнинг ҳам. Айниқса, тагли-жойли хонадонлардан қиз тарафга бир-икки совчи келиб кетганини эшитган йигит, Уринбиби ая айтганидек, нақ бўлмаса эсини йўқотиб қўяёзди. Катта дарёнинг тўлқини ичида бўлганидек табиатан оғир, босиқ анча-мунча сирини бировга сездирмайдиган Бузрукхўжа тўй қилишга ҳали-бери қурблари келмаслигини яхши билар, шунинг учун ҳам дилидагини ота-онасига кўпам сездира бермас, Булоқбошига қатнашни эса қанда қилмасди. Баъзан Ҳалимаҳонларнинг ён қўшниси янги рўзгорли ўртоғи Мирзалини кўриш баҳонасида келар, баъзан нариги қўшнилари Қодир бобоникига кириб «Калила ва Димна»ни ўқиб берар эди. Лекин Қодир бобонинг набиралари жуда кўп, Бузрукхўжа остонада кўринди дегунча от бўлиб миндирасиз деб хархаша қилишар, кўнмаганига қўйишмас эди. Айниқса, олакўз набираси жуда баттарин. Йигитнинг елкасига эски тўнни тўшаб миниб олади-да, энди тўрт оёқлаб чопасиз дея талаб қилади. Истаги бажо бўлгач, энди тойчоқ бўлиб кишнаб ҳам берасиз, деб туриб олади. Бузрукхўжа бу уйга кирмай қўйди. Лекин Ҳалимасини узоқдан бўлса ҳам кўриб туриши керак эди, кўрмаса бўлмасди. Ким билади, бу жасорат қаёқдан пайдо бўлди экан, энди ул-бул нарса сўраган бўлиб тўппа-тўғри Мулла Муса бобонинг уйига кириб келади-ган одат чиқарди. Бир куни уч-тўрт боғ қуруқ ўтинларингдан берар экансиз, деб келади, бошқа бир куни жоди сўра келади.

Кечки пайт эди. Мулла Муса бобо оғилхонадан паншаха кўтариб чиқиб келаётган эди. Ҳовлига етим боладек тортинибгина кириб келаётган Бузрукхўжага кўзи тушиб қолди:

Бузрукхўжа худди ўғирлик устида қўлга тушгандек довдираб, нима сўраб келганини ҳам унутган эди. Лекин нима бўлганда ҳам тезроқ бир нарса дейиш керак:

— Кирга сув иситадиган катта қозонларингни бериб турар экансиз.

Мулла Муса бобо мийғида кулганча хўмрайган бўлди:

— Кирларинг кўпайиб қолибди-да?

— Ҳа, кўпайиб қолди, — шошилиб деди Бузрукхўжа.

— Кир ювамиз дегин?

— Ҳа, кир ювмоқчимиз.

— Кирни сен ювасанми ё даданг ювмоқчими?

— Икковимиз ювсак керак.

— Менга қара, Бузрук, бошингни кўтар, баландроқ кўтар, ҳа, ана шундай! Энди берироқ кел, уялма, келавер. Қулоғингга секин айтиб қўядиган гапим бор. Гап бундай, ўғлим, бир маҳаллар мен ҳам сендек ошиғу беқарор бўлганман. Уринбиби аянг кўйида нақ ёниб кетай деганман. Лекин сендақа лавашанг эмас эдим! Раҳматлик қайно-

тамнинг олдига бориб, қизингни уч кун ичида тўй қилиб берсанг бердинг, бўлмаса отга ўнғариб тоққа олиб қочиб кетаман, деб дўқ урганам ҳали-ҳали эсимда. Йигит киши деган мард, чўрткесар бўлиши керак... Даданг қаерда?

— Уйда,— боши эгилиб борарди Бузрукхўжанинг.

— Бир қозон ош дамлашга қурбларинг келадими?

— Келиб қолар.

— Бир тандир нон ёпишга унларинг борми?

— Қўни-қўшнилардан суриштирармиз.

— Бориб, қарз олишдан ҳам қўрқмайдиган дадангга айт, тўрт-беш мўсафидни ёнига олиб совчи бўлиб келсин, унашар қиламиз. Лекин билиб қўй, тўйга катта тайёргарлик кўрасан, уқдингми?

— Уқдим!

— Жўна энди. Ҳой, тўхта, кирга сув иситадиган катта қозон сўраб келувдинг, олиб кетмайсанми?

Ноғихоний бахтдан ҳовлиқиб энтиккан Бузрукхўжа аллақачон дарвозахона олдига бориб қолган эди, орқасига ўгирилиб керак эмас дегандек, қўл силтади-ю, югурганча кўчага чиқиб кетди.

...Уч кундан сўнг унашилди. Ўша бахтли, қувончли кунга ҳам бир ярим йилча бўлиб қолди. Тўйдан эса дарак йўқ эди. Утган йили кучли гармсел эсиб, Пандигоннинг дашт қисмидаги ҳамма экинни қовжира-тиб кетди. Бузрукхўжа қўқонлик заводчи бой Пателяховнинг Дўрмондаги совунпазлик корхонасига ишга кирганди, ишчиларнинг яширин суҳбатига қатнашганликда айбланиб, тезгина бўшатиб юборилди Бир амаллаб Ширкатга мирзаликка ёлланиб олувди, э худойим-ей, бу ҳам яна пучга чиқди. «Ўзи бизнинг хонадонимиздан омад кетганга ўхшайди,— чала қуриган беда устида чалқанча ётаркан, Бузрукхўжанинг бошидан ана шундек аламли ўйлар чарх уриб ўтар эди,— бечора дадамнинг боши қарздан чиқмаса, ўзим бирор жойда қўним топиб ишлай олмасам. Парти кетиб, шарти қолган рўзгоримизга тўрт-беш танга олиб бориш ўрнига ғаму ташвиш бўлиб бораверсам, э худо, нега мени бунчалик омадсиз қилиб яратдинг, нега деяпман? Ахир Мулла Муса бобо ҳам гулдек қизининг умрини мени деб хазон қилмайди-ку, бир йил кутади, икки йил кутади, кейин ҳафсаласи пир бўлиб, битта бўйни йўғонга беради-қўяди-да! Е раббий, наҳотки Ҳалимамдан ҳам ажралиб қолсам, йўқ,йўқ!!»

Бузрукхўжа терли ҳовучида узоқ турганидан намланиб қолган рўмолчани юзига яқин келтирди, димоғига гуркураб мушк-анбар ҳиди урилди. Яна ширин энтиқди, юлдуз тўла осмонга ўйсиз, шуурсиз тикилиб қолди. Қулоқлари остида Ҳалимаҳоннинг меҳргами, аллақандай сеҳрли куйларгами лиммо-лим овози жаранглагандек бўлди:

— Ҳар кишининг узган гули сўлмасин,

Ҳар кишининг суйган ёри ўлмасин.

Овоз аста-секин пасайиб бориб, йўқлик қаърига сингиб кета бошлади.

Бузрукхўжа ухлаб қолди.

Шакархон дилгир

Шакархон аравакашлар ва мирзалар билан бўлган тўқнашувда, гарчи ғолиб келган бўлса ҳам, бўлиб ўтган муштлашувлар хунук овозалар ва миш-мишларга сабаб бўлишини ўйлаб, ҳамон дили хуфтон эди. Табиийки, бу овозалар Қўқон уезди ҳокими Мединский тўрага қўшиб-чатиб етказилади. Ғалаёнлардан беҳад қўрқиб қолган ҳоким тўра, табиийки ноибдан ранжийди. Ҳай-ҳай у кишининг ранжишидан худонинг ўзи сақласин, лавозимдан олиб ташлашти ҳам ҳеч гап эмас! «Эртаёқ ҳузурига ўзим бориб ҳисоб берганим маъқул. Лекин бир халта олтинсиз ахборотни инобатга олмайди у келгинди». Маҳкаманинг

баланд ойнали деразаси орқали кўчадан гоҳ отда, гоҳ пиёда ўтиб бораётган йўловчиларга шуурсиз тикилганча ўй сураб, қанча ўйласа, дилига шунча ғашлик қуйилиб борар эди. Йўк, ғалаён босилмади, у тарқатиб юборилди,— деб ўйларди яна Шакархон,— маошлари оширилишидан умидвор бўлганлар фақат калтак ейишди холос, энди улар даъвогаргина эмас, аламзадалар ҳам. Алам одам боласининг қалбида узоқ ётиб қолса, қасосга айланади. Йўк, нима бўлганда ҳам бир иложини топиб, уларнинг кўнглини овлаш керак. Ярашиб олмоқ даркор. Евлашиш — яккага зарар, мен яккаман.

Ўнбошилар, корфармонлар оёқ учида кириб Ширкатда, арава-қўрғону устахоналарда иш бошланганлиги ҳақида хушxabарлар айта бошлашди.

— Мирза!— дея овоз берди ноиб нимадир эсига тушгандек жонланиб.

Мирзача югуриб кирди:

- Буюрсинлар, жаноблари.
- Айт, менга от эгарласинлар!
- Қай бирини сўрайдилар?
- Кичик йўргани.

Ноиб жуссаси чоғроқ бир киши эмасми, катта от устида худди ёш боладек бўлиб кўринар, шу важдан булутдек баланд тўриқ отини камдам-кам минар, олис сафарларга чиққанда қўш от қўшилган фойтунидан, қисқа манзилларга кўпинча ана шу кичик йўргасидан фойдаланар эди.

— От тайёр,— таъзим билан кириб ахборот берди Мирзача.

Шакархон жиловбардор йигит ёрдамида отига минаркан, «Қаёққа борсам экан,— деб сўради ўзидан,— мавзени бир айлансам, зора дилгирилигим ёзилса, ахир Риштонни бекорга дилкушо демайдилар-ку?

Риштон чиндан ҳам ноибга тобе бўлган музофотдаги энг гўзал манзилгоҳлардан бири. Уни гоҳо Риштони хожатбарор, гоҳо Риштони дилкушо деб атайдилар. Қатрон тоғи этакларига жойлашган бу ерда бир маҳаллар қатор-қатор карвонсаройлар бўлгувчи эди. Бухоро-Қашқар карвон йўли шу ердан ўтар, юзлаб туяларга мол ортган Оврупонлик синчков савдогарлар, Осиёдан йўлга чиққан қилни қирқ ёрадиган аллоб жаллоблар гоҳо шу Риштони хожатбарорда учрашиб, улгуржи савдо қилишар, туяларга, баланд гилдиракли араваларга той-той молларни ортиб гоҳ ўннга, гоҳ чапга равона бўлишар эди.

Қашқарга отинг етмаса,
Риштонда ишнинг битмаса,
Яратганга тавалло қил,
Зора, омад кетмаса,

— деган гпларни, эҳтимолки, ўша замоннинг омади юрмаган савдогарлари айтишгандир.

Риштонда ўзбек, тожик, қирғизлар бақамти, баҳамжиҳат яшар, унинг бозорини учови ҳам ўз бозорим деб билар, Сух, Исфара тожиклари есанг оғзингда эриб кетадиган қоп-қоп зардолилар, қанорларда сап-сарик бугдойлар келтирар; Бужун, Лолак қирғизлари пода-пода қўйларни ҳайдаб тушишар, Қўқондан, Олтиарик, Янгиқўрғон тарафлардан отда, туяда келган ўзбеклар билан гоҳ у тилда, гоҳ бу тилда иш битиришар эди. Аммо юрт бир хилда турмас экан. Йиллар ўтиши билан Риштон гоҳ эгаси кўчиб кетган ҳовлидек ҳувуллаб қолар, гоҳ сайлгоҳдек яна гавжум бўлиб кетар эди.

Шакархон ноиб юртга ҳоким бўлди-ю, Риштоннинг файз-футуҳи яна қайтиб келгандек бўлди, юрт яна ҳам гавжум бўлиб қолди. Ширкатнинг катта-кичик маҳкамалари Қўқондан бу ерга кўчириб келинганч, эшикларига катта-катта қулфлар солинган кулолчилик, мискарлик, тақачилик дўконлари яна ишга тушиб кетди. Кўчаларга эрта тонгдан сувлар сепиладиган, чойхонада гурунглари нақ ярим тунгача тўхтамайдиган бўлди. Энди қози, бўлис ҳокими маҳкамалари олдида кун бўйи одам аримайди.

Шакархон ноиб кулолларнинг қатор дўконлари олдидан ўта туриб кичик йўрғанинг бошини секин тортиди. Новча, серсоқол, билаклари йўғон, катта қўлининг кафти нақ кетмоннинг бетича келадиған ўрта ёшлардаги бир киши югуриб келиб отнинг жиловидан ушлади:

- Ассалому алайкум, тақсир!
- Ваалекум, — ҳушламайгина алик олди Ноиб.
- Қани, тушсинлар, бир пиёла чойимиз бор.
- Ишлар қалай, уста?

— Минг қатла шукр, — катта қўлини кўксига қўйди уста, — жанобларининг сояйи давлатларида ишимизга яратганнинг ўзи кушойиш бериб турибди.

— Ишқилиб, сизнинг усталарингиз ғалаёнчиларга қўшилмадиларми? — оқ оралаған қуюқ қошларини алланечук кериб сўради Шакархон.

— Бир-икки нонтепки ҳар жойда ҳам топилади, тақсир. Лекин уларни ўзим инсофга келтирдим. Коса-товоқларимизни жаноблари сотиб олмағанларида ҳаммамиз очимиздан ўлардик, дедим.

- Шундай дедингизми?
- Худо шоҳид!

— Манг, — бир ҳовуч кумуш танга узатди Шакархон, — эртага жамики усталарингизни тўплаб, менинг ҳисобимдан зиёфат беринг.

— Қуллуқ, жаноблари. Илоё, давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин.

«Ўнта лаганини бир сўмдан олаяпман, — йўлида давом этар экан, ўйларди ноиб, — Оврупада эса ҳар лаганга уч сўмдан беришяпти. Йўқ, буларни қўлдан чиқармаслик керак, худо хоҳласа чиқармайман ҳам.

Пателяхов кўз олайтирган эди, худога шукр, кўзини ўйиб олдим, у тарсонинг. Очопат бўлмай кет, бутун Қўқонни еб ётибсан-у, яна Риштонга кўз тикасан-а. Йўқ, Риштон меники, бу музофотга қадам боссанг оёғингни синдираман...»

Темирчиларнинг катта-кичик дўконлари азим толлар соя ташлаб турган икки танобча келадиған майдон атрофини гир айланасига ўраб олган. Кулолларнинг дўконлари-ю, сармосяи ҳам ўзларига қарашли, тақачилик эса ноибники. Сармося-ю, арча кўмирлар дейсизми, тақабоб қилиб пилта-пилта қирқилган темирлар дейсизми, ҳар хил куракчалар-у, патнис ясаладиған оқ тунукалар дейсизми, ўроқ, чопқиларга ишлатиладиған қора пўлатлар дейсизми, болға-ю, босқонигача Шакархоннинг пулига келган. Усталар ёлланиб ишлашди. Узоқ қишлоқлардан келиб, қишин-ёзин шу ерда ётиб ишлайдиғанлари ҳам бор. «Фойданинг кўпи шулардан келяпти, — хурсанд ўйлади ноиб, лекин ортиқча ҳақ даъво қилаётганлари йўқ. Борига шукр қиладиған инсофли йигитларни саралаб тўплаганман бу ерга, уларни ҳам бир зиёфат қилмоғим даркор».

Ноиб тақачиликдан берироқ тўхтаб, халфани чақиртирди. Бошига бир парча бўздан ихчамгина салла ўраған, очиқ кўкрагини сийрак жун босған, оқсоқ бир киши чопқиллаб келди-ю, от устида турган ноибга кўзи тушиши билан довдираб қолди шекилли, тили галдираб бирмунча фурсат дудуқланиб турди.

— Хуш кўрдик, — деди ниҳоят ўзини тутиб, — қани, марҳамат, кулбамизни обод қилсинлар.

Чўлоқнинг қўрқиб туриши ноибга ёқмади, қалтирашининг сабабига ҳам тушунмади. «Ҳаммасига яхшилиқ қилсам-у, отадек меҳрибон бўлсам-у, қўлимдан келганча ўзимни камтар тутсаму... тавба... бари бир кўзларига бир балодек кўринар эканман-да? деб ўйларкан:

- Сен халифамисан? — деб сўради.
- Шундай, тақсир.
- Ғалаёнчиларга сен ҳам қўшилганмидинг?
- Шайтоннинг васвасасига учибман...
- Бошқа усталар-чи?

- Беш-ўнтасининг феъли сал айнагандек бўлди.
- Неча устага бошсан?
- Олтмиштага, тақсир.
- Ҳша феъли айнаган беш-ўн устанинг касрига энди ҳаммангни ишдан бўшатаман.
- Тақсир, оёгингизга бош урай, уларнинг гуноҳидан ўтинг. Айтдим-ку, барчаси тавбасига таянди, деб.
- Рост сўзлаяпсанми?
- Худо шоҳид, тақсир.
- Барча азиз-авлиёлар ҳаққи қасам ичаман, минбаъд шайтон васвасасига учмаймиз.

Шакархон чўлоқ халифага ҳам усталарини бир кун зиёфат қилишга етгулик пул бераркан: «Потиҳага менинг номини қўшиб ўқийсанлар!» деб қайта-қайта тайинлади. Гарчи усталар жон куйдириб ишлаётган ва уларнинг басма-бас ураётган болғасидан чиққан овоз қулоқларни батанг қилаётган бўлса-да, ноиб бу ердан кўнгли тўлмай қайта бошлади. Юрагидаги ғашлик кучайгандек эди. Маҳкамадан чиқаетганида корхоналаримни айлансам ёзиларман деб ўйлаганди, ёзилмади. Ич-ичига қулоқ солиб руҳида май ичмоққа, гўзаллар билан маишат қилмоққа рағбат уйғониб келаётганини сезиб қолди. Шу ҳисни туйиши билан қалбида чироқ ёқилгандек руҳияти ёришиб кетди. Ҳалидан буён ўзига салом берганларга, букулиб таъзим қилганларга ё ҳўмрайиб қараб, ёки бутунлай кўрмаётгандек ўтиб бораётган эди. Энди май ичиш, гўзал жононлар билан хилватда бўлишни ўйлаб бораркан, шу ўйлар қувончидан лабларида пинҳона табассум ўйнай бошлади. Юзларидаги ҳалиги тундлик, кўрсликка ўхшаш ифодалар қаёққадир ғойиб бўлди.

Етимлар

«Гулнора қизни бу кеча бағримга оламан. Олти ойдан буён суту қаймоқ билан боқтираман уни. Ё раббий, қиз бола ҳам шунақа гўзал, шунақа жозибали бўладими-а? Кўп сулувларни кўксимга босдим, кўп ҳурилиқолар билан тонготар базмлар қилдим ва лекин бу қизалоқни кўрганимда, ҳай-ҳай, бутун дунёни унутгандек бўламан! Бас, шунча парварииш қилганим, ўзи ҳам ўн олтига тўлди шекилли. Шу йўсин ширин ўйларга берилиб бораётган ноиб ўзи очган етимхона ёнига бориб қолганини ҳам сезмай қолди.— Аввал ўғил болалар ҳовлисига бир кирай, аҳволларидан хабар олай, сўнг қизлар ҳовлисига ўтарман. Э тавба, бунча ошиқаянман, нега бунча бегоқатман? Ахир, намозгардан олдин май ичмоққа ўтирмоқлик ғирт динсизнинг иши-ку!»

«Шакархон ноибнинг етимхонаси» деб номланиб гоҳ яхши, гоҳ ёмон маънодаги доврўғи бутун Фарғонага ёйилган бу икки кўрғон бир-бирига бақамти тушган. Баъзан уларни «Кўксарой», «Қизилсарой» деб ҳам юритадилар. Кўксаройда ўғил болалар, қизил саройда етим қизлар истиқомат қилишади. Етимхоналарнинг ташкил этилганига йигирма йилларча бўлиб қолган. Ноиб юрт оралаб кўп кезади. Ота-онаси ўлиб, кўчада сарсон қолган сағирларни бу ерга келтириб, тарбиясига олади, ўқишга ҳаваси борларни ўқитади, ҳунарга ўргатади, бир хилларига ўзи оталик қилиб, уйлантириб ҳам қўяди. Бу яхшиликлар эвазига хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ қиз бола бўлсин, ишлатиб, ёғини олади, оқибатда бир хиллари бир умрга мажруҳ бўлиб қоладилар.

Кўксарой олдидаги супада мудраб ўтирган дарвозабон чол ноибнинг отдан тушаётганини кўриб сакраб ўрнидан турди-да, тезгина бориб, кичик йўрғанинг жиловини ушлади:

- Ичкарига кирадиларми?— дея кўрқа-писа сўраб ҳам қўйди.
- Бир айланиб чиқсам девдим.
- Кўп улўғ иш бўларди-да, жаноблари. Фарзандларингиз сизни

соғинган. Келмайсиз, хабар олмайсиз. Ахир, бу шўринг қурғурларнинг кўнгли ярим, бу дунёда сиздан бошқа кими ҳам бор уларнинг?

— Иш кўп, ота.

— Биладан, жаноблари, биладан. Сиз катта юртнинг бошидасиз. Бунинг устига аробакашларнинг ғалаёни... Қани, ичкарига марҳамат. Хў, ким бор, кўсани чақиринглар!

Дарвозахонага киришлари билан ҳовли томондан силлиқ юзли, соқол-мўйлаби йўқлиги учун неча ёшдалигини билиб бўлмайдиган хўппа семиз бир киши халлослаганча келиб, аввал икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди, сўнг ноибга тортинибгина қўл узатди.

— Қани, марҳамат қилсинлар!

Бир танобча келадиган майдоннинг уч томонига пастқам-пастқам уйлар солинган, қуёшга қараб тушган уйларнинг олди яхлит айвон. Айвоннинг бир четида шипга тираб той-той увалаларни босиб қўйишибди, бошқа чеккасида болалар уймалашиб ётибди. Киндигига-ча яланғоч бўлиб болалар чангитиб увада савашади. Шунақанги чанг, тўзон кўтарилганки, берироқда арқон тўқийган болалар худди шамолда қолгандек қуюн ичида йўқ бўлиб кетибди. Сағирлар ноибга кўзлари тушиши билан ўз машғулотларига жон-жаҳдлари билан ёпишдилар, чумчуқдек чирқиллаётганлари ҳам худди қийғир теккандек жим бўлиб қолишди.

— Хўш, Кўса, ишлар қалай? — сўради ноиб.

— Ҳаммаси ўзингиз айтгандек, — негадир яна таъзим қилиб қўйди Кўса.

— Қани, бир бошдан сўйла-чи.

Сағирларнинг саркори бўлмиш Кўса уларнинг хулқи, юриш-туриши ҳақида тез-тез ахборот бера бошлади: ёши олтидан саккизгача бўлган сағирлар увада савашга ажратилибди, саккиздан ўн ёшгача бўлганлари арқон ёпиш билан машғул эканлар, ундан катталари далага, ноибнинг ерларига пиёз ўтагани кетишибди. «Тартибузарларни эса, худди жаноблари ўргатганларидек қаттиқ жазолаяпман», деб сўзини тугатди Кўса. Шакархон ноиб бола тарбиясида ва умуман тарбияда қаттиққўллик билан меҳрибонлик омухта бўлиши керак, деб ҳисоблар ва шунинг учун ҳам бу ерда ўзи ўрнатган тартиботнинг бекаму кўст бажарилишини қаттиқ туриб талаб қиларди. Сағирларга бошпана бериб, едириб-ичираётганини катта саховат деб билар, шу саховат эвазига улардан қаттиқ меҳнат талаб қилар, меҳнатга бўй бермаганларини жазолашни савоб деб ҳисобларди.

— Менга жазохонангни кўрсат, — ўз талаблари нечоғлик тўғри бажарилаётганлигини текшириб кўрмоқчи бўлди Шакархон.

Кўса ўтинхона билан омборхона оралиғидаги деворлари нураб тушган эски, залварли эшигига катта қулф осилган, даричасиз бир уй яқинида тўхтаб, хожасига қараб жуда ғалати бир алфозда илжайди:

— Ичкарига кирмасалар девдим.

— Сабаб?

— Сал... қоронғироқми дейман.

— Мен қоронғида яхши кўраман.

— Сал... бадбўйроқми дейман.

— Сабаб?

— Ҳожатга чиқармаганим учунми...

— Оч, — кескин қилиб деди ноиб.

Йўқ, бари бир, ичкарига кириб бўлмади. Шакархон хона томон бир қадам қўйди-ю, ўқчиб орқасига қайтди. Чўнтагини пайпаслаб хушбўй атир хиди уфуриб турган рўмолчасини чиқарди-да, бурнига яқин келтириб узоқ ҳидлади:

— Навбати билан олиб чиқ бу ёққа!

Кўса хунук илжайди:

— Шериклари олдида музтар бўлишмасмикан?

Ноиб жеркиб берди:

— Олиб чиқ!

Кўса етти-саккиз ёшлардаги қип-яланғоч, эти суягига бориб ёпишганидан кўм-кўк қовурғаларини бемалол санаш мумкин бўлган бир болани билагидан сиқиб, диканглатиб олиб чиқди. Боланинг пешонаси дўнг, узун ияги учиб-учиб турибди. Қуёшга ўрганмаган кўзларини қисиб атрофга бир қаради-ю, шоша-пиша икки қўллаб олдини беркитиб олди.

— Хўш, бу бургутчани нега қамадинг? — сўради Шакархон.

— Текинтомоқ бўлгани учун.

— Очиқроқ айт.

— Икки кун давомида у вада савамади, дармоним йўқ деб ётгани ётган.

Ноиб болага яқинроқ келиб қўлидаги рўмолча билан бургутчанинг иягидан кўтарди:

— Нега ишламадинг?

«Бургутча» кўзларини чирт юмиб олди.

— Гапир!

Бола «Менга савағичнинг йўғонини берадилар, қўлим тез толиб қолади» деб арз қилмоқчи эди, айтолмади, юмиқ кўзларидан ёш оқиб тушди. «Раҳмид келяпти, лекин бари бир қаттиққўл бўлишим керак!» фикридан ўтди ноибнинг, — менинг бутун бойлигимни, бутун ҳокимиятимни ушлаб турган нарса шу қаттиққўллим. Раҳмдиллик боланинг ўзига ҳам зарар, у латта бўлиб ўсади, интизомни тан олмайдиган бўлиб қолади...»

— Қачон қамадинг буни?

— Бугун эрталаб.

— Яна бир кун овқат берма.

— Хўп, бўлади, хожам.

— Бор, бошқасини олиб чиқ.

Бу ерга яланғоч қамашни, қамалганларга уч кун давомида овқат бермаслик, ҳожатга чиқармасликни ҳам ноибнинг ўзи буюрган. Шу сабабли ичкаридан яланғоч чиқаётганлари учун кўпам таажжубланмасди. Навбатдаги бола уч-тўрт ёшли сингилчасини кўтариб чиқди, ношукрлик қилибди. Тайёр уй-жой, тайёр кийим-бош, лаззатли таомлар унга камлик қилиб, қишлоққа, амакисиникига қочиб кетмоқчи бўлибди. Даштдан, Риштонсой бўйидан аранг ушлаб келишибди.

— Бу нонкўрга яна икки кун овқат берма! — жаҳли чиқиб кетди ноибнинг.

Учинчи бола чиқа солиб ноибдан тортиб ҳў дарвоза олдида қўлини қовуштириб турган чол-бобогача ҳаммаларини бўралаб сўкишга тушди. Кўсанинг айтишича, шаккоклик қилибди у. Кеча саҳарда чол-бобонинг таҳорат сувига қалампир-туз қўшиб қўйибди. Чол-бобо кун бўйи бир жойда ўтиролмади қийналибди.

— Ажаб бўлсин, баттар бўлсин! — деб тинмай жавради бола, — таҳоратга сув тайёрла деб ҳар куни азонда уйғотади, уйқуга тўймайман.

— Бир ҳафта овқат берма, бу баттаринга! — шундай деб Шакархон қўл силтади-ю, нари кета бошлади. Айвонда ишлаётган болалар хожалари ўзларига яқинлашиб келаётганини кўриб, юмушларини қолдириб тапир-тупур ўрниларидан туриб, аввалдан ўргатганларидек чанг-тўзонга ботган бошларини хиёл эгиб қўл қовуштирдилар.

— Сағирлар! — баланд овоз билан мурожаат қилди Кўса, — бу киши ким бўладилар?

Етимлар аввалдан ўргатилган сўзларини жўр бўлиб айта бошладилар:

— Суюкли дадамиз бўладилар!

— Валинеъматимиз бўладилар!

— Пушти-паноҳимиздирлар!

Ноиб сағирларга келажакда яхши одам бўлишлари учун бу даргоҳда ўзларини қандай тутмоқлари кераклиги ҳақида озроқ панду

насиҳат қилмоққа чоғланаётган эди, шу пайт дарвозахона тарафда навкар кўришиб қолди.

— Тинчликми? — шошилиб сўради ноиб.

— Қўқондан чопар келди, — ахборот берди навкар.

Шакархон шошилиб маҳкамага жўнади.

Сағир қизлар чилдирма чалади

Ноибни маҳкама дарвозаси олдида тўрт-беш киши қўл қовуштириб кутиб олди. Навкарбоши Зокир калла афтидан хожасининг топширигини ўринлата олмаганга ўхшайди, сергўшт юзи тунд, хумдек катта калласи хиёл эгилган, яккакифт бўлиб турибди. Ноиб бошқаларга унчалик аҳамият бермади, саломларига алик ҳам олмай, хўмрайганча ичкарига ўтиб кетди.

— Тинчликми? — норози бир оҳангда сўради мирзасидан.

— Худо хоҳласа, тинчлик, жаноблари.

— Нега одам юбординг?

— Қўқондан нома бор.

— Нома?

— Шундай, жаноблари.

Нома сургучланиб, сургуч устига тамға босилган. Демак, полковник жанобларидан, ишқилиб тинчлик бўлсин-да! Шакархон қалтироқ қўллари билан нома устидаги сургучни авайлаб кўчирар экан, «Худоё, тинчлик бўлсин-да!» деб қўйди яна. Сўнг русча битилган номани шошилиб ўқий бошлади.

«Шакархон ноиб жанобларига!

Ғалаёнларни тинч-тотувлик билан бартараф қилганлигингиз хусусида ҳозиргина ахборот келтирдилар. Император аъло ҳазратлари номларидан шахсан ўзингизга ва бу оғир ишда сизга кўмакдош бўлган Хон Эшон ҳазратларига, даҳа мингбошиларига ташаккур эълон қиламан.

Ўзларини бир кўрмоққа муштоқ эканлигимни арз қилиб қолурман.

Қўқон уездининг ҳокими, полковник Мединский...»

«Муштоқ эмишлар, — гижиниб қўйди Шакархон, — менга эмас, пулларимга муштоқсан».

— Мирза!

— Лаббай, тақсир!

— Навкарбошини чақир.

— Бош устига.

Хиёл ўтмай остонада Зокир калла кўринди. Ҳамон тунд, бузоқчаникидек оппоқ тилини чиқариб қалин, пўрсилдоқ лабларини ялаб-ялаб жим тураверди.

— Гапир! — ўшқариб берди ноиб.

— Хон Эшон ҳазратларининг димоғи баланд, — қўрқа-писа гап бошлади навкарбоши, — бериб юборган қўйингизни олмади. Навкарлар ва миршаблар мусулмонларни калтаклагани учун қаттиқ норози эканлар.

— Шундай дедими?

— Шунга ўхшаш гапларни айтди.

— Чиқ, энди, айт, старшина кирсин.

— Жаноблари?

— Чиқ, деяпман!

Старшина Темирбек етимхонада катта бўлган. Бирмунча фурсат Искобилдаги рус-тузем мактабида таҳсил ҳам кўрган. Аммо беқунт ва уқувсизлиги туфайли таҳсилни чала ташлаб келган. Ноиб уни ўзи унча-мунча дилхушлик қилиб юрган етим қизларидан бирига уйлантириб, ўтган йили миршабхона нозирлигига тайнлади. Темирбек дўмбоққина йигит, жиндек овсарлиги ва доводирлиги ҳам бор. Шунинг учун ҳам кўпинча дўнпи олиб кел деса, бош кесиб келади.

— Ассалому алайкум, дада! — деди у остонага қадам қўяр-қўймас.

Ноиб хўмрайиб қўйди.

— Бу ерда мени дада демагин деб неча бор айтдим сенга! Хўш, гапир.

— Муртазинни ушлаб келдим.

— Ҳеч ким сезмадими?

— Йўқ, дада... кечирасиз, жаноблари, ҳеч ким сезгани йўқ. Аравакашлар уни Олтиариқ йўлигача кузатиб боришди. Хайрлашиб орқаларига қайтишгач, Муртазин ёлғиз қолганини кўриб тўрт йигитим билан устига бостириб бордим-у, бошига тўн ёпдим, сўнг пахта қопланадиган қанор қопга солдим-да, оғзини боғлаб отга ўнгардим.

— Қаерда у? — гапни бўлди ноиб.

— Миршабхонада.

— Қопдами?

— Худди шундай.

— Шундайлигича келтир бу ёққа, токи бузғунчининг юзини ҳеч ким кўрмасин.

Хиёл ўтмай, тўрт азамат миршаб худди кафанга ўралган мурдани кўтаргандек бири бошидан, бири оёғидан ушлаб, бандини ичкари олиб киришди. Хонанинг кираверишига чўзилтириб ётқизишаётган эди, ноиб турғизиб, деворга суяб қўйинглар, деб буюрди.

— Юзини очмайми? — сўради Темирбек.

Шакархон асабий қўл силтади:

— Юзини кўришга тоқатим йўқ. Мен бу бузғунчи билан шу ҳолида гаплашмоқчиман. Хўш, Муртазин жаноблари, гапирсинлар, иш ҳақини пича ошириб қўяйми?

Қоп ичидан бўғиқ овоз чиқди:

— Қопдан чиқар мени, ҳаво етишмаяпти.

— Нега менинг ишчиларимни йўлдан урдинг?

Қопдан яна овоз чиқди:

— Мен билан гаплашмоқчимисан?

— Табаррук овозларини бир эшитай девдим.

— Қопнинг оғзини еч бўлмаса.

— Йўқ, жаноби большевик, менга шундай гаплашиш хуш ёқяпти.

Ҳа, ҳа, худди шундай гаплашамиз. Рақибларимни тузоққа туширишга жуда устаман, буни билиб қўйсинлар! Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғлини, Мақсуд қорини ўзинга шерик қилиб жиноят йўлига тортмоқчи бўлибсан-да? Келиб-кетиб юрганингни олдинроқ эшитган эдим. Аммо арқонни атайлаб узун ташлаб қўйгандим. Гапир, нега уларни йўлдан урдинг?

— Улар бировнинг ташвиқотига учадиган йигитлар эмас.

— Сенинг ташвиқотингга учди-ку?

— Ўз ҳақларини, ҳуқуқларини даъво қиляпти улар.

— Сен нимани даъво қиляпсан, бўлмаса?

Қоп ичидан ожиз, жуда ҳам ожиз овоз эшитилди:

— Қопдан чиқар мени, номард!

— Хўп, чиқардим ҳам дейлик, унда нима қилардинг?

— Афтингга бир тупуриб олардим, жоҳил.

Шакархон қўли билан олиб чиқинг дея ишора қилди.

— Қайси авахтага ташлаймиз буни? — шошилиб сўради Темирбек.

— Отхона остига, — буюрди ноиб, — бир ҳафта овқат берма унга.

— Қўқонга жўната қолсакмикан девдим? — тортиниброқ сўради старшина.

Шакархон бош чайқади:

— Ҳали мен алаимдан чиққанамча йўқ.

— Бузрук билан Мақсуд қорини ҳам ҳибсга олайми?

— Сабр қил, ўғлим, ғалаён сал босилсин, оламиз. Лекин бошқа бир айбни бўйнига қўйиб оламиз. Орқаларидан одам қўй, ҳар бир қадамини зимдан кузатиб туришсин.

Ноиб етим қизлар ҳузурига ошиқаётганди. Шу сабабли Мурта-

зинни ортиқча саволга тутмай, уни қийнашни, қийнаб-қийнаб алаמידан чиқишни кейинга қолдирди. Халтани тўлдириб ширинлик ва темир сандиғини очиб бир-икки қимматбаҳо тақинчоқ олган бўлди-да, мирзасига, мени эрталабгача ахтарма дея топшириқ бериб, сағиралар ҳузурига жўнади.

Қизил сарой дарвозасига, одатда, намозшом пайтидаёқ қулф солиниб кирди-чиқди таққа тўхтагувчи эди. Аммо бугун негадир дарвоза, гарчи берк бўлса ҳам, ичкаридан танбаланмаган экан. Ноиб остонадан енгил ҳатлаб ўтди-ю, бир нафас анграйиб қолгандек бўлди: ҳовли тўла қиз, худди уясига сув кетган чумолидек ғимирлашиб ётибди. Бирови чангитиб айвон супурган, бирови кун бўйи пилла қайнатишган катта қозонлар остидан пуф-пуфлаб кул олган, яна бири ошхона тарафга ўтин олиб чопган. Баъзи қизалоқлар, афтидан кундузи бўш фурсат топа олмаган бўлса керак, атрофга қоронғи тушиб қолган бўлишига ҳам қарамай, чизма-чизик ўйнашар, бир-икки, деб санашиб тўп уришар, тўп ҳаводан қайтиб тушгунча гир айланиб ҳам олишар эди.

Бу ерда ҳам худди ўғил болалар бўлмасида бўлгани каби гоят қаттиқ тартиб ўрнатилган. Қирқ тўрт сағиранинг биронтаси ҳам бекор турмайди: чарх йигиришади, пилла қайнатишади, палакка гул босишади, дўппи тикишади, гоҳо мўлжалдаги юмуш битмай қолса тонг отгунча ҳам мижжа қоқишмайди. Уч бева уларга бош-қош. Бири дарвозабон, бири ошпаз, бири ишбоши. Сағираларга ўн беш кунда бир марта ташқарига чиқишга изн берилади: катта қизлар жория ая назоратида ҳаммомга боришади, кичкиналари гоҳо «меҳрибон дадалари» ноибнинг боғига бориб, сайр-томоша қилиб қайтишади.

Шакархон ноиб дарвозахона олдида кўриниши билан қизалоқлар чопқиллаб келишиб ҳар томондан қуршаб олишди:

— Менга обаки беринг!

— Мен пистали қалвони яхши кўраман, — дейишиб худди қозикдаги гўштга сакраган мушук болалардек ноибнинг боши узра кўтариб турган халтачага талпина бошладилар.

Тартибни ва бу тартибнинг адолатли ҳам бўлмоғини хуш кўрган ноиб қизалоқларнинг ҳеч бирини қуруқ қолдирмади. Халтачадаги қанд-қурслардан чекка-чеккада ийманиб турган қизалоқларга ҳам насиба улашди. Бир хилларининг пешонасидан, бир хилларининг юзидан ўпаркан:

— Попук қизим, ҳалво қизим! — дея эркалаб ҳам қўйди.

Ёши қирқларга бориб қолган бўлса ҳам, икки бети қип-қизил, ёноқлари лов-лов ёниб турган гажакдор Жория бўш халтани ноибнинг қўлидан оларкан, қоп-қора кўзларини алланечук сузиб, ғамзали бир оҳангда:

— Бизга-чи, бегим? — деб сўради.

Ноиб ёқимли жилмайди:

— Бўйидан, сизга обаки дандондан кўп олиб келганман. Жория жарангли овоз билан хандон отиб кулди:

— Соғиниб қолган бўлсам-чи?

Ноиб аёлнинг қочиримлари остига қанақа маъно беркитилганини сезиб турган бўлса ҳам, ўзини ҳеч нарса тушунмаганга солди ва қовоғини хиёл уйиб овозига ҳам жиддийроқ оҳанг берди:

— Хўш, Солиябону, бу ерда аҳвол қалай?

Солиябонунинг чиройли юзидаги кишини қитиқлаб, эҳтиросини ёндирувчи ҳалиги ишваю ғамза қаёққадир йўқ бўлди:

— Худога шукр, сояйи давлатингизда, — деб қўйди аёл.

Сўнг тортиниbroк қўшимча қилди, — бизни кам йўқлайдиган бўлиб қолдингиз, бегим?

— Иш кўп, бону.

— Худо олсин ўша ишниям, — аёл ишва билан бир жилмайиб қўйди, — бу кеча меҳмон бўласизми? Шамсияхон сизни бетоқат

кутяпти. Гул деганни узгандан кейин уни тез-тез ҳидлаб туриш керак, бўлмаса сўлиб қолади-я, бегим.

— Гулнорани тайёрла девдим-ку?

Солиябону жавоб қайтаришга улгурмади. Хожалари ҳовли ўртасида турганини кўрган бошқа икки хизматкор аёл салом бергани келишди. Икковлари баробар таъзим қилишди-ю, шу билан бирга ичкарига жой ҳозирланганлигини ҳам маълум қилишиб, эгилганлари-ча орқаларига тисарила бошладилар.

Ҳовлининг энг тўрисидаги Солиябону истиқомат қиладиган хонага атлас кўрпачалар тўшаб, девор томонга бахмал парқувлар қўйишиб жой тайёрлашибди. Тешаба қирқинчи лампа ёниб турибди, дастурхонга қанд-қурс, ёғли патирлар қўйилган.

Солиябону хожасининг биқинига димоғни эркаловчи хушбўй атирлар сепилган парёстиқлардан тўрт-бештасини қўяркан:

— Таомга нима буюрадилар, бегим? — деб сўради.

— Ниманг бор?

— Каклик гўшти.

— Яна?

— Жўнатган бедоналарингизни қора мурч сешиб тайёрлаб қўйганман..

— Ичкиликка-чи?

— Хоҳлаган хилингиздан бор, бегим.

— Бону, сен ўзи ажойибсан-да!

— Э бегим, ажойиблигим қолибдим. оёгингизни уқалаб қўяйми?

— Ҳожати йўқ.

— Қизлар ўйин қилиб беришсинми?

— Майли.

Солиябону «ҳо ёқмай қолсин!» — дея яна бир ноз-карашма қилди-да, энгил қадам ташлаб ташқарига чиқиб кетди. Бошқа бир жория патнисни тўлдириб, яна нозу неъмат олиб кирди. Қандай овозсиз кирган бўлса, шундай шарпасиз чиқиб кета бошлади. Ноиб унга ҳам бирор оғиз ширинроқ сўз айтмоқчи бўлдию, аммо бутун хаёли Гулнорада бўлгани учун, мос сўзни топа олмади чоғи, кўл силтаб қўя қолди. «Нега у қанд олгани чиқмади. Бошқа қизлар пойимни ўпишга тайёр-у, у бўлса ноз-финоқ қилади, — дея ўйлади Шакархон, — қизиқ, у орқага тисарилган сари мен баттарроқ талпинаман-а? Нима бало, севиб қолдиммикан уни, тавба, бир камим шу эди. Шунча ғалва устига бошимга бу гишаваниям ортириб олсам-а. Йўқ, бу кечадан қолдирмай пийпалаб ташлайман сени асов кизни! Ана ундан кейин ўзинг орқадан чопқиллаб юрадиган бўлиб қоласан...»

Ташқарида, ноиб ўтирган хонанинг қаршисида, даричанинг шундоққина остида қизлар чилдирма чалиб ўйин бошлаб юборишди. Аввалига яхши қизимаган якка чилдирманинг дўпиллагани ва дўпиллагани учун ҳам ғашни келтирадиган овози эшитилиб турди. Сўнг, тўсатдан қўшчилдирманинг этларни зирқиратиб юборувчи оҳангдор садолари янграб қолди. Шакархон даричага яқинроқ сурилиб, бир қанотини қия очиб, ҳовлига суқланиб назар ташлай бошлади. Афтидан етималарнинг барчасини, битта қолдирмай қувиб чиқишганга ўхшайди, ҳовли тўлиб кетибди. Ёнбош туриб чилдирма ураётган иккала кизни ҳам Шакархон дарров таниди, Фотма-Зухролар булар. Беш йилча бўлди уларни бу ерга келтирганига. «Бўйлари етиб қолибди, сийналари ҳам бўртибди».

Кўкраги муштдеккина,
Сойдаги тошдеккина.
Ҳовчинга жой бўлур,
Бир ошам ошдеккина.

Шакархон бир маҳаллар ўзи тўқиган шеърни завқ билан такрорлай бошлади, — оналари хўб ҳусндор жувон эди. Том босиб ўлувди шекилли, ҳа, том босиб ўлганди. Лекин бирор йиллардан кейин жуда етилишади-да. Қай бирини олдин ҳидласам экан?... Анави ўйнаётган ким бўлди, ия, қирғиз қиз-ку! Оббо пучуғ-ей, сенам ўйинга

тушадиган бўлиб қолдингми? Э тавба, ё вақт тез ўтяпти, ё мен ҳеч нарсага улгурмаяпман. Ахир боғимдаги бу атиргулларни нега энди тез-тез ҳидлаб турмайман? Лекин... Гулнора бу ерда ҳам кўринмаяпти, нега чиқмади экан? Эҳтимол, уни чўмилтиришаётгандир. Таомил шундай, аввал чўмилтиришади, атир-упалар сепиб кийинтиришади. Сўнг... Э худойим, нега мен бугун ҳаёжонимни босолмаяпман. Ростини ҳам ёқмаяпти ҳозир, ғашим келяпти...»

Солиябону катта кумуш баркашда қуш гўшtidан тайёрланган қовурдоқ олиб кирди. Дастурхонга қўйди-ю, даричадан мўралаб ўтирган хожасининг хаёлини бўлмаслик учун, оёқ учида юриб, хона тўрига ўтди. Уй тўрини яхлит қоплаб тушган кўк парда ортида, икки таҳмон ўртасида бир табақали эшикча бор экан, овозсиз очиб ўша ёққа ўтиб анча маҳал йўқ бўлиб кетди. Қўлида кумуш кўзача, яна оҳиста-оҳиста юриб чиқиб келаётган эди ноиб ташқаридан кўзини олмай:

— Жойни ўша ёққа кўчирмоқчимсан? — деб сўрди.

— Агар хоҳласалар.

— Бор, тезроқ Гулнорани олиб кел.

— Хўш?

— У қаттиқ иситмалаб ётибди.

Ноиб илкис бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди-ю, ёнбошидаги ёстиқларни нари итариб чордана қурди:

— Иситмалаб?

— Ҳа, бегим, — худди узр сўраётгандек бир оҳангда деди Солиябону, — ҳатто бугун бир-икки бор ўзидан ҳам кетиб қолди.

— Табиб чақирмадингми?

— Узр, эсимга келмабди бегим.

Ноиб шу дақиқада ғалати бир ҳолатни бошидан кечирмоқда эди. Қўл-оёғи бўшашиб борлигини сезмай қолди. Назарида ўпқон ўпирлидию, шу тубсиз йўқликка тушиб кетаётгандек ҳис қилди ўзини. Пешиндан буён томирларида ёниб турган ҳирс олови ўчиш ўрнига баттар аланга олиб кетганиданми, энтиқиб нафаси ҳам қисила бошлади. Қаршисидаги танноз жувоннинг бўйнидаги шода-шода марваридларига, қулоғидаги чироқ ёруғида ял-ял ёниб турган балдоғига шуурсиз бир ҳолда узоқ тикилиб қолди:

— Ўрнидан туrolмайdimи?

— Вой, бегим, алаҳлаб ётибди.

Ноибнинг оқ оралаган қошлари пасту баланд бўлиб кетди. Бир турди, бир ўтирди, ҳалиги кумуш кўзачада жория ичкаридан май олиб чиққан экан, қулқуллатиб чинни косани тўлдирди-ю, бир кўтарганда ичиб юборди. Қуш гўшти совий деб қолган экан, ейишга тушиб, суяқларини қарс-қарс чайнай бошлади. Жаҳли чиққани, алами ошиб бораётгани шундоққина кўриниб турарди. Хожасининг феълени яхши билган. Солиябону қўрққанидан ўтирган жойида қимирламай қолди, гап қўшгани ботинолмас, чиқиб кетишга юраги бетламас эди:

— Бегим, — деди ниҳоят юрак ютиб.

— Гапир, — деб қўйди кўзачадаги мусалласнинг қолган-қутганини чиннига қуяётган ноиб.

— Кўнглингиз хушлаганини айтинг.

— Шамсияни олиб кел бўлмаса, қайтага ўша момикдеккина эди. Солиябону шошилиб ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. Қизлар ўйини эса авжига чиқиб борар эди.

Онаизорнинг ташвиши

Бу йил ёз беҳад иссиқ келди, жавзо охирлаб, саратон кириши билан қуёш теппада тик туриб, туну кун бир хилда олов пурқаб, ҳаммаёқни тандирдек қиздира бошлади. Лекин бир азобнинг бир роҳати бор деганларидек, эҳтимолки, худо барорини бериб, бу йил ҳосил яхши

битса, мевалар ширадор бўлса, «Илоё шундай бўлсин! — фикридан ўтказди Зиёдабиби ая мисдек қизиби турган юзини бўз кўйлагининг узун енги билан елпиб, — худоё элга берсин, эл қатори бизга ҳам берсин. Жўхориларни яхши пуллаб Бузруккинамни уйлантириб олайлик. Тенгқурлари болалик бўлишди, у бўлса ҳамон музтар юрибди. Сабр қилинг, ўзим ишлаб топай, кекса дадамни уринтиришни истамайман, дейди-я! Бунча ҳам меҳрибон бўлмасанг, эркатойим... Галаён деганлари нимаси бўлди-а? Тинчгина ишлаб юрувдинг шекилли, болагинам, ишқилиб сен уларга қўшилмаган бўлгин-да. Дадаси топдимикан уни, учрата олмаган бўлса-я! Э худоём, қанақа кунларга қолдик-а...»

— Отинбиби, Саддиниса опамни қаранг, тахтама туфлаб қўйди, — йиглаб юборди бир қизча.

Зиёдабиби ая сесканиб тушгандек бўлди. Тубсиз ўйларга берилиб талабаларини унутгани учун хижолат чекиб, худди узр сўраётгандек сабоқ ўрганаётган қизчаларга бир-бир назар ташлаб чиқди.

Катта айвонда чўкка тушиб, ҳар бири ўз тахтасига кўз тикиб, бири ёзиб, бири ўқиб ўтирган қизалоқлар, гарчи ҳали Отинбиби ўз ўйларига берилиб кетган паллада бир-бирини қитиқлаб, бир-бирининг биқинини чимдиб, гоҳо пичирлашиб ҳам ўтиришган бўлса-да, аялари бошини кўтарганини кўриб, у кишининг наздида берилиб ўқиётган бўлиб кўриниш умидида атайлаб баланд овоз билан қироат бошладилар.

— Йиғлаган қайси биринг? — сўради Отинбиби.

Саккиз-тўққиз ёшлардаги кулча юзлик қизча ҳиқиллаб ўрнидан турди:

— Саддиниса опам тахтама туфлаб қўйди.

Қизалоқнинг ёнгинасида ўтирган ёши ўн тўртга тўлиб, бўй етган қизлар нусхи уриб қолган, қора кўз, қора қош Саддиниса ҳам шошилиб ўрнидан турди. Отинбибисига узр айта бошлади. Билмасдан чучкириб юборган экан, тупуги сачраб кетибди. Рўмолчаси билан тахтасини тозалаб берай деса қизалоқ кўнмаётган эмиш. Отинбиби «Ширин қизим, чучқурик келганда кафтинг билан оғзингни тўсиб, алҳамдулilloҳи ало кулли хол» деб калима ўгириб қўй, бўлмаса оғзингга шайтон қириб қолади» дея насиҳат қилган бўлди. Саддиниса минбаъд шундай қилишга сўз бериб ўрнига ўтираётганди, Отинбиби уни чақириб ёнидан жой кўрсатди, ўзидан кичикларни хафа қилиш гуноҳи азим бўлади дея яна бир бор танбеҳ берган бўлди...

Саддинисанинг ота-онаси оламдан ўтиб, икки укаси билан аёлманд опасининг қўлида қолган. Отинбиби уни сабоқ тинглашга ўзи олдириб келган. Мактабга кечикиброқ қатнай бошлагани учун унга қўшимча сабоқлар бериб туради, кўпроқ талаб ҳам қилади.

— Енимда ўтирасан, — деб қўйди Отинбиби суюкли талабасининг сочини силаб... Ўттиз йилларча бўлди аянинг мактабдорлик қилаётганига. Етим-есирларнинг, бева-бечораларнинг кўзини очсам, зулмат қоронғисида қолиб кетмаса дейди. «Эркак зотига савоб иш қилмоқ учун худой таоло беш имконият берган, — деб ўйлайди баъзан Отинбиби. — Хотин зотига уч имконият ато қилибди. Ҳажга бориб савоб олган хотинлар кўп, кампирровот дейдилар, хотинкўприк дейдилар, демак, савоб олмоқ учун рават қурган, кўприк солган ожизалар ҳам бисёр бўлган. Ҳақтаолоки қўлимизни калта яратиб, ҳажга бормоқ, йўл қурмоқни раво кўрмабди, нега энди муслиму муслималар қалбига нурзиё бўлиб дилини чароғон қилмас эканман. Худо қанча умр берган бўлса, ҳаммасини рўшноликка сарфлайман. Биздек мазлумалар учун энг катта савоб шу, худо шундан бенасиб қилмасин».

Ёши элликларга бориб қолган бу аёлнинг қошу кўзларида, бугдой ранг юзларида бир маҳаллар барқ урган ёшлик гўзаллиги ҳамон сақланиб бутун борлигини нурлантириб туради. Ҳали тўкилиб юлгурмаган сочларининг қорасидан оқи кўпроқ, чўзиққа мойил узларига, кенг пешонасига турмуш машаққатлари билинар-билинмас ажинлар ташлаб кетган. Ғамгин кўзларида ҳаминша ўйчан бир нур ёниб

РОМАН
◆ ИЙЛЛАР ВА ИУЛЛАР
◆ Х. ТУХТАБОВ

турган Зиёда ая Уйрат Пандигон аёлларининг хулқ-ахлоқини, маънавий дунёсини, руҳиятини ич-ичидан нурлантириб турувчи бир ёлқиндек эди. Аёлларнинг бирон йиғини Отинбибининг иштирокисиз ўтмайди. Инсоф, шафқат, раҳмдиллик бу мажлисларга мавзу бўлади. Мавлоно Навоий, мавлоно Ҳофиз, мавлоно Бедилларнинг баёзларидан ўқилиб, тавифлар айтилади...

Отинбиби Садинисанинг тахтасини қўлига олатуриб:

— Опангнинг соғлиги яхшими? — деб сўради.

— Алҳамдиллоҳ! — деб қўйди қизалоқ Отинбиби ўргатганидек қилиб.

— Укаларинг-чи?

— Мол боққани кетдилар.

— Ноибнинг етимхонасига бормай яхши қилибсизлар, қизим.

— Поччам кўнмадилар. Мен оч бўлсам оч, тўқ бўлсам тўқсизлар, дедилар.

— Кўп раҳмдил поччанг бор-да, қизим. Уни ҳурмат қилинглар, хўпми? Унга ҳам осон эмас, ўзи ҳам жўжабирдек жон... қайтаётганинда эсимга солгин, укаларингга егулик бериб юбораман. Худоё, етим қўзиларнинг бахти очилсин... Қани, тахтангни менга бер-чи, баракалла! Айт-чи, мана бу ҳарфнинг номи нима?

— Алиф.

— Буниси-чи?

— Бе.

— Буниси-чи?

— Ҳозир... бу — Айн.

— Бу?

— Ғайн.

— Бу?

— Итқи, йўк, изғи...

— Баракалла, дилбарим. Зеҳнинг жуда ўткир. Худо хоҳласа, кам бўлмайсан. Қани айт-чи, алиф ҳақида Девонаи Машраб нима деганлар?

— Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодин ўргандим,

Шаҳид қонини тўкмоқни каломуллодин ўргандим.

Садиниса шеърни шундай тез ҳам баланд овоз билан ўқий бошладики, сабоқ ўрганаётган бошқа қизлар машғулотини тўхтатиб, унга маҳлиё бўлиб қолдилар. Отинбиби бу тиллари бийрон шогирдининг зеҳни ҳам ўткирлигини бошқа талабаларга кўз-кўзлаш умидида шеърнинг қолган қисмини ҳам ўқишга изн берди-ю, охирида «худо хоҳласа, сен ширмой юзлигим, ҳаммани йўлда қолдириб кетасан», деб қўйди. Сўнг машғулотни яқунлаш тараддудига тушиб, ёнидаги бир тахтани боши узра баланд кўтарди:

— Қани, ўқинглар-чи!

Тахтачага битилган сурани сабоқ бошлаш олдидан ва яқунлаш пайтида ҳаммалари баланд овоз билан ўқир ва шунинг учун ёдлаб ҳам ёлган эдилар. Сурани яна жўр овоз билан чувиллаб ўқий бошладилар:

«— Талабул илму фаризатан овлокулли муслимен ва муслиматун».—

Отинбиби ая энди боши узра бошқа бир тахтачани кўтарди:

— Бундаги хатни ҳам ўқинглар!

Қизлар яна жўр овоз бўлишди:

— Барча мусулмон ўғил-қиз учун илм олмоқ фарздир.

— Баракалла, қизларим, — говурни босиб деди Зиёда ая, — бу сўзларни унутсангизлар не бўлади?

— Қулоғимизни кесиб оласиз.

«Қулоқ жойида турганда фойдали, фақат бу ҳикматни ҳеч қачон унутманглар» — шундай деб отинбиби қизларга жавоб бериб юборди. Негадир кўзгалгиси келмай, уюшган оёқларини уқалаб, райҳон дастаси билан юзларини елпий-елпий ўтиргандан-ўтириб қолди. Яна хаёли қочди, Бузрукхўжасини ўйлай бошлади. «Иштириб дадаси уни топган бўлсин-да, — дея хўрсиниб қўйди. — Тавба қилдим,

худоей, ўзи шу болам сал бошқачароқ бўлди-да. Доя кампир кўзи очиқ туғилди дегандилар, ўшандаёқ юрагим бир нарсани сезгандек бўлувди-я!.. Раҳмдиллиги, меҳрибонлиги мендан ўтди шекилли, ок кўнгиллиги, қувноқлиги, донолиги дадасидан, бетоқатлиги, кескинлиги, чўрткесарлиги раҳматли бобосидан юқди. Гўринг тўла нур бўлгур раҳматли Боймат бобомиз шунақа эдилар. Қаёқдаги жанжалларга аралашиб, аллакимлар билан муштлашганлари-муштлашган эди... Тавба қилдим-ей, одам боласини тупроқдан пайдо бўлади дейдилар-у, вужудига, бари бир, ота-онасининг феъли-атвори жо бўларканда. Демак, менинг қиёфамда раҳматли дадам, жаннатмакон онагинам яшаётган эканлар-да. Менинг фикрим, ўйларим, кечинмаларим уларда бўлган фикрлар, ўйларнинг давоми экан-да. Умр тугаб, қазо куни етганда, жон узилиб, аршу аълога учиб кетмас экан-да. Уғилларига, қизларига ўтиб яна яшайберар экан... Эй тавба! Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ, нега мен бундай куфр ўйларга бориб қолдим, ўзинг кечир, парвардигор!... Йўқ, Бузруккинамни тезроқ уйлантириб, қўл-оёғини боғлаб олмасам бўлмайди. Аллақандай ўрислар билан ошначилиги бор. Тагин битта-яримта малласочлигини етаклаб келиб ўтирса-я!.. Нега энди улар билан бунчалик нони-қатиқ бўлиб қолди экан? Урисда ҳақиқат туйғуси баланд дейди. Йўғ-е, наҳотки ғайридинда ҳақиқат бор-у, мусулмонда у тугаб қолган бўлса!.. Йўқ, менинг ақлу ожизим бу гапларнинг поёнига етолмайди, тушунмайман... Нима бўлса ҳам тезроқ уйлантириб олсам бас».

Отинбиби дарбадар юрган ўғлини беҳад соғинган эди, шу боис нима ҳақда ўйламасин, ўйларининг охири беихтиёр Бузрукхўжасига бориб тақалаётганди. Туриб ул-бул нарсага овуниб оғир, юракни эзувчи ўйлардан қутулмоқчи бўлди.

Гулноранинг мактуби

Кўча эшикнинг кўш табақаси баробарига шарақлаб очилиб кетди. Усмонхўжа отагина эшикни шунақа очади, девқоматли бир киши эмасми, якка табақасига сиғмайди. «Вой, худойим-ей, тинчликмикан?» — шошилиб ўрнидан турди Отинбиби ая:

- Тинчликмикан? — деб сўради яна сабри чидамай.
- Тинчлик, аяси, тинчлик.

Усмонхўжа ота елкасидаги оғир хуржунни айвоннинг устунига суяб тушира бошлади.

- Тезроқ гапирсангиз-чи!
- Тўхта, салламни ҳам олиб кўяй. Шу зормандага ҳеч ўргана олмадим-да.
- Астағфируллоҳ денг, саллани сўкиб бўлмайди.

Усмонхўжа ота саводсиз, оми бир киши. Лекин ҳамюртлари уни негадир «Эшон ота» деб улуғлайдилар. Бу унга хуш ёқади. Назарида мартабаси анча ошгандек сезади ўзини. Шу ҳурматдан бенасиб қолишни истамай, у ёқ-бу ёққа борганида худди катта эшонларга ўхшаб бошига оқ симобий салла ўраб боради. Бошқа ҳамюртлари қатори масжидга қатнаб туради-ю, сураларнинг кўпини ёд билмайди. Хуфтон намозининг сўнгига замланадиган «Дуои қунит» деб аталадиган бир сура бор. Бир куни масжид имоми сура «хуфтон»нинг охирига қўшилмаса кун бўйи ўқилган намоз ижобат бўлмайди ва демак, савоби ҳам тегмайди, деди. Еши улғайиб, кўнглига нариги дунё ваҳимаси тушиб қолган Эшон ота Зиёда ая ёрдамида бу сурани бир амаллаб ёд олди. «Кўп улуғ иш бўлибди, — деди имом, — энди Отинбиби сизга устоз бўлибдилар. Энди у кишига қаттиқ гапира кўрманг, икки дунёйингиз куйиб кетади». Рўзгор эмасми, гоҳо аччиқ-тизиқ ҳам бўлиб туради-да, бундай пайтда Эшон ота хотинига ўшқириб аламини олмоқчи бўлар, аммо нариги дунёси куйиб кетишидан қўрқиб, «хўп тузоққа илинтириб олгансан-да!» дея қўл силтаб кўчага чиқиб кетар эди.

Усмонхўжа ота салласини олиб хонтахта устига қўйди. Белига қат-қат боғлаган белбоғидан бирини ечиб ҳузур қилиб елпина бошлади.

— Ҳой, дадаси, тезроқ гапирсангиз-чи, — қистади Отинбиби. — Бузрукни кўрдингизми?

— Кўрдим, аяси, — Эшон ота бошини орқага қилиб энди томоқларини остини елпий бошлади. — Уғлинг катта одам бўлиб кетибди, ҳамма ундан маслаҳат сўраган.

— Вой худойим-ей!

— Бугун галаёнга, назаримда, Муртазин икковлари бошчилик қилаётганга ўхшайди.

— Муртазини ким бўлди?

— Бузрук билан келиб юрарди-ку?

— Болагинамни қамаб қўйишса-я!

— Қўрқма, аяси, қамашмайди. Атрофини уч йигит қўриқлаб турибди. Яхна чойинг йўқми?

— Низо нимадан чиқибди?

— Низо эмас, аяси, шаҳарликлар буни иш ташлаш дейишади.

Шаҳар кўрмагансан-да. Шунинг учун гап нимадалигини билмайсан. Ҳақ талаб қилишади, берсанг бердинг, бермасанг чатоғингни чиқарамиз деб галаён кўтаришади. Урислар ўргатган буни, ўрис халқи ҳақини бирова едирмайдиган бўларкан...

• Отинбибининг кўнгли, бари бир, таскин топмади. «Дадаси ҳамма гапни айтмаяптилар, — деб ўйларди у, — одатлари шунақа, кўчадаги ваҳимани уйга олиб кирмайдилар, уйдаги ғуссани ташқарига олиб чиқмайдилар. Аслида ўзим борсам бўларкан... Худоё, болагинамни ўзинг паноҳингда асра!».

— Ошни едирдингизми, болагинам нўхатли паловни яхши кўрарди?

— Жўралари билан ўртага қўйишди, — мамнун давом этди Эшон ота, — бай-бай-бай, кун ёниб кетяпти-ку-а, яхнанг йўқми?

— Кейин-чи, кейин нима қилдингиз?

— Кейинми, об-бо, Отин ойи-ей, ҳаммасини билгинг келади-я. Кейин бозорга ўтиб кирсовун олдим, бир шиша лампамоё харид қилдим... Кейин пистали ҳалво олдим.

— Пулнинг бошига сув қуйиб келгандирсиз-да? — норози бир оҳангда сўради Зиёдабиби ая.

Бутун умри далада қўш ҳайдаб, гоҳ кетмон чопиб ўтиб бораётган Эшон ота пул санашни билмас, бир-бирдан ажратиб учун «Катта пул, кичкина пул» деб қўя қоларди. Ҳозир ҳам ўзини оқламоқчи бўлиб:

— Ўзиям кичкина пул берган экансан-да, — деб хотини келтирган кўзадаги муздек сувни пиёлага қуйишга тоқати чидамай, кўтариб ича бошлади. Кўзани бўшатиб ёнига қўяркан, ҳузур қилгандек кўзларини сузиб кафти билан лабини, сув томган соқолларини арта бошлади.

— Вой, худойим-ей, бунча ютоқмасангиз!

— Кабоб евдим.

— Кўп ебмидингиз?

— Унча кўп ҳам эмас, айтдим-ку, пулни кичкинасидан берибсан деб... Ўттизта сикҳа аранг етди, холос.

Зиёда ая жарангли, бўй етган қизларникидек беғубор бир овоз билан хандон отиб кулиб юборди. Эрининг соддалигидан, ёш болага ўхшаб мунғайибгина туришидан кулаётганди. У худди гўдакнинг ўзгинаси. Ёш боланинг ҳам қўлига пул тушса уни сарфлаб тугатмагунча бозордан қайтмайди: нўхотшўрак олади, обакидандон шимийди... эргинаси бўлса бор пулини кабобга сарфлабди.

— Битта-яримта ҳуштак ҳам олмасиз-да? — кула-кула сўради Зиёда ая.

— Уйимизда ҳуштак чаладиган бола йўқ-ку?

Отинбиби баттароқ кулди:

— Ўзингиз чалиб юрардингиз.

— Э, — Эшон ота қўл силтади, — ҳуштакка ҳафсалам қолибдим.

Зиёда ая содда одамлар содда бўлгани учун ҳам ҳамиша ҳимояга муҳтож деб билганиданми, ёки ўзи англаб етмаган бошқа бир сабабданми, шу пайт негадир эрига ачиниб кетди. Уни суйгиси, эркалагиси, чарчаб келган оёқларини уқалагиси келиб қолди. Естик келтириб берди:

— Ёнбошлаб олинг.

— Узинг тинч ўтирибсанми ахир?

— Жиянингиздан мактуб келди.

— Гулнораданми, яна ёзибдими, қани ўқи-чи.

«Отам ўрнида отам, меҳрибоним оппоқ дадамга, — деб бошланар эди мактуб, — онам ўрнида онам волидаю ғамгузорим Отинбиби аямларга. Сағираю маҳзуна Гулнора қизингиздан ва яна онанинг меҳри офтобига, отанинг бағри оташига зори-интизор бўлган етим укаларим номидан битурменким, ҳақ-таолонинг инояти, мингбоши бобомизнинг иродаю хоҳиши ва сиз қиблагоҳларнинг розию ризолиги бирла ноиб жанобларининг паноҳларига келганимиздан буён дилимиз қон, бағримиз гирёндир...»

Эшон ота мош-гуруч бўлиб қолган узун соқолини бармоқлари билан оҳиста-оҳиста тараб, кўзларини ярим юмганча Гулнора қизинг нолаю афғонини тинглар экан, назарида қизалоқ худди ота-оналари оламдан ўтган кунларда қандай бўзлаган бўлса, ана шундай йиғлаётгандек эди. Сили бедавога муттало бўлган Анорбой билан хотини бир ой ичида йўтала-йўтала кетма-кет дорилбақога равона бўлишди. Анорбой узилиш олдидан Эшон отани топтириб келди. Кўрса, жиянинг томоғига ғарғара келиб қолган экан. Зиёда ая бош томонида, босарқи ўғиллари билан Гулнора қиз оёқ томонда унсиз йиғлаб туришибди. Бемор кўзини очиб турмоқчи бўлиб силкинди-ю, туролмади.

— Эшон ака, — қонсиз лаблари аранг шивирлади Анорбойнинг, — жигаримсиз... Болаларим сизга қоляпти... қарзим бор, узинг. Гўримда тинч ётай..

Ортик сўзлай олмади, боши бир томонга оғиб тушди-ю, жим бўлиб қолди. Етимларнинг чинқириғи хонани қоплаб кетди. Анорбойни бир амаллаб кўмишди, аммо қарзи кўп экан, узиб бўлмади. Ҳовли-жой сотиладиган бўлди. Шакархон сотиб олди. Ўғиллари ўзимга ўғил, қизи қиз бўлади деб етимхонага олиб кетди. Уша куни ўғилларининг додлагани, Гулноранинг сочларини юлиб бўзлагани хали-хали Эшон отанинг кўзи ўнгида турибди. «Анорбой, жигарим қабрингда тинч ёт, худо жонимни саломат қўйса қизинг билан ўғилларингни қулликдан қутқараман. Гулнорани ўзим қиз қилиб суйганига узатиб, катта-катта тўйлар қиламан. Ўғилларингни қатимга олиб келиб, сўнган чирогингни қайта ёқаман, тинч ёт, жигарим...»

— Вой, дадаси, йиғлаяпсизми? — мактубдан бошини кўтариб сўради Отинбиби ая.

— Хаёл олиб кетди чоғи, — кафти билан кўз ёшларини сидириб олди Эшон ота, — ҳай, қолганини ўқи-чи?

«... Сўнгги кунларда ноибнинг феъллари айнаб юрганани аввалги мактубимда сиз, меҳрибон аяжонимга ёзган-эдим. Онам ўрнида онам бўлганингни учун сизга бот-бот арз қилаётирман. Мени хоҳишимга қарши келинчаклардек ясатиб қўйганлар, бўйнимда шода-шода оқ марваридлар, бармоқларимга ёқут кўзли узуклар, эгнимда шоҳи кўйлаклар...»

Ноиб жаноблари мени тўйсиз, ниқоҳсиз хотин қилиб олмоқчилар. Аяжоним, меҳрибоним, оппоқ дадамга ҳам бу гапни ётиғи билан етказинг. Бир умр чўрингиз бўлай, киприklarим билан кўчангизни супурай, кўз ёшларим билан ҳовлингизга сув сепай. Маҳзуна қизингизни қутқаринг, тезроқ қутқаринглар! Боқий сўзим шуки...»

— Ҳозироқ бориб ўша ноибни чавоқлаб ташлайман! — Эшон ота мактубнинг охирини ҳам кутмай, сакраб ўрнидан туриб кетди, — мени қизимни-я! Ҳой, болта қани, қани деяпман!

Эшон отани жаҳлдан тушириш осон бўлмади. Эру хотин сургалишиб кўча эшик олдига икки-уч бор бориб келишди. Охирида бу ишни бамаслаҳат битиришга келишишди. Маслаҳатда Гулнора қиз болагидида бешиккертти бўлган ва унга уйланиш умидида ўтган йили Қўқондан мадрасаи Хонимдаги таҳсилни чала ташлаб қайтган қаллиғи Мулла Маҳмуд, унинг ногирон отаси Қори акалар иштирок этишлари керак, ундан ҳам муҳими, бу гапларни Бузрукхўжага айтиш зарур. У ҳозир Риштонда уч юз азаматга бош бўлиб турибди. Қутурган ноибнинг таъзирини ўша бериб қўяди, деган тўхтамга келишишди.

Эру хотин икковлари шу маслаҳатга келишди-ю, бири қовоқда ош, бири қумғонда чой кўтариб далага, ўғиллари Сулаймонхўжа билан келинлари Қулфинисога тушлик олиб жўнашди.

Бой жаноблари қарз ундиради

Шакархон ноиб бўлгандан буён не-не давлатмандларни ямлаб ютмади. Бирининг мулкини мулкига қўшиб олди, бирининг серсув аригини сотиб олди, учинчисини ҳийла-найранг билан белини букиб ўрнидан туролмайдиган қилиб қўйди. Абдурахмон бойгина мол-мулкини омон сақлаб келяпти. «Бу аждаҳо нега мени ютмаяпти экан? — деб ўйлайди баъзан бой, — эҳтимол, пайт пойлаётгандир, эҳтимол, оғзига сиғмаётгандирман? Лекин, нима бўлганда ҳам, у билан алоқани яхшиламоғим, мумкин қадар унга ўзимни дўст қилиб кўрсатмоғим даркор».

Абдурахмонбой ғалаён бошлангандан буён Риштонга бориб, Шакархондан кўнгил сўраб келяпти, ёрдам керак бўлса одамларим ҳам, молу мулким ҳам ихтиёрингизда, деб ҳамдардлик билдирыпти. Бугун эрталаб даҳа мингбошиси Мулла Зариф билан Хон Эшон ноибнинг хизматига отланаётганларидан хабар топиб, уларга қўшилиб олди. Ваъз тинглади, ур-йиқитнинг гувоҳи бўлди, бир хилини қамчилаб калтаклади. Ғалаён бошлиқларини Риштондан қувиб юбораётганларини ўз кўзи билан кўриб турди.

Кечга томон соянобли аравасига ўтириб (қорни беҳал катта бўлганидан отга минолмасди), Пандигонга қайтар экан, «Ноиб Бузрукхўжадан ўч олади энди, — дея ўйлай бошлади, — молу мулкини талон қилиб, уй-жойини ким ошдига соттириб юборади. Усмонхўжа эса мендан қарздор. Ҳақимни тезроқ ундириб олмасам, икки қўлимни бурнимга тикиб қоладиганга ўхшайман...»

— Мулла Зариф! — деб чақирди орқароқда келаётган мингбошини...

— Лаббай, бой бува?

— Нега дамнинг чиқмайди?

— Жанобларининг хаёлларини бўлмади деб жим борурман.

— Шакархон ноиб бебаҳо зот, шундай эмасми?

— Ҳақиқатни айтдингиз, бой бува.

— У кишининг дўстлари бизнинг ҳам дўстимиз. Рақиблари рақиб, шундай эмасми?

— Худди шундай, бой бува.

— Усмонхўжанинги ўғлини қандай жазолайсан энди?

— Сабр қилиб турсакми, дейман.

— Сабр қилсак, ноиб жанобларини ранжитиб қўямиз. Мен бир режа ўйладим. Биласан, Усмонхўжа мендан уч йиллик ҳосилга қарздор.

— Хабарим бор, бой бува.

— Мен Усмонхўжани ўғлини исёнчи қилиб тарбиялагани учун бошлаб жазоламоқчиман, айтмоқчиманки, қарзимни ундириб оламан. Машойхлар камбағални урма, сўкма, устини йирт, деган эканлар... Қарзни сен ундириб берасан. Ундириб берсанг, мовут чакмон кийгизаман.

— Э, бой бува, у чакмонни уч йилдан буён ваъда қиласиз.

— Худо хоҳласа, бу гал киясан уни...

Намозшом ғира-ширасида Усмонхўжа отанинг кўча эшиги олдида тўрт суворий отларидан тушиб, бедовларини ариқ бўйидаги тутларга қантариб боғлай бошладилар. Аравакаш йигит Абдурахмонбойни пастга тушириш учун шошилиб араваинг орқа шотисига нарвонча тиради, ерга тушишига кўмаклашиб юборди. Сўнг бир аравага аранг жой бўладиган катта қорнини зўрга кўтариб, битта-битта қадам ташлаётган бой бува олдинда, мингбоши икки навкари ва мирзаси орқада, худди она ғоз ортидан эргашган жўжалардек аста-секин ичкарига кира бошладилар.

Хонадоннинг катта-кичик аъзоси жамулжам бўлиб, кечки таомга ўтирган, ҳузур қилиб кулчатоёй ейишаётган эди. Эшон ота кириб келаётганига кўзи тушди-ю, дарров Бузрукхўжани ўйлади. «Демак, унинг қўли баланд келибди,— фикридан ўтди отанинг,— мингбоши билан бой бизга таъзим қилгани келаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳойнаҳой, ул-бул нарса ваъда ҳам қилишса керак, қистаб қўйишмаса бир-икки қулоқ сув сўрайман».

Хонадон аҳли шошилиб ўринларидан туришди. Эшон ота кавушини пойма-пой кийиб азиз меҳмонларнинг истиқболига ошиқди: — Хуш кўрдик, бой жаноблари, хуш кўрдик, мингбоши ўғлим! Ҳой, онаси якандозларни янгисидан олиб чиқ.

Қулфинисо билан Зиёда ая шошилиб айвонга жой ҳозирлашди. «Азиз меҳмонлар» негадир юқорига чиқишмади. Худди бўғотга терилган мусичалардек айвоннинг қирғоғига қатор ўтиришди. Абдурахмонбой фотиҳага қўл очди:

— Илоё омин, қадам етди, бало етмасин!

Меҳмонларнинг қовоғи солиқроқ, юзлари ҳам жиддийроқ кўринади. «Е бузрукка бирон гап бўлдимикан?» деган фикр ўтди. Эшон отанинг бошидан. Лекин фикрини охиригача ўйлаб етолмади, Абдурахмон бой гап қўшиб қолди:

— Хўш, эшон, деҳқончилик қалай?

— Худо хоҳласа, бу йил чакки эмас,— Эшон ота икки қўлини кўксига қўйди,— ҳой азизлар, ўтинаман, юқорига чиқинглар, оёғина таом бор, баҳам кўрайлик.

Меҳмонлар бир-бирларига қараб олишди. Мулла Зариф мингбоши, шошиб турибмиз, яна бир-икки жойга боришимиз керак, деди. Бой Маккатиллодан махсус келтирилиб, «ҳассан Мусо» деб ном берилган ҳассасининг қайрилма бошига икки қўлини барробар қўйиб ҳовлига, ҳовлидаги шом ғира-ширасида кўзга аранг ташланиб турган нарсаларга синчиклаб назар сола бошлади. Сўнг Эшон отага кескин ўгирилди:

— Қарзни қистаб келдим!

— Қарз?!— Усмонхўжа отанинг оёғидан дармон кетгандек бўлди,— қарз дедиларми?

Иўқ, бу савол-ўринсиз, довдираб қолганидан айтди уни. Қарзи бэрлигини билади. Ҳаммаси эсида. Бурунги йили даштдаги бугдой айни пишиб ўроққа келганда, жўхорилар чопиқдан чиқиб тубига тупроқ уйилганда ҳаммасини сел олиб кетди. Уша ерларда қайтиб деҳқончилик қилиб бўлмади. Утган йили эса, вой худойим-ей, дашт томондан есан гармсел деган бало кун давомида аждардек олов пуркаб турди-я! Экинларга ривож бермади, поясини сўлтиб, баргини қовжиратиб кетди... Икки йил ҳисобидан уч юз сўм қарзи бор. Тилхат ҳам берган. Мингбоши тилхатга муҳр босган. Лекин... нега энди, албатта, бугун қистаб келишди экан?

— Бўл тезроқ, пулни олиб чиқ!— бу гал Абдурахмон бойнинг овози сал ваҳшатлироқ эшитилди.

— Пул дедингизми?— ҳамон довдираб турарди Эшон ота.

— Қулоғинг карми дейман, Эшон?

— Кар эмасман. Лекин, бой жаноблари, ёзда деҳқонда пул нима қилсин, кузда бўлади. Худо хоҳласа бу йил ҳосил яхши, кузда ҳаммасидан қутуламан.

Абдурахмон бой от юзли, кенг пешонали, қошлари жундан тўқилган арқондек қалин, кўзлари шокосадек йирик бир киши. Жаҳли кўзгаганда сергўшт юзи қўрқинчли бир тусга киради.

— Эшон!— деди у ҳассасини ерга уриб,— қарзингни тўла!

— Айтдим-ку, пул йўқ деб. Бор-йўғи битта пул бор эди, униям бугун Риштонда харжлаб келдим.

— Харжлаб келдим дегин?

— Ҳа, мана, теппада худо, харжлаб келдим.

Мулла Зариф мингбоши, менга гал келди шекилли, деб ўйлаб секин ўрнидан турди. Эшон отага яқинлашиб, ўқимишли бир киши эмасми, қурьондан оят келтирган бўлди. Мусулмон бандаси қарзини тўламагунча еган лўқмаси ҳаром бўлар экан. Бу ҳақ гап. Буни нима қиларини, нима дейишини билмай айвонда тик туриб қолган Сулаймонхўжа ҳам, ўзларини ичкарига олиб, даричадан мўралаб турган Қулфинисо келину Отинбиби ҳам яхши билишади. Лекин пул йўқ-ку! Эшон ота «Бир-икки кун муҳлат беринглар» деган эди, бой «Уч йилдан буён сенга муҳлат беравериб жонимдан тўйдим» дея ўшқириб берди. Эшон ота Бузрукўжанинг номини тилга олсам, зора унинг обрўси ҳурмати бой бир оз ён берса, деган умидда:

— Ҳеч бўлмаса Бузрук келгунча сабр қилинг,— дея ёлворган бўлди.

Абдурахмонбой баттароқ тутақиб кетди:

— Э ўша ҳаммаёқни булғаган тиррақи бузоғингдан ўргилдим!

Эшон ота ҳалидан буён алам ва хўрлигини қай йўсинда босишни билмай ва шу билан бирга ўзининг ожизлигини ҳам тан олгиси келмай галати бир кайфиятда турганди. Инсоний қадр-қиммат ҳисси кўзгаб томоғини бўғаетган алам, вужудини куйдираётган хўрлик туйғуси билан араллашиб, ақлини ҳам карахт қила бошлаган эди. Тўсатдан портлаб кетди:

— Ўғлимни ҳақорат қилма!

Бой масхараомуз кулди:

— Э ўша ўғлинг ҳақоратга ҳам арзимамайди.

— Сени ўзинг арзимайсан.

— Сенлама мени!

— Ўзинг-чи, ёшинг мендан уч ёш кичкина бўлишига қарамай, келганингдан буён мени сенлайсан. Келиним, котиним бор, буларнинг олдида нега мени музтар қиласан. Бой бўлиб сенинг қадринг баланду, қўлим калта бўлгани учун мен қора ерга тенг бўлдимми?

Абдурахмонбой ҳассасига таяниб секин ўрнидан тура бошлади:

— Қарзни тўла!

— Тўлолмайман.

— Тонасанми?

— Тонаман, сендан бир пул ҳам қарзим йўқ.

— Муттаҳам!

— Ўзинг муттаҳамсан! Уч йилдан буён ернинг энг ёмонини менга берасан. Аввалги йили сойнинг ичидан бердинг — сел кела солиб менинг экинимни пайҳон қилди. Утган йили атайлаб даштдан, ҳеч бир чорақор олмаган майдонни бердинг. Даштда эсган гармсел аввал менинг экинимни қовжиратишини билатуриб шундай қилган экансан. Одамлар менинг устимдан кулишяпти. Гўлсан, овсарсан, бу аҳволда бошинг қарздан чиқмай, дунёдан ўтиб кетасан дейишяпти. Йўқ, Абдурахмонбой, сен менинг фозил ўғлимни чакки ҳақорат қилдинг. Уша бола даштдаги ерингдан тош теравериб, чурраси тушай деди... Энди яхшилиқча чиқиб кет уйимдан. Қарзинг бўлса, қўлимга пул тушганда оларсан.

Бой қўлидаги ҳассаи Мусоси билан Эшон отанинг кўкрагига секин туртди:

— Ҳозир, шу дақиқада тўлайсан.

— Ҳассангни ол!

— Пулни тўла деяпман.

Эшон ота бойнинг қўлидаги ҳассасини тортиб олиб, боши узра баланд кўтарди:

— Тезроқ чиқиб кет, бўлмаса бошингни ёраман.

Аҳли хонадон бошларига ноғихоний ёпирилган бу фалокатдан эс-ҳушларини йўқотгудек бир аҳволда довдираб қолишганди. Бойбуваннинг ваҳшат билан айтаётган ҳар бир сўзи Отинбининг бошига таёқ билан ургандек товонигача зирқиратиб юборар, ваҳшатли бой билан серсават мингбошининг қалбини юмшатиши, инсофга келтириши мумкин бўлган аллақандай дуоларни пичирлаб ўқир, худони, азиз авлиёларни ёрдамга чақирар, юзига фотиҳа тортар, лекин бойнинг юмшаш ўрнига ғазаби қайнаб бораётганини кўриб, даҳшатга тушар эди. Уйда пул йўқ, э худо, ҳали-бери бўлмайти ҳам. Қўлга илинадиган дурустроқ нарсалари ҳам йўқ, пуллаб ўша зорманда қарздан тезроқ қутула қолишса.

Зиёда ая эрига, туну кун тиним билмай ишлаб, бари бир боши қарздан чиқмайдиган шу оққўнгил, аммо бир жаҳли чиқса ўкириб, еру кўкни остин-устун қилиб юборадиган хожасига ич-ичидан ачиниб турибди. Унинг бой олдида дадасидан калтак еб зада бўлиб қолган ёш боладек аянчли бир аҳволда мўлтираб туриши қалбини ўртаб юборапти. Шу ўкинишлар қайноқ кўз ёшига айланиб, уятдан, номусдан ловлов ёниб турган юзларини ювиб тушмоқда.

Қайна бувиси ёнгинасида беҳад қўрқиб кетганидан дағ-дағ қалтираб ўтирган Қулфинисо келин юз бераётган воқеалар учун ўзини айбдор деб ҳисоблай бошлади. «Мен ўзи бахтсиз келин бўлдим, пойқадамим ёқмади бу хонадонга, — деган фикрлар ўтмоқда эди унинг бошидан. — Менга тўй берамиз деб қулоқларидан қарзга ботишди... Гумонам тушиб қолса-я! Қўл-оёғим йўқ бўлиб қолди, ўзимни ёмон сезяпман...»

— Ая! — секин шивирлайди келин.

— Нима дейсан, қизим?

— Мени ётқизинг, қўрқяпман.

— Қўрқма, онам, қўрқма. Худо хоҳласа, бир муросага келишадди, — келини жой ҳозирлай бошлайди. Отинбиби: — Бой... худо хоҳласа, инсофга келиб қолади.

— Тақинчоқларимни бера қолай.

— Тағин шу гапни айтасан-а, дилбарим. Ундоқ дема, худога шукр, оппоқ дадангни элу юрт ўртасида обрўйи баланд, битта-яримтасидан қарзга олиб турармиз.

Сулаймонхўжа азиз меҳмонлар кириб келаётгандаёқ гап нимадалигини пайқаган, бойнинг важоҳатини кўриб «Ҳойнаҳой, қарзини қистаб келяпти» деб ўйлаган эди. Дадаси билан бой ўртасида гоҳ алангадек ловуллаб, гоҳ яна пасайиб давом этаётган даҳанаки жангга жимгина қулоқ солиб турарди. Келинчакли уйга номаҳрамларнинг берухсат бостириб киришлари унга ҳам ёқмаган, ҳамиятини қўзғаб, хўрлигини келтирган, лекин нима қилсин, қарзлари борлиги аниқ, тилхатга дадасининг ёнида туриб ўзи ҳам бармоқ босган.

Эшон ота ҳасса билан бойнинг кўксидан итариб ташлагач, энди мингбошининг устига бостириб кела бошлади:

— Сен ҳам йўқол бу ердан!

— Менми?

— Ҳа, сен ким бўпсан ўзи? Бангини боласи эдинг. Отанг овқат пиширишга ўтин тополмай, умри тезак тутатиб ўтган эди. Энди менинг бошимга навкар бошлаб келдингми? Йўқол уйимдан! Нега чақчаёсан?

Мингбошига алам қилди, жуда қаттиқ алам қилди. Қулоғидан қарзга ботиб ётган бир йўқсил уни, ўнлаб қишлоқларнинг фуқароси оёғини ўпиб тавоф қиладиган мўътабар бир зотни бангининг боласи деб ўтирса-я! Қўл остида қозиси, навкарлари, эликбошилари бор бир кишининг пой қадамига йиқилиш ўрнига, уйимдан чиқиб кет, деб турса-я!

— Қўлини боғланг! — фамон берди мингбоши навкарларига.

Кўз юмиб очгунча аввал Эшон отани, кетидан Сулаймонхўжанинг ҳам қўл-оёғини боғлаб ерга ётқизиб қўйишди.

Ҳовлида қий-чув кўтарилди. Қўни-қўшнилар югуриб чиқа бошлашди. Бир хиллари аҳли хонадонга ачинганидан, бир хиллари қарз ундириш маросими қандай ўтаётганлигини билишга қизиққанидан, яна бирлари ҳамма борган жойга нега мен бормас эканман деб, бири яланг оёқ, бири кавушини пойма-пой кийиб югуриб чиққанди. Эшон отадан тўрт ҳовли нарида яшайдиган, кундузи Риштонда карнай чалиб еру кўкни ларзага солган Мадумар карнайчи, Бузрукхўжанинг тенгқур ўртоқлари қизиқчи Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар, бола-чақаси олдига ҳозиргина қайтиб тузуккина гаплашишга ҳам улгурмаган Мақсуд қорилар ҳам кетма-кет кириб келишди. Мақсуд қори «Эшон отанинг қўлини ечинглар, кекса одамни қийнашга уялмайсизларми» деган эди, мулла Зариф мингбоши «Сен большевой жим тур, бўлмаса ўзингни ҳам боғлаб, авахта қилдираман» деб нақ бўлмаса ўтақасини ёриб юбораёзди.

«Одамлар кўпроқ тўплангани яхши бўлди,— кўнглига таскин берарди мингбоши,— менинг кимлигимни, менга гап қайтарган авомнинг шўрига шўрва тўкилишини билиб қўйишсин. Бангининг боласи эмиш-а! Банги қанақалигини кўрсатиб қўяман сенга, большевойнинг отаси».

Гоҳ у бандига, гоҳ бунисига ташланиб чинқириб йиғлаётган Зиёдабиби билан Қулфинисони ичкарига қамаб устидан қулфлаб қўйишгач, мингбоши мирзаси билан қилич яланғочлаб тўплайганлар қалбига даҳшат солиб турган навкарларига фармон берди:

— Рўзгорини пулга чақиб аравага юкланглар!

Афтидан Мирза ҳам, навкарлар ҳам бунақанги юмушларни илгари ҳам кўп бажариб ҳийла устомон бўлиб қолишган кўринади. Гап-сўзсиз вазибаларини тезгина тақсимлаб олишди. Навкарлар рўзгор буюмларини ичкаридан олиб чиқиб, кўпчилик кўрсин учун, бошлари узра кўтаришар, Мирза баланд овоз билан унга нарх қўяр, дафтарга ҳам қайд қилиб борар эди.

— Уртача семизликдаги икки яшар бир новвосча! — деди оғилхона тарафдан чиқиб келаётган бир навкар.

— Баҳоси йигирма сўм, — нарх қўйди Мирза.

— Унча-мунча тугилган қозоқи кигиз, — деди бошқа навкар.

— Нархи ўн беш сўм.

— Янги қопланган адрас кўрпа.

— Олти сўм.

— Мис қумғон.

— Уч сўм.

— Икки дона чинни лаган.

— Бир сўмдан.

— Етти пуд ғалла сиғадиган катта сандиқ.

— Тўрт сўм...

Мулла Боймат бободан қолган икки афсона

Тун яримлаб қолган бўлса ҳам, ҳовли тўла одам. Эшон ота кўнгили сўрагани чиққан қўни-қўшниларни айвонга ўтказиб олиб гўё оқшом бўлиб ўтган дилсиёҳликлар кайфиятига зигирча ҳам таъсир қилмагандек қувноқ бир овоз билан сўзлар, ора-чора кулар, бошқаларни ҳам кулдиришга ҳаракат қилар эди. Бамисоли Эшон ота улардан кўнгили сўраётгандек, кўнгилиларини кўтариш учун бу ерга атайлаб чақиртириб чиққандек эди:

— Э, қўшниларим-ей, — дер эди у, — бу дунёга омонат эканлигимизни била туриб нега хафа бўлар эканман. Ҳаммамиз ҳам бу дунёга меҳмонмиз. Машойхлар

«Не деб келдим бу дунёга;
Мен бу ерлик эмасман»

деб куйлаб ўтишган экан. Шундоқ экан, беш куним — хуш куним, деб яшаган яхши. Абдурахмонбой рўзгоримни талаб кетган бўлса, хўш, нима бўпти? Отинбиби аяларинг, хў ана, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтирибди. Мен бўлсам, ҳой аяси, нега йиғлайсан, қозонимиз қолди-ку, демак, очимиздан ўлмаймиз, дейман. Мана, тўғри айтган эканман, уйимиз ҳам тўлди қолди. Бирингиз чойнак-пиёла, бирингиз кўрпа-тўшак кўтариб чиқяпсиз. Аслида бундай қилишнинг ҳеч кераги йўқ эди... Қайтага шу қилмиши учун бойнинг ўзи бадном бўлади. Эл менга ачинади, уни лаънатлайди. Ҳой Мақсуд қори, анову бузоқчани сен олиб келдингми?

— Ҳа, мен олиб келдим, — деб қўяди аравакаш.

— Новвосчамнинг ўрнига олиб кепсан-да? Ахир, ўзинг ҳам жўжабирдек жонсан.

— Бузрукхўжа мендан пул бериб юборувди.

— Пул деддингми?

— Ҳа, йигирма сўм бериб юборувди.

— Шу бузоқчани йигирма сўмга олдингми? Оббо, қўшним-ей, оббо, қориси тушмагур-ей, — деб қўяди Эшон ота, — шундоқ қилиб, Риштонда улоқни ёппа қилолмабсизлар-да?

Пандигонликлар аскиябоз келади. Сўз билан бир-бирига яхши кайфият яратишади, сўз билан бир-бирларини чимдиб-чимдиб олишади. Ҳар сўзга бир неча маъно беришда уларга тенг келадигани йўқ: кексалар кексалар билан, ёшлар ёшлар билан, гоҳо аёллар аёллар билан ҳам тортишиб қолишади. Тортишув осон бўлсин учун бир-бирларига лақаб қўйиб олишган, бир хилларининг ҳатто учтадан лақаби бор.

Кўнгил сўрагани чиққанлар орасида Мадумар карнайчи ҳам чордана қуриб ўтирган эди. Ўзининг лақаби Хўтикча, Эшон отаники — Туя, «Улоқ» деган сўз қулоғига чалиниши билан тиззасига бир шапатилаб қўйди:

— Эшон ота!

— Лаббай, карнайчи.

— Бўталоғингизга улоқ чопишни эмас, юк кўтаришни ўргатган экансиз.

Гап нимадалигини тушунган қўшнилар енгилгина кулиб олишди. Эшон ота ҳам бир қўзғалиб қўйди:

— Мадумар?

— Лаббай, ота.

— Мен янглишган эканман.

— Хўш?

— Ўғлимга улоқ чопишни эмас, янглишиб ҳанграшни ўргатиб қўйган эканман.

Даврада босинқи кулги кўтарилди.

— Эшон ота?

— Лаббай, қўшни.

— Чиндан ҳам янглишибсиз.

— Хўш?

— Ўғлингизга ҳанграшни ўргатиш ўрнига, чў-ўк деса, ётишни ўргатиб қўйибсиз.

— Мадумар?

— Лаббай, ота.

— Хом сут эмган бандамиз-да. Чиндан ҳам янглишган эканман.

— Хўш?

— Ўғлим бечорага улоқни ёппа қилганда даврадан чиқиб кетишни ўргатиш ўрнига, «нос чекиб» гир айланишни ўргатиб қўйибман.

— Тўғри айтасиз, Эшон ота. Бизни шунақа одагимиз бор. Юкимиз оғирлик қилса бир жойда айланаверамиз. Лекин сиз ҳам бир хатога йўл қўйибсиз.

— Хўш?

— Ўғлингизга улоқни елкага ёппа қилганда даврадан чиқиб

кетишни ўргатиш ўрнига осмонга қараб кавшанишни ўргатиб қўйиб-сиз!

— Оббо карнайчи-ей, бопладинг!— соқолини силаб даврадаги кулгига жўр бўлди Эшон ота ҳам. — Ҳа, майли, бу гал сен ғолибсан. Пайти келиб менам бир боплайман сени... Раҳмат, қўшниларим, сизларки биздан кўнгил сўраб чиқибсизлар, сизларнинг кўнгилларингизни худо сўраган бўлсин. Бу дунё ўзи шунақа, бировни бой, бировни ғариб қилиб яратган экан, қўлимиздан нима ҳам келарди. Бас шундай экан, ғаму ғуссага берилмай, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотаверишимиз керак. Раҳматли дадам бир афсона айтиб юрар эдилар.

Ўтирганларнинг кўпи мулла Боймат бобони кўрган, кўпи кўролмай қолган, аммо донишманд чолнинг тўқиган афсонаю эртаклари, айтиб кетган ҳикматли сўзлари ҳали-ҳали тириклар хотирасида яшаб келарди. Усмонхўжа ота кўпини ёдида олиб қолган, йиғинларда айтиб юради, айтмаганига қўйишмайди ҳам. Бу гал ҳам шундай бўлди. Қўшнилари айтиб берасиз, деб қисталанг қайтарди.

— Қистамасаларинг ҳам, бари бир айтардим, негаки ҳикоянинг остида чуқур ҳикмат бор... Қадим замонда... Кунлардан бир кун дашт томондан даҳшатли бир маҳлуқ олти оғзини баробарига очиб, менга ўхшаган шўринг қурғур бир деҳқонни қувиб бораётган эмиш. Деҳқон дод-фарёд қилиб чопар, лекин йўли ҳеч кўпаймас эмиш. Бир маҳал олдидан тубсиз жарлик чиқиб қолибди. Тўхтаса ҳалиги маҳлуқ ютиб юборади, сакрай деса, жарликнинг нариги томони кўринмасмиш. Бечора деҳқон нима қиларини билмай, аста-секин жарликка туша бошлабди. Бундай қараса, ҳай-ҳай, жарликнинг туби лиқ тўла илону аждаҳо эмиш. Егани овқат йўқлигидан бир-бирининг думини сўриб ётган эмишлар. Ночор қолган деҳқон жарнинг биқинидан туртиб чиққан силлиқ бир тошга оёғини қўйганча, дарахтнинг очилиб қолган қоп-қора томирига маҳкам тирмашиб турган жойида қотиб қолибди. Ҳали Абдураҳмонбой келганда мен қандай қалтираган бўлсам, у шўринг қурғур ҳам ана шундай дағ-дағ қалтирар эмиш... Юқорига чиқай деса олти оғизли маҳлуқ беомон ютиб юборади, пастга тушай деса, э худо, аждаҳоларга ем бўлади, турган жойида тек туриб қолибди. Шу пайт кафтига бир нарса томгандек бўлибди. Ялаб кўрса ширингина эмиш. Тепасига қарабди. Жарлик ёнида ўсган дарахтнинг шохига асалари ин қурган-у, кун иссиғида индаги асал эриб томаётган экан. Деҳқон кафтини тутиб ялабди, яна тутибди, яна ялабди. Шу алфозда яшайверибди. Раҳматли дадам хулоса қилиб айтардики, шўринг қурғур деҳқоннинг орқасидан қувиб келаётган олти оғизли маҳлуқ — бу ажал экан. Ажал одам боласини ҳамиша қувиб юраркан. Жарлик тубидаги илону аждаҳолар — бу қабристон экан. Одам боласини ҳамиша ютаман деб тураркан. Тепадан томаётган асал — бу ҳаёт экан. Яъни қисадан ҳисса шуки, азиз меҳмонлар, биз ҳамиша ажал билан қабристон ўртасида омонат яшаймиз. Модомики, шундай экан, Абдураҳмонбойларга ўхшаб молу дунёга ружу қилишнинг нима ҳожати бор... Энди, қўшнилари, шу билан гапни бас қиламиз. Уй-уйларингга боринглар. Илоий омин...

— Эшон ота, фотиҳа ўқимай туринг,— шошилиб деди Мадумар карнайчи,— Отинбиби аям уграга хамир кесяптилар. Битта ўзингизга бир қозон ош кўплик қилади... Ваҳонаи сабаб билан кулбангизга бир йиғилиб қолибмиз. Муздеккина кечада бир суҳбатлашса суҳбатлашибмиз-да. Орамизда ёш-яланглар бор, булар ҳам суҳбатингизни қўмсаб юрган бўлишса керак. Шуларга атаб бир амру маъруф қилиб берсангиз.

— Демак, уградан ичиб кетар экансан-да?

— Худо хоҳласа ичиб кетаман.

— Хўп, ана, амру маъруф ҳам қилиб бердим дейлик, кетини аскияга улаб юбормайсанми?

— Эшон ота?

— Лаббай, қўшни.

- Аския айтадиган ҳолингиз ҳам қолмабди-ку?
- Нега ундай дейсан?
- Мен етакламасам юролмайдиган бўлиб қолибсиз.

Бу луқмада ҳар икки томоннинг ҳам лақабига шама бор эди. Қўшнилар гуррос кулиб юборишди. «Етаклаш» сўзидан пайров қилса ҳам бўларди. Эшон ота: «Сенинг орқангдан юравериб шу аҳволга тушиб қолдим», демоқчи ҳам бўлди-ю, лекин, шу пайтда пайровдан кўра ҳам суҳбатга ўзида рағбат борлигини сезиб турганди. «Оббо карнайчи-ей, худо сени аскияга яратган» деди-да, дадасидан эшитган яна бир афсонани айта бошлади.

Қадим-қадим замонларда Шому Халап мамлакатида уч сайёҳ дунё кезиш учун йўлга отланишибди. Йўллари саҳрою биёбондан ўтиб бораётган экан, бир маҳал атрофларидан қасир-қусур овозлар эшитила бошлабди. Бундай қарашса, тўрт тарафдан даҳшатли бир тезлик билан тоғ силжиб келаётган эмиш. Агар қоялар бир-бири билан тўқнашса сайёҳларни янчиб юбориши ҳам мумкин экан. Шунда учовларининг ҳам кўнглидан биттадан яхши гап ўтибди.

Биринчи сайёҳ ғоят камбағал бўлиб, бисотида бор-йўғи битта эчкиси бор экан. Шу эчкисини соғиб бола-чақасини боқар экан. Кекса дадаси хастаи нотавон бўлиб ётиб қолган экан. Хотини эчкини соғаркан-да, сутни келтириб қайнотасига тутаркан. «Сиз тўйгунингизча ичинг, қолгани набираларингизга» деркан, эри шундай деб ўргатган экан. Беморнинг аҳволи оғирлашиб ўзидан кетиб қолибди. Кўзини очса тоқчаларда сут қўйилган товоқлар қатор турганмиш. Демак, анча кун беҳуш ётибман-да, деб ўйлабди бемор. Демак, набираларим шунча кун давомида оч ўтиришибди-да, «Ўғлим, нега бундай қилдинг?» деб сўрабди охирида. Ўғли: «Э дада, аввал бир хўплам бўлса ҳам ичиб, розилигингни беринг, сўнг набираларингизга бераман» дебди. Бемор товоқлардаги сутлардан бир хўпламдан ичибди-ю, кўзини юмиб жон таслим қилибди.

Сайёҳ нола қилибди:

— Э худо, ўзинг-ку ота рози — худо рози, дер эдинг. Мен отамни сўнгги нафасигача рози қилдим. Зора, шу ишим сенга маъқул бўлиб бу балони даф қилсанг!

Иккинчи сайёҳнинг ҳам кўнглидан бир гап ўтибди. У жуда катта бой экан. Бир вақт уйда бир етим бола келиб қўй боқибди. Олти йил ўтгандан кейин, бойбува, энди менга рухсат берсангиз, юртимга қайтиб, ота-онаминг хизматини ҳам қилсам, дебди. Бой, ҳа, майли, ўғлим, йилига юз тангадан пулу тўрттадан совлиққа келишган эдик. Мана пулинг, мана қўйларинг, дебди. Йигитча пулни олибди-ю, бу қўйларни саҳрода кимга ҳам пуллардим деб ташлаб кетибди. Йиллар ўтибди. Бир кун бой шаҳарга тушиб айланиб юрса, ҳалиги таниш йигитча тиланчилик қилиб ўтирганмиш. Ҳа, ўғлим, сенга нима бўлди, деб сўрабди бой. Э, бойбува, деб хўрсинибди йигит, — сизниқдан келгач, аввал отам, кейин онам оламдан ўтди. Олиб келган пулимни кўмишга харжладим. Энди ишлай десам иш йўқ, очдан ўлмаслик учун тиланчилик қилиб ўтирибман, дебди. Бойнинг кўнгли бузилиб, э, ўғлим, ундай дема, сен энг бадавлат йигитсан, ўша мениқдан қайтаётганингда йигирма совлиқни ташлаб кетган эдинг. Мен уларга бир қўйчивон тайинлаганман. Ушандан буён қўйларинг кўпайиб, ҳозир мингдан ошиб кетган. Бориб қўйчивонни рози қилгин-у, қўйларингни ҳайдаб келгин, дебди. Йигит кутилмаганда бой-бадавлат бўлиб кетибди.

Иккинчи сайёҳ ҳам қўлини осмонга чўзиб яратганга илтижо қилибди:

— Э парвардигори олам, ўзинг-ку етим-есирнинг ҳаққини емасанг, неки муродинг бўлса етказурман, дер эдинг. Зора менинг бу қилмишим инобатга ўтиб, балони даф қилсанг!

Учинчи сайёҳнинг ҳам хотирида бир воқеа манзараси жонланибди. Унинг отаси катта бир юртнинг беги экан. Бекнинг опаси билан поччаси оламдан ўтиб, қизи сагира бўлиб қолибди. Бек жиянини ўз тарбиясига

олибди. Ииллар ўтиши билан сағира шундай гўзал, ҳам оқила бир қиз бўлиб етишибдики, овозаси етти иқлимга кетибди. Бек ҳусну латофатда тенги йўқ бу қизни қўлдан чиқаргиси келмай, ўғлига никоҳлаб бериш ниятида қирқ кеча қирқ кундуз тўй берибди. Ниҳоят, бек ўғли гўшангага кирадиган фурсат ҳам келибди. Кирса, сағира қиз тиззасини қучоқлаган кўйи юм-юм йиғлаб ўтирган эмиш. Хоним, нега йиғлайдилар, деб сўрабди бек ўғли. Э бегим, дебди қиз хўрсиниб, сиз мен билан турмуш қуриш ниятида мана қирқ кун тўй бердингиз, никоҳ ўқитдингиз. Лекин мен ғарибдан бир оғиз кўнгил сўрамадингиз-ку. Кўнглингда не армон бор, деб сўрабди бек ўғли. Бир йилқичи йигитга кўнгил қўйганман, деб яна йиғлашга тушибди қиз, унинг ҳам кўнгли менда. Шу пайтда, сиз менинг хонамга ясан-тусан билан кириб келганингиз бир вақтда, у шўринг қўрғур бошини тошларга уриб йиғлаб ётган бўлса ҳам ажаб эмас. Хоним, дебди бек ўғли, бордию мен ҳозир сизни талоқ қилсам, тоғу тошларда фиғон чекиб юрган ўша ғариб йилқичини бу ерга келтириб ўзим никоҳ ўқитсам, ўзингизни бахтли ҳисоблармидингиз? Худо хайрингизни берсин, дебди қиз. Бек ўғли айтганини қилибди.

Учинчи сайёҳ ҳам худди аввалгиларидек икки қўлини боши узра кўтариб тавалло қилибди:

— Э, парвардигор, ўзинг-ку ғарибнинг кўнглини овласанг мушкулнингни осон қилурман деб эдинг. Зора менинг ҳам бу қилмишимни инobatга олган бўлгин-у, ўзинг юборган балони ўзинг қайтариб олсанг.

Шу пайт сайёҳлар кўз ўнгида ажиб бир воқеа содир бўлибди. Қасур-қусурига олиб бостириб келаётган тоғлар орқага чекина бошлабди. Чекина-чекина йўқ ҳам бўлиб кетибди. Сайёҳлар яна йўлгарава бўлишибди.

Узун кечаларда муздек бешик қучоқлаб алла айтаётган она дўмбокчасини ухлатгиси, мурғак қалбига ором бергиси келади. Алла айтаркан, қалбида қат-қат бўлиб ётган армонлари, келажакка бўлган умидлари, бир рўёдек бўлиб қолаётган орзулари фақат шу дилбанди улғайсагина рўёбга чиқажагига қаттиқ ишонади. Алладан мудраб бораётган чақалоқдан кўра ҳам онанинг ўзи кўпроқ ором олади, қалби таскин топади. Эшон ота ҳам шу пайтда худди алла айтаётган онага ўхшарди. Гарчи мулла Боймат бободан қолган бу афсоналарни қўни-қўшниларига айтиб бераётган бўлса-да, аслида ўзига ўзи таскин ахтармоққа эди. Йўқчиликдан, оқшомги хўрланишдан ва уларни даф қилишга ўзини ожиз сезаётганидан қалбига алам қўйилар, бу аламларни босиш учун гоҳ карнайчи билан аския айтишар, гоҳ баланд овоз билан шарақлаб кулар, гоҳо афсоналардаги яхши одамларга мурожаат қилар эди.

«Омадим йўқ экан»

Бузрукхўжа дадасига ўхшаб бир уйқуси қочса уч кунлаб мижжа қоқмай юрадиган, аммо бир уйқуга кетса, ҳай-ҳай, қулоғининг остида замбарак отсангиз ҳам уйғонмайдиган бир йигит эди. Кеча ўшом бедапояда уйқуга кетганча бугун эрталаб, қуёш анча кўтарилиб қолган бир пайтда уйғониб кетди. Ўтлаб ёнгинасига келиб қолган сигир тўсатдан маъраб, чўчитганди уни. «Уйқуни ҳам ҳаром қилдинг, жонивор»,— дея кўзларини ишқалаб секин ўрнидан тура бошлади.

Ариққа оёғини айри ташлаб муздеккина лойқа сувга ювинаркан, кеча ухлаш олдидан миясида қотиб қолган суратлар яна жонлана бошлаганлигини сезди. Ҳалимасини ўйлай бошлади. «Бораман, ҳеч бўлмаса деворнинг орқасидан бўлса ҳам, бир кўриб кетаман. Кўролма-сам, чўнтагимдаги мактубни Мирзалининг хотинига бериб қайтарман. Кейин қишлоққа жўнайман. Аям йиғлайди, дадам ер тепиниб гижинади, мен бўлсам, бошимни солганча жим туравераман. Жим туриб енгаман уларни.»

Булоқбошига жўнади. Кечаги ғаму ташвишлари, биринчи тўқна-

шувнинг ютқизиш алами, шу бир ой давомида мирзалар билан аравакашларнинг бошини бошига қўшиш учун чеккан азоблари гўё Булоқбошига борса унутиладигандек, гўё Ҳалимахон Бузрукхўжанинг мағлубиятига ҳамдардлик билдириб, навбатдаги ҳамласига куч-қувват бериб рағбатлантирадигандек жадал юриб борарди. Мулла Муса бобонинг дарвозаси берк экан. Каттаю кичик далага кетган бўлса керак, қишлоқ сув қуйгандек жимжит. Қаердадир, афтидан Мирзали ўртоғиникида бўлса керак, ҳозиргина тухум қўйиб чиққан она товуқнинг алам билан қақалагани эшитилди. «Бола турсам боши йўқ, қараб турсам қоши йўқ», деб йиғлаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Кетидан қанотларини қоқиб, хўроз ҳам қичқириб, «вой худойим сақласин, вой худойим сақласин», дея юпатган бўлди. Ариқ бўйида, катта тол остида уч-тўрт бола тупроққа беланиб қумтака ўйнаб ўтиришибди. Болалардан бири лойга беланган қўлларини орқасига беркитиб, лабларини ялай-ялай Бузрукхўжага яқинлашиб келабошлади.

— Амаки, мен сизни танидим, — деди бола нимадандир умидвор бўлгандек бир оҳангда.

— Таниган бўлсанг, ким эканман?

— Ҳалимахон опамнинг куёвисиз.

— Ҳалима опанг қаерда ўзи?

— Аравага ўтириб далага кетишди.

— Далага кетгани аниқми?

— Ишқилиб кетишди-да... Амаки, энди мени от қилиб миндирмай-сизми?

— Янаги сафар келганимда, — деб қўйди Бузрукхўжа бўшашибгина. Сўнг «Э худо, нега мен бунақа омадсизман-а, — деб сўради ўзидан, — нимани ихтиёр қилсам, тескариси бўлиб чиқади-я! Муқимий ҳазратлари бу дунёни бекорга «гардуну дун» деб атамаган эканлар-да... Хўш, мулла Бузрук, энди қаёққа борадилар? Энди секингина Пандигонга равона бўлсинлар-да, эртадан бошлаб далага чиқиб бисмилло дея кетмонни ураверсинлар!.. Ҳаммаси тамом бўлди!»

Махсисини ечиб қўлтиғига урди-да, сув тошиб кетган дала йўлидан уйига қараб жўнади. Йўл қайнотасининг мулки ёнидан ўтарди. «Ҳаммалари жам бўлиб ишлашаётган бўлишса-я, — дея ўйлай бошлади, — кўриб қолишса, нима қиламан». Кўришмас, катта тутлар бор, ўшаларни паналаб ўтиб кетарман». Бўлмади, иш яна тескарисидан келди. Ариқнинг нариги юзида ўз мулки томон сув очаётган мулла Муса бобо тескари қараб жадал ўтиб бораётган куёвини кўриб қолди. Бир хаёли гап қўшмай, мени кўрса уялиши ҳам мумкин деб ўйлади. Яна кечаги Риштон воқеаларини куёвининг ўзидан сўраб билгиси келдию, сўнгги истак устун келиб:

— Бузрукмисан? — деб овоз берди.

Бузрукхўжа чўчиб тушди. Шаталоқ отиб қочиб қолишини ҳам, эгилиб салом беришини ҳам билмасди.

— Ке, куёв бола, бир сўрашиб олайлик, — шундай деб мулла Муса бобо бўз яқтак иштон билан ариққа тушган экан, ҳаммаёғидан шариллатиб сув оқизиб чиқа кела бошлади. — Эрталабдан буён икки-уч бор паллом босдим, опкетиб қоляпти.

— Бойлашиб юборайми? — ниҳоят ўзига келгандек бўлди Бузрукхўжа.

— Агар шошмаётган бўлсанг, майли.

Қайнота, куёв жимгина ариқ ичига тушишди. Бузруқ қайнотасига тасодифан дуч келиб қолганидан ва у кишига ёрдами тегаётганидан хурсанд эди. Ҳамма куёвлар қатори у ҳам қайнотаси олдида ўзини кўрсатгиси, паҳлавонлиги, абжирлигини намойиш қилгиси бор. Чангалзор томондан оғирлиги беш-олти пуд келадиган катта тошларни юмалатиб чиқа бошлади. Мулла Муса бобо бу ариқдан эрта шу вақтгача уч қулоқ сув олиши керак эди — тош кўп босилганидан беш қулоқча ўта бошлади.

— Ҳой, тагин калтак еб ўтирмайлик,— деди ғайрати жўшиб бораётган куёвига.

— Бас қилайми?

— Ҳа, бас қиламиз, куёв бола.

Ариқдан чиқишиб кийимларидаги сувни қиса бошладилар. Қайнотасининг қаёққа кетаётган эдинг, деган сўроғига Бузрукхўжа шундай, ўзим сизни кўргани келаётгудим, деб жавоб қайтарди. «Бекор айтибсан,— ўйлади Мулла Муса бобо,— мени, шарти кетиб парти қолган чолни бошингга урасанми, қизимни кўргани қелгансан. Аввал қишлоққа ўтгансан, учратолмай бу ёққа қараб югургансан. Э тавба, қайнота-куёвнинг тупроғини бир жойдан олади дейишарди, рост экан. Худди ўзимга ўхшайди-я, Ўринбувига фотиҳали бўлганимдан кейин мен ҳам раҳматли қайнотамнинг чорбоғига бориб деворидан мўралаганим-мўралаган эдим. Кўриб қолса, раҳматли, мени ўғлим-ўғлим деб ёнига чақира, ўрнимдан туролмай қолганимча ишлатарди... Мен ҳам қайнотамга ўхшаб сени роса ишлатаман, қовунимни чопиқ қилиб бермагунингча жўнатмайман...»

— Сен, ўғлим, супага боравер,— деди Мулла Муса бобо жуда меҳрибон бир оҳангга сўзлашга тиришиб,— мен сувни тараб қўяй, кейин бир отамлашамиз.

Бузрукхўжа танаси қучоққа сиғмайдиган катта ўрик остидаги супа ёнига борди-ю, кийими ҳўл бўлгани учун ўтиролмади. Тик туриб қайнотасининг зироатини ҳавас билан кўздан кечира бошлади. Суданинг шундоққина ўнг томонига, ярим танобча келадиган жойга эртанги пиёз эккан экан — ўтаб, суғориб, яшнатиб қўйибди. «Ғўзаси аллақачон шоналабди,— фикридан ўта бошлади Бузрукхўжанинг,— буғдойини ўриб боғлаб ҳам бўпти. Жўхориси ҳам чопиқдан чиққан... Қайнотам ўзи бошқача одам-да. Ишга жон-жаҳди билан ёпишади». Мулла Муса бобо чиндан ҳам ерга йиқилса, тупроқ тишлаб турадиганлар хилидан. Қаттиқ ишлайди. Аҳли хонадонга ҳам ёзин-қишин тиним бермайди. Еридан икки марта ҳосил олади, олмагунча қўймайди ҳам. Сигири ҳам йилига икки марта туғади дейишади, туғмаганига ҳам қўймас эмиш. Эҳтимол, шунинг учундир дўстга хор, душманга зор бўлмасдан келаяпти у. Бир қўш ҳўкизи, от-араваси бор. Бировдан қарзи йўқ, тили узун. «Дадамга қараганда бу киши анча пишиқ,— яна ўйлай бошлади Бузрукхўжа,— агар деҳқон бўлсам, менам қайнотамнинг йўлини тутаман, қаттиқ бўламан...»

— Шу келишда қаёқдан келяпсан?— сўради сувларини тараб қайтган мулла Муса бобо.

— Риштондан.

— Пандигонга ўтганинг йўқми?

— Йўқ, тинчликми ўзи?

«Демак, ҳеч нарсадан хабари йўқ ҳали,— ўйлади қайнотаси,— яхшиси, айтмай қўя қолай, ўзи борганда билиб олар.»

— Риштонда ғалаёнлар бўляпти деб эшитдим. Қани ўтир-чи, бир гапириб бер-чи. Йўқ, куёв бола, як нафас ҳузур давлати сулаймон аст, деган эканлар, остимизга эскироқ бўлсаям манавуни тўшаб олайлик. Учоқда қумғон бор, ол буёққа. Ҳа, баракалла, қорин қалай, очроқ дейсанми? Уриқнинг каллагиде қатлама бор, ол бу ёққа... Оббо мулла Бузрук-ей, дадамнинг қовунини чопишиб юборай деб келибсан-да! Яхши! Бир оз чойлашиб олайлик, кейин ёнма-ён туриб бир куч синашиб кўрамиз. Ия, нега қараб турибсан, қатламани ушатмайсанми! Хўш, Риштондаги ишларинг қалай?

— Э дада, жуда ёмон. Ғалаён кўтарувдик, эшитгандирсиз, кеча ноиб ҳаммасини бости-бости қилиб, бизни калтаклатди.

— Калтаклатди?

— Ҳа, кейин мен билан яна тўрт-беш кишини ишдан ҳам ҳайдади.

— Нега ҳайдайди?

— Ўша иш ташлаганларга бошчилик қилганимиз учун-да.

Мулла Муса бобо, мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайди,

деганларидек, йигит киши дунё кезгани маъқул деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам куёвнинг гоҳ Қўқонда, гоҳ Риштонда дарбадар юришидан унча хафа эмасди. Қайтага уйлангунча дунёнинг ачиқ-чучугини тоғиб кўргани маъқул, ана ўшанда рўзгорига пишиқ бўлади, дея фикридан ўтказарди баъзан. Мирза бўлиб хизмат қилаётганини эшитиб «Ҳа-ҳа, куёв танлашда, худо хоҳласа, янглишмадим, ажаб эмас катта лавозимларга ҳам кўтарилиб кетса-ю, бизнинг ҳам елкамизга офтоб тегиб қолса» дея ўзича фахрланиб ҳам юрганди.

— Чатоқ бўпти-ку!— деди тўсатдан феъли айнаб.

— Айб ўзимиздан ўтди,— тушунтира бошлади Бузрукхўжа,— уюша олмадик, Муртазин яширин юргани учун ўзини ошкор қилгани кўрқди.

— Муртазин деганинг ким бўлди?

— Уям инқилобчи.

— Бу инқилоб деганингга ҳам, куёв бола, яхши тушунмайроқ турибман.

— Э дада, бунини тушунтириш анча мушкул, агар лўнда қилиб айтадиган бўлсам, бу — Николай пошшони тахтдан ағдарамиз деганимиз, бўлади.

— Мулла Муса бобо негадир атрофига чўчиброқ бир назар ташлаб олди.

— Оқ пошшони-я?!— деб сўради паст овоз билан.

— Ҳа, ўша золимни.

— Демак, куёв бола, фитнага аралашиб юрган экансан-да?

— Йўқ, дада, бу фитна эмас, бу — жамики мазлумларнинг хоҳиши, иродаси. Қўқон большевиклар қўмитасида шундай дейишяпти.

— Ҳали Қўқон билан ҳам алоқам бор дегин?

— Ҳар ўн беш кунда яширинчасига бир йиғилиб турамиз. Лениннинг китобларидан ўқиб беришади, кўпини ўрисча ёзган экан. Э дада, ҳамма ҳикматлар ўша китобларда.

— Бу, Ленин деганинг ким бўлди? Уям аравакашларга бошчилик қилганларданми?

— Эшитганмисиз?

— Кимдан эшитаман, Риштонга бормасам.

— Большевиклар фирқасини ўша тузган. Жамики китобларини Хорижда юрган пайтларидан ёзган.

— Ҳимм,— деб соқолларини силаб бир оз жим турди мулла Муса бобо,— оқ пошшони йиқитамиз дегин?

Бузрукхўжа чорданасини бузиб чўкка тушиб олди:

— Албатта, йиқитамиз!

— Қўшинни қаердан оласизлар?

— Жамики йўқсиллар бирлашсак, енгилмас қўшин бўламиз.

— Тўпу замбаракни-чи? Оқ пошшонинг ўзидан қарз олиб турасизларми?

— Ташвишланманг, дада, унинг ҳам бир иложини қиламиз. Гап бирлашишда. Бирлашсак, худо хоҳласа ҳаммасига эришамиз. Инқилобга бошчилик қилаётган Ленин жамики фирқа аъзоларига, одамларни бирлаштириш учун ишни иқтисодий талаблар қўйишдан бошланглар деб ўргатаяпти.

Мулла Муса бобо куёвнинг фикри-мулоҳазаларига аввалига ҳийла қизиқиб қулоқ солаётганди. Энди унинг тақдирига ачиниб, қўрқа бошлади. Бордию пошшоликка қарши бўлган бу гаплар бошқа жойда оғзидан чиқиб кетса нима бўлади, қамалади, албатта қамашади! Хўш, ундан кейин яккаю ёлғиз қизимнинг тақдири нима бўлади! «Танлаган куёвимни қара-я!» деган фикр ўтди Муса бобонинг бошидан... Уйланиш учун пул ишлаб юрибди деса, бу куёв бола шунақа одам боласининг ақли етмайдиган ишлар билан машғул бўлиб юрган экан-да. Лекин ким билади дейсиз, бу, Ленин деганлари ҳам худо ёрлақанган бир кимса бўлса ажаб эмас. Модомики, дунёнинг ярмига амри фармон бериб

турган оқ пошшо билан олишайтган экан, демак, бир ҳикмати бор экан-да. Модомики, унинг хорижда туриб айтган гапи шу олис Туркистонгача етиб, Риштондаги аравакашларнинг ҳам дилига қутқу солган экан, демак, у ҳам бир аллома экан-да! Демак, Бузрукхўжа унинг орқасида эргашиб чакки иш қилмабди-да! «Йўқ, нима бўлганда ҳам шу болани куёвликка танлаб яхши иш қилганман»,— ўйларига яқун ясай бошлади Мулла Муса бобо.

— Ишқилиб, ўғлим, ўзингга эҳтиёт бўлгин. Худо кўрсатмасин, қамалиб қолгундай бўлсанг, ота-онанг кўтаролмайди. Ундан кейин... ҳалигидай... бизга ҳам яхши бўлмайди. Энди тур, кун исиб қолмасдан озгина ишлайлик. Кетмонни ҳам роса соғингандирсан?

— Соғинганман.

Уша кун и ногаҳон қўлга тушиб қолган куёв меҳрибон қайнотаси ёнида намозгар пайтигача кетмон урди. Қўллари қабариб, ёлкасини кўтаролмай қолди. «Яна учратолмадим уни,— алам билан ўйларди у,— омади йўқ йигит эканман ўзи. Нимани ихтиёр қилсам, тескарисини бўлади-я!

(Давоми бор)

Ривожланган социализмни такомиллаштириш пухта ўйланган, илмий асосланган миллий сиёсатни ўз ичига олган бўлиши шарт эканлигини мен қайд этиб ўтган эдим. Бизга Ленин васият қилиб қолдирган принциплар: мамлакатдаги барча миллатлар ва элатларнинг тўла тенг ҳуқуқлилиги, қардошлиқ иттифоқи доирасида уларнинг эркин ривожланиши ва уларни бир-бирига яқинлаштиришдан иборат доимий йўл — шу миллий сиёсатнинг негизидир. Бу сиёсатни амалга ошириш барча совет кишиларини социалистик интернационализм руҳида, Совет Иттифоқи барча халқларининг манфаатлари муштараклигини чуқур англаш руҳида изчил тарбиялашни талаб этмоқда ва бундан буён ҳам талаб этаверади.

Бутун идеологик, тарбиявий, пропаганда ишларини ривожланган социализмнинг такомиллаштириш жараёнида партия ҳал этаётган катта ва мураккаб вазифалар даражасига қатъият билан кўтариш зарур.

Биз коммунистларнинг ва социалистик жамиятимиз барча граждандарининг онгини шакллантириш — фақат профессионал идеологлар, пропагандистларнинг, оммавий-ахборот воситалари ходимларининг иши эмаслигига ҳам асосланишимиз лозим. Бу — бутун партиянинг ишидир.

Ю. В. АНДРОПОВ.

Партия демократияни янада ривожлантириш ва чуқурлаштиришни меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашнинг, янги инсонни камол топтиришнинг қудратли, таъсирчан воситаси деб билади.

Ҳаёт оқими идеология ходимлари олдига талайгина вазифаларни қўймоқда. Аммо одамларни коммунистик руҳда тарбиялашнинг асоси — илмий, марксча-ленинча дунёқарашни шакллантириш шу вазифалар орасида ўзгармас вазифа бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда.

Инсоннинг маънавий эҳтиёжларини шакллантириш, юксак даражага кўтариш, шахснинг ғоявий-сиёсий ва маънавий қиёфасига актив таъсир қилиш социалистик маданиятнинг энг муҳим вазифасидир.

К. У. ЧЕРНЕНКО

Барот
Бойқобилов

Буюк шоир, донишманд, инсонпарвар Алишер Навоийнинг номини ўтмишнинг энг сарбаланд даҳолари қаторида ёд этамиз... Бу улуг донишманд яшаган ва ижод қилган давр қарама-қаршиликлар билан тўлиб тошган ўзига хос давр эди.

Шароф Рашидов

*Сомон йўли — Навоийдан из,
Сиймосидир йўлимда юлдуз.*

Ойбек

... Замонасининг машҳур кишиси ва Чигатоғ улуси улуғи... фозиллиги туфайли ўғлига фазилат ўргатишни тарк этмади, олий ҳимматини саодатли фарзандини фазл безаклари билан зийнатлаш ва ҳидоят нурлари билан равшан этишига сарфлади... Ул бузрукворнинг олижаноб ҳаракати зоеъ кетмади ва оғадан нодир даврон иззату тамкинлик минбарини безади...

Давлатшоҳ Самарқандий

I. «Умр фусулининг навбахори...»

БИРИНЧИ ҚУШИҚ

I

Икки тоғ қуршаминиш ёйдек Ҳиротни,
Хуросон кўкида ойдек Ҳиротни.

Бири — Кўҳи Сафед, осмонга пайванд,
Бири — Кўҳи Сиёҳ, паҳлавон монанд.

Сарбаланд тоғларда эриб ётар қор,
Сайҳону адирда энтикар баҳор.

Офтобни олқишлаб боқар даралар,
Даралар қўйнида сойлар жар солар.

Сойлардан сув олмиш масрур Ҳерируд
Қалбида мусиқа, тилида суруд.

Ҳерируд бошида гумбази осмон
Қуёшни эркалар бир гўдаксимон.

Уфқни кўзлаган дарё кўзлари,
Гул бўлиб очилур босган излари.

Ҳерируд туфайли шахри Ҳирот ҳам
Хуросон мулкига пойтахти аъзам.

Яккаш ўтганида Тахти Сафардан,
Эл боши кўкдадир ул тутган зардан.

Обиҳаётидан бўлиб баҳраманд,
Гозургоҳ боғларин толеи баланд.

Субҳу шом ким ўтса Пули Молондан,
Ҳерирудга боқиб, қувонар жондан.

Ҳерируд иккига бўлиб Ҳиротни,
Чавандоз сингари қамчилар отни.

Бир қирғоқда — Боғи Давлатхонадир.
Бир қирғоқда — юртга машҳур қалъадир.

Боғи Давлатхона даргоҳи бугун
Қуёш таъзим этса, арзийди мамнун.

Бугун Шохруҳ мирзо Хуросонида,
Амир Ғиёсиддин хонадонида

Тонг чоғи туғилмиш бир азиз фарзанд,
Улус меҳри бўлиб жонига пайванд.

Мунажжим юлдузга қараб очмиш фол
Ва демиш кўзида порлаб истиқбол:

«Саодат юлдузи бошинда кулмиш;
Шу юлдуз остинда дунёга келмиш.»

Ота боши кўкка етган кун бугун,
Она боши кўкни ўпган кун бугун.

Бугун қавм-қариндош ўзида йўқ шод,
Бугун аҳли башар боғидир обод.

Бугун ўзгачадир Ҳирот чиройи:
Ҳижрий ўн еттинчи рамазон ойи

¹ Амир Ғиёсиддин Муҳаммад Баҳодир.

Саккиз юзу қирқ тўрт¹ санаси кўркам
Тарих саҳфасига қилинмиш рақам.

II

Боғи Давлатхона маъмур азалдан,
Бунда жон яйрамиш куй ва ғазалдан.

Херируд насими сайр этган даргоҳ
Муסיқа ё шеърга бўлмиш қароргоҳ.

Хиротнинг элсевар шоирлари ҳам,
Нуктадон олиму амирлари ҳам

Дилга завқ оларди бу дилкушодан,
Қадамин узмасди боғи рўшнодан.

Амир Гиёсиддин Муҳаммад бунда
Гўё дарға эди катта тўлқинда.

Чигатой улусин пешвоси эди,
Фуқаро дардининг давоси эди.

Кичик бахши дея қозонганди от,
Лутфидан лол эди Самарқанд, Хирот.

Ҳатто муסיқада тенгсиз эди у,
Гўё эл кўкида юлдуз эди у.

Кичик Баҳодир, деб мулки Хуросон,
Мардлиги ҳақида тўқирди дoston.

Кўксида бор эди шернинг юраги,
Ғанимга бош эгмас эрнинг юраги.

Муқанна мардлиги яшаб жонида,
Юрт ишқи туғёнлар қилмиш қонида.

Бисёр саодатманд, хушният инсон
Фазлидан эл кўнгли эди чароғон.

Олиму шуаро ундан шод эди,
Номи тилда такрор, дилда ёд эди.

Етти пушти билан Баҳодир насли
Улуғ хонадонга дахлдор асли.

Бобоси Умаршайх билан кўкалдош,
Момоси Гавҳаршод ила қариндош.

Гарчанд бўлмаса-да азалдан қондош,
Икки жон қўймишдир бир кўкракка бош.

Бир волида сути билан улғаймиш,
Бир волида меҳри билан сўз айтмиш.

Нону туз тотишиб бир дастурхондан,
Гуллар узишгандир бир гулистондан.

¹ Мелодий ҳисоб билан 9 февраль 1441 йил.

Икки жон тинглаган битта булбулни,
Икки жон ҳидлаган бир қирмиз гулни.

Дарс олган икки жон бир муаллимдан,
Дур терган гўёки наҳри илмдан.

Бир майдонда от чопгандир икки жон,
Бир бўстонда бахт топгандир икки жон.

Қадру камол топиб икки азиз жон,
Бир аёлни она деган меҳрибон!..

III

Йиллар ўтмиш мисли карвон, тебраниб,
Шукуҳли кунлари нурга чулғаниб.

Темурийзодалар билан ҳамнафас,
Ғиёсиддин умри кетмади абас.

Саройда қозониб обрў, эътибор,
Беқиёс ҳурматга бўлмиш сазовор.

Дўсти содиқ топиб Бойқаро мирзо,
Ўзидан уни ҳам қилганди ризо,

Мирзо давронида унинг бобоси
Қандаҳор мулкининг эди пешвоси.

Амирлик матлаби этиб сарбаланд,
Бобосин йўқларди ҳатто Самарқанд.

Эларо олганда Баҳодир деб ном,
Не-не мардлар унга берганда салом,

Хуросон тингларди Шохруҳ султонни,
Ҳиротга ҳарж этиб ганжи жаҳонни.

Улуғбек мирзони Мовароуннаҳр
Султон қилиб гўё эгарди фаҳр.

Икки юртни сўраб турса-да, гарчанд,
Ҳайиқиб яшарди ота ва фарзанд.

Кемадек чайқалиб мулки Хуросон,
Шохруҳнинг кўнглига соларди сурон.

Диндорлар макридан Мовароуннаҳр
Олий ҳукмдори чекарди жабр.

Фитналар домида қолиб мамлакат,
Қалқиб турар эди тожу салтанат!

ИККИНЧИ ҚУШИҚ

Амир Ғиёсиддин даргоҳи бугун
Ҳерируд сингари урарди тўлқин.

Ташқи ҳовлидаги меҳмонхонаси
Қошида кезарди бахт парвонаси.

Меҳмонлар чеҳраси очиқ ва равшан,
Чарақлаб тургандек осмон қуёшдан.

Янги фарзанд билан уни қутлашар,
Катта тўй беришин зимдан чўтлашар.

Толеи кулгандан Ғиёсиддин шод,
Қўнглида мавж урар орзу ва мурод.

Ақлли кўзлари ўт каби ёнар,
Юзида шижоат шуъласи порлар.

Кўркига ярашар калта соқоли,
Ёруғ манглайида ҳаёт иқболи.

Миқти гавдасида баҳордирлик жам,
Ҳар бир ҳаракати қатъий ва шахдам.

Мулойим феълига ҳос бир камтарлик
Умр қасрин унинг безарди зардек.

Қўли кўксидадир, таъзимда боши,
Тили — шакаргуфтор, кулги — йўлдоши.

Енида Мирсаид, Муҳаммад Али;
Назмда хушзабон қайноғалари.

Элга машҳур эди бу икки хўб зот:
Назм боғи ичра сийлаган ҳаёт.

Чўғдай ёниб турмиш хонада гилам,
Гиламда ўз аксин топмишдир кўклам.

Бархиту беқасам тўшаклар узра
Қадрдон дўсту ёр қурмишлар давра.

Ўртада ёзилмиш серфайз дастурхон,
Нозу неъматини тўкмиш Хуросон.

Пистаю бодому ўригу мағиз,
Ҳалвою асалдан дастурхон тиғиз.

Марҳамат қилгайсиз, азиз меҳмонлар,
Дея Ғиёсиддин ушатмиш нонлар.

Шаффоф пиёлага чой сузиб бир-бир
Меҳрибон дўстларга узатмиш масрур.

Шоҳруҳ мирзо унга бермиш қадрлаб,
Молия ишида олий бир мансаб...

Ажиб суханворлик, хуш суҳбат ҳамон
Давом этар эди, яйрар эди жон.

Барча ном ахтариб гўё гўдакка,
Ширин ҳислар ҳамроз эди юракка.

Эзгу номлар бир-бир этилгач такрор,
Ота ўз мақсадин айтмиш бахтиёр:

«Миннатдор эрурмен сизлардин беҳад,
Фақир севинчига йўқ бугун сарҳад.

Кўнгил кулбасини обод этмишсиз,
Тилаклар қасрини бунёд этмишсиз.

Нек орзу кўнглимга бермас осойиш,
Шарорин кўзимда қилмиш намойиш.

Эзгу бир соатда олиб хушхабар,
Муҳаммад Али шод келмиш тонг-сахар.

Али шеър машқ қилур ҳам эрур фозил,
Анинг муреди ҳам бўлсин деб восил.

Али номи ила атасак дермен,
Тағин «шер» сўзини анга қўшурмен.

Фарзандимнинг номи Алишер бўлғай.
Ул шердек қудратли ва жасур бўлғай.

Шер билан шеър сўзи ҳамоҳанг эрур,
Бул икки сўз асли ёнма-ён турур.

Шоирда бўлмаса шернинг юраги,
На ҳожат назмга қўлин урмаги.

Ўғил тоғасига ўхшайди дерлар,
Не ажаб, Алишер битса хўб шеърлар.»

Анжуман аҳлига хуш ёқмиш бу ном,
Дилларга самимий ўт ёқмиш бу ном!

Меҳмонлар қутлашиб Ғиёсиддинни,
Тарих айламишлар бу қутлуғ кунни.

УЧИНЧИ ҚУШИҚ

Темур бунёд этган улуг мамлакат,
Оламини ларзага солган салтанат

Шаҳзодалар аро дунё боғида
Низо ёнғинида қолган чоғида

Шохруҳ мирзо қўли келди-ю баланд,
Ота тожин кийди музаффар фарзанд.

Бу буюк зафардан Улуғбек мирзо
Бошига қутлуғ кун қўнмишдир ҳумо.

Туркистон диёрин йирик юлдузи,
Улус узугининг дурафшон кўзи —

Самарқандни этиб ўғлига инъом,
Ҳиротни айламиш Шохруҳ кўнгли ком.

Буюк давлатининг пойтахти Ҳирот
Қуёшдек ярқираб турибди! Наҳот

Жаҳон айвонида кексайиб қолди,
Чинордэк қомати букчайиб қолди.

Аммо ҳануз жангда ўзи от сураб,
Қилич тортиб, ёвга тикка ташланар.

Қуюндек бостириб келмиш мўғуллар,
Чигиртка сингари елмиш мўғуллар,

Олтин Ўрда ила жанг қила-қила,
Шон-шуҳрат қозониб қиличи ила,

Узоқ йиллар тахтга ғолиб ўтирмиш,
Улусга дағдаға солиб ўтирмиш.

На чора? Қариди, умри гузарон
Чаман боғларини қоплади хазон

Ва лекин тан олмас, чекмайди оҳлар,
Қаримас деб ўйлар гўёки шоҳлар.

Шоҳруҳни қуршамииш беклар, амирлар,
Салтанат кифтида турган кабирлар.

Шоҳ оғзин пойлайди жангчи барлослар,
Утли нигоҳлари бургутга хослар.

Хомуш сўзлайди шоҳ, сўлгин юзлари,
Ваҳима даштида сарсон кўзлари.

«Давлатда йўқолса тартиб ва низом,
Исёнчилар бошин кўтаргай мудом.

Қавм бузилди тагин, йўқолди тинчи,
Қиндин суғурилсин жазо қиличи.

Тинчитмак лозимдир улусни дарҳол,
Ким низо кўзгаса топғуси завол.»

Шоҳ амрига дарҳол қидириб тадбир,
Юмшоқ овоз билан сўзлади вазир:

«Улуғ шоҳим, андак сабр даркордир,
Форсийлар ғавғосин хавфи ҳам бордир.»

Шоҳруҳ мирзо бир оз сақлади сукут,
Қаноти қайрилган худ қари бургут.

Сўнгра сўлиш олди — узун, оташли,
Кўзлари серташвиш, юраги ғашли.

Толиққан шоҳига демай бир сухан,
Хайиқиб турарди аҳли анжуман.

Аммо Гиёсиддин ёқлаб вазирни,
Журъат билан деди: «Шоҳим, фақирни

Қавм низолари ташвишга солур,
Хун тўкилса, улус ғурбатда қолур.»

Шоҳ нотинч, мажлисга ясаркан якун,
Қатъий қилиб деди: «Тўқилмаса хун,

Осойиш топмағай мамлакат зинҳор,
Аскарлар жабҳага қилинсин тайёр.

Қурол-аслаҳани аямангиз ҳеч,
Салтанатни сақлаб турадир қилич.»

Қўзғалиб, отланди шоҳ эшик сари,
Таъзим-ла кузатди мулозимлари.

Букчайган қаддида антиқа зар тўн,
Этаклари ерга сургалар, узун.

Оқ шоҳи саллада йирик гавҳар тож
Ярқирарди гўё шоҳга сарвар тож.

Қўлларида эса камёб ва малиҳ
Энг асл тошлардан терилган тасбеҳ.

Таъзим ила очиб эшикни дарҳол,
Эшик оға шоҳни кузатар хушҳол.

Ичкари хонага ўтганида у,
Навқирон ёшларга келар рўбарў.

Шаҳзодалар билан туриб ёнма-ён,
Қўлини кўксига қўйиб, безабон

Бобо ҳазратини қаршилар хуррам,
Қув кўзли набира — Абдуллатиф ҳам.

«Самарқандлар тинчми? Уғлимиз қалай?»
«Тузук, бобо ҳазрат! Ғавго кўп, найлай?»

«Қачон келмоқчилар? Соғиндим беҳад.»
«Билмадим, падари бузрук саломат.

Елғиз юлдузлардур машғулотлари,
Юлдузга сарф бўлур хазина зари.»

Истеҳзо оҳангин сезиб сасидан,
Шоҳруҳ ранжигандай набирасидан:

«Шундоқ денг!» — хўмрайиб, хомуш сўзлади,
Набира феълидан бағри музлади

Ва тўрга ўтди-да, тахтга ўлтирди,
Вазирдан элчилар келишин сўрди.

ТУРТИНЧИ ҚУШИҚ

Ҳиротда кезади наврўз шамоли,
Офтобдан яшнамиш наврўз жамоли.

Энтикиб уйғонар қиш уйқусидан,
Нон ҳиди анқийди ер туйғусидан.

Майсалар қулоғин тортқилар насим,
Тоғларнинг ёнбағри қилар табассум.

Дарахтлар шохида сабо соз чалар,
Куртаклар лабидан ел бўса олар.

Ола-чалпоқ боқар чўққиларда қор,
Ҳерируд бағрида пўртана баҳор.

Офтобга юз тутиб исинади ер
Ва лекин чиқмайди манглайдан тер.

Булбул ишқ китобин қилар қироат,
Деҳқон ерни сийлаб, бошлар зироат.

Тонгдан то шомгача ғимирлаган жон
Чумоли сингари тинчимас бир он.

Турмуш аравасин судраб чор-ночор
Ҳаёт кўчасидан ўтар ғамгузор.

Жафокаш улуснинг бошини силаб,
Мушфиқ онаизор каби мўлтираб,

Тоғлар орқасига офтоб беркинар,
Сабзамавж боғларга намозшом қўнар.

Амир Ғиёсиддин даргоҳин вале
Бугун ҳам бошида кулгандир толе.

Неча диёр олиб, неча эл кўрган,
Жангларда Темурнинг ёнида турган,

Барлос чол сўзлайди босиқ ҳам вазмин,
Зар билан ўлчайди сўзлари вазнин.

Юзида — қайғунинг туман кўлкаси,
Кўзида — аламнок ёшлар ҳалқаси:

«Икки қари шердек ўкирар нолон:
Бизнинг Хуросону олис Туркистон.

Билмадим, оқибат не бўлур ҳоли,
Бошинда эсадир исён шамоли.

Темур ҳазратлари ўтғоч оламдин,
Анча вақт юрт боши чиқмади ғамдин.

Шоҳруҳ қўли баланд келса-да, ҳамон
Шаҳзодалар нотинч, қўзғашар исён.

Туз тотган эрса-да, бир дастурхондин,
Бири-бирига ёт, тонмиш имондин.

Бир она қорнидин тушса-да, ё раб,
Оға тиг кўтармиш иниға қараб.

Темур давлатининг офтоби сўнмиш,
Бошиға зулумот тумани қўнмиш.

Парча-парча бўлмиш кўҳна матодек,
Шоҳруҳ ҳам бу ҳолга қўёлмади чек.

Давлатнинг илдизи бўлмаса маҳкам,
Жабр денгизига халқ қўяр қадам.

Бағримни эзадир шул андишалар —
Чил-чил синиб ётур гўё шишалар.

Кўнглимда андуҳлар кўтарур исён,
На чора? Дўстларим, дил тўла армон.

Ҳоқон Темур этмиш неча тантана,
Неча намоишни кўрган камина —

Янглиғ қариялар бундай фалокат
Зарбиға қилолмас бардош ва тоқат.

Чорасин ахтариб, даф этмоқ даркор,
Давлатда осойиш бўлсин барқарор.»

Чуқур ўйга толди аҳли анжуман,
Шуур офтобини тўсгандек туман.

Лек баъзан ялт этиб фикрат чақмоғи
Рўшно тортар эди кўнгил пучмоғи.

Мавлоно Ардашер барлос сўзини
Маъқуллаб, ҳамдарддек сизди ўзини:

«Оламда йўқ эрди Темурдек ҳоқон,
Они кўп эслағай ҳали бу жаҳон.

Шоҳруҳ оқизса-да дарё-дарё қон,
Жанглар бўронида нотинч Хуросон.

Ул энди кексайди, лек шаҳзодалар
Қўлларида ҳамон ўйнайди ханжар.

Тахт-талаш, низолар олиб аланга,
Бойқушлар қўнмасин тагин чаманга.

Лек гумон ўтида ўртанмағай жон,
Бобоси тахтиға муносиб ҳоқон

Улуғбек мирзодур, эл рози андин,
Йўқласак, келғайлар ул Самарқанддин.

Маърифат машъалин ёндириб султон,
Улуснинг кўнглини этмиш чароғон.»

Тилга олинганда Улуғбек номи,
Даврага файз кирди, эл эҳтироми

Дилларда мавж урди мисли пўртана,
Кўзларда балқиди нурли тантана.

Мирсаид фурсатни бой бермай қўлдан,
Эҳтирос тўлқини тошгандек дилдан,

Ардашер сўзига қўйганда нуқта,
Улуғбекни мақтаб, сўзлади пухта:

«Ешим қирқдин ошиб, кезиб не шаҳар,
Кўрмадим гўзал юрт Самарқанд қадар.

Мулқини харж этиб Улуғбек ҳазрат
Кўҳак ёқасинда яратмиш жаннат.

Оламда мислсиз расад боғламиш,
Юлдузлар сайрига ўзни чоғламиш.

Қадам қўйғонимда бўсағасига
Само нидо бермиш кўнглум сасига.

Ҳайрат оламинда ўзни йўқотдим.
Мадҳига, азизлар, сўзни йўқотдим.

«Е оллоҳ!» — дедим-да, ёқамни тутдим,
Энтикиб, нафасим ичимга ютдим.

Кўзим лол айламиш илм қаъбаси,
Юзимга урилмиш юлдуз шуъласи.

Тангрига шукрлар айтдим-да, фақир,
Дурбийндан боқдим фалакка, тақсир.

Одамзод нигоҳи етмаган само
Сирин фош айламиш ул буюк зако.

Фахрдин оташлар ёниб кўнглимда,
Бир мадҳия битдим туркий тилимда.»

Мирсаид ғазалин тинглаб, анжуман
Юзида барқ урди гўёки чаман.

Ғиёсиддин кўнгли тошиб ғурурдан,
Кўзлари чақнади ҳузурбахш нурдан.

Мирсаид фикрини этгали давом
Бийрон тилларида жуфтланди калом:

«Муҳаммад Тороғой Улуғбек мирзо
Самарқанд диёрин қилиб дилкушо,

Расад боғласа-да оламда тенгсиз,
Самовот бағрини этса-да кундуз,

Салтанат гишти лек қолипдин кўчмиш,
Кўзлариға ғафлат боғичи тушмиш

Бир даста ғофиллар зимдан, пинҳона
Обрў дарахтига урмоқда пона.

Фисқу фасод бирла ҳазрат шаъниға
Кашф этмиш жадвали, илму фаниға

Бўхтон тошларини отмоқдин тинмас,
Хоинлик йўлиға ўтмоқдин тинмас.

Парвардигор ўзи асрасин, илло,
Ҳазратдин қўрқамен, астаффурилло...»

Ғиёсиддин сўзин тинглаганки жон
Қалбида кўзғалди ташвиш, ҳаяжон.

Улуғбек жонидан олиб хавотир,
Барча мунажжимга боқди бесабр.

Умидвор кўзларга тикилди-да жим,
Осойиш топгандек, деди мунажжим:

«Соҳиб комил башар бу йўлни тутмас,
Улуғбек жониға асло қасд этмас.

Хурофот этагин тутганлар маҳкам
Хоинлик йўлиға қўйғайлар қадам.

Эҳтиёт чорасин кўрмоқлик даркор,
Енг ичида пичоқ тутганлар ҳам бор.

Улуғбек мирзодур кўз қароғимиз,
Маърифат қасрида шамчироғимиз.

БЕШИНЧИ ҚУШИҚ

I

Неча бор айланди қуёш ер юзин,
Неча бор ой тикди ерга нур кўзин.

Кун сайин улғайиб Алишербек ҳам
Кўзига сеҳрли боққанда олам,

Бошида — бахтиёр кўрди онани,
Жониға гиргиттон бир парвонани.

Она фарзандига берди оқ сутин,
Тоғдан баланд учсин, деди бургутин.

Алла айтиб, тунлар бешик тебратди,
Мурғак дилга гўё қўшиқ ўргатди.

«Она» сўзини ҳам ўргатди она,
Гўё ҳаёт йўлин кўрсатди она.

Қўлидан етаклаб олға бошлади,
Ўзи ҳам гўдакдек қадам ташлади.

Кулса — бирга кулди, қувонди беҳад,
Йиғласа — юпатди, қўндирмади гард.

Сув билан оташу гул билан тикон
Фарқини англади она меҳрибон.

Онаси кўксига у қўйганда бош,
Гўё тоғ бағридан боқарди қуёш.

Муҳаммад Али ҳам хуш кўриб жондан,
Баҳра этар уни боғу бўстондан.

Жияни билан ул сўлим чаманда
Сайр этмоқ одатин этмасди канда.

Гоҳ кезиб Ҳерируд қиргоғида шод
Лутфий шеърин унга ўргатарди ёд.

Ўзи ҳам шеър билан бўлганда машғул
Енидан Алишер жилмасди буткул.

Қироат қилиб ул гар ўқиса шеър,
Севиниб кетарди бирдан Алишер.

Қўлида ўйнаса танбур ё дутор,
Алишер кўзида порларди шарор.

Сўзлашни ўрганган кундан Алишер
Кўнглига ўт солди мусиқа ва шеър.

Шеър мусиқага ошна бўлган пайт
Лафзини беади ушбу гўзал байт:

«Риндему ошиқему жаҳон сўзу жома чок
Бо давлати ғами ту зи айши жаҳон чи бок!»

II

Келиндек юз очди наврўзи олам,
Олам дафтарида ўйнар нур қалам.

Қуёш жилосидан чарақлар осмон,
Осмонда бир парча булут саргардон.

Тоғлар бошдан олмиш қор-қалпоғини,
Кун ўпмиш водийлар гул ёноғини.

Оламни чулғамиш қушлар овози,
Гўёки чертилмиш табиат сози.

Гўзал табиатнинг соз қучоғида,
Ҳиротнинг жаннатдек сўлим боғида

Алишер сайр этар тоғаси билан:
Қалбида илҳому кўзлари шўх-шан.

Бўй-баста келишган, ниҳолдек кўркам,
Гавдаси хипча-ю, кўринар ўктам.

Устида сурп кўйлак, бошида тақя,
Оёғида шиппак — наврўзий ҳадя.

Мазмуни: Риндмиз, ошиқлармиз, жаҳонни
ўртовчи ёқавайронлармиз, сенинг ғаминг давлати
турганда жаҳон айши билан нима ишимиз бор.

Туйғун кўзларида теран ақл жам,
Лўппи юзларидан ўпмиш тўрт кўклам.

Алишер боғ аро кезади хурсанд,
Сайроқи қушларга боқиб орзуманд.

Қушлар тилига гоҳ излаб таржимон,
Қалбини чулғайди ўтли ҳаяжон.

Завқи дилдан тошиб, термилар ҳайрон,
Тоғасин саволга тутади бийрон:

«Не хусусда куйлар булбул тинимсиз,
Нечун шохдин-шохга ўтар, қўнимсиз?»

Тоғаси ҳайратда, тили эса лол,
Жумбоқли саволдан юзи бўлур ол.

Фикрат тулпорига сўнг босиб эгар,
Олтин узангига оёгин қўяр.

«Булбул — гул ошиғи, гул шайдосидур,
Гул ҳажрида ёнур, гул гадосидур.

Кўнглига гул ишқи солмишдир туғён,
Шул важҳдин беором, кўнгил тарҳи қон.»

Алишер кўзлари порлаб чўғ мисол
Қошлари чимрилиб гўёки қилол,

Яна тоғасига илтижо қилур,
Сўзлари, ажабки, оҳангдош бўлур:

«Қушлар ўз тилида не деб сўйлашур,
Балки одам каби қушлар ўйлашур?»

Залварли тоғ янглиғ босиб бу савол,
Тоғаси хаёлин тизгинлар дарҳол.

Вале таажжубдан ўйга толади,
Алишер ақлига ҳайрон қолади.

Сарсари ўйлари салт тулпор гўё
Туёғидан чақнар ҳайратбахш зиё:

«Қушлар ҳам одамдек азиз мавжудот,
Ўз тилинда сўйлар ҳар қайси жонзот.

Қушлар ҳам севинур ва чекишур ғам,
Қушлар ҳам сўйлашур бамисли одам.

Шодликдан сайраса, чирқиллар ғамдин,
Нола чекар, бири ўтса оламдин.

Қушларнинг ҳам ота-онаси бордур,
Бу олам боғинда хонаси бордур.»

Алишер мамнундай ҳайратли боқди,
Тоғаси кўзига журъатли боқди:

«Йўқса, ўқ узишур қушларға нечун,
Нечун толеини этишур забун?

Нечун ўқ-ёй қилур, отишур камон,
Қушларға ғанимми ва ёким инсон?»

Бу саволдан боқди тоғаси ерга,
Сўзлади, боғаро сайр этиб бирга:

«Бағри тош кимсалар қушға ўқ узур,
Ҳаловат қасрини қузғундек бузур.

Аҳли башар, бўтам, эмасдур инок,
Бири-бирига ёв, дўстликдин йирок.

Ўқ-ёй ясағайлар ғаним қасдида,
Етлар бор бу дунё баланд-пастиди.

Башар фарзандидур барчаси гарчанд,
Меҳрни қилмаган дилиға пайванд.»

Алишер боши ҳам, ўйланиб қолди,
Дунё савдосидан хаёлга толди.

ОЛТИНЧИ ҚУШИҚ

Боғ сайридан қайтар Алишер ҳайрон,
Минг турли саволлар бошида ғужғон.

Сарҳовуз ёнидан ўтаётган пайт
Отасин кўрди-да даврада хушбахт,

Бағрига отилди, бир даста амир
Гўё Алишерга эди мунтазир.

Тожида дур порлаб офтоб нурида,
Шохруҳ ўлтирарди давра тўрида.

Али шоҳ қошига таъзимга келди
Ва аҳли даврага мамнун эгилди.

Зийрак Алишер ҳам тоғаси монанд
Таъзим бирла этди барчани хурсанд.

Ҳавасманд кузатди бу ҳолни Шоҳруҳ,
Юзида барқ урди саодатли руҳ.

Сўнг чорлаб қошига, бошин силади,
Олий ният билан омад тилади:

«Отангдек улусда бўлгин баҳодир,
Баҳодир кимсалар ҳар ишга қодир.»

Қўлини кўксига қўйиб лолагун,
«Қуллук, шоҳим!» — деди Алишер мамнун,

Отаси ёнига ўлтирди келиб,
Бир амир, кўзига ўтли тикилиб,

Деди: «Алишербек, отурсен камон?»
«Йўқ, тақсир! — деди у, дилда ҳаяжон.

Фикрат камонидан ўқ отгум, аммо
Илму назм айламиш фақирни шайдо.»

«Во ажаб!» — деди-да, амир лол қолди,
Ҳайрат уммонида гўё йўқолди.

Ут сўзли сипоҳи от қўйиб илдам,
Сухбат жilовини ушлади маҳкам:

«Раъйинғиз бўлмаса тийру камонға,
От миниб тушинғиз, бўтам, майдонға.»

Алишер кўзида қатъият ўти,
Шуурида эса фикр бургути

Парвозга шайланиб ёзди-да қанот,
Сипоҳига деди: «Бўлса гар ғирот,

Майдонға тушурмен сиз каби, аммо
От қўймоқдин фикр юритмак аъло.

Мен фикрат отида парвоз этурмен,
Хаёл қанотида нурдин ўтурмен.

Юлдузли осмонға тикилсам бедор,
Кўнглимда замзама қилади ашъор.»

Ҳайрат тоғи босди анжуман аҳлин
Шоҳруҳ эслаб деди халойиқ нақлин:

«Қўчқор бўлар қўзининг пешонаси дўнг бўлур,
Шоир бўлар боланинг пешонаси кенг бўлур!»

Миннатдор туйғуни кўриб кўзидан
Барча мамнун бўлди Шоҳруҳ сўзидан.

Кўзларида ёниб ақл чироғи,
Алишер сўзидан яшнаб дил боғи,

Ғиёсиддин сари боқиб оташин,
Домла Фасиҳиддин сўзлади вазмин:

«Фикрнинг чақмоғи — илм чақмоғи,
Илм чақмоғидин олам чироғи.

Алишер фикрати тийри камондек,
Ақл кўлами кенг нилий осмондек.

Таъби эса нозик, зехнидир ўткур,
Хаёли қамровли — бургутдек учкур.»

Қувонч офтобидан нурланиб юзи,
Манглайида порлаб толе юлдузи.

Ўғлининг бошини силаб меҳрибон,
Ғиёсиддин боқди, дилида турғён.

Сухбат асносида топиб имконни,
Деди Шохруҳ султон хазиначони:

«Ўғлонга ўргатинг зар қадрин вале,
Башар умри обод савдо туфайли.»

Ўтдай сачраб деди яна сипоҳи
(Қадалди барчанинг унга нигоҳи):

«Тижорат — нек ишдур ва лекин ўғлон
Баҳодир эр бўлғай падарисимон.

Ўқ-ёйға не етсун, кимки бўлса мард,
Элу юрт кўзиға қўндирмағай гард.»

Алишер ақлига ҳайрон қолиб, жим
Бир четдан кузатиб турган мунажжим

Деди аста силаб кумуш соқолин:
«Берсин парвардигор умру иқболин.

Ўқиб, мулло бўлсин, Улуғбек монанд,
Юлдузлар этмишдир хаёлини банд».

Қуллуқ қилиб деди бахтиёр ота:
«Илоҳим, тангри бахт айласин ато.»

Меҳр офтобидан сочилганда нур,
Мирсаид суҳбатдан қилиб завқ, ҳузур,

Қучиб жиянининг елкасидан шод,
Деди гўё унга этгандек имдод:

«Алишербек севар назмни ифрот,
Ғазал кишварида шахдам сурур от.

Бир ғазал ўқиса, сизлар не дерсиз?
Анжуман ўтмағай Ҳирийда шеърсиз!»

Қувонч нури бўлиб жонга пайваста,
Ғиёсиддин деди ўғлига аста:

«Қани, ўқинг, ўғлим, билурсиз-ку ёд,
Шеър билан этғайсиз кўнгилларни шод.»

Чўкка тушди, қўлин қўйиб тизига,
Туйғулари оташ солди сўзига:

«Бўлмаса гар ул санами гулузор,
Бизга хазонтек ўла бу навбахор.

Ердин агар келса қилич бошима,
Зарра фироқ этмагаймен ихтиёр.

Иўлида тупроқ ўлайн от учун,
То манга қилғай гузар ул шахсувор.

Қоши учун жон берурам, дўстлар!
Тоқ қўпорингиз ёсоғонда мозор.

Елгуз эмас, Лутфийким, ул гул учун
Нолау фарёд қилур сад ҳазор.»

Бир он сукут сақлаб, деди Алишер:
«Хаёл уйин бузмуш ошиқнинг бул шеър.

Ҳазрат ғазаллари менга ёқур хуш,
Уқуган кунданоқ кўнглумдур сархуш.

Сизга ҳам ёқурми шеъри отажон?»
Алишер юзида нурли ҳаяжон.

Кўзлари севинчдан шод Гиёсиддин
Уғлини эркалаб, сўзлади вазмин:

«Лутфий ҳазратлари менга ҳам мақбул,
Туркигўй шуаро ҳоқонидур ул.

Ул зот неки айтмиш улус ёд билур,
Дилни ёруғ этмиш шеъри мисли нур.»

Домла Фасиҳиддин ғурур ичра ғарқ,
Зукко кўзларида таҳсин урар барқ:

«Сорбургут чиқажак бу полапондин,
Парвардигор, ўзинг асра ёмондин.»

Домла дуо қилди, у билан бирга
«Омиң!» — деб анжуман тўлди сурурга.

Гиёсиддин эса қўли кўксида:
Қуллуқ қилди ҳамроз ёру дўстига.

Алишер юзлари оловдек ёнди,
Бошин қуйи эгиб, секин тўлғанди.

Кобулий эркалаб уни меҳрибон,
Юзланди укаси Ғарибий томон:

«Мавлоно, нечун сиз сақлайсиз сукут,
Е сизни Алишер этдими унут?»

Улуғлар қошида сақлаб эҳтиром,
Лол бўлиб Алишер мадҳидан тамом

Ултирган Ғарибий қалбида севинч,
Сухбат оқимини кузатарди тинч:

«Туркий ила форсий — икки тилда ҳам
Алишер барабар шеър айтур кўркам.

Қушлар тилига ҳам қўйгандур кўнгул,
Оромин йўқотур сайраса булбул.

Тангриға шукрим, ақлу ҳофиза
Бул ёшда кам учрар ноёб ҳодиса!»

Ғарибий сўзидан топиб қаноат,
Кобулий қувониб деди: «Саодат

Офтоби қучмишдир Алишербекни,
Нурафшон этгандек замину кўкни.

Мавлоно Лутфийдин айтмиш ғазали
Туркий шеъриятнинг кўрки, сайқали.

Туркий бир уммонким, мўлдир гавҳари,
Авлодлар назмини безагай зари.

Ҳазрат шул гавҳардин бўлмиш баҳраманд,
Зар қадрини билмиш заргарга монанд.

Форсий ҳам бой тилдур, нафисдур ғоят,
Лек кўпрак шеър айтур форсийда Ҳирот.

На бўлгай, бу даврон шоирлари ҳам
Ҳазратдек туркийда шеър айтса кўркам.

Мен туркий битурмен, туркий гўзалдур,
Жонимнинг риштаси туркий ғазалдур!»

«Мен туркий айтурмен!» — деб Алишербек,
Кобулий кўзига тикилди шердек.

ЕТТИНЧИ ҚУШИҚ

Херируд бўйида боғларга туташ
Муҳташам ҳовлидан кўз узмас қуёш.

Ҳавасманд боқади бағри ловиллаб,
Бошидан зарини сочади, сийлаб.

Қуёшдек, эшикка кўзларин тикиб,
Меҳр туғенидан қалби энтикиб,

Алишерни кутар Маъсума бегим,
Лолагун юзида ёниб табассум.

Иигирма беш баҳор бўстонида ул
Саодат қасрида дасталамиш гул.

Ҳиротда тенги йўқ унинг тийнатда,
Маликалар ичра доим иззатда.

Завқу ҳавас билан кийинмиш мудом,
Оразин ёпмоқни кўнгли этмиш ком.

Кобул элидандир Маъсума асли,
Шажарасин безар амирлар насли.

Шайх Абу Саид Чанг — азиз падари,
Авлод-аждоглари элнинг сарвари.

Қалбига кирганда ўн саккиз кўклам
Қўйди Ғиёсиддин уйига қадам.

Икки қалб сув ичди битта булоқдан,
Икки қалб нур олди битта чироқдан.

Умр дарё мисол оқди бетиним,
Мавжидан маст эди Маъсума бегим.

Она саодати, қувончи бўлиб,
Умид осмонида юлдуздек кулиб,

Алишер қувончи оламни тутди,
Фарзанд иқболидан ўзни унутди.

Мирвали кетидан шўх ташлаб қадам
Улғайиб қолмишдир Алишербек ҳам.

Она жонин тикмиш фарзандларига,
Ўрамиш меҳрининг сийму зарига.

Қатта ҳавас билан кийинтириб у
Хушрафтор кўркини қилади орзу.

Оқ ювиб-тарайди, қўндирмайди гард,
Хушгўй бўлсин, дейди, бўлсин дейди мард.

Кўзининг қораси — дилбандлари ҳам
Азиз волидасин тутар мукаррам,

Чиқишмас онаси айтган сўзидан,
Қалбига нур олар она кўзидан.

Мирвалини олиб кетмиш бобоси,
Руҳини яйратмиш Кобул ҳавоси.

Шу важдан Маъсума бегим нотинчдир,
Кўнглин азоблаган ўтли сўғинчдир.

Елғиз суянч тоғи Алишер эрур,
Бир лаҳза кўрмаса кўнгли беҳузур.

Во ажаб, тонг кетиб, қўнса ҳамки шом,
Алишер боғ сайрин этмишдир давом.

Ўғлини кутади она беозор,
Тиқ этса эшикка боқар умидвор.

Маъсума тоқати бўлганида тоқ,
Кўчада кишнади саман аргумоқ.

Кўнгил уйи бирдан ёришгансимон,
У шахдам отилди дарвоза томон.

Падарининг қилиб умрини обод,
Алишер эгарда ўлтирарди шод.

Юлдуз каби чақнаб қора кўзлари,
«Ойижон!» — деб лабдан учди сўзлари.

Гиёсиддин ўғлин юзидан ўпиб,
Маъсумага тутди қалби энтикиб.

Бошини қўйгандек умид тоғига,
Она фарзандини босди бағрига.

САККИЗИНЧИ ҚУШИК

Ҳиротда энг кўркем нақшин дарвоза,
Шуҳрати оламга эрур овоза.

Шоҳруҳ мирзо ўтмиш бундан неча бор
Отини ўйнатиб мағрур, савлатдор.

Дарвоза ёнида соқчилар сергак,
Соҳиби даврондай керишар кўкрак.

Саройга шу ердан ким қўйса қадам,
Ўзини санайди энг бахтли одам.

Катта боғ ҳовлисин сайр этгани чоғ,
Гўё юракларда қолмас зарра доғ.

Муҳташам бинолар боғнинг тўрида,
Ял-ял товланарди офтоб нурида.

Ҳаёт гулшанига бергандек оро,
Алишер сайр этиб юрмиш боғаро.

Дарахтлар шоҳида қафаслар — рангдор,
Қушлар тиним билмай сайрар оҳангдор.

Гоҳ тинар сакрашдан, боқишар маъюс,
Гоҳ тўхтар сайрашдан, ҳаёти маҳфуз.

Тўти, бир нуқтадан узмасдан кўзин,
Такрорлар соҳиби ўргатган сўзин.

Бедана, кўтариб боғни бошига,
Гўё Алишерни чорлар қошига.

Боғаро сайр этмиш товус хиромон,
Патлари камалак рангларисимон.

Алишер ҳайратдан ёқасин тутар,
Булбул кўз ёшидек дардин унутар.

Қушчи чол кетидан изма-из кезиб,
Унга саволларни ташлайди тизиб:

«Қушларни қафасда тутмушлар нечун?
Нечун қисматини этмушлар забун?»

Қушларки, яралмиш сайр этмак учун,
Ложувард осмонда тайр этмак учун!»

Фикратли саволдан қушчи чол ҳайрон,
Ўйлайди: болакай мунча ҳам бийрон.

Серажин манглайн чимириб хиёл,
Алишер кўзига боқади хушҳол:

«Азалдин хуш кўрмуш қушларни инсон,
Қушлар бирлан ҳаёт боғи гулистон.

Хушнаво қушларни қафасда тутмиш,
Сайраса, одамзод дардин унутмиш.

Тўти, бўлса ҳамки ҳуснда танҳо,
Хушовозни ҳаёт кўрмамиш раво.

Қафасга тушмиш ул ҳусни учун лек
Бойқуш — овод, чунки овози хунук.

Бул дунё шунақа яралмиш, бўтам,
Тугунин ечолмай ўтурмиз биз ҳам.»

Бошида саволлар қурса-да ғужғон,
Чол сўзларин мағзин чақаётган он,

Боғаро талпиниб мисли шўх дарё
Шаҳзода Ҳусайн бўлмишдир пайдо.

Кўзларида унинг ўтли шижоат,
Юзларида эса нурли саодат.

Ноёб ипак салла порлар бошида,
Олам жилва қилар гўё қошида.

Қирмизи бахмал тўн устида ёнар,
Оёғида зарҳал этик товланар.

Белини бедамиш ҳаворанг камар,
Камарда — кичкина олтин соп ханжар.

Бургут боласига ўхшар Ҳусайн,
Чўққига қўнмоқни истар Ҳусайн.

Етти баҳор унга бағрини очмиш,
Пойига турфа ранг гулларин сочмиш.

Деди қизгин боқиб Алишерга у:
«Нетурсан, кўзингда ўтли бир орзу?»

Алишер сўйлайди: «Ажабсен, ошна,
Сайроқи қушларни қилгум томоша.»

«Томоша қилмоқдин сенга не фойда?» —
Кибру ҳаво билан деди шаҳзода.

Алишер

Қушларнинг нағмаси мени юпатмиш,
Кўнглимда ажойиб ҳислар уйғотмиш.

Хусайн

Қушлар беҳисобдур ушбу чаманда,
Аммо кабутарга ихлос зўр манда.

Алишер

Ана, қаср узра, боқинг, шаҳзода,
Кабутар рақсига чулғанмиш само.

Хусайн

Кабутар чарх урса, тинчим йўқолгай,
Кўзларим осмонга ўқдек қадалгай.

Алишер

Шафақ яллиғидин қанотлари зар,
Сайр этар гўёки кўкда парилар.

Мен ҳам севадурмен кабутарларни,
Оромимни бузмиш шўх париларни.

Хусайн

Дон сочиб чорлаймиз, Алишер, отлан,
Том бошига чиқмак эрсанг, қанотлан.

Қушчи чол

Шаҳзода, эҳтиёт бўлинг, шотиға,
Қамчи босманг асов шўхлик отиға.

Хусайн

Кўнгли ўтлуғ бўлса — бола шўх бўлур,
Бола шўх бўлса гар дилда чўғ бўлур.

Алишер

Биздин ҳеч хавотир чекманг, бобожон,
Кабутарлар ерга тушур, сочсак дон...

Болалар қасрга отланди шахдам,
Қушчи қараб қолди — киприклари нам.

Кабутар рақсидан роса қилиб завқ,
Булоқдай жўш уриб қалбларида шавқ

Ташқари ҳовлига кирганда улар
Одам камроқ эди, лек сипоҳийлар

Соядай жим эди, турарди қотиб,
Алишер тикилди хаёлга ботиб.

Хусайн шивирлаб дедики: «Ҳазрат
Ором олур балки, тугаб машварат.»

Сўнгра кулиб, деди истехзо билан:
«Бечора кексайди, бошида туман.

Улуғ бобомиздан бир ўзи қолмиш,
Улус гавғолари тинчини олмиш.»

Алишер кўзлари ўтли порлади,
Лек келиб изидан қушчи чорлади.

Ичкари ҳовлида онаси кутмиш,
Уғлининг йўлига илҳақ кўз тутмиш.

Бу ҳолдан шаҳзода ўксинди бир оз
Ва лекин қилмади унга эътироз.

Салмоқлаб деди у: «Алишербек, хайр!
Эртага қилурмиз бафуржа сайр»

Ва қўшиб қўйди у: «Йўқлармен сизни,
Кўнглим қўмсар дилкаш суҳбатингизни.»

Алишер жилмайди: «Хайр, шаҳзода!
Юлдузлар учқунлаб қолмиш самода.

Яхши қолинг, сиздин кўнглим эрур шод,
Тонг бирлан этурмиз боғларни обод.»

«Хайр, Алишербек!» — чақнаб кўзлари
Ҳусайн лабидан учди сўзлари.

Шу он навкар бўлиб от билан ҳозир,
Деди: «Волидангиз сизга мунтазир.»

Узангига Ҳусайн қўйди-да оёқ,
Эгардан ўт сочди мисоли чакмоқ.

Дарвоза очилди, икки отлиқ шўх
Кўчага отилди — кўзларда шукуҳ.

Алишер боғаро бир ўзи қолди,
Ичкари ҳовлига сўнгра йўл олди.

Унда самарқандлик аёл меҳмонлар
Шаънига зиёфат бермиш мезбонлар.

Базмга бош эди Гавҳаршодбегим
(Кексаликни, ахир, тан олибди ким!),

Мункиллаб қолса-да, ўзига хондир,
Ҳар сўзи шоҳга ҳам худди фармондир.

Қари маликанинг ҳавоси баланд,
Амрига бош эгар Ҳирот, Самарқанд.

Шоҳруҳ не, йироқда бўлса-да, ҳар дам
Дастур бериб турар Улуғбекка ҳам.

Лекин Абдуллатиф кечадан буён
Ари уясини қўзғайди гирён.

У зимдан тош отиб ота номига,
Сув қуяр фиска-фужур тегирмониға.

Бегим ўртанса-да, икки ўт аро
Сездирмас, базмга бериб кўрк, оро.

Алишер, ҳовлига қўйдию қадам,
Ўзини унутди, ўзга бир олам —

Қўшиғу мусиқа бағрида қолди,
Пари раққосалар хаёлин олди.

Базм гулшанида кезди-да хурсанд,
Волидасин излаб, боқди орзуманд.

Маликалар ичра қирмизи гулдек
Маъсума ўлтирмиш — қабоғи нилдек.

Алишер жувонлар ёнидан ўтди,
Оҳиста онасин қўлидан тутди.

ТУҶҚИЗИНЧИ ҚУШИҚ

Сахий куз оҳиста эшик қоқмоқда,
Ҳерируд сувлари сокин оқмоқда.

Қуёш ҳам кезмакда кўкда муҳташам,
Тоғлардан эсмакда шамол мунтазам.

Дарахтлар учи ҳам олтинланмоқда,
Ҳақкаю қарғалар кўзи ёнғоқда.

Янги тахтачани қўлтиқлаб маҳкам,
Орзу тулпориди Алишер хуррам.

Бошида — кичкина оқ салла, кўркам,
Оёғида — хиром этикча, шинам.

Мўллаёқа кўйлак устидан адрас
Тўнни кийиб олган, кўзида ҳавас.

Отаси — орқада, умиди улкан,
Мактаб сари елар фарзанди билан.

Эғнида — одатий симоби ятак,
Бошида — каттакон салла, чамбарак.

Оёқда маҳси-кафш, қўлида тугун —
Нон билан қатлама домулла учун.

Ўғлидай хурсанддир Ғиёсиддин ҳам,
Бундай кун умрида учрар камдан-кам.

Гўё жилва қилар руҳида баҳор,
Умид офтобидан кўнгли шуъладор.

Кўнглида булоқдир эзгу тилаклар,
Ҳаёт чорбоғида кулмиш чечаклар.

Муаттар бўйидан ўзин унутмиш,
Иқбол эпкинига кўксини тутмиш.

Жисмаро жонида кезар ҳаяжон,
Саодат боғига ўхшайди жаҳон.

Оламга маҳлиё кўзлари чақноқ,
Толё осмонининг юлдузи порлоқ.

Улкан манглайда кун балқар гўё,
Жилвасоз шодлиги бамисли рўё.

Пўртана қилмишдир томирида қон,
Туйғулар қалбида урмишдир тугён.

Ҳаёт кўзларига жонон кўринур,
Мақсад чўққисидан жаҳон кўринур.

Боғ сари бурилгач, ўтиб гузардан,
Кўзлари қамашди ажиб манзардан:

Серсоя дарахтлар қўйнида мактаб,
Бағрини очгандек ўғлига қараб.

Уғлин елкасидан қучди-да мамнун,
Деди Ғиёсиддин тикилиб мафтун:

«Домулла улуг ва мўътабар одам,
Ассалом дегин-да, қўлин ўп, болам.»

Алишербек деди: «Едда тутурмен,
Айтмиш сўзингизни бажо этурмен.»

Ғиёсиддин кезиб тилак боғида,
Мактаб хонасига кирган чоғида,

Бир лаҳза тинди-да ўқиш шовқини,
Болалар дув этиб турди-да, уни

Салом-ла қаршилаб таъзим этдилар,
Сўнг бирдан чўкишди — хурсанд эдилар.

Алишер қўлидан ушлаганча у,
Қалбида ўтланиб олий ҳис-туйғу,

Домлага ҳурмат-ла берди-да салом,
Кўришди... Алишер сақлаб эҳтиром,

Деди: «Ассалому алайкум, тақсир!»
Ва ўпди домланинг қўлини масрур.

«Боракаллоҳ, ўғлон!» — Домла олқади,
Миннатдор кўзида севинч балқиди:

«Алишербек туйғун, зийрак ўғлондур,
Салоҳиятли ва тийрак ўғлондур.»

Ғиёсиддин уни мамнун кузатди,
Тугуну яна бир тилло узатди.

Домла қуллуқ қилди, жилмайди хурсанд:
«Уғлон, мулла бўлғай отаси монанд.»

Дуо қилиб, қўлин юзига сурди,
Алишер кўзида ҳайратни кўрди.

Ўғлин дуо қилиб Ғиёсиддин ҳам,
Кетмакка ижозат сўради шу дам:

«Эти сизникидур ўғлимнинг, тақсир,
Суяги бизники, сизга эмас сир.»

«Боракаллоҳ!» — деди домла улуғвор, —
«Ўғлингиз илмда бўлғай шаҳсувор.»

«Ташаккур, домулла!» — деб Ғиёсиддин,
Ташқарига чиқди, қутлуғ эди кун.

Ахир, борми ундан бахтиёр падар,
Нечун бўлмас экан кўнгли мунаввар.

Алишерга мактаб қучоғин очмиш
Ва илм чашмаси инжусин сочмиш.

Домла Фасиҳиддин олқаб миннатдор,
Ўғлин қисматига бўлмишдир пойдор.

«Алишербек тийрак ўғлон», деб айтмиш,
Ғиёсиддин кўнглин билиб, хўб айтмиш.

Домла олқишидан кўнгли чоғ бўлиб,
Ўғлининг бахтидан кўкси тоғ бўлиб,

Маъсума бегимни этгали хуррам,
Олий ният билан одимлар шахдам.

ЎНИНЧИ ҚУШИҚ

Ҳиротда бор эди мўйсафид найсоз
Най ясаб, эл ичра топганди эъзоз.

Нонини еярди беминнат, ҳалол,
Лек боши ҳам эди мисли мажнунтол.

Ўзидек мункиллаб қолган кампири
Унга таянч эди, эди ғамхўри.

Чол-кампир яшарди шаҳар четида,
Зилол Ҳерируднинг кунгай бетида.

Қаттиқ шамол турса — қулаб кетгудай,
Қавми йўқ — йиқилса қўлдан тутгудай.

Кимнинг иши тушса — чол бўлар азиз,
Юмушсиз кимсалар йўқламас ҳаргиз.

Супрадек ҳовлида қилмиш зироат,
Кулбаси ўзидек ғариб, омонат.

Бисоти — қирчанғи бир эшак, холос,
Яна кўрпа-тўшак ва жулдур полос.

Мўйсафид умрига бўлгандек гаров,
Ризқ-рўзи эди найсознинг гаров.

Алишербек ишқи тушгандан найга,
Отаси бош уриб, бормади қайга!

Мансур мирзо этмиш мушкулин осон,
Найсосза азалдан эди меҳрибон.

Ота-бола ҳаддан зиёд шодланмиш,
Тонг билан Ҳерируд томон отланмиш.

Қидириб топмишлар чол кулбасини,
Тоғларга сочганда кун шуъласини.

Дарвозани очиб соҳиби даргоҳ,
Меҳмонларга синчков ташлади нигоҳ.

«Хуш келибсиз, тақсир!» — дея чорламиш,
Хурсандлик ўтидан кўзи порламиш.

Алишерни ота тизидан олиб,
Бағрига босди у, меҳри қўзғалиб,

Ғиёсиддин отдан тушди-да чаққон,
Чол билан кўришди мисли қадрдон.

Уста от жilовин қўлидан олиб,
Тутга боғлаб қўйди, сўнг емиш солиб,

Азиз меҳмонларга бўлди-да пешрав,
Ҳовлига бошлади — юриши хушрав.

Чорхари хонада ўтқазди тўрга,
Хона тўлиб кетди гўёки нурга.

Таомилга кўра, ёзди дастурхон.
Ночор турмушидан иймангансимон,

Сопол пиёлада кўк чой узатди.
Мева-чева қўйиб, нонни ушатди,

Меҳмонлар озгина қилгач тановул,
Узрли боқди-да, сўраб қолди ул:

«Сизларни учирди қай шамол, тақсир,
Кулбаи ғарибни этмишсиз маъмур.»

Устага кўрсатиб чексиз эҳтиром,
Ғиёсиддин деди: «Кўнгил этмиш ком.»

Сўнг эса танитди унга ўзини,
Безади Алишер номи сўзини:

«Сиз сари учирмиш найнинг садоси,
Ўғлимиз бўлмишдир анинг шайдоси.

Кўнглига оҳанги бўлмиш пайваста,
Хушнаво най ясаб бергайсиз, уста?

Шундоқми, қўзичоқ?» — ўғлин эркалаб,
Жилмайиб қўйди у устага қараб.

«Ҳа, шундоқ отажон! Найнинг навоси
Кўнглимни забт этмиш, хушдир садоси!»

Мойдек ёқиб тушди устага бу гап
Ва деди қувончдан кўзлари порлаб:

«Алишербек исми жисмига мосдур,
Машойхлар гапи, амирим, ростдур.

Ўғлоннинг қараши нақ тоғ бургути,
Кўзида кўринмиш кўкрагин ўти.

Найми, майли найга садқа бўлғай жон,
Най чалиб, шод қилсун барчани ўғлон.»

«Куллуқ!» — деб юзланди унга Алишер.
«Офарин, уста!» — деб бош эгди амир:

«Сиздан бағоят шод аҳли найнавоз,
Найсиз мақомига етмас эрмиш соз.

Найингиз шуҳрати тутмиш Ҳиротни,
Билмакни истаймен бул синоатни.»

Уста ҳайрат ичра боқди-да кулиб,
Чой ҳўплаб, сўзлади юраги тўлиб:

«Ғоят бахтиёрмен сизни кўрмакдин,
Сиз бирла кулбамда суҳбат қурмакдин.

Эшитган эрдим мен таърифингизни,
Қадрингиз баланддур улусда сизни.»

«Кошкийди, улусда сиздек баҳодир,
Элпарвар кимсалар кўп бўлса, амир.

Афсуски, бармоқдек санокли эрур,
Милтиллаб ёнғондек зулмат ичра нур.»

Уста таърифидин тортиб хижолат,
Ғиёсиддин узрли жилмайди фақат

Ва деди: «Хизматга белни боғлабмен,
Улус неки деса, ўзни чоғлабмен.

Беш панжа баробар эмасдур, уста,
Даврон осойиши элга вобаста.

Эл улкан денгиздур, билмас осойиш,
Лек қилур тўфонда ўзин намоиш.»

Жумбоқли тугунни ечган каби чол,
Кўзлари ўтланиб, деди сўзамол:

«Амирлар шафқатсиз, кўзлари ўқтур,
Зулмдин улуснинг паноҳи йўқтур.

Шоҳруҳ мирзо эса раҳмни билмас,
Эл қони тўкилур, ваҳимни билмас.

Юрт вайрон, эл хароб — бечораҳолдур,
Ким билғай, балки бул ўткинч шамолдур.

Танграм ёрлақасин, астағфирулло,
Бандаси гуноҳкор... не дедим... илло.»

Еқасин тутди чол, босди ваҳима,
Демоқчи эди ул яна бир нима.

Лек гапи тилининг учида қолди,
Мавзуни ўзга бир оқимга солди:

«Амирим, фақирни тутғайсиз маъзур,
Алишербек бўлмиш кўнглимга манзур.

Най ясаб берғаймен анга беназир,
Турфа оҳангидин этгай муфтахир.»

Найсоз сўлиш олди, юзи руҳланди,
Сўзидан Алишер кўзлари ёнди:

«Бобожон, токи най бўлғунча ғаров,
Табиат неча йил этмишдир сийлов?»

Ҳайратдан жонланди уста сурати,
Ўтли ҳаяжондан ёнди сийрати:

«Ғаров най бўлғунча яшайди уч йил,
Ўзга муддаони балки билмас ул.»

Алишер устага айлади қуллуқ,
Бола-да, саволин сон-саноғи йўқ.

«Бобожон, сиз найни чалурмисиз хуш,
Тингласа, қушлар ҳам бўлғайми сархуш?»

Ким сизга ўргатмиш ажиб ҳунарни,
Зар қадрин билади, дерлар заргарни?»

Уста бу саволни кутмаганди ҳеч,
Сўлиш олиб, деди сўргандек ўтинч:

«Беш кунлик дунёда бул ғариб бошдин
Не савдо кечмади, бош экан тошдин.

Қирчиллама йигит эдим бир замон,
Қилич солсам, тоғ ҳам бўларди талқон.

Чапдаст аскар эдим амир Темурга,
Не юртлар олмадим ҳазрат-ла, бирга.

Палахмон тошидек отди лек даврон,
Оқибат тушганим бўлмиш Хуросон.

Самарқанд диёри эди ватаним,
Қисмат-да, Ҳирийдир бугун масканим.

Найсозлик фақирга ота ҳунардир,
Ҳунар ҳам ҳумодек бошга қўнадир.

Чалмасмен, нафасим етмайдур, ўғлон,
Хуш чалур азалдин кимки навқирон.»

Ғиёсиддин, хомуш тинглаб устани,
Бошига кўтарди дили хастани:

«Башар боғида ким бўлса ҳунарманд,
Номини айлағай улус сарбаланд.»

Ҳунари топгандек қадр ва эъзоз,
«Ташаккур, амир!» — деб жилмайди найсоз.

УН БИРИНЧИ ҚУШИҚ

Катта боғ қўйнида кўркам иморат,
Илм дунёсидан бермиш башорат.

Қай фарзанд бўлса гар олий насабдан
Таълим олур махсус ушбу мактабдан.

Алишер ҳам қўйиб сахнига қадам
Идрок-ла ўзини тутмиш мунтазам.

Тонг билан болалар кийиниб башанг
Мактаб кучоғини этмиш сероҳанг.

Токчабанд хонақоҳ, кўзларин тикиб,
Болалар ўлтирмиш қатор, тиз чўкиб.

Енда қора тахта, қўлларда қуръон,
Қироат этмакка тиллари бийрон.

Тўрда ёзилмишдир эрон гилами,
Гиламда акс этмиш ҳунар кўклами.

Қат-қат кўрпачада домла ўлтирмиш,
Бошига саватдек салла қўндирмиш.

Узун адрас тўнга ўралиб олмиш,
Салобат-ла жиддий нигоҳин солмиш.

Хушчеҳра бўлса-да қовоғи солиқ,
Болалар ботиниб этолмайди миқ.

Отадек ғамхўр у, кўнглида меҳр,
Юзида ясама таҳдид ва сеҳр.

Болалар боқишар ҳайиққаннамо,
Домла ноҳосдан гар жилмайса, аммо

Хонани қоплайди шовқину сурон,
Бир ёқда қолади тахтаю қуръон.

Узун жингил таёқ шунда қўл келар,
Тўполон қилганнинг адабин берар.

Шаҳзодалар эса боқишар мағрур,
Бешикдаёқ сингган руҳига гурур.

Бу гурурни канда этмайди бир дам,
Домладан таёқлар еганида ҳам.

Уларнинг мақсади ўзга юмушдир:
Ўқ узиш, от чопиш, қилич солишдир.

Яна совут-қалқон, келажакда ким
Қайси юртни олар, қаерга ҳоким.

Уларга кор қилмас домла чораси,
Мақсади сабоқмас, тахт можароси.

Ўқишга кўникмиш Алишербек ҳам,
Алифбени ёдлаб олмишдир бу дам.

Ҳафтияк ўқишга илдам ўтганда,
Мақтаб русумини этмасдан канда,

Домлага уйдан қуймоқ келтирмиш,
Офарин эшитиб, хурсанд ўлтирмиш.

Енида Ҳусайн — ёши улуғроқ,
У билан дўст бўлиб кетишган бироқ.

Алишер қоқилса ҳафтиякдан сал,
Ҳусайн кўмакка келади ҳар гал.

Уқувчилар турли ёшдадир гарчанд,
Ҳар бири ўзича қироат-ла банд.

Бири алифбедан олса илк сабоқ,
Бири ҳафтиякдан кўз узмас, чанқоқ,

Хона тўлиб кетмиш вағир-вуғирга,
Болалар дарсини тушунар зўрға.

Қўлоқни қоматга келтирар шовқин,
Бириси ўқишдан тўхтаб, олса тин,

Домла жаҳли чиқиб, қабоқ уяди,
Ёки таёқ билан «силаб» кўяди.

Болаларга беҳад бўлса-да ғамхўр,
Шафқат офтобидан таратса-да нур,

Меҳрини жиловлаб ирода билан,
Баъзан юзда қатъий ифода билан

Муомала қилар, бўлар қаттиққўл,
Унга ярашарди ҳар гал бу усул.

Юмшоқ табиат ва кўнгилчан бу зот
Ҳиротда чиқарган эди яхши от.

Олий тоифага мансуб бўлса ким,
Унга фарзандини кўрарди лозим.

Талабалар ундан қўрқса-да гарчанд,
Меҳрини қалбига этмишдир пайванд.

У эса берарди билимни пухта,
Билимга одобни этмиш омухта.

«Эзиб ичирарди» тавозени ҳам,
Ўзидек бўлсин деб элда муҳтарам.

Болалар ўқишдан толиққани дам,
Хира тортганида кўзлар мисли шам,

Енида тахлоғлик китобдан олиб,
Болаларга синов назарин солиб,

Маълум саҳифани очиб кузатар,
Сўнг эса халфага мамнун узатар.

Халфага етганда навбат ниҳоят,
Болалар шодланиб кетишар ғоят.

Халфа гарк этмасдан ўз одатини,
Ўқийди завқ билан ҳикоятини.

Назм гулшанида сайри боғ этиб,
Хаёл оғушида ўзни унутиб,

Болалар миқ этмай қулоқ солишар,
Ажиб ҳикоятдан ором олишар.

Домлага узатар халфа китобни,
Гўёки қўлида тутиб офтобни.

Бу китоб — Саъдийнинг «Гулистон»идир,
Эзгулик махзани, маъно қонидир.

Руҳи енгил тортиб, болалар яна
Қироатни бошлар, дилда пўртана.

Яна бошланади хонада сурон,
Яна ҳижжаланар сураи қуръон.

Асло парво қилмай ғала-ғовурга,
Алишер шуурин чулғамиш нурга.

Банд этмиш дарсининг зеру забари,
Чарх урмиш бошида фикрат каптари.

Шаҳзода Хусайн кузатар хурсанд,
Дўст меҳри этмишдир юрагини банд.

Унга кўмаклашар ўз дарси қолиб,
Тахтасига чизар савағич олиб.

Алишер бу қолдан инжиса-да сал
Дўстига сездирмас ва бермас халал.

Гарчанд Хусайндан зеҳнидир тийрак,
Раият қилади, ақлидир зийрак.

Дарс билан машғулдир икки қадрдон,
Домла умид билан боқар меҳрибон!

УН ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Хирот ҳаяжонда, Хирот тугёнда,
Хирот талвасада, Хирот фиғонда...

Қуёш юзин тўсмиш қора булутлар,
Тоғларни тарк этмиш гўё бургутлар.

Туман босиб келар Кўҳи Сиёҳдан,
Совуқ шамол эсар Ҳерируд ёқдан.

Қуюнда қолгандек учқунлайди қор,
Кенг дунё қафасдай кўринади тор.

Гурас-гурас бўлиб аламзада эл
Кўча-кўйдан оқар мисли тошқин сел.

Уммондек чайқалар Чорсу майдони,
Бўғзига тиқилмиш халойиқ жони:

Рангпар ҳунармандлар, юпун дехқонлар,
Жулдур чорикорлар, фақир чўпонлар

Тўда-тўда бўлиб маҳзун сўзлашур,
Ғам-алам даштида гирён бўзлашур.

Юзларга инмишдир қайғу кукуни,
Кўзларда чақнамиш ғазаб учқуни.

Навкарлар, қўлида ўйнатиб дарра,
Майдонда юришар, солгандек ларза.

Дўқ ва зуғум ила ўқрайиб қарар,
Кимқи ғавго қилса, таъзирин берар.

Майдон ўртасида серраймиш дорлар,
Ўлим тимсолидай хўмраймиш дорлар.

Дорларда сиртмоқли чилвир тебранар,
Жабрнок халойиқ боқиб, мунғаяр.

Оломон сафидан туртиниб, ҳай-ҳай,
Майдонга талпинар икки болакай.

Бири — Хусайн мирзо, дорни неча бор
Кўриб, кўзи пишган, юзида виқор,

Бири — Алишербек, умрида асло
Кўрмаган, эшитган бўлса-да аммо.

Пешинда — мактабдан қайтаётган он
Эл билан тўлганда каттакон майдон,

Қулогин тутди-да мудҳиш хабарга,
Ғамгин нигоҳ солди аянч манзарга.

Хусайн, қўймасдан ҳоли-жонига,
Етаклади уни алам конига:

«Маҳбусларга қандоқ берилур жазо,
Кўурсен ва лекин қўрқмагин асло.»

Деди-да, ўзини тутиб мардона,
Отилди чайқалиб турган майдонга.

Дорлар атрофида одам эди лик,
Алишербек боқар, қовоғи солиқ.

Ҳислари паришон, ичида титроқ,
Кўнгли ёришмайди ёкса-да чироқ.

Қўлтигида жилди, тахтачаси ҳам,
Дорга боққан ҳамон боши бўлар хам.

Алишер қошида найсоз — қадди дол,
Асога таяниб, ўйланар алҳол.

Кўзига ишонмай боқди-да бир дам,
Энгашиб деди у: «Нетурсен, бўтам?»

Уйингга кета қол, дор деган бало
Ҳафта сайин бўлиб турмиш бир савдо.

Жаҳаннам даҳшатин кўрма, қўй, болам,
Бегуноҳ бандага қафас бу олам.»

Алишер ўксиниб боқди-да ҳайрон,
Деди: «Не воқеа ўзи, буважон?»

Найсоз чол ҳайиқиб, деди оҳиста
(Қалтираб овози чиқарди хаста):

«Э, бўтам, жойимас, гап кўп дунёда,
Ким ночор, дард-ғами эрур зиёда,

Жаҳон айвонида золимлар устун,
Камбағал кимсанинг толеи забун.

Қишлоқ деҳқонлари, чорикорлари,
Заминни титратиб оху зорлари,

Қўзғалон кўтармиш беклар зулмидан,
Айрилиб ризқ-рўзи, еру мулкидан.

Бекларнинг қўлида минг-минг таноб ер,
Сандиғига сизмас тиллоси, ахир.

Бўтам, бу фалакнинг чархи кажрафтор,
Адолат талабнинг қисматидур дорп.»

Ҳусайн, найсозга боқиб такаббур,
Бир ғариб кимса, деб этди тасаввур.

Шу пайт «Пўшт, пўшт!» деган хитоб таралди,
Кўзлар дор томонга ўқдек қадалди.

Оёғи кишанбанд — кўрғошиндай зил,
Усти-боши жулдур, ранг-рўйи заҳил

Ун чоғлик маҳбусни олиб зиндондан,
Жаллодлар келарди раста томондан.

Маҳбуслар оёғин судрарди зўрға,
(Ўз оёғи бирла ким бормиш гўрға!)

Дор тагига келган пайтда маҳбуслар,
Оломон чайқалди, ёшланди кўзлар.

Қора дажжол янглиғ солди-да ваҳм,
Бойқушдек кўзлари чақнаб бераҳм,

Аълам ҳазратларин ноиби шу он
Пайдо бўлди, юзи арвоҳдек беқон.

Овоз кўтарилди майдонда гуррос,
Шайланиб турса-да қанчалаб сарбоз.

Сарбозлар бостиргач эл суронини,
Ноиб огоҳ этди шоҳ фармонини:

Маҳбуслар ўлимга ҳукм қилинмиш,
Исёнчилар боши дорга илинмиш.

Ҳеч ким чурқ этмайди, барча сукутда,
Жонлар жизғанақдир гўёки ўтда.

Упкалари тўлиб хўрсинар ғамнок,
Юраклар ғазабдан тепар аламнок.

Маҳбуслар ранг-рўйи бўздек оқарган,
Занжирбанд қўллари эса қабарган.

Қавму қариндоши кўтарса уввос,
Дўқ билан овозин бўғади сарбоз.

Ииғидан тўлиққан Алишер кўнгли,
Дорга тикилади кўзлари мунгли.

Ҳусайн кўзида ёнса-да шафқат,
Дорсиз бўлмағай, деб ўйлар салтанат.

Алишербек янглиғ аламдийда чол,
Хира кўзларида аламли савол:

«Бор-етти пуштини қўллайди, бўтам,
Йўқ — қўллай олмағай ҳатто ўзин ҳам.

Е раббим, ҳақиқат бир гавҳар эрур,
Бир куни оқибат ул ошкор бўлур!»

Чол сўзин мағзини чақиб Алишер,
Ақли пишган каби найсоз чолга дер:

«Буважон, қизғанур маҳбусларни эл,
Қаранг кўзларига, ёши бўлмиш сел.

Аларнинг ҳолиға йиғлайди шаҳар,
Шунча бағри тошми шоҳнинг, алҳазар!»

Мудҳиш сукут чўкди майдонга ногоҳ,
Қўрғошиндек қотди минг-минглаб нигоҳ.

Дехқонлар бошига жаллодлар абжир
Ажал қопчиқларин кийдирди бир-бир.

Сўнг эса дорларга тортиб юборди,
Умр дарахтларин тубдан қўпорди.

Юзлари тош янглиғ ёвуз жаллодлар,
Кўзлари тикандек қаттиқ муртадлар

Гўё қилмишидан мамнундек қотди,
Ғариб оломонда ғазаб қўзғотди.

Даҳшатли сукунат майдонга чўкди,
Бу фоже чинордек қадларни букди.

Алишер жисмини босди зўр титроқ,
Ортиқ азобларга чидолмай шу чоқ

Оломон ичидан чиқди отилиб
Ва чопди уйига, кўнгли ботиниб

Орқага қаролмас қувгандек биров,
Ўксиниб йиғлайди, кўз ёши — олов!

УН УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Кулранг қанотини ёзиб, қўнди шом,
Юлдузлар заминга йўллади салом.

Намози асрдан сўнг Ғиёсиддин
Хонада ёнбошлаб, олар эди тин.

Қувончга тўлдириб кўнглин бегумон
Она-бола қайтмиш меҳмондан шодон.

Хонзодабегимни эъвозлаб хушбахт
Ферузабегим шан бермиш зиёфат.

Алишерни босиб бағрига мамнун:
«Қани сўзланг, ўғлим,» — дер Ғиёсиддин.

Отаси ёнида тиз чўкиб масрур
Кўрганин сўзлади Алишер бир-бир:

«Хиротга эсгандек Кўҳакдин насим,
Самарқанддин келмиш Хонзодабегим.

Шаҳзодаю беклар бўлмиш жамулжам,
Улуғ зотлар эрса кўп эди бирам.

Ота-чи, шаҳзода Абдуллатиф лек
Муноқаша қилмиш бегим-ла хунук.

Падари бузургин кўраркан ёмон,
Ақлим бовар қилмас, нечун, отажон?

Тагин танбеҳ берди Хусайнга ҳам
Ва этди ҳамманинг қошида мулзам,»

Ўглин ўткир зеҳни, мушоҳадаси,
Равшан фикратию мулоҳазаси

Ота юрагида ҳавас қўзғатур,
Сўзлари парвозин хушнуд кузатур.

«Хуштаб созандалар, шўх раққосалар
Ажиб базм қурди, дилкаш наволар

Кўнглумга ўт солди, ғазалларга жўр
Рақсни севамен, қилурмен ҳузур.»

Маъсума ўглини эркалаб, қучди,
Писта даҳанидан сўзлари учди:

«Қилу қолигача қилдинг ҳикоя,
Ҳоридинг, болажон, билониҳоя.

Энди ётиб ухла, ором ол бир оз,
Эрталаб мактабга борурсен, шоввоз.

Зиёфатда бўлмиш гап-сўзни унут,
Ҳали ёшсен, мисли полапон бургут.»

Онаси сўзига қилиб итоат,
Қалбида мавжланиб меҳру садоқат,

Илтижо шуъласи порлаб кўзида,
Алишер жилмайди ота тизида.

Ғиёсиддин бағрин босиб ҳаяжон,
«Нима гап?» дегандай боқди меҳрибон.

Маъсума бир лаҳза хаёлга ботди,
Дилида юк бўлмиш дардни қўзғотди:

«Абдуллатиф ўзи ғалатиروق-да,
Тинч юрмайдур ҳатто юртдин йироқда.

Хонзода дедиким: ҳазрати ҳоқон
Соғинмиш, кўзлари йўлга нигорон.

Буюрмиш: тарк этсин мулки Хиротни,
Самарқанд сариға жилдирсин отни.»

Абдуллатиф эса жилмайди совук
Ва деди бегимга, сўзи мисли ўқ:

«Янги мадрасага не хат битилмиш?
Аёлу эркакни ҳазрат тенг қилмиш!

Даҳрий илмларга йўл қўймоқда шох,
Динга шақ келтириб, қилмақда гуноҳ.

Олло-таоллонинг қаҳри ёмондур,
Ҳазратдин қўрқамен, дилда фигондур.»

Ҳеч ким чурқ этмади, бошлар эди ҳам,
Хонзода куйиниб, чекарди алам:

«Подшоҳи оламнинг покдир имони,
Ислом дини учун қурбондур жони.

Динга мустаҳкамдур эътиқодлари,
Илму урфоннинг ҳам эрур сарвари.»

Шаҳзода жаҳлдан бўзариб кетди,
Аммасидан ўзин баландроқ тутди:

«Биз ҳам қадрлаймиз, илму урфонни,
Лек баланд қўюрмиз дини исломни.

Аълоҳазрат эса юлдуздин ўзга
Нарсани Қушчидек илмайдур кўзга.

Азиз вақтин сарфлаб зиж билан банддур,
Тузмиш жадвалидин ўзи хурсанддур.

Уламою шайхлар хоки туробдур,
Дарвишлар ҳазратдин ўта хунобдур.

Ниятлари бордур: кўтармак исён,
Шул важҳдин камина дилгир, бағри қон.»

Анжуманга қараб деди Хонзода:
«Ғалати гапларни қўйинг, шаҳзода,

Ҳазратнинг оллога эътиқоди зўр,
Улус осойишин ўйлаб иш тутур.

Тадбири одилдир, элга меҳрибон,
Шайху уламолар тинчдир бегумон.»

Зарда билан деди жеркиб шаҳзода:
«Ҳаммаси пуч хаёл, гап кўп подшода.»

Мансур мирзо бўлиб унга фикрдош,
Салмоқланиб, деди ердан олмай бош:

«Султон Улуғбекнинг илкига қарар
Самарқанддин тортиб Қипчоққа қадар.

Улуғ мамлакатга бўлса-да ҳоқон,
Нўноқлик қилмақда, афсуски, султон.

Фалакиёт бирла бўлиб овора
Диний илмларни унутмиш, зеро,

Ислом давлатининг офтобидур дин,
Ул сўнса, толеи бўлғуси забун.

Шаҳзода шул важҳдин чекмакда афсус,
Дин танҳо, лек кўкда беҳисоб юлдуз.»

Эл ичра обрўли Қоплонбек барлос
Қонида қайнади гўё эҳтирос:

«Содиқ аскар эдим улуғ ҳоқонга,
Меҳри қон сингари сингимиш жонга,

Ул чоғлар шамолдек ўтиб кетмишдур,
Хотирот китобин хаёл титмишдур.

Улуғбек мирзони жонидин ортик
Кўрарди Темурбек, кўнгли эди тўқ.

Дердилар: ул бузург саркарда бўлғай,
Илкида мамлакат толеи кулғай.

Нек орзу ушалмиш, алҳамдулиллоҳ,
Улуғбек бўлмишдир олим, одил шоҳ.

Олам тилсимини, фалак сирини
Билмакка сарф этур тафаккурини,

Думалоқ демишлар ер куррасини,
Юлдузлар ўрамиш ой теграсини.

Юзида бор эмиш қоп-қора доғлар,
Эътироф этмушлар: бул эмиш тоғлар.

Юлдузлар йўлин ҳам билиб олмишлар,
Кашфидин улуғлар ҳайрон қолмишлар.

Е оллоҳ, асрагин ўз паноҳингда,
Қорачиғдек туткил кўз-нигоҳингда.»

Барлос сукут сақлаб, ўйланди бир дам,
Аҳли мажлис ташвиш чеккандек мубҳам,

Ким тинглар, ким эса қилмайди парво,
Ким хурсанд, кимнингдир кўнглида иғво:

«Энди билсам, ўткир кўзли Темурбек
Султон истиқболин ёритмиш нурдек.

Беш-олти ёшида қилмиш каромат
Ва сочмиш бошидин дурри саодат.

Шоҳлар аро чўлпон юлдуз Улуғбек,
Илму урфонда ҳам тенгсиз Улуғбек!

Самарқанд сингари бўлсин, деб кўркам,
Мадраса қурдирмиш Бухорода ҳам.

«Кулли муслим ҳамда муслималарга
Илм талаби фарздур», дея илк дафъа

Анинг пештоқиға тамға қилмишдур,
Лек мутаассиблар ғавғо қилмишдур.

Бўлди деб динимиз ер билан яксон,
Султон Улуғбекка этмушлар бўҳтон.»

Отаси ёнида Хусайн-мирзо
Сухбат мавзуидан бўлиб норизо,

Алишербек янглиғ боқар эди лол,
Меҳрини тортганди доно барлос чол.

Барлосни танирди Алишербек ҳам,
Отаси қошида эди муҳтарам.

Уйларида меҳмон бўлмиш неча бор,
Рост сўзлар, адолат топсин, дер, қарор.

Мансур мирзо эса ўйга бўлиб ғарқ,
Сўзлади, кўзида чақин чақди барқ:

«Мирзога тўғри йўл кўрсатмак зарур,
Уламо ва шайхлар ифрот зид эрур.»

Интиқом тигларин олмай ғилофдин,
Асрамак лозимдур ани гуноҳдин.»

«Жаноб Мансур мирзо,— чўрт кесди барлос,—
Султон Улуғбекка зўр менда ихлос.

Ул зот замонамиз Афлотунидур,
Топинмиш меҳроби ислом динидур.»

Абдуллатиф қолиб аросатда лол,
Муғамбир бошидан учгандек хаёл,

Аммасига боқди сохта ва айёр
Ва узр сўради мисли гуноҳкор:

«Кечиргайсиз мени, улуғ султоним,
Айбим йўқ, гавҳардек тоза имоним.»

«Асло ташвиш чекманг,— деди Хонзода —
Ҳазратим мунтазир сизга, шаҳзода.»

Кечмиш гап-сўзлардан хавотир олиб,
Абдуллатиф деди, зимдан кўз солиб:

«Буюк мударрислар сабогин олиб,
Илмда камолот касб этиб, голиб,

Тез кунда етурмен ҳузурларига,
Парвона бўлурмен кўз нурларига.

Самимий дуою эҳтиромимни
Айтиб, шод этгайсиз бузургворимни.»

Хонзода руҳини эзган анжуман
Саҳнидан тарқалган сингари туман,

Сўлгин чехралари очилди бир оз,
Салобат-ла боқиб кампирларга хос,

Деди у: «Шаҳзодам, айтмай нетурмен,
Ҳазрати олийни хурсанд этурмен.»

«Хуллас, шаҳзодалар тахт деса агар
Ога-иниси не, отадан кечар.

Қўйинг, аралашманг, йўқ асло тобим,
Узингизни четда тутинг, жанобим.»

Маъсума сўзидан тортди-да маъюс,
Ғиёсиддин деди, чеккандек афсус:

«Ҳақ гапни айтмушсен, Абдуллатиф — қув,
Улуғ салтанатга ул солғай ғулув.

Султон Улуғбек ҳам сезиб феълини,
Қошига чорлайдур балки ўғлини.

Шаҳзодалар гоҳо очиқ, гоҳ пинҳон,
Бир-бирларига чоҳ қазур бегумон.

Тахт учун жон тикиб, оладилар жон,
Аларда на қилсин диёнат, имон.

Юртимиз жаннатдур, ҳар бир жанг, ахир,
Жаннатни дўзахга айлантирадир.»

Алишербек ҳайрон ота бағрида,
Ҳайратли кўзлари хаёл қаърида.

Чурқ этмай тинглайди суҳбатни, бироқ,
Қалбида қўзғалар момақалдироқ.

(Давоми бор)

Чори Еқубов

ШЕРДОН ДЕВ

Қисса

Ушанда олти-етти ёшларда эдим. «Уруш-уруш» ўйнай-ўйнай чарчаб келсам, онам отдан тушаётган экан.

Отам урушга кетгандан буён, онам ферма мудир бўлиб ишлайди. У узун бўйли, кулча юзли, ғайратли аёл. Эркак ишини қилиб от мингани учунми, этик кияди. Одамлар уни Биби ферма дейишади. Раис бобо ҳурматини жойига қўйиб, Бибинор бойбича деб чақиради.

Онам отга беда ташлаб қапамизга кираётганида, раис билан Шерқобил подачи таёғини судраб келиб қолди. Иккиси ҳам пиёда. Улар салом берди. Онам алик олди.

— Уйга кирингизлар, — деди онам.

Ўчоқ бошига кўрпача ташлади. Утириб, фотиҳа ўқидилар.

— Омин, урушга кетганлар билан эсон-омон юз кўришайлик.

— Худоё айтганингиз келсин, — маъқуллади уй бурчагида муштдеккина бўлиб ўтирган момом.

Келганлар у билан ҳам сўрашдилар.

Момом биқинидаги кўрпача ёпиғлиқ тоғора устини очди-да, хамирни шапатиллаб:

— Келин, хамир етилибди, — деди-да, менга қараб иш буюрди:

— Тур, болам, ўтин опке.

Ўтинхонадан писта ўтин олиб келдим.

Ўчоқда олов гуруллар эди.

У ёқдан-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтирган меҳмонлар юзи олов тафтидан қизарган. Момом ошган хамирни супрага ағдариб, зувала қилиб ясар, онам эса ясалган нонни товага солиб пиширар эди.

Қўра четидаги чойдиш биқир-биқир қайнайди.

Чой дамланиб, дастурхон ҳам ёзилди.

— Нонга қарангизлар!

Уйга йиғилганлар ўчоқда чирсиллаб ёнаётган оловга тикилиб, хомушгина нон чайнашар, онда-сонда чойдан ҳўплаб қўйишарди.

Охири раис бобо:

Подани нима қиламиз, Бибинор бойбича? — деди.

Онам ҳеч нарсага тушунмагандай анграйиб қолди: Сўнг бир раис бобога, бир Шерқобил подачига қаради. Унинг бу қарашида «Шерқобилбой-чи», деган фикр бор эди.

Онамнинг фикрини англаган раис изоҳ берди:

— Шерқобилбойга чақирик қоғоз келган. Эртага жўнаши керак.

Подачи шоша-пиша қўйнидаги қоғозни олди. Қўлини чўзиб, аввал раисга беришини ҳам, онамга беришини ҳам билолмай, бир раис бобога, бир онамга қаради. Раис бобо саводсиз бўлгани учун қоғозга қарамади ҳам. Буни тушунган онам қоғозни олиб, ҳижжалаб ўқиб чиқди.

— Тўғри, — деди маъюс оҳангда.

— Кексалар подага эргашолмайди. Салт-сувай аёллар ҳам йўқ,— деди раис.— Ҳозир кимга ташлаб келдингиз, Шерқобилбой?

— Шердон девга.

Раис бобонинг юзига табассум югурди-ю, яна ўйчан, тунд бўлиб қолди.

* * *

Шердон дев деганлари эртақлардаги девдай баҳайбат, узун бўйли, қоп-қора, серсоқол киши. Уйи йўқ, уйланмаган. Ҳар кимнинг эшигида қорин тўйдириб юради. Отаси машҳур чўпон бўлган. Инқилобгача бойларнинг, сўнг колхознинг қўйини боққан. Қўзининг овозидан қайси қўйнинг боласи эканлигини айтиб берган.

Кунлардан бир кун уйга Шердон дев келиб қолди.

— Ас-с-салом! — деди момомга кўзларини пирпиратиб қараб.

— Валеюк, Шердонбой, — деди момом, — соғ-саломат юрибсанми?

— Худога шукур-уй.

— Қаердан келаяпсан?

Жавоб ўрнига у:

— Қорним оч, — деди.

Момом ўрнидан туриб, ошхонадан яримта зоғора нон билан бир коса қатиқ олиб чиқди.

— Мана, Шердонбой.

У косадаги қатикни шошиб олди-ю, бир кўтаришда симириб қўйди. Зоғора нонни икки бўлиб, ярмини бир зумда ямлаб ютди. Қолганини эшик оғзида турган итига ташлади. Кейин қандай келган бўлса, шундай, хайр-хўш ҳам йўқ, сиртлонини эргаштирганча жўнаб кетди.

Момом Девнинг орқасидан кулимсираб қараб, ўзига-ўзи гапиргандай:

— Овсар-да, овсар, — деб қўйди.

Момомга суйкалиб сўрадим:

— Нега овсар дейсиз?

Момом ҳамон унинг орқасидан кўз узмасди.

— Қандай одамнинг фарзанди эди-я!

— Нимага бундай бўлиб қолган, момо?

— Йиқилиб.

— Қаердан?

— Қоядан. Амир Бухородан қочиб келган йили ҳаммаёқ талатўп бўлиб кетган эди. Ким дарёнинг нариги ёғига, ким тоққа қочди. Биз ҳам кўч-кўронимизни кўтариб, Сангардак тоғига қочганмиз. Ушанда кечки пайт Шердонни гиламга солиб кўтариб келиб қолишди. Рангида ранг йўқ, беҳуш ётарди. Ота-онаси билан қочиб келаётганида тийғониб, баланддан қулаган экан бечора.

* * *

Шердон девни ҳаммадан ҳам мен яхши кўраман. Болалар мен билан уришса, у менинг ёнимни олади. Девни кўриши билан ҳаммаси тумтарақай бўлиб қочиб кетади.

Қора совуқ. Куз кунларининг бирида онам районга иш билан кетган. Уйда ҳеч вақо йўқ. Момом билан дийдирашиб иссиғи сўнган сандалга оёқ-қўлимизни тикиб, нима қилишимизни билмай ўтирганимизда момом:

— Болам, тур, — деди мени туртиб.— Бу ўтиришдан наф йўқ. Машоқ тери кел.

— Қаердан?

— Ангарадан.

— Болалар тери кетишган.

— Қолгани бордир.

Совуқда юргим йўқ эди.

— Отанг йўқлигини билдирма. Уйимизда биттаю битта эркак сенсан. Рўзгоримни сен кўтаришинг керак.

Шу гапдан кейин ўрнимдан туриб кетдим, бурнимни тортиб қўйиб, белбоғимни боғладим. Мўккимни кийдим. Эшакка хуржунни ташлаб миндим.

Буғдой ўрилган далаларни болалар босиб кетибди. Момом айтгандай, чегадайгина жони билан кичкина-кичкина болалар машоқ териб юришибди. Эшакни боғлаб, мен ҳам теришга тушдим. Аммо машоқ йўқ. Чопа-чопа бир буғдой ғарамининг ўрнидан чиқиб қолдим. Сочилган буғдой бошоқлари бор... у ер-бу ерда. Зум ўтмай елкамга бир нима тарс этиб тушди. Бошимни кўтарсам, ўша вақтдаги бригадир ҳозирги Йўлдош тафтиш от ўйнатиб турибди. Оғзига келганини қайтармай сўкиб, қамчи ўйнатади.

— Ангарадан терсанг ўласанми, жувонмарг ўлгур! Ҳароми! Текинхўр! Халқ душмани!

Сўкиб туриб қамчи солди.

Хуржунни ташлаб чинқирганча қочдим. У от билан орқамдан қувди. Урга тирмаша бошлаганимда ердан улоқдай илиб олди. Мен оёғимни типирчилатиб йиғладим. Шу вақт Шердон дев пайдо бўлди. Сиртлон олдинда, у орқада, биз томонга югуриб келди. Ит ҳуриб, отга ташланди. Қўриқиб кетган от шаталоқ отиб қочди. Йўлдош бригадир отнинг жиловини зўрга тортиб қайтарди. Шердон дев таёғи билан елкасига солган эди Йўлдош мени ерга ташлаб юборди.

Шу воқеадан кейин Шердон девга ихлосим ошди. Доим бирга юрадиган бўлдим.

Янаги буғдой пишиғида уни қўриқчи қилиб қўйишди. Баланд тепаликка чайла қуриб олди. Бир кун ўртоқларим Эшқул, Назар чўлоқ, Норбой хумкалла билан қувлашиб юриб, унинг чайласига бориб қолдик. Дев тепаликдан бутун буғдойзорни кузатиб турар, қаерга чумчуқлар галаси қўнса ўша жойни мўлжаллаб палахмондан тош отар, чумчуқлар гурр учиб тирқираб кетарди.

Бизнинг ҳам палахмонимиз бор. Отамиз, лекин узоққа бормайди. У бизга кулиб қўяди. Кўзларини пирпиратиб, кулимсирайди. Гувраниб нималарнидир дейди. Кейин палахмонига тош солиб кўрсатади:

Боши узра айлантириб, отиб юборади. Палахмондан қарсиллаган овоз чиқади. Узоқдан гурра-гурр чумчуқ кўтарилади. Буғдойзор шамолда ҳар томон тебраниб шовиллайди. Биз бурнимизни тортиб томоша қиламиз.

— Тош те-те-териб келинглар! — дея буюради.

Биз болалар ҳар томонга тош тергани тарқаб кетамиз. Кўп ўтмай, бир этакдан тош териб келамиз. У бизга мамнун қараб, кўзини пирпиратганча илжайди. Уни шу ҳолатда кўриш учуноқ ҳар куни келамиз. Эшак миниб, хуржун билан келинглар, деб қолди бир куни. Айтганини қилдик, келганимиздан эшакдан туширмасдан, кетдик, деди. Эргашдик. Дарё ёқасига олиб борди.

Гирдоб бўлиб оқадиган жойда катта жарлик. Жар тагида қип-қизил сақич лой. Ана шу лойдан минглаб палахмон тоши ясади. Кўриб қувониб кетдик. Назар қайқи, Норбой хумкалла, мен, Эшқул қийшиқ хуржунларни тўлдириб, эшагимизга ортдик. Олдинма-кейин йўлга тушдик. Олдинда Эшқул қийшиқ. У доим қочганда ҳам, қувганда ҳам бир томонга қийшайиб юургани учун қийшиқ лақаби олган. Назарнинг бели тўғри ўсмай қайқайиб юради. У Назар қайқи бўлган. Норбой хумкалла.

Чайлага етиб келдик. Хуржундаги нарсалар жуда оғир бўлгани учун эшакларимизнинг қулоқларигача тер босиб кетди. Тепага чиққунча бурун катаклари кенгайиб, буғ отилиб чиқди. Ёз қуёши мисли олов. Қилт этган шабада йўқ. Қуёш нурида кенг буғдойзор олтиндай товланади. Буғдойзор ўртасидаги чайла қаққайиб кўринади. Иссиқдан чумчуқлар ҳам қаёққадир ғойиб бўлган.

Биз эшаклардан юкни тушуриб, эркин нафас олдик. Манглайимиздан қўйилаётган терни енгимиз билан сидириб ташладик. Эшакларимизни боғлаб чайладаги сояга ўтирдик. Девнинг ити ҳам ётибди. Шердон дев ўз ишидан мамнун қиёфада ўтирди. Қўйнидан бир юмалоқ сақич лей олиб, бир нарсалар ясашга тушди. Бу ҳуштак най эди. Найни ясаб, офтобга қуритишга қўйди. Чарчаган эканмизми, ё офтоб элитдими, учовимиз ҳам ухлаб қолибмиз. Бир вақт қарсиллаган овоздан уйғониб кетдим. Бу соққон овози эди. Бизнинг турганимизни кўриб, дев учта ҳуштакни улашиб берди.

— Мана, чалинглар.

— Чалишни билмайман, — дедим.

— Мана бундай, — деб оғзига қўйиб ҳуштак чала бошлади.

Биз унга қизиксиниб қараб тургандик, от дупури эшитилди. Ҳаммамиз қарадик. Узоқдан Йўлдош биргат от чоптириб келарди. Шердон кўрди-ю, қўйнидаги ҳуштакларни бизларга улашиб берди. Қўлига соққон билан тошни олди.

Йўлдош биргат биз турган тепаликка от чоптириб, чиқиб тўхтади. Биз болалар уни кузатиб турибмиз. Шердон дев эса ҳеч нарса бўлмагандек узоқдаги чумчуқ галасига қарсиллатиб тош отаверди. Бригадир Девни еб қўйгудек бўлиб тикилар, бир нарсалар деб сўкмоқчи бўларди-ю, аччиғи чиққанидан тили айланмасди. У бир оз қараб турдида: «Э, шу овсар билан тенг бўламанми» дегандай бизга қараб, қамчили қўлини маънисиз силкитди-ю, отини бурди. Нарироқ бориб, изига қараб бақирди:

— Шердон! Агар яна ҳуштак ясаб, чалиб, бугдойни чумчуққа талатадиган бўлсанг, ўнг қулоғинг билан ҳам, чап қулоғинг билан ҳам эшит, халқ душмани деб қаматаман.

Шерқобил подачига повестка келган куни биз, болалар ўз ўртоғимиздай яхши кўрган, Шердон дев тўғрисида бўлиб ўтган ҳангоманинг гувоҳи бўлдик. Раис ўйланиб туриб:

— Нима қилсак экан? Девга топшираберсакмикан подани? — деди.

Шерқобилнинг дўрдоқ лабларига табассум қалқиб, сап-сарик сўйлоқ тишлари кўриниб кетди.

— Тўғри айтдингиз, раис бова, чўпоннинг боласи. Неча йил пода боққан бўлсам доим бирга. Ердам бериб юради. Кет десам ҳам кетмайди. Подадаги ҳамма молни танийди.

— Сал овсар-да.

— Овсар бўлганиминан мол боқишни балодай билади. Улай агар, мендан яхши билади, боқади.

— Биламан, молни яхши боқади. Лекин ҳозир уруш, ўғрилар кўпайиб кетган. Овсарлигидан фойдаланиб, ўғирлаб кетишмасмикан.

Шерқобил ҳам ўйланиб қолди. У гапдан сўнг ботиниб бир нарса деёлмади.

Орага жимлик чўкди. Охири раис бобо бир қарорга келиб, ўрнидан турди. Ечиб қўйган белбоғини белига боғлади.

— Подани молхонага ҳайдаб келинглар. Бибинор, Йўлдош тафтиш билан сен ҳам бор!

Раис бобо, онам жўнади. Мен ҳам отилиб чиқдим. Онамнинг қаёққа, деганига қарамай жўнаб қолдим. Молхонанинг олдига кейинроқ келдим. Раис бобо колхоз тафтиши Йўлдош бобо, онам билан гаплашиб турган экан:

— Гапингиз тўғри, раис бова, — деди Йўлдош тафтиш вазмин оҳангда, — одамлар урушда. Лекин шунча молни бир овсарга топшириб қўйсак қандоқ бўларкин?

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман, — деди онам.

— Бўлмаса одам топинглар, — деди раис сал қизишиб. — Кимга топшираимиз? Шерқобил урушга кетиши керак.

Улар жим бўлиб қолишди.

— Қани, тезроқ айтинглар, кимни қўямиз, — деди раис уларни қистовга олиб, — балки хотинлардан қўярмиз?

— Йўғ-е, — дейишди иккови баробарига.

— Бўлмаса ким боқади?

— ...

— Мен сизларни маслаҳатга чақирдим, — деди раис бобо яна, — бирингиз ферма, бирингиз тафтиш. Колхоз моли учун сизлар ҳам жавоб берасизлар.

Уларнинг гапи тугамасдан, Шерқобил билан Шердон дев подани ҳайдаб келди. Молхонанинг оғзини очиб, подани киритмоқчи бўлишди. Лекин раис тўхтатди:

— Ҳо, Шердон!

Кун совуқ бўлгани учун жуни тўкилиб кетган телпагининг қулоғини тушириб олган, чопон кийиб, белини маҳкам боғлаган, ёнида пичоқ, чақмоқтош осилиб турган, Шердон дев лапанглаб кела бошлади. У саломини ҳам унутиб ҳамма билан қўл учида кўришган бўлди.

— Шердон! — деди раис баланд овозда. — Подани берсак боқасанми?

— М-майли, — деди гудраниб у.

Шердон гапирганида сўзларини аниқ гапиролмас, тез гапирганда яхши тушуниб бўлмасди.

— Қандай боқасан?

— Я-яхши.

— Йўқотиб ё ўлдириб қўйсанг қамаласан.

— А? Н-нимага қамаламан?

— Молни йўқотсанг.

— И-йўқотмайман!

Подани унга санаб топширишди.

Бухгалтер Қўзи чўлоқ акт тузди.

Актга қўл қўйиш керак эди. Йўлдош тафтиш, онам қўл қўйишди. «Топширдим» деб, Шерқобилбойнинг бармоғини бостиришди. Навбат Шердон девга келди.

— Қўл қўйинг, — деди сал қизишиб.

— Қўймайман.

— Нега?

— Қўймайман.

Бухгалтер ётиғи билан тушунтира бошлади.

— Ҳозир сиз колхознинг тўқсон уч сигирини қабул қилиб олдингиз, тўғрими?

— Тўғри.

— Тўғри бўлса, манови актга қўл қўйинг.

— Қ-қўймайман.

— Раис бобо.

— Ҳа, — деди раис.

— Шердонбой қўл қўймаяпти.

— Нега?

— Билмасам.

— Ҳа, Шердонбой?

— Қ-қўл қ-қўйишни билмайман, — деди ерга қараб.

— Қўл қўймасангиз бўлмайди-да, Шердонбой.

— Т-тепамда худо турибди.

— Хўш?

— Х-худо урсин. Т-тил тортмай ўлай агар...

— Тўғри, — тушунтирмақчи бўлди Йўлдош тафтиш. — Қабул қилганингиз учун актга қўл қўйишингиз керак.

Хуллас, унга қўл қўйдиришолмади. Унинг ўрнига онам қўл қўйди.

У худони ўртага солиб, қайта-қайта қасам ичиб, молни қабул қилиб олди. Раис бобо, Йўлдош тафтиш, онам, Шерқобилбойникига қараб кетишди.

Биз, болалар Шердон дев билан қолдик. У таёғини судраб, колхозга

қараб юрди. Молхона эшигидан қаради-ю, тумтайиб олди. Сабабини сўрасам индамади. Аксинча, менга эътибор ҳам бермай, шахт билан ечиниб, куракни қўлига олди-да, молхона тозалашга тушиб кетди.

* * *

Шу кундан бошлаб Шердон девнинг биз билан юришга вақти бўлмай қолди. Менга ҳам қарамай қўйди. Баъзан овулдан подани ҳайдаб чиқаётганда унга эргашамиз.

— Биз ҳам борайлик, — деймиз.

— И-й-ў-қ! — дейди киприкларини пирпиратиб. — Мен о-олисга кетаман.

— Жо-он бобо, — деймиз ялиниб, — борайлик.

— И-й-ўк, — дейди жаҳли чиқиб, — мен п-подани о-олисга, А-ангарага ҳайдаб к-кетаман. К-кун совук.

— Жо-он бобо... — дейман.

— Б-бўлмайд! — дейди жаҳли чиқиб.

Қўлини силтаб жўнаб кетди. Орқасидан узоқ қараб қолдик. Шунда бирдан катта одам бўлмаганимга ачиндим.

Бир кечада қор гупиллаб ёғиб чиқди. Эрта билан кўрпадан бошимни чиқариб қарасам, қор ҳали ҳам учқунляпти. Ташқарига чиқдим. Совуқ шамол юзга санчилиб, этни жунжиктиради.

Нонушта қилиб молхонага чопдим. Молхона ўртасидаги подалар бир-бирига қисилиб, совуқда жуни тикка бўлиб турибди. Шердон дев кўринмайди. Молхонага мўраладим. Дев шошилиб, оғилхонани кураяпти. У менга бир қаради-ю, кўрмагандай ишини давом эттирди.

— Салом, — дедим унга яқин бориб.

У бош қимирлатиб қўйди-да, яна ишида давом этди. Шердон дев чинданам девга ўхшарди. Мол гўнгини бир жойга тўплаб, дарчадан ташқарига отарди. Терлаганига ҳам, чарчаганига ҳам қарамай юзга яқин молнинг гўнгини тозалади. Сўнг охурларни. Нишхўрд чиқарган баъзи сигирларни ўзича гўлдираб сўқди. Ҳамма ишни бажариб бўлиб, чопонини кийди. Кейин мени янги кўргандай гўлдиради:

— И-илгари б-бирова, зарилга-ку з-зарил, қ-қудағай сенга не зарил деган экан, — деди кулимсираб, — н-нима қип турибсан. И-иссиққина уйда ўтирсанг б-бўлмайдими?!

Мен бурнимни тортиб қўйдим ва индамай туравердим. У кийимларини кийиб охурга чўққайиб ўтирди. Белбоғи билан юзларидаги терни артди. Соқолини силади, тозалаган бўлди. Эркин нафас олди. Ёнбошига қўйган курагини олиб, озроқ кузатиб турди. Ерга бир-икки урганди, илашиб турган гўнглар тушиб кетди.

— Т-тозалаб қўймасак бўлмайди, ошна, — деди менга қараб, — кечкурун балчиқ бўлиб қолади. Сигирлар ётолмайди.

Урнидан чаққон турди. Куракни молхонанинг шифтига қистириб, таёғини олди. Эшикни яхшилаб беркитиб, молни тўқайга ҳайдади. «Сиртлон, кетдик». Ит орқасидан эргашди.

* * *

Уша йили қор устига қор ёғиб эриши қийин бўлди. Совуқ кундан-кунга ўз забтига олди. Одамлар шошиб қолишди. Битта-яримтаси молини сотди ё сўйди ҳам.

Овулда фақат кексалар-у, хотин-халаж. Эрлари урушда. Шундай вақтларда момом эски қўшиғини димоғида хиргойи қилиб, урчуғини йигирарди.

Овулдагилар учун далада иш йўқ. Эртадан кечгача уйда ўтиришади. Ола қопни унутишганига анча бўлган. Фақат супранинг тағида озроқ уни қолган бўлса, ўшани баҳоргача эплаб етказиш дардида яшашади.

Колхоз омбори ҳам ҳувиллаб қолди. Эшигида отнинг калласи-

дай қулф. Омборчи Гулмат чўлоқ ёғоч оёғини гичирлатиб келади-да, қандай келган бўлса, шундай чиқиб кетади.

Бир куни Шердон девнинг олдига келдим. Мени кўргандан:

— Эшқул қани? — деди.

Билмайман, дегандек елкамни учирдим.

— Бориб айтиб кел.

— Нега?

— И-ишинг бўлмасин.

Эшқул қийшиқлар овулнинг четида туришади. Қариликданми, ғамданми, майдагина бўлиб букчайиб қолган момоси билан яшайди. Отаси уруш бошланган йилиёқ урушга кетган. Онаси, момом айтгандай, ола қопда ун қолмагач, аллаким билан кетиб қолганди.

Мен борганда усти бўйра билан ёпилиб, тевараги чий билан ўралган кичкинагина қақанинг ичи муздай совуқ эди. У момоси билан сандалда қимирламай ётарди. Аввал булар ўлиб қолган деб ўйлаб, кўрқиб кетдим. Бир оз тикилиб турсам, момоси сал қимирлагандай бўлди.

— Эшқул! — дедим.

— Ким? — Эшқулнинг ўрнига момоси зўрға овоз берди.

Момо сал қимирлаб, юзидан эски, исқирт кўрпани кўтарди. У дока рўмоли билан юзини кўзигача боғлаб олган, инқиллаб, жойидан турмоқчи бўлиб туролмади.

— Бибинорнинг ўғлимисан?

— Ҳа.

— Нимага келдинг?

— Эшқулга.

— Эшқулга? Эшқул туролмайди, болам.

— Нега?

— Оч.

У шундай деди-ю, ўпкасини тўлдириб, дард билан уҳ тортди. Эзилиб кетдим.

— Эшқулнинг онаси қаёққа кетган, момо?

— Очиқ мозорга.

— Энди келмайдими? — сўрадим болаларча соддалик билан.

— Момонгга айт, бир сиқимгина ун берсин, — деди момо саволимга эътибор ҳам бермай, — қарзга.

— Утин ҳам йўқми?

— Пиширгулик бўлса, куйдиргулик топилади, болам.

— Сандалда ўт йўқ-ку?

Момо яна уҳ тортди ва жимиб қолди. Назаримда у ҳушидан кетгандай бўлди. Қўрқиб кетиб, молхонага эмас, уйга, момоннинг олдига чопдим. Воқеани шошиб-пишиб айтиб бердим. Момом ҳам шошиб қолди. Супрани қоқиб, бир пиёла ун топди.

— Ма, болам, олиб бор. Бечора, — деб қўйди ўзича, — тезда олиб бор.

Унни рўмолчага тугдим-у, Эшқулларникига чопдим. Молхонанинг олдида Шердон девни учратдим. Унга айтиб бердим.

— Мана, момом берди, — дедим.

— Тез олиб бор, — деди-ю, индамай бурилиб кетди. Жўнаш олдидан уйимиз томон қарасам, момом ҳам шу томон келаяпти, қўлида кади. Эшқулларникига югуриб борганимда, мен кетганда қандай ётган бўлса Эшқул ҳам, момоси ҳам ўшандай ётарди.

— Момо, — дедим шошиб. Овоз чиқмади. Юзидан кўрпасини олиб чақирдим, жавоб бўлмади. Нима қилишимни билмай, серрайиб тургандим, ўзимнинг момом келиб қолди.

— Нарӣ тур, — деди у мени сал итариб, — ўлиб қолганга ўхшайди.

Қўрқиб кетдим. Кўзларим олайиб, Беғам момога тикилдим. Мурдадай оқариб, беҳуш ётарди. Момом кўкрагига қулоғини тутиб кўрди-ю:

— Хайрият-е, тирик, — деди, — сув олиб ке.

Тол чўмичда сув олиб узатдим. Беғам кампирнинг оғзига озроқ сув томизганда тамшангандай бўлди. Сўнг кўрсаткич бармоғини кадиға ботириб, буламиқ юқини оғзига тикди. У сал тамшаниб, момомнинг қўлини сўра бошлади. Беш-олти марта бармоқ сўргач, «энди ўлмайди» деб ўзича минғираб, Эшқул томон ўтди. Эшқулга ҳам сув ичирди. Буламиқ юқи бармоғини ялатди.

Худди шу вақт елкасида бир орқа жингил ўтин кўтариб Шердон дев келиб қолди. Утинни туширди-ю, оёғи билан тепиб, тиззаси билан синдириб, майдалай бошлади.

— Учоққа ўт ёқ.

— Ҳ-ҳозир.

Момом чаққонлик билан кўрпани олди. Беғам кампирни Шердон кўтариб ўтқазмоқчи эди, қўймади:

— Қўлингни торт, номаҳрамсан.

Ўзи қийналиб бўлса ҳам ўтирғизди. Мен ёрдамлашдим.

Шердон дев сандални четга олиб қўйди. Кулини титиб, йилтираган чўғ тополмади. Чопиб чиқиб кетди-да, бир оздан кейин қўшненикидан чала олиб келди. Учоқнинг кулини бир томонга суриб, чалани ташлади. Устига майдаланган жингилни қалади. Энкайиб чалани пуфлай бошлади.

У бор кучи билан пуфлади. Ҳўл жингил ёнмади, аччиқ тутун туйнукка тикилиб қолгандай эди. Пуфлай-пуфлай охири ёндирди. Жингил чирс-чирс этиб ёна бошлади. Капа ичига иссиқлик югурди. Момом ҳамон улар билан овора, уларнинг ҳам юзига олов тафти урилиб, қимирлай бошлади.

Момом қозон осиб, ундан пичасини буламиқ қилди.

— М-мен п-одамга к-кетдим, — деди Шердон дев ўрнидан туриб.

— Бора қол, — деди момом буламиқ қўзғаб, — молга қара. Йўлдош тафтиш, сени мол бошида йўқ, деб ғавғо кўтармасин.

— С-сиртлоним б-бор-ку, — деди Дев.

— У ит, — деди момо, — сенинг йўриғинг бошқа.

Шердон дев билан мен ҳам жўнадим. Молхонага келсак, эшикнинг олдида Сиртлон ётибди. Итини кўриб, Девнинг чехраси ёришди.

У охурларни тозалаб, емиш солди. Мен ҳам унга ёрдамлашиб турдим.

— Бугун Эшқулни нимага сўрадингиз?

— К-кеча б-борсам, ў-ўтинлари қ-қолмабди. Эш-эшагини м-миниб к-келса ж-жингил к-кесиб б-бермоқчи э-эдим.

— Келолмади.

— Хабаринг йўқми?

— Нимадан?

У ишидан тўхтаб, ажаблангандай менга бир оз қараб турди-да, сўзланди:

— Эшқулнинг отаси....

— Отасига нима қипти? — сўрадим ҳеч нарсага тушунмай.

— Тунов куни подани ҳайдаб ўтаётсам, овул Советининг раиси, қари-қартағлар уларникида. Бордим. Эшқул момосини қучоқлаб, момоси Эшқулни қучоқлаб йиғлаяпти. Эшқул отам дейди, момоси, жон болам, дейди.

— Қора хат кепtimi?

У кўзларини пирпиратди-да, ишга тушиб кетди.

Тафтсиз ва нурсиз январь қуёши Боботоққа қараб оға бошлаганди. Улкан тоғнинг буюк чўққилари бу оламда бўлаётган алғов-далғовларга бефарқ, хиссиз боқиб, безрайиб тургандай.

— М-момо бечора: «Вой болам, қаерларда қолиб кетдинг, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди», деб уввос солди, — деди курак сопиға суяниб туриб Дев. — Эшқул ҳам йиғлади.

Раҳимим келиб кетди. Мен ҳам йиғладим.

— Юр! — деди у курагини бир четга қўйиб.

— Қаёққа?

— В-бориб хабар олайлик.

— Кимдан?

— Эшқулдан. Сиртлон! — деди у итига қараб. — Мен кетдим, сен қў-қўри!

Сиртлон думини ликиллаатиб қўйди-да, дарвоза олдига бориб ётиб олди. Шердон дев кўнгли тинчиб йўлга тушди. Мен унга эргашдим.

Изғирин юзларимни тирнар эди. Дир-дир титрайман. Уйга бурила қолсаммикан, деб ҳам ўйладим. Момом Эшқулларникида, онам тоққа, йилқичилар олдига эрталаб чиқиб кетган. Иккиланиб турганимни кўрган Шердон дев:

— Ҳа, қаёққа? — деб қолди орқасига қараб.

— Уйга кетсаммикин...

— Ошна деган ҳам шундай бўладими?! Юр, — деб қистади Дев. Эргашдим. Молхонанинг муюлишида тўхтадик. Раис бобо билан онам отда тоғдан келаётган экан.

— Ассалому алайкум, — деди раис бобо отининг жоловини тортиб.

— Валекум, — деб қўйди Шердон дев.

— Нега хафа кўринасизлар, тинчликми? — сўради раис бобо.

Онам отидан сакраб тушиб, мени бағрига олди.

— Совуқдан кўкариб кетибсан-ку, болам. Сандалга кириб ўтирсанг бўлмасмиди? Момонг қаерда?

— Эшқулларникида.

— Нима бор у ерда?!

— Қарашяпти.

— Мазаси қочибдими?

Мен бугунги бўлган воқеани айтиб бердим.

— Раис бобо!!!

Бу овоздан мен ҳам, энам ҳам ҳушёр тортиб, овоз келган томонга қарадик.

— Ҳа, Шердонбой.

— Ҳақимни беринг?

— Қандай ҳақ?

— Колхознинг подасини боққан ҳақимни.

— Энди, Шердонбой, — раис бир оз ўнғайсизланиб гап бошлади, — аҳволни ўзингиз кўриб турибсиз.

— Раис бобо, ҳақимни беринг, деяпман!

Гапга қулоқ солмай талаб қила бошлади Дев.

— Ҳақингизни беришим керак, бу тўғри. Колхознинг подасини боқяпсиз, яхши. Лекин колхоз омборида уруғлик буғдойдан бошқа ҳеч вақо йўқ. Ўзингиз бир кун бизникидан, бошқа кун Бибинор бойбичаникидан овқатланиб турунг. Қиш чиқсин. Ҳақингиз колхозда қолиб кетмас. Тўлаймиз.

— Қ-қор-қорнимни ўйлаётганим йўқ.

— Кимни ўйлаяпсиз бўлмаса? — таажжубланди раис.

— Беғам мо-м-мони!

Раис бобо ҳам, онам ҳам ўйланиб қолди. Сўнг онам мендан эшитган гапларни айтиб берди. Раис бобо ўйланиб:

— Йўқчилик қурсин, йўқчилик, — деди бошини осилтирганча.

— Ҳақимни бермасангиз, подангизни санаб олинг, — деди Шердон дев шанғиллаб.

Раис унга гап уқтириб бўлмаслигини англади ё Беғам момонинг аҳволига ачиндими, «ҳозир», деди-ю, отини елдириб, уйга қараб кетди. Кўп ўтмай тугун билан қайтиб келди.

— Юринглар! — деди.

Беғам момоникига кириб борганимизда момом, Беғам момо ва Эшқул сандал атрофида суҳбатлашиб ўтирган экан. Беғам момо шошиб қолди. Ўрнидан турмоқчи эди, момом қўймади.

— Утиринг. Узилиб қоласиз.

Ҳаммамиз сандал атрофига жойлашдик, келганлар ҳол-аҳвол сўрашди. Раис бобо момодан хабар ололмагани учун узр сўради.

Тугунни сандал устига қўйди.

— Момо, озроқ мош. Шердонбой ўз ҳақини колхоздан яқинда олади. Уни ҳам сизга берамиз. Шундайми, Шердонбой? — деди раис бобо Девга.

У пишиллаб бош ирғади.

Момо йиглаб юборди. Кенг ва узун енги билан кўз ёшини артди.

— Мени излаб келган оёқларингиздан айланай, дунё тургунча яшанглар! — деб дуо қилди. — Мени иззат қилган бўлсаларингиз, худо сизларни иззат қилсин. Эшқулим бир кун одам бўлар, бу яхшиликларингизни қайтарар. Биздан қайтмаса, худодан қайтсин.

Улар анча суҳбатлашиб ўтиришди. Момонинг кўнглини кўтаришди. Раис:

— Биз қайтайлик, — дейиши билан ҳамма ўрнидан турди.

Биз уйдан чиққанимизда қоронғи тушган, совуқ кучайиб, забтига ола бошлаган эди.

* * *

Январнинг охирлари эди. Қор учқунлаб турарди. Кечқурун уйга кирганимда:

— Утин олиб ке, — деди момом.

Онам тайёрлаб қўйган писта ўтиндан бир қучоқ олиб, ўчоқ бошига ташладим.

Момом ўчоққа қозон осди. Қозон тагига ўтни қалаб, оловни пуфлаб ёндириб юборди. Буламиқ пиширди. Худди шу вақт онам келиб қолди. Отини боғлаб, тўрвасига сомонхонадан сомон солиб, отнинг бошига илди.

У билан бирга ичкарига совуқ шамол ёпирилиб киргандай бўлди. Момом билан саломлашиб, онам ўчоқ бошига чўнқайди. Қизариб кетган қўлларини оловга тутиб, исинди. Кейин фақат ўзи ўтирадиган ўчоқ бошидаги кўрпачага чўкиб, этигини ечди.

Отам урушга кетгунча, рўзгор ишларини онамнинг ўзи қиларди. У колхоз фермасига мундир бўлди-ю, уй ишларига қўли тегмай қолди. Айниқса, кейинги вақтда эрта билан бир пиёла иссиқ чой ичади-ю, этиги, пўстинини кийиб, отланиб кетганича, кечаси қайтади. Колхоз подаси қишлоқ четида, дала, қўрада боқилгани билан қўй, йилқиси, туялари дашту тоғларда ёйиларди. Сурув, уюрларга ем-хашак, чўпонларга озиқ-овқат етказиш ғамини ейиши керак. Мана, бугун ҳам онам кеч келди-ю, этигини ечиб, пўстинини елкасига ташлаб, хаёл суриб ўтирди.

— Эна? Беғам момо қандай?

— Бечоранинг келинидан на хат бор, на хабар бор. Уғли-ку урушда ўлди.

— Беғам момо билан неварасига қийин бўлди-да.

— Шердон ҳақини бериб турибди. Кеча ҳам колхоздан мош олиб берибди.

— Ўзи нима еяётган экан?

— Ким кўринганникига боради. Кўпроқ раисникига.

— Овсар бўлса ҳам яхши чиқди бу Дев. Урушга кетаман деб воёнқоматга боргани эсингиздами?

— Ушанда комиссия текшириб кўриб, сендақалар овга ҳам ярамайди. Урушга йўл бўлсин, деганмиш.

— Ҳа, қишлоққа қайтганида палончини олди, мени олмади, деб йиглаб юрган эди. Мана, колхозга ҳам, бева-бечорага ҳам нафи тегапти.

— Ишқилиб омон бўлсин.

— Буламингиз кўпроқми? — сўраб қолди онам момомдан.

— Нимайди?

— Шердон девни айтиб келсак. Ҳали келаверсам совуқда қалтираб, молхонани кураб ётибди. Иссиғида ичса яхши бўларди.

— Майлинг, айтса айтиб келсин.

Онам менга қаради. Оғзидан чиқмасидан сакраб турдим. Аёз тарашадай қотириб ташлаган йўлдан ғизиллаб борарканман, Девни ўйладим. У гоҳо охурда, гоҳо ғарам ичига кириб ётади. Сигирларни ташлаб кетмайди. Бўридай келадиған ити Сиртлон кетидан эргашиб юради. Ити хурдими, сапчиб туради, молхонага чопади. Сигирларни кўздан кечириб, кўнгли тинчигач, яна ғарам орасига кириб кетади.

Молхонага етиб келсам, пастдан похол орқалаб келаётган экан. Кўтаргани бир ғарамча келади. Пастдан юқорига чиқишга қийналади. Шунча ҳаракат қилмасин, босган қадами орқага қараб кетади. Бир томони қорни оч. Тепадан қараб, раҳмим келиб кетди. Нима қилишимни, қандай ёрдам беришимни билмадим.

Кечки совуқ забтига ола бошлади. Шундай совуқда ҳам унинг бошидан буғ кўтариларди. Тинмай юқорига интилар, лекин олға силжимасди. Бир қадам олдга қадам ташласа, икки қадам орқага силжиб кетарди.

— Шердон бобо, озроқ кўтаринг!

У овозимни эшитиб, тўхтаб қолди, орқасидаги похолни бир силкиб елкасига олди. Сўнг юқорига, мен турган томонга қаради. Бир оз тикилиб турди-ю, қадам ташлади. Қадами ерга қадалиб қолгандай силжимади. Яна бир ғайрат билан иккинчи қадамни босди. Шунда тойиб кетиб юзтубан тушди. Инграганини эшитиб юрагим музлаб кетди.

— Шердон бобо! — қичқириб юбордим.

Чопиб бориб устидан похолни олиб ташламоқчи бўлиб шунча уринаман, қани кучим етса. Похол бўлса-да, зилдай.

— Шердон бобо, арқонни қўйиб юборинг.

Арқонни икки елкаси оша боғлаб олган экан, чиқаролмади. Ғулдираб сўкинди. Шу пайт тепаликда онам пайдо бўлиб қолди.

Кечикиб кетганимга хавфсираб кетимдан келибди. Онам иккимиз жон-жаҳдимиз билан похолни ағдарилшга ҳаракат қилдик. Қани ағдара олсак.

— Пичоқни ол! — деб қолди онам.

Похол тагида ётган Шердон девнинг белбоғига бойланган қинга кўзим тушди. Чўккалаб қиндан пичоқни суғурдим-у, узатдим. Онам арқонни кесиб юборди. Шундан кейингина бир туяга юк бўладиган похол ағанаб, Шердон дев унинг тагидан эмаклаб чиқиб келди. Уни суяб, етаклаб уйга олиб келдик. Момом сандал четига пўстак ташлаб ётқизди. Сал ўзига келгач, иссиққина аталадан бир пиёла ичирди. Сандалда ётиб, бунинг устига ичига иссиқ атала киргач, Шердон дев туриб ўтирди. Яна бир-икки пиёла атала ичиб, жонланиб қолди. Бирдан хуши ўзига келгандай:

— М-мен бо-о-рай. М-моллар оч... — деди.

— Утира турунг, яна озроқ атала ичинг! Молларингизга Сиртлон қараб турибди. Ҳозир кўрдим.

Онам унга яна бир товоқ атала қуйиб берди. Кўз очиб юмгунча симириб бўшатди-да, жавоб ҳам сўрамай, жўнаб қолди. Ҳеч ким уни тўхтатмади.

— Шердонбой, уялманг, кечқурунлари келиб, овқатланиб кетаверинг, — деб қичқирди онам унинг кетидан.

* * *

Қиш чилласи. Бир ҳафта олдин ёққан қор қотиб қолган. Қуёш музлаб қолгандай тафтсиз. Совуқ изғирин эсади. Кун ботишидан сал эртароқ ҳаммамиз уйда эдик. Шердон дев шошиб келиб қолди.

— Фурма, от-т-тингизни бериб турунг?

— Нега?

— Бир ғунажин йўқ.

— Излайсизми? Шу совуқда-я!

- Ҳа.
- Тур, — деди онам менга, — отни олиб ке.
- Отилиб, оғилхонадан отни миниб чиқдим.
- Туш, — деди.

Бош чайқадим.

- Менам қидиришай.
- Совуқда муж-ж-лаб қоласан.
- Музламайман. Бора қолай.

У отга минди. Мен орқасига мингашдим. Молхонани яна бир кўздан кечириб, қирга чоптириб кетдик. У индамайди. Бугун мол ёйилган дараларни айландик. Кун ботди. Осмонда ой кўринди. Ҳамон айланамиз. Ойдинда қорли тоғлар, дашт-дала ялтираб кўринади. Оёқларим музлаб, қотиб қолгандек туюлади. Қўлимни қўйнимга тикаман.

— Қайтайлик, — деб ялиндим. Дев: «Ҳожий, ҳожий» дейди-ю, қайтиш нияти йўқ. Узоқларда нима қорайиб кўринса, ўша томон от бошини буради. Чопиб бориб, харсангтош эканини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади. Совуқдан қалтирай бошлаганимни билади. У отдан сакраб тушди. Менга қараб:

- Туш, — деди.

Тушдим. Оёқларим музлаб қолган, ўзимга бўйсунмайди. Юролмай ўтириб қолдим. Шердон дев қўлимдан ушлаб юргизмоқчи бўлади. Аввал секин-секин, сўнгра тезроқ юра бошладик.

- Энди чопамиз.

У бир қўлида отнинг жилови, бошқа қўлидан мени ушлаб олган. Чопа бошлаймиз. Қора кўринган томонга чопамиз. Атроф оппоқ дала.

Оёқларимга жон кирди. Ҳатто терлаб ҳам кетдим.

- Уйга қайтайлик.

— Ғунажин-чи? Топмасак бу с-со-совуққа ўлади!

Шу вақт бирдан даҳшатли овоздан юрагим орқамга тортиб, жойимда қотиб қолдим. Дев ҳам тўхтаб қолди. От қулоқларини диққайтириб пишқирай эди.

Овоз тобора, минут сайин биз томон яқинлашиб келарди.

— Б-б-б-бўрилар! — Унинг овози қалтираб чиқди. Менга, ёш болага бекор айтиб қўйганини сездими, зўрма-зўраки гапирди.

— Қўрқма. Яқинлашса сўйиб ташлайман.

У мени чаққон кўтариб отга миндирди-да, ўзи ҳам сакраб миниб отга қамчи босди. Аммо от чарчаб қолган шекилли, шахт билан чошиб кетолмади. Жонивор қўрқувданми ёки совуқдан қалт-қалт қилиб зўрға қадам ташларди.

Бўриларнинг улуши эса тобора яқинлашиб келарди. Орамизда жарлик. Жар ёқалаб от суриб борардик. Ойдинда, жарнинг нариги ёғида тўртта кулранг бўри ириллашиб бир-бирини қувиб, ўйнаб келишарди. Мен Девнинг белидан маҳкам ушлаб олганман. Овозим чиқмасди. Овоз чиқаролмайман. Қотиб қолганман. Дев эса отни қамчилайди. Нималарнидир пичир-пичир такрорлайди. От бир оз қизиди шекилли, чопа бошлади. Бўрилар ҳамон қувиб келарди. Орада жарлик. Жар жонимизга оро киради. Бўрилар сакраб ўтолмайди. Икки кўзи қўрқинчли, ялтираб кўринади. Бир жойга келганда от мункиб кетди. Икковимиз ҳам отилиб қорга умбалоқ ошиб тушдик.

Дев отилиб турди. Отнинг жиловини қўйиб юбормай, менга чопди. Жарнинг нариги ёғидаги бўрилар чўнқайиб бизга қараб туришарди. Сўнг чаққон туришди-ю, жардан сакраб ўтишга шайланиб, у ёқ-бу ёққа чопа бошлашди.

Шердон дев мени яна отга миндириб қўйди. Юганни менга бериб:

— М-маҳкам ушла! Қўрқма!! Эгарга ёпишиб ол! — деди ши- вирлаб. Узи эса отнинг орқасидан савалай бошлади. Сезиб турибман, жарнинг тугашига ҳам оз қолди. Ана унда... Қоча бошладик. Бўрилар олдинга ўтиб кетди. От чопади. Дев таёғи билан савалайди. Бир вақт от таққа тўхтади. Қаршимизда кўзлари ёниб, тўртта бўри турарди.

Шердон дев шартта олдинга ўтаётиб бақирди.

У бошидан салласини олди. Ёнбошидаги чакмоқ тошни уриб, учкун чиқарди. Салла тутаб турди-да, ўт олди. Бир қўлида пичок, бир қўлида олов. От юганини билагидан ўтказиб олган — бўрилар устига бостириб бора бошлади. Бўрилар чекинди, ўн метрча қочиб бориб, чўнкайиб олишди. Яна яқинлашдик. Икки бўри лип этиб орқамизга ўтди.

Дев югани менга отди-ю, отни айлана бошлади. Қўлида олов, пичок. Дев олдинга ўтганида от кишнаб юборди. Сўнг қарсиллаган овоз эшитилди. От бир бўрини тепиб юборганди. Шердон дев терлаб кетган. Олов ҳам сўна бошлаганида бирдан талатўп бўлиб кетди. Қулогимга итларнинг вовиллагани, милтиқ овози, одамларнинг қийқириғи эшитилгандай бўлди. У ёғини билмайман. Кўзимни очсам ётибман. Чироқ ёниқ. Бошимда момом, онам йиғлаб ўтирибди. Раис бобо ҳам, Шердон дев ҳам бизниқанда экан. Улар жимгина ерга қараб ўтиришибди. Кўзларим юмилиб кетаверди.

Бўлган воқеани эртасига момом гапириб берди.

Раис бобо ишдан келиб, молига хашак ташламоқчи бўлиб, оғилхонага кирса, қолхознинг бир ғунажини турганмиш. Уни ҳайдаб чиқса, қолхоз сигирлари ҳали ҳам оғилхонага кирмаган, далада экан. Ҳ ғунажинни подага қўшибди-да, Шердонбой қаёқда қолди экан деб, қидирибди. Бизниқига келганда, онам йўқолган ғунажинни қидириб кетганини айтибди.

— Қани тур, — дебди раис онамга. — оти бор чолларни чақир. Итларини ҳам эргаштирсин. Ҳозир чилла. Бўрининг қутурган вақти. Уларни излашимиз керак.

— Шукр-эй, сени бўри еб кетса отангга нима жавоб қилардим, — деб қўяди момом.

* * *

Қиш чўзилиб, онам билан Шердон дев шошиб қолди.

Сигирлар кундан-кун ориқлаб, қоқ суяк бўла борди. Раиснинг бошқа ташвишлари ҳам кўп эди. Бир кун Шердон дев келиб қолди. Совуқдан титраб, қўлларини оловга тутди.

— Фурма оп-па, э-энди нима қиламиз? — деди.

Онам индамади. Унинг дарди шундай ҳам маълум. Хашак тугаган.

— Т-тар-ғил... этиб, турулма қолди, — деди-да, Дев қўли билан сигирнинг этиб қолганини кўрсатди.

— Нима? — ялт этиб қаради онам.

— Т-тар-ғил...

Онам энди тушунди. Ўзимизнинг хашакдан берди. Шердон дев орқалаб кетди. Онам раиснинг уйига йўл олди. Раис бобо шу куниёқ аҳолини шошилишч тўплаб, аҳволни тушунтирди. Ўз молларининг оғзидан орттириб, маккажўхоримида, хашак орқалаб, эшакка ортиб, молхонага ташиб кела бошлашди.

Онам кечаси молхонадан қайтиб дастурхонга ўтирганида момом унга далда бергандай:

— Қиш ҳам охираб қолди. Ажуз момодан ўтсак, у ёғи ҳут. Халқимиз «яхши келса ҳут, кади-кади сут, ёмон келса ҳут, сойлар тўла пут», деб бекорга айтмаган. Яхши келсин-да, ҳут, — деб қўйди.

Онам эътироз билдирди.

— Ажуз момо ҳам хавфли. Бекорга «тўқсон, бир кунимча йўқсан», — деб айтмаган.

Эртасига одамлар эрталабдан дарё ёқасидаги тўқайга тушиб боришди. Тўқайнинг қорини қоқиб туширишди. Қиёқ, жингил ва бошқа ўтлар очилиб қолди. Шердон дев узун кун тўқайда мол боқа бошлади. Лекин, бари бир, фожиа юз берди. Уша куни ҳавонинг авзон бузуқ эди. Совуқ, изғирин кучайиб юзларни тилкалади. Ҳисобдонларнинг ҳисоблашича, ажуз момо кирганди.

Шердон девдан хабар олгани молхонага бориб қолдим. Қовурғалари кўриниб қолган моллар эринибгина кавш қайтарарди. Молхонадан бировнинг қаттиқ-қаттиқ овози эшитилди. Эшикдан аста мўраладим. Йўлдош тафтиш овози борича бақириб, Шердон девни сўкарди.

— Мен ўшанда раисга айтдим-а, ҳу, раис, колхоз молини бу овсарга ишониб топшириб бўлмайди, деб. Мана оқибати!

Бурчакда таргил ўлиб ётар, Шердон дев бўлса, унинг тепасида манглайига қўлини қўйганча йиғлаб ўтирарди. Онам серрайиб қотиб қолган. Йўлдош тафтиш кеккайиб у ёқдан-бу ёққа юради.

— Буни суд қилиш, қаматиш керак! Бўлмаса қолган сигирларни ҳам қириб юборади. Ақли бўлса экан. Тентак! Ферма бўб сиз ҳам...

Йўлдош тафтиш сўкиб-сўкиб чарчади. Онамга қараб тантанали оҳангда буйруқ берди:

— Бор, бухгалтерни чақириб кел! Акт тузсин, — деди қатъий оҳангда.

Онам:

— Шердонбой, терисини шилиб олинг, — деб чиқиб кетди.

Йўлдош тафтишнинг онамга қилган қўполлиги аччиғимни чиқарди. У ўрта бўйли, калта қилиб кузалган соқолининг ярим-ёртиси оқарган, устига пўстин кийиб, бошига саллани бостириб ўраб олган. Икки қўлини орқасига қилиб, у ёқдан-бу ёққа кеккайиб юришлари-чи!

Кузда машоқ учун мени ургани, улоқдай ердан олиб чопгани эсимга тушди. Дев уни урган эди. Энди ўшанинг ўчини олмоқчи, билиб турибман. Шердон девнинг ҳолига ачиниш кетдим. Эҳ, қани энди ҳозир катта ва кучли одам бўлиб қолсам. Йўлдош тафтишни бир уриб, ҳайдаб юборардим. Наҳотки, тушунмасанг, дердим. Таргилнинг ўлимига подачи эмас, совуқ, очлик, хашак тугагани сабаб. У нима қилсин, наҳотки кап-катта одам бўлиб шуни тушунмасанг. Ҳа, айтардим, шартта-шартта.

Шу хаёллар билан турганимда Дев мени чақирди.

— Б-бери ке, бутини ушлаб тур.

Енги билан бурнини артди. Чопиб бориб, унинг буюрганини қилдим.

Раис районга кетган. Бу гаплардан хабари йўқ. Бир оздан сўнг қўлида акт билан бухгалтер келиб қолди. У паст бўйли, ялпоқ башара, сочи ва соқолини қиртишлаб олиб юрадиган, чап қўли йўқ киши. Урушдан бултур қайтган эди. Кексалар уни Қўзи чўлоқ дейишади. У кира солиб, Шердон девнинг яраланган қалбига туз сеппиб, сайрай кетди:

— Ҳай, Шердонбой, ҳа-а, шундай говмиш сигирни ўлдириб қўйибсиз-а! Бу ташвишлар сизга керакмиди! Ҳуштагингизни чалиб, болаларни хурсанд қил юраберсангиз бўларди. Энди қамалиб кетасиз. Бу кунингиз ҳам кўплик қилди сизга. Говмиш ҳақини тўлашга ҳаром тукингиздан бошқа нарсангиз йўқ. Чатоқ, чатоқ...

Шердон дев, бу гапларни кимга гапиряпсан ҳам демади. Қарамади ҳам. Ишида давом этаверди. Қўзи чўлоқ бир оз қараб турди-ю, қўлидаги қоғозни чўзди.

— Шердонбой, мановига қўл қўйиб юборинг.

Дев бош чайқади.

— Нега?

— ...

— Мен сиздан сўраяпман, нега қўл қўймайсиз? — деди ўдағайлаб.

— Раис б-бобо кесин.

— Раис кесинмиш! Раис келса таргил қайта тириладимми? Каллани гаранг қилманг-да, қўл қўйинг, ишим кўп.

— Қ-қўй-май-ман! — деди Шердон дев тик боқиб. Бу пайт важоҳати жуда кўрқинчли эди. Қўзи чўлоқ довираб қолди.

— Қўл қўймасангиз қўйманг, лекин бўйнингизга бир инак пулини ураман. Кейин ўзингиз тўлайсиз, — деб чиқиб кетди.

У кетганидан кейин Шердон дев охурга ўтирди. Енги билан

манглайдаги терни артиб ташлади. Тарғил терисига қараб хўрсиниб қўйди. Гўштининг яхшироқ ерини кесиб олиб Сиртлонга ташлади, қолганини бўлак-бўлак қилиб шифтга илиб қўйди. «Сиртлонга бир ойча овқат», деб гулдиреди.

Терини колхоз омборига топшириб, подани тўқайга ҳайдади.

Уйга келиб момомга кўрганларимни айтдим. Момом индамай эшитиб турди.

— Йўлдош тафтишга гап топилибди-да, — деб қўйди. — Энди худо берди унга.

Бу гапнинг маъносини кейинча англадим.

Колхоз тузилаётганда Йўлдош тафтиш ҳам раисликка даъвогар экан. Лекин қишлоқдагилар уни эмас, раис бобони сайлашибди. Шундан бери у раисга кўнглида кек сақлар экан. Бир раис бўлишим бор, деб қўяркан. Унинг ўч олиши Девдан эмас, раисга қаратилган. Раис бобонинг ҳар бир қадамини ҳисобга олиб, юқори идорадаги ҳамтовоқ ошнасига етказиб турар экан.

Кун ботиш олдида раис онамни излаб келди. Воқеани эшитиб, жуда хафа бўлиб кетди. Узоқ ўйланиб қолди. Чойдан босиб-босиб ичди. Қоронғи туша бошлаганда Йўлдош тафтиш кириб келди.

— Ассалому алайкум, раис бобо, — деди Йўлдош тафтиш кинояли овозда, — соғ-саломат районга бориб келдингизми? Нима янгиликлар бор?

— Шукр, яхши, — деди хомуш.

Ҳамма ўтириб, фотиҳа ўқилгач, Йўлдош тафтиш гап бошлади.

— Гуноҳ иш қилиб қўйдик, раис бова.

— Нима гуноҳ?

У молхонада юз берган фалокатни айтди-да:

— Қарамаган-да, овсар! Унга мол қайғусими, қорни тўйса бас!

Орага оғир жимлик тушди. Жимликни яна Йўлдош тафтиш бузди.

— Акт туздик. Қўл қўйсин деб Қўзини юборсак, қўймайман деб қувиб юборибди. Урмоқчи бўлибди.

Кап-катта одамнинг ёлғон гапираётганини эшитиб ўзимни тутолмадим:

— Урмоқчи бўлгани йўқ!!!

Момом оғзимни кафти билан ёпди.

— Каталарнинг ишига аралашма.

— Акт туздингларми? — деб сўради.

— Туздик.

— Бухгалтерга айтинг, неча иш куни ишлабди, ҳисоблаб чиқсин. Правлениеда кўриб, ундириб олармиз. Қарз бўлиб қолса, яна ишлаб беради.

Бу гапдан Йўлдош тафтишнинг дами ичига тушиб кетди. Аммо: «Ҳар бир жиноятчини қўллайверсак...» — деб тўнгиллаб қўйди. Гап тугади дегандай, индамай чиқиб кетишди.

— Шердонга айт, бизникига борсин, — деди раис менга.

Молхонага физилладим. Дев подалар орасида ивирсиб юрган экан. Мени кўргандан:

— Р-раис келдими? — деб сўради.

— Келди, сизни чақиряпти.

* * *

Шердон дев ўша бўри воқеасидан кейин болалар ўртасида обрўси ортиб кетган, шу туфайли дастёрлари ҳам кўпайган эди. Назар, Норбой каллахум ҳам молхонага келиб қарашади. Кўпинча Эшқул билан мен Шердон девга эргашиб пода боқишамиз.

Эшқулга момоси доим:

— Бор, болам, Дев аканга ёрдам бер, — деб тайинларди.

У миқ этмай подага келади. Қўлидан келган ишни қилиб кетаверади.

Бир куни дарё ёқасидаги тўқайдан подани ҳайдаб чиқдик. Молхонага яқинлашганимизда Шердон дев аланглай бошлади. Биз ҳам хушёр тортдик.

— Сирт-т-т-лон йўқ, — деди кўзлари пирпираб.

— Қаерда қолдийкин? — сўрадик баробарига.

Шундай деб тўқай томон қараб тургандик, Сиртлоннинг ҳаллослаб югуриб келаётганини кўриб қолдик.

Шердон девнинг кўнгли жойига тушди. Таёғини судраб, подага эргашди. Лекин Сиртлон чошиб келиб Шердон девнинг этагидан тишлаб орқага тортди. Девнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Қ-кўркма, қутурма! — деб ўнгирини тортиб олди.

Ит чўнқайиб ўтириб гингший бошлади. Биз эътибор бермадик. Ит яна орқага қараб чошиб кетди.

— Э-Эшқул! С-сен п-подани... — Шердон молхона томонга ишора қилди.

Икковимиз тўқайга қараб жўнадик. Ит озроқ чошиб тўхтар, бизнинг етиб боришимизни кутиб турар, биз боргач, яна олға чошиб кетарди. Изма-из қувиб боравердик. Сиртлон кўринмай қолди. Фақат унинг қаердадир ҳургани эшитилди. Атроф тўқай, ёлғизоёқ йўл. Тўқайни ёриб, чошиб бораёпмиз. Терлаб кетдик. Ботқоқликка етдик. Нима қилишимизни билмай аланглаб тургандик, Сиртлон шу ерда экан. Типирчилайти, акилайди. Чошиб борсак кўнғир сигир қорнигача лойга ботиб, чиқолмай турибди.

Шердон дев буни кўриб, анграйиб қолди. Ўзига келгач, бирдан думига ёпишди. Икковлашиб тарта бошладик. Қани чиқаролсак.

Шердон дев сигирнинг думини қўйиб юбормай, менга қаради. Кўзлари олазарақ эди.

— А-айт!!! — деб бақирди. Нимани кимга айтишни дарҳол тушундим-у, идорага чопдим. Етиб келганимда, раис бобо отдан тушаётган экан.

— Сигир... — дедим нафасимни ростлай олмай.

— Шердонбой қаерда?

— Тўқайда.

— Нега?

Воқеани айтиб бердим.

— Чоп, энанг уйда. Отини миниб кел. Арқон ҳам ол, — деб буюрди раис бобо.

Чиндан ҳам от ҳовлида қозиққа боғлоғлиқ турган экан, арқони эгар қошида. Ичкари кириб онамдан сўраб ўтиришга вақт йўқ. Шошиш керак.

Раис бобо билан тўқайга от чоптириб етиб келганимизда Сиртлон гангиб, у ёқдан-бу ёққа чопар, Шердон дев ҳам белигача лойга ботиб сигирни чиқармоқчи бўлар, зўр бериб итарарди. Раис отдан шошиб тушди-ю, эгар бошидаги арқонни Шердон девга ташлади.

— Ма, арқонни тагидан ўтказиб бер.

Дев арқонни сигирнинг қорнидан ўтказиб, икки учини узатди. Раис бобо уларни улаб, икки отнинг ўмганидан ўтказиб боғлади.

— Чу, жонивор! — деб отлар тизгинидан тортдик.

Чиқариб олдик бир амаллаб. Сигир ҳам, Дев ҳам совуқдан қалтирарди.

Сигирни зўрга оғилхонага олиб келиб, устидан кигиз ўраб ташладик. Шердон девни бўлса, раис бобо уйига олиб кетди.

* * *

«Ажуз момо» ўтиб, кунлар исий бошлади. Қорлар эриб, даштни кўм-кўк гиёҳлар қоплади. Ҳут яхши кирди. Бир кун ёмғир бўлса, уч кун ҳаво очиқ. Уйимиз олдига эски пўстакни тўшаб, момом урчуқ йигиради. Мен бир ўзим ошиқ ўйнайман. Негадир, бугун болалар йўқ. Уйнаб-ўйнаб зерикиб момомга қарайман. Унинг ҳеч нима билан иши

йўқ. Минғирлаб қўшиқ айтади. Урчуқ айланади. Бироқ ҳавога «кўз тегди». Баҳор ҳавоси алдоқчи, кечга яқин айниди. Бирдан совуқ шамол эсди. Шатир-шутир ёмғир қуйди, кечаси эса қорга айланди.

* * *

Шу тўполонда Шердон дев келиб қолди.

— Ҳа, Шердон ака?— сўради, онам унинг важоҳатини кўриб кўрқиб.

— Фо-онус...— деди у.

— Бор.

— Б-беринг.

— Нега?

— Сигир туғ-ғаяпти... Оғилхона қоронғи.

Бу гапни эшитиб, ётган жойимдан отилиб турдим.

— Ҳа, йўл бўлсин?— деди момом.

— Молхонага.

— Ярим кечада нима бор сенга?

— Бузоқни кўраман.

— Борса бора қолсин,— деди онам.— Шердон акага ёрдамлашар... жуда бўлмаса, фонусни ушлаб турар. Ўзим борардим-у, ўлгудай чарчаганман.

Токчадан фонусни олиб ёқдим-да, Шердон девга қўшилиб молхонага жўнадим.

Олдинда йўлни ёритиб боряшман. Ўзимни катталардай сезаман. Ярим кеча бўлишига қарамай онам, «бора берсин, ёрдамлашар» деди.

Эшик очилганда сигирнинг кучангани эшитилди. Фонусни баландроқ кўтардим. Оғилхонанинг тўрида бир қизил сигир ётарди, яқин бордик, кўзлари қизаргандай. Бузоқ туғилавермасди. Шердон дев бир оз қараб турди-да, энгини билагигача шимариб, ишга тушиб кетди. Сигир бечора дам-бадам кучанарди. Ниҳоят, бузоқни суғуриб олиб, онасининг олдига қўйди. Сигир туришга ҳаракат қилиб турулмади. Ётган жойида бузоқни ялай бошлади. Шердон дев бузоқ устидаги пардани олиб ташлаб, сигирнинг туришига кўмаклашди. Кейин бузоқни қучоқлаб сигирнинг елинига олиб келди. Эмди!

— Эн-н-ди ўлмайти,— дея гудранди Шердон.

Мен индамай фонусни ушлаб, кузатиб турардим. У нафасини ростлаб олгач, бузоқни даст кўтарди-ю, менга:

— Юр,— деди.

Эргашдим. Дарвозадан чиққач, «ёп» дегандай, тўхтаб имлади. Дарвозани маҳкамладим-да, йўлини ёритиш учун чопиб олдига тушдим. У бузоқни кўтариб, тўғри бизнинг уйга келди.

Онам билан момом ҳали ухламаган экан. Улар ҳайрон бўлиб қараб қолишди.

— Оғилхона совуқ,— деди Дев.

У қаққайганча турарди. Онам ўрнидан чаққон туриб, эски пўстак олди-да, сандалнинг четига ташлади.

— Қўйинг.

Шердон дев қўлидагини авайлабгина қўйди. Бузоқнинг устига эски кўрпача ёпдик.

— Иссиққина.

Онам шундай деди-ю, жойига ўтди. Лекин Шердон дев ҳамон қоққан қозиқдек турарди.

— Ҳа?— деди онам ҳайратланиб.

— Сиг-г-гир...

— Нима сигир?

— Совуққа ўлиб қолади.

— Нима қилай?

— Эски кигизми, ш-шолча...

— Ановни бера қол, — момом даҳлизга солинган эски кигизга ишора қилди.

Шердон дев эшикдан кигиз ва бир қучоқ хашак кўтариб чиқди.

* * *

Эрталаб турган заҳотим бузоққа қарадим. Қоп-қора, пешонаси оқ. Жуни бирам майин. Бузоқни четга олиб қўйиб, онам сандалга ўт солди. Понушта қилаётиб, онам деразага қараб-қараб қўярди. У киши ҳам менга ўхшаб Шердон девни кутаётганини пайқадим. Бузоқ эса очикқанми, қилт-қилт этиб титрайди. Бироқ ундан дарак йўқ.

— Чойингни ичиб бўлган бўлсанг, Шердон бовангдан хабар олчи, — деди онам.

Менам шу топшириқни кутиб турган эдим.

Кийиниб молхонага бордим.

Берк экан. Шердон дев йўқ. Ичкарига мўраладим. Фақат сигирлар. Изимга қайтдим. Уйга келиб:

— Шердон бово йўқ, — дедим онамга қараб, — сигирлар оғилхонада қамалиб ётибди.

— Вой, ўлмасам! — онамнинг ранг-қути учиб кетди. — Очликданми ё совуқдан ўлиб қолган бўлмасин яна?

Онам шошиб ўрнидан турди.

— Идорага борай-чи.

Раис, Йўлдош тафтиш уюштирган, юқорига ёзилган «юмалок хат»ларни текширгани келган комиссия билан бирга экан. У ҳам бу гапни эшитиб, капалаги учиб кетибди. Шердон девни излашиб топишолмапти.

«Шердон дев йўқолибди» деган хабар қишлоққа яшин тезлигида тарқалди.

Қариялар, болалар идора олдига тўпланишди. Ҳар ким ўзининг тахминини айта бошлади.

Биров «бўри еб кетган» деса, яна биров қочиб кетган дейди.

Йўлдош тафтиш қўлини пахса қилиб:

— Подани санаш керак. Балки ўғир қочгандир! — деди.

— Йўғ-а, — деди раис бобо сал ўнғайсизланиб.

— Бўлиши мумкин, — деб қўйди комиссияга бош бўлиб келган район милиция бошлиғи.

— Балки ўғри ургандир, ўзини бир ерга ўлдириб, кўмиб кетгандир, — деди бир қария.

— Ҳозир ҳаммаси бўлиши мумкин, — деди кимдир тишининг орасидан чирт эткизиб тупуриб.

— Бўлмаса, молхонага борайлик, — деди раис.

Ҳамма ёпирилиб молхонага жўнади. Эшик бузиб очилди. Эшик оғзида бир томонда раис билан онам, бошқа томонда Йўлдош тафтиш билан бухгалтер Қўзи чўлоқ туришди. Ичкарига бир чол кириб, сигирларни ҳайдаб чиқара бошлади. Милиция бошлиғи, болалар, кексалар томошабин бўлиб туришарди.

Поданинг энг охирида кеча туққан сигир, устида бизнинг эски кигиз ёпиғлик, совуқда қалтираб зўрға келарди.

— Сигирлар бут... Бузоқ йўқ! — деди тантанали оҳангда Йўлдош тафтиш. — Бузоқ ўлган бўлса, қамаламан, деб қочиб кетган. Колхозни комиссия босганидан хабардор эди.

— Қандай бузоқ? — бир қадам олдинга чиқиб сўради район милиция бошлиғи.

Йўлдош тафтиш тушунтира кетди:

— Мана, кигиз ёпилган сигир кеча туққан. Бузоқ қаровсиз қолиб ўлган. Улган бузоқни итларга ташлаган-у, ўзи қочиб қолган.

Раис саросимага тушиб қолди. Ранги ўчди, Йўлдош тафтиш ғалаба қилаётгани. Мен бу вақт онамнинг овозини эшитишни, «бузоқ, бизникида» деб айтишини кутардим. Негадир, онам кўринмасди.

Йўлдош тафтиш эса шанғиллаб одамларга ўз гапини маъқуллатарди.

— Тентак-да! Тентак бўлмаса қочармиди!

У яна гапирмоқчи эди. Худди шу вақт онам оғилхонадан чиқиб келди. У оғилхонанинг қоронғи бурчакларини, сомонни титиб, Девни излаган бўлса керак. Йўлдош тафтишнинг гапини эшитди-ю, жаҳли чиқиб кетди:

— Йўлдош ака, тилим бор деб ҳар нарсани гапираверасизми! Бузоқ тирик! Визникида турибди.

Онамнинг гапини эшитиб қувонганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Унинг биринчи марта газабланиб, Йўлдош тафтишни қайириб ташлаганини кўришим.

Онам шундай деди-ю, одамларга тундаги воқеани гапириб берди.

Йўлдош тафтишнинг уни ўчиб, уялганидан қип-қизариб кетди.

Бошқалар ўйга толди: «Дев қаёққа кетди экан?»

Шу пайт ҳориб-чарчаган, уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган Шердон дев аранг қадам босиб келиб қолди. Юзидан оққан тер соқолида музлаб қолганди. Одамлар кўзига ғуборланиб кўринаётгандай лоқайд эди. У эътиборсизгина қараб турарди. Одамлар ҳам унга нима бўлганини билмай ҳайрат билан боқишарди.

Биринчи бўлиб раис бобо яқинлашди.

— Ҳа, Шердонбой, нима бўлди?

— Ҳеч н-н-нима.

— Қаердан келяпсиз?

— Даштдан.

— Нима қилдингиз даштда?

— Ер оч-ч-ч-дим... — у гандираклаб бориб ерга йиқилди.

Гала-говур бўлиб кетди. Ҳамма шошиб қолди. Катталар уни суяб тургазишди. Раисникига олиб бориб, сандалга солишибди. Қайноқ чой ичириб, овқат беришгач ўзига келибди. Шундан кейин унинг қаёқда, нима қилиб юрганидан хабардор бўлишибди.

У, эртага мол оч қолади. Ерда ўт бор, бироқ қор остида деб, саҳарлаб қирга чиқибди. Қорни думалатиб ер очибди. Очилган ерга подани ҳайдамоқчи бўлиб келган экан.

Раис бобо бошлиқ онам, милиция бошлиғи, Йўлдош тафтиш отланиб қирга кетишди. Эшқул билан мен Шердон девга ёрдамлашиб, подани ўша қори очилган қирга ҳайдадик. Чиндан ҳам қор тагида қолган кўкатлар оғизга илинадиган бўлиб қолган экан.

Шердон дев одамлар овсар дегани билан мол боқишда анча пухта экан. У қирга чиқиб, қорни тепиб қотириб, пастга думалатаверган, улар эса йўлидаги қорни ўзи билан олиб кетган. Шундай қилиб, анча ер очилган экан.

Район милиция бошлиғи қойил қолди. «Овсарнингки шу ишга ақли етгандан кейин...» деб район марказига қайтаётганида, унга ялтоқланиб яқинлашган Йўлдош тафтишга еб қўйгудек бўлиб, бир ўқрайган эди, писиб тура қолди.

* * *

Мана, орадан кўп йиллар ўтди. Уруш тугаб, қалблардаги жароҳатлар битиб ҳам кетди. Шердон дев билан Йўлдош тафтиш оламдан ўтган. Билганлар уларнинг бирини «Еш боладай беғубор эди» деб эслашса, бошқасини «хай...» деб бош чайқашади.

Денов

АСРЛАРДАН КЕЛГАН НУР

Драматик достондан лавҳалар

Муҳаммад Мусони келишар олиб,
 Бўлар ҳукмдорнинг ҳафсаласи пир.
 Утирган ўрнида вазмин қўзғолиб,
 Нописандлик билан нигоҳ ташлар бир.
 Ноибнинг тўнғичи — ардоқли қизи —
 Қизикиб кузатар Умма Сойиб ҳам.
 Муҳаммадга боқар мулозимлар жим,
 У-чи, одоб сақлаб турар хотиржам.
 Бошида тегалик чўғирма кўркам,
 Эғнида ипакдан дўнма астардеш.
 Ўзига ярашган жўққи этик ҳам
 Серпопук мадали белбоғи сарғиш.
 Хаёл булутлари сузар кўзида,
 Тўла тўқ жуссаси ўктам, виқорли.
 Соғломлик балқиган қотма юзида
 Кўрки порлаб турар ўттиз баҳорнинг!
 Маъмуннинг кибрли, ўткир нигоҳи
 Сузади Муҳаммад бўй-басти бўйлаб.
 Уйчан кўзларини сал қисганча у,
 Муҳаммад Мусога ташлар шундай гап.

Буюк вағандошимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссаси бениҳоя улўғдир. Унинг тарих, математика, астрономия, география соҳасидаги ишларининг илмий қадр-қиммати, мазкур фанлар ривожидagi аҳамияти тўғрисида кўп ёзилган. Алломанинг арифметика ва алгебраси Европа тилларида қайта-қайта таржима қилиниб, математика фанида ва амалда қўлланилган. Ал-Хоразмийнинг математикага оид мероси билан яхши таниш бўлган америкалик атоқли шарқшунос Д. Сартон уни «барча замонлар улўғ математикларидан бири» деб таърифлаган эди. Шунингдек, Шарқий Европа географияси ва этнографиясига доир дастлабки маълумотларга ҳам айни унинг асос солганлиги тадқиқотчилар томонидан ҳақли равишда қайд этилган. Қомусий билим соҳиби Ал-Хоразмийнинг сиймосини бадий адабиётда гавдалантириш хусусида ҳам ижодий изланишлар бўлмоқда. Шоир Рўзимат Отаевнинг «Асрлардан келган нур» драматик достонидa олимнинг тақдири илмий тафаккурини шобён этиш йўлида дуч келган қийинчиликлар, у яшаган мураккаб тарихий даврининг манзараси, уни қуршаб турган муҳит ва муносабатлар ҳақида поэтик фикр юритилади. Драматик достон тўлиғича китоб ҳолида чиқаяпти. Журналхонлар эътиборига мазкур асардан лавҳалар ҳавола қиляпмиз.

МАЪМУН

Хуш кўрдик, келингиз, иззатли меҳмон?!

МУҲАММАД

Олам бир сандиқдир тилсимот тўла,
Уни билиш учун ташнадир инсон —
Қоронғи фалақдин ахтарур шуъла!
Боболар тафаккур гавҳарларидан
Улуғ қасри олий барпо этдилар.
Лекин ўзлари ҳал қила олмаган
Ишни сўнг авлодга ташлаб кетдилар.

МАЪМУН

Демакки, боболар наздида фалак —
Қўл етмас кўринган олис чўққини
Забт этмоқ эрур сендаги тилак,
Зиммангга олгансен шулар ҳақини?!

МУҲАММАД

Гар оқим кетидин келмаса оқим,
Уммон ҳам қуриydi, йил сари ҳазин.
Одамзод — бир дарё, заминга ҳоқим,
Лек ташлаб кетмайдур аввалги изин.
Улмас даҳоларнинг орзу армони
Тириклар тилаги, дардида яшар.
Улар етолмаган мақсад нарвонин
Баланд поясига интилар башар.

МАЪМУН

Недур аҳли дониш очмоқ бўлган сир,
Недур аҳли дониш кўзлаган тилак?

МУҲАММАД

Барчасин ягона мақсади бор бир,
Фақат моҳияти, мавқеи бўлак.

МАЪМУН

Яъни?

МУҲАММАД

Бировлари донишмандларнинг
Сайр этиб табаррук фан бўстонини,
Илм ёнғоқларин мағзини чақар
Ва безар ҳаётнинг дастурхонини.
Бировлари эса мавҳум тилсимот —
Жумбоқларни ечиб, бериб олтин нақш,
Ноёб кашфиётлар қилурлар бунёд,
Авлодларга шуҳрат-шон этарлар бахш.

МАЪМУН

Қўнар манзилингни олдиндан кўзлаб,
Илм осмонига этибсен парвоз.
Не сабаб юзингни бу ён ўгириб,
Марвга азм этдинг, қани, сўйла, рост?

МУҲАММАД

Эшитдимки, жумла жаҳон сарвари —
Сиз ноиб қалбига раҳмдил оллоҳ
Азиз волиданинг сути сингари
Покиза муҳаббат солмишдир мутлоқ
Илмпарварларнинг шу ишқ ҳар нафас
Бошига — соябон, зеҳнига-қанот,
Юрагига қувват солибдур битмас,
Йўлин йўқотганлар топмишлар нажот.

МАЪМУН

Аҳли фузалолар айтмишларки, Ер
Бамисоли нокдай ясси-юмалоқ.
Ахир у қанақа текис бўладир,
Ҳалал бермайдиму текисликка тоғ?!

МУҲАММАД

Она сайёранинг улуғворлиги
Олдида кўкўпар тоғлар нима гап.
Ҳатто сезилмайдир алар борлиги,
Гўё фил ёнида заррага ўхшаб.
Худди чанг-ғуборлар ёпиштирилган
Тухум ўз шаклини ўзгартмагандек,
Замин саҳнидаги нотекисликлар
Силлиқлигига ҳеч қўя олмас чек.

МУАЛЛИФ

Маъмунининг кўзлари парпираб чунон:

МАЪМУН

— Сарупо келтиринг! — буюрар шу он.

* *
*

Илм гулшанида осойишталик,
Катак токчаларда саф тортмиш китоб:
Ҳиндий ва юноний, арабий, форсий,
Бир-биридан аъло — баайни офтоб!
Қаттиқ жазирада чанқаган одам
Чашмага ўзини отгани каби,
Оч қолиб йиқилган йўловчи сўнг дам
Қалтираб нонга қўл узатган каби
Ва ёки кўзлари очилган кимса
Дунёга ҳайрати ошиб боққандай,
Нодир китобларга Муҳаммад Мусо
Ютақиб қўл чўзар — бахтли у қандай!
Шошиб кўтаради «Сиддзанта»¹ ни.
Сатрлар сўқмоғи бўйлаб чопади.
Қалбини қийнага ўйларга маъни,
Мушкул жумбоқларга жавоб топади.

* *
*

Қўлдаги китобин қўяр Муҳаммад,
Олисларга учар маҳзун хаёли...
Эй, суюкли диёр, қайда қолдинг сен,
Хотирда яшайсан бир туш мисоли:

¹ Ҳиндларнинг астрономик ва математик асари

Тўрт йўлнинг бирлашган чорраҳасида —
 Қиёт қишлоғида гур-гур ёнар ўт.
 Одамлар айланиб гир атрофида
 Куйлашар, қувончдан чехралар барқут:
 «Тўрт унсурнинг буюғи
 Ловилла, ўт, ловилла.
 Шуъланг жонлар суюғи,
 Садағанг қир-овуллар.
 Узинг ҳақсан, ҳеч ўлмас,
 Сенда мангу ҳаракат.
 Ловилла, ўт ловилла,
 Сен-ла, қуту баракат...»
 Ҳар наврўзи олам бошланар шундай,
 Кулбадан кенгликка барча шошади.
 Олов узра сакраб худди учқундай,
 Гўё гуноҳлардан покланишади...
 Қани у бебаҳо, жонажон ўлка,
 Қани у сахройи ўжар одамлар?
 Чексиз масофалар ётар ўртада
 Юракка тўлдириб соғинчу ғамлар.
 Дафъатан, оҳиста очилар эшик,
 Аста кириб келар халифа қизи.
 Муҳаммад қошида турганича тик,
 Нафис лабларидан учади сўзи.

УММА СОИИБ

Йўлин тўсса бўлур дарёларнинг ҳам,
 Шамол йўналишини ўзгартиш осон,
 Оловни жиловлаш мумкин ҳар бир дам,
 Лек қалбни тизгинлаб бўлмас ҳеч қачон.
 Тинглаб у ажойиб суҳбатингизни,
 Эҳтиромим ошди жуда ҳам сизга.
 Шу боис ўзимда сезиб бир исак,
 Берухсат кирдим мен ҳузурингизга.

МУҲАММАД

Жуда соз бўлибдир, келинг, малика,
 Нечук баён этай шодлигим сиздин?
 Қанот пайдо бўлди ўксик қалбимда,
 Бошим кўкка етди ташрифингиздин!
 Йироқларда қолган юртим соғинчин
 Изтиробларидин сал кўркини ўйлаб,
 Хива гулбоғларин кўркини ўйлаб,
 Куярдим афтода булбул мисоли.

УММА СОИИБ

Энди сиз бу ерда ёлғиз эмассиз,
 Жон фидо қилгувчи дўстларингиз бор.
 Ўз элимдин айру тушдим демассиз,
 Рафиқлар диёри — сизнинг ҳам диёр.

МУҲАММАД

Юртни эсга солар дўстнинг дийдори,
 Қадрдонлик номи ҳамиша улуғ.
 Сиз ҳақда ҳамиша хуш сўз эшитдим,
 Ҳаммаси ихлосу меҳрга тўлиқ.
 Фалакиёт илмин севар эмишсиз,
 Бундай бахт зийнатдир сиздайин қизга.
 «Осмон бамисоли китоб» демишсиз,
 Юлдуз ҳам розини айтармиш сизга.

УММА СОИИБ

Қачонки Марвга келиб қолдингиз,
Наздимда, кун балқиб, ёришди дунё.
Мудроқ юрагимга бир хис солдингиз,
Ғафлат уйқусидин уйғондим гўё.
Дилда айтадиган гапларим кўпдир,
Кези келганида этурмен ошкор...
Сизни мансаб билан табриклар келдим,
Мартабангиз ошиб бўлмай устувор!

МУАЛЛИФ

Яна у ёлғиздир — хаёлга чўмар,
Хушдир ижод билан умр ҳар они.
Илҳом денгизида тинмай елдилар
Фикр кемаларин ақл елкани.
Фикр ёмби каби бўлганида нақд,
У ёзар: «Хоразмий айтадики...» деб.
Ниҳоят рухсорин кўрсатади бахт,
Сатрларда балқир юраги депсиб:
«Кашф этдим...

Шундай соф-покиза илдиш,
Соннинг ўз-ўзига кўпайтмаси у...»
Ўйчан кўзларида чақнаб ғуж юлдуз,
Патқалами тинмай тўкади инжу:
«Кашф этдим...

Қўшилиб чеклилар турли,
Яралгани янглиғ кенг, чексиз жаҳон,
То абад кўпликда бўлгандай бирлик,
Бирликда ҳам кўплик ҳукмрон...»

* * *

Саройда хирадманд аҳлининг жама,
Ийғилмиш ёш-қари, бари дўст-аҳбоб.
Чунки бугун шодлик — илм байрами,
Муҳаммад бермоқда Маъмунга ҳисоб.
У ўз кашфиёти хулосаларин
Илмий забон бирла таърифлар тўлиқ.
Шунда халифанинг кўзи ўнгида
Намоён бўлади бир лавҳа бўлиқ:
Балиқ денгиз сатҳин кўрмоғи учун
Лозимдир сувдан тик кўтарилиши.
Аниқ ҳис қилмоққа замин шаклини
Учиши лозимдир самога киши.
Одамзод тафаккур қуввати билан
Юлдуздан заминга ташлади назар:
Худудсиз коинот кенгликлариди
Она ер нуқрадай чарх уриб сузар!
Қиндик қони томган ошиёнини
Ўрганишдан бир зум тинмагай башар.
Борлиқ сирларини уққани сари
Руҳи таскин топиб роҳатда яшар...

* * * * *

¹² «Ал-Жабр ва вал муқобала» китобининг кириш қисмидан

Назар Шукуров

Бугдойзорлар

Бугдойзорлар шовуллайди соч силкиб,
Ялтирайди тўлқинида саратон.
Оқар қуёш баданидан нур силқиб,
Бугдойзорлар уммонида ҳаяжон.

Бугдойзорлар — она тупроқ битган шеър,
Баланд ўқиб қушлар ўйин тушмоқда.
Ота деҳқон манғлайидан томган тер,
Тўқ дон бўлиб бошоқларда пишмоқда.

Атрофида ўйчан, ёлдор адирлар,
Сариқ уммон тўш урмоқда соҳилга.
Тегирмонлар тош тишларин ҳозирлар
Даладаги тўлқин-тўлқин ҳосилга.

Панжасида қисиб турар сочмасдан
Ҳар бир донни маҳкам тутиб бошоқлар.
Чангни эмас, доимгидек шошмасдан,
Бугдой исин тўйиб ҳидлар қишлоқлар.

Қуёш эса айланганча элакка
Далаларга нур унларин элайди.
Тегирмончи қолдай етиб тилакка,
Ер юзини нурлар билан белейди.

Кўк шифтига ёпилгандир қуёш — нон,
Нурлар, яъни нон ҳидлари таралар.
Яшил замин гўё тўкин дастурхон,
Унга олтин кулчанонлар яралар.

Кун кўзида тоблар ўзин Она Ер,
Гўё кўкдан сариқ ранглар тушмоқда.
Ота деҳқон манғлайидан томган тер
Тўқ дон бўлиб бошоқларда пишмоқда!

Назар Шукуров 1955 йилда Қашқадарё область Чироқчи районидаги Жар қишлоғида туғилган. У 1979 йили ТошДУнинг география факультетини тугатди. Ҳозир «Уқитувчи» нашриётида редактор бўлиб ишлайди.

Үпичлар

— Э, салом, бормисан?
...Учрашар дўстлар,
Бир-бирини ўпар чўзилган қўллар.
Сўнг қўллар ўпишиб хайрлашади,
Оқишиб кетади дўстларни йўллар.

Қорая боради варақнинг юзи,
Вақт эса гизиллаб турибди ўтиб.
Езувим — қаламим бўсасин изи,
Қаламим тўймас ҳеч қоғозни ўпиб.

Тонгданоқ Ер сари нурлар ўсади,
Үпичдан ютилар барглардаги тер.
Изларим йўлларга ботган бўсадир,
Сени ўпиб тўймас оёқларим, Ер!

Шоир шеър ўқийди кенг залда юксак,
Мухлислар шайлангай тутмоққа
гуллар.
Бўсалар овози — гулдурос қарсак,
Үпишар шиддат-ла ўнг ва чап қўллар.

Бир кекса руҳланиб бошлиқ ваъзидан,
Кепти идорага қидириб меҳр.
Чолдаги шу парча қоғоз юзидан
Бир ўпич олса бас ундаги муҳр.

Севгилим, хатларинг ўпаман такрор,
Мадҳингдан бўсалар олгай сўзларим.
Сен тиниқ қувончга айланган баҳор,
Узоқдан ўпса ҳам шоддир кўзларим!

Манзиллар

Ҳаётда кўзлаган манзилларим бор,
Зиёга чайилди йўлларим бети.
Улғайиш орзусин туярдим такрор,
Ушбу қўноққа ҳам тез келдим етиб.

Кўзлайман энг холис манзиллар васлин,
«Бор бўлсин барча дўст!» — содиқ хитобим.
Агар бир манзилга етсам соғ, вазмин,
Мени қарши олар чиққан китобим.

Севгилим манзили саробдай қочар,
Бу рўё ортидан қуваман ҳормай.
Вир куни ул даргоҳ қучоғин очар,
Нурларни ўшанда чертаман тордай.

Кўзланган манзиллар хаёлимда жам,
Турфа хил гуллардек бағишлар сурур.
Даштлик Чорвой чўпон хўп қариса ҳам,
Ҳанузки, манзили яйловлар эрур.

Фарзандга зор яшар Дўстмурод ака,
Юзидан ғам ёғар ҳаттоки кулса.
Бир бола дийдори — буюк барака,
Рози, шу манзилга етиб... сўнг ўлса...

Гирдимда ёр-аҳбоб сўзлар доим ҳуш,
Покдомон дўстларнинг бўлмас рузи.
«Дўст!» деган ғанимлар шавқимдан беҳуш,
Ҳар бир бахтсиз куним — улар манзили.

Ҳар кимнинг чорловчи қўноқлари бир,
Мардларнинг ошиққан жойи қақроқ чўл.
Эл-юрт деб жой бермас ҳеч қачон ғаддор,
Юлғичнинг энг сўнгги манзилгоҳи — пул.

Излаймиз қалблардан тирик ҳисларни,
Кўзлаган жойимиз, демак, диёнат.
Ки, Ҳамлет фарқлолмай юрса дўстларни,
Ягонинг манзили эрур — хиёнат!

Омадсиз кимсалар — ҳасадгўй, ғайир,
Беролмас йўлингнинг оқлигига тоб.
Ичида кин, фасод қилади сайр,
Уларнинг манзили — ҳасад ва азоб.

Кексаю ёшларда бут экан имон,
Орзулар қуёшга томон елажак.
Иқрор бўл, аслида, дўстим бегумон
Ҳамманинг манзили битта —
БЕЛАЖАК!

Тиниш белгилари

Тиниш белгилари, Сиз на гап, на сўз,
Хатто бор эмассиз алфавитларда.
Аммо кўп келамиз Сизга юзма-юз
Катта-кичик китоб, дафтар, хатларда...

Гоҳ қитмир жумлалар узаймоқ бўлса,
Бир кичик нуқта ҳам қўяр тўхтатиб.
Қаламлар қоғоздан олган пайт бўса,
Сиз ҳам туғиласиз илдиз-барг отиб.

Жумлалар чарчоқдан уф тортса узун,
Оқ бекаат бўлади ҳилолваш Вергул.
Бақироқ сўзларни тўхтатмоқ учун
Басавлат Ундовлар жуда келар қўл.

Камтар, пок гапларга шартми хушомад?
Уларни эгилиб тўхтатар Сўроқ.
Қавслар ичида сўзлар кергай қад,
Уйқудан турмаган Тире — бу фироқ!

Бўлмаган сингари алфавитларда,
Гарчи гурунгларида мавқеингиз йўқ, —
Сизларни ўрганиб улкан шаҳарда,
Кўплаб фан номзоди бугун яшар тўқ!

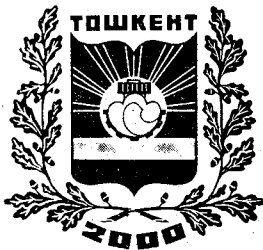
Хув анов ёш йигит қайтар боши ҳам,
Омад — талабалик этмабди ато:
Иншонинг сўзларин у ёзиб бекам,
Уч-тўртта Вергулни қилибди хато.

Сўзларга таяниб кўрмоқдасиз кун,
Китоблар бағрида бўлиб олиб жам.
Сизга жой бермади, оқибат, бугун
Сарбаст шеърларидан Рауф Парфи ҳам.

Айтилган қўшиққа бўлолмай йўлдош,
Билинмай қолмоқда «Тирноқ»лар ўрни.
Эҳ, охир ошиқлар кўтармоқда бош,
Билолмай Уч нуқта яширган сирни...

Тиниш белгилари, ҳар бир ёзувда,
Тонмаймиз, камтарин хизматингиз бор.
Оқиб кетмагайсиз йўқликка, сувда,
Ҳарфлар ҳам этишгай муҳаббат изҳор.

Сезаман, хатларда тафтингиз кучин,
Қаламлар ёзган пайт олади ёдга.
Ўхшайсиз жон чекиб одамлар учун
Номи ҳеч тилларга тушмаган зотга.

Назир Сафаров,
Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси

ҲАЁТ МАКТАБИ

Мен Жиззахда туғилиб ўсдим. Шоир Ҳамид Олимжон айтганидай: «Туғилдим шу он бўғилдим». Эсимни таниган кезларданоқ биринчи жаҳон уруши даҳшатларига кўзим тушди — ёш қалбимда «Уруш!» деган сўзга нафрат учқунлари алангаланиб борди. Мен кўз очиб кўрган дунё ана шундай эди: жаҳаннамли бир ўт ичида ёнар, меҳнат аҳлининг қадди машаққат ва зулмда дуто, ҳақ-ҳуқуқсиз, чорасиз эди. Қуюн ичида қолган жонивордай жон талвасасида эди. Пичоқ бориб суякка тақалгани, сабр косасидан тошиб бораётгани ҳар бир жафокаш туриш-турмушида аён эди. Меҳнаткаш халқ ниманидир излар, ниманидир кутар эди. Охир-оқибат 1916 йилги Жиззах қўзғолони унсиз ҳайкириқнинг, хоризм зулмига бўлган нафрат ва норозиликнинг натижаси ўлароқ майдонга келди.

Халқнинг миллий озодлик ҳаракатига бўлган ўтли интилиши сўнмади. Бу — жуда катта уйғониш эди. Ана шу сўзнинг майдонга келишининг ўзи буюк Ленин башорати боқийлигидан далолат эди. Ана шу уйғониш, ўтли тўлқин келиб 1917 йил Октябрь революциясига аралашиб кетди.

Бу воқеаларнинг ҳаммаси менинг ёш юрагимга тинчлик бермай қўйди, қўлимга қалам тутқазди. Езмай туrolмадим. Дастлаб, ўша пайтлари Ўзбекистон маркази Самарқандда ҳам қаламимни, ҳам тилимни чархлаб олдим. Отаҳон газетамиз «Қизил Ўзбекистон» менга иккинчи бир ўткир, адабий забон бахш эди. Кейинроқ, Тошкентда — матбуот жабҳаларидаги ишларим ҳар жиҳатдан ижодий фаолиятимда самара бера борди.

Бу йилларда айниқса «Тарих тилга кирди» пьесамнинг туғилиши жараёни бевосита Тошкент билан боғлиқ бўлди. Қўйингки, мен шахри азимда устоз топдим, шу шахри азимда ёзилган асарларимнинг ҳамиртурушини олдим, шу шахри азимда дўст ортириб, обрў олдим. Дастлабки пьесаларимдан кейин «Уйғониш» ҳам шу Тошкентда туғилди. Орадан ярим аср ўтиб «Шарқ тонги» билан «Уйғониш» пьесам экранларда жамол кўрсатди — «Осиё устида бўрон» бўлиб гувуллади.

Мана, ўтган саксон йилда ҳаёт менга жуда кўп нарса берди. Ҳаёт манзарасининг акси ўлароқ дунёга келган очерк ва публицистик мақолаларим ҳам, пьесаларим ҳам, «Кўрған-кечирганларим» ва «Наврўз» ҳам, «Момақалдироқ» ҳам — ҳаммасининг дунёга келиши Тошкент рухидан пайдо бўлди. Қисқа қилиб айтганда, бир қаламкаш сифатида майдонга от солишимда, юрт қалам аҳллари орасида бўй-бастимни кўрсатишимда, бир оддий совет ёзувчиси бўлиб егишишимда, кеча-кундузимда ёруғ юлдуз — Тошкент бўлди. Қўлимга қалам тутқазган, она-юрт мудофасида кўксимни қалқон қилишга ҳарорат берган, ўлканинг Варчинойдек Турсунойлари-ю, Фарҳоддек ўтюракларини алқашга ундаган, белимга кучу кўзимга нур бериб, жисмимга илҳом бағишлаб, жаҳон истиқболини кўрсата олган Тошкент бўлди. Ўлканинг ҳар бир юксалишида, ҳар бир ўзгаришида партия-ҳукуматимиз раҳнамолиги ва гамхўрлигини кўра билишга, Ленин ғояларининг устуворлигини англай олишга онг бағишлаган Тошкент бўлди.

Тошкент мен сингариларнинг кўз ўнгида совет фазилатларини ўзида мужассамлаштириб, қоқликдан дунёдаги ман-ман деган шаҳарлар билан тенглашадиган паҳлавонга айланди.

Бир пайтлар ишлаб-тишламаган, охир-оқибат кафанлигини ҳам қарзга олган бечора чорикорлар, умри бой бўсағасида хазон бўлган шўрликлар, икки оғиз ортиқча гапиргани нариги дунёсидан ҳайкиб ўтганлар... Эҳ-ҳе, мен буларнинг барчасига болаликдан гувоҳ бўлдим... Аввал Жиззахда, кейин Самарқандда, сўнг Октябрь тўлқинлари ўлканинг қирғоқларидан тошиб, чинакам Шарқ тонги ота бошлаган кезлардан бошлабоқ Тошкентда... Мен бу манзараларни, бу туйғуларни «Шарқ тонги» номли пьесамда ҳам ифодалаганман. Ёзилган, кейинчалик Инқилоб сўқмоқларида катта йўлга тушиб олганлар, ленинчи революционерлар образларини Шумилов ва Пўлат, Ялангтўш ва Баҳром, Хосият ва Гулнора кабилар мисолида кўрсатишга ҳаракат қилдим. Шунинг учун ҳам бу қахрамонларим аввал-аввалига: «От топса-ю, эшак еса...», «Душманингни

пахта билан бўғизла», «Подшодан қутилишнинг ўзигина бўлмайди, қори афандим. Энди маҳаллани бойлар зулмидан ҳам қутқариш керак» сингари сўзлар айтган бўлса, асар сўнгида Шумилов тасвирлаган тонгни аллақачон англаб етган, келажакни кўра билган ва унинг умрзоқлиғига ишона олган кишилар бўлиб етишди...

Ҳақиқатан ҳам бу тонг энди тамоман ўзгача эди. Асар ниҳоясида айтилганидек, бу тонг — асрлардан бери давом этиб келаятган қоронғи тунларни ёритувчи, шарқ халқларини уйғотувчи, уларни бахтиёр ҳаётга ва доимий озодликка ундовчи Шарқ тонги бўлди...

Ана шу тонгнинг мангу заррин нурлари остида Тошкентим минбаридан оламга назар ташлайвердим. Қаламим билан ғаним бағрини тилкалаб, дўстлар кўнглини чоғ этавердим. Тошкент мисолида Ўзбекистонимнинг барча шаҳар ва қишлоқларини жаҳонга кўз-кўзлайвердим. Янгилик ва ўсишимиз доволарини у ёки бу асаримда мадҳ этиб, жар солавердим.

Фаолиятимда қай постда ишламай, неки орзуга эришмай, кўксимни қандай нишон безамасин биринчи муаллимим, устозим, олдинга чорловчи маёғим, деб Тошкентни тушундим. Зилзила отлиғ офат Тошкентни бўғзидан олганда етим бўтадек бўзлаганлар қаторидайдим. Беқиёс дўстлик қудратидан шаҳрим қайта яшарганда, ҳам энига, ҳам бўйига улғайганда боладек қувондим. Советлар Иттифоқининг бузилмас оиласи аҳиллигидан, ҳамкорлигидан бошим осмонга етди. Эндиликда Тошкент — дўстлик, тинчлик шаҳри бўлиб қолганидан фахрланаман. Тошкент — дунё халқлари ёзувчиларининг, кино усталарининг, бир сўз билан фан ва техника, адабиёт, санъат ва маданиятнинг барча соҳаси истеъодларининг ҳам фикрлашадиган марказларидан бири бўлиб қолганидан фахрланаман.

Совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда, коллективлаштириш ва босмачиларга қарши кураш йилларида, Улуғ Ватан уруши даврида, урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида, бугунги тезкор кунларимизда — ҳаммавақт ҳаётим Тошкентдан айри тушмади: кенг далаларда, қизғин дастгоҳлар ёнида, билим даргоҳларида, ташаббускор ва толмас коммунистлари даврасида, ленинчи пионер ва октябрятлар қошида, дунёга таниқли олим ва қалам аҳллари сафида: қулинг ўргилсин метросида, нуроний кексалари суҳбатида... Шу куйи умрим Тошкент умрига пайванд бўлиб улғайдим.

Бир сўз билан айтганда, кўрган-кечирганларим, уринишларим, муваффақиятларим бир мактаб бўларли сабоқ тарзида бўй берди. Бу сабоқни умуммактабнинг сабоғидан бир учқун деб биламан. Унинг ҳаётга, коммунизм ишига озми-кўпми хизмат қилади, деган умид билан яшай олганимдан қувончдаман.

Бугун Тошкент таваллудининг 2000 йиллигини нишонлаяпти. Албатта, унинг биринчи гишгини, пойдеворини қўйганларни қанча алқасак, шунча оз. Аммо унинг бугунги кўрку камолига, топган шону шуҳратига, келажакга Октябрь революцияси омил бўлди. Шунинг учун ҳам энг аввало Ленин бошлаб берган замонадан, ўзим аъзо бўлган Ленин партиясидан миннатдорман.

Бугун Тошкент фақат ташқи кўриниши билангина эмас, балки саноати ва қишлоқ хўжалиги, фан ва техникаси, адабиёт ва маданияти юксалган, дунёнинг ҳар қандай шаҳари ҳисобланмаса бўлмайдиган гигант шаҳарга айланди.

Аммо бугунги кунимизда бизнинг тузум фазилатларини, Ватаним қадду камолини, жумладан Тошкент кўркини кўролмаган ҳасадгўй, ичи қора, уруш деган офат тағига ўт қаловчи нусхалар ўз ёғига ўзи қовурилиб ётибди. Кўриб кўзлари куйсин! Кўзлари нима, ўзлари куйсин! Халқимизда мана бу гап бежиз айтилмаган-ку, ахир: «Карвон ўтар, ит хура» деб.

Шаҳрим — Тошкентим! Таваллудининг 2000 йиллиги қутлуғ бўлсин! Жаҳонга марварид кўз бўлиб, яшнаб-яшариб яшайвер. Шу боқий узукка дунё тургунча ярашиқ бўл. Бошинг тошдан бўлсин. Топганинг дўстларга, омонликка буюрсин, келажак асрларининг гултожи бўл!

*Қон ҳиди тарк этди-ю, келди ишқ фасли, қувон!
Кўкда тимқора булутлар учди-кетди ҳар гомон.
Силтади — ўтди ёвуз шамширин чакмоқ сўнги бор.
Тошкент оқшоми муаттар гуллари сочди уфур!*

**Али Сардор Жафарий,
Ҳиндистон**

*Тошкент! Сени унутмасман. унутмоққа йўқ ҳаққим.
Тақдирим тақдирингга боғлиқ эрур тоъбад.
Ўлкамда куз, қайинлар шовуллар эгиб қаддин.
Сенда эса мен баҳор тонгин кўрурман фақат.*

Петрусь Бровка

БИТТА НОНДАН БОШЛАНГАН ЙЎЛ

Мен урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда кўп марта бўлганман. Ҳар келишда кадрдонларим, ҳамкасбларим билан учрашиб янги дўст, янги таниш орттираман.

Ўзбек оғайнилар билан дўстлигимиз, ҳамкорлигимиз узоқ асрларга бориб тақалади. Адабиёт соҳасидаги алоқаларимиз ҳам қадимий анъанага эга. Навоийни туркманлар ўзларининг мутафаккири деб билганларидек, Махтумқули ҳам ўзбекларнинг сеvimли шоиридир.

Совет ҳокимияти йилларида бу дўстлик янги ижтимоий асосда янги-янги қирралар касб этиб ривожланди, чуқур илдиз отди. Бу анъанани мустаҳкамлаш ниятида тамал тошларини қўйган оқсоқолларимизга қўлимизни кўксимизга қўйиб ҳамшиша таъзим этамиз.

1919 йилда, ҳали туркманлар ерида чет эл босқинчилари қутқуси билан авж олиб турган граждандар уруши пайтларидаёқ, ўзбек драматурги Ҳамза Ҳақимзода Нибзийнинг труппаси Улуғ Октябрь социалистик инқилоби тантаналарида иштирок этиш учун Қизил Арвотга келди. Труппа Ҳамзанинг «Фарғона фожиалари» тетралогияси ва «Бой ила хизматчи» спектаклини икки ой давомида қизил арвотликларга қўйиб берди. Уша пайтлардан бери «Бой ила хизматчи» туркман театрлари саҳнасидан тушмай қолди.

Агар тарих саҳифаларини кўздан кечирадиган бўлсак, «Қизил Шарқ» агитпоездида юрган Ҳамза труппасининг Ҳожа Оташев қаламига мансуб «Қизил Арвотнинг қизил қўшин томонидан олиними» деб номланган биринчи туркман пьесасига таъсирини яққол кўриш мумкин.

Ғафур Ғулум ва Берди Кербобоевларнинг оташин дўстлиги ҳақида қанча ёзилса ҳам оз. Бу иккала оқсоқолнинг дўстона учрашувларидан бир нечасига мен ҳам гувоҳ бўлганман.

«Мабодо туркман ерига, Ашхободга йўлим тушадиган бўлса, бу тупроққа таъзим қилмасдан, Берди оғага салом бермасдан, унинг тузини тотмасдан ўтиб кетолмайман», деган ҳароратли гапни Ғафур Ғулум акамиз жуда кўп такрорлар эдилар. Ғафур ака ҳаммадан кўра ҳам шеър тинглашни яхши кўрардилар. Дастурхон ёзилганда ёки овқат тортилиши олдидан: «Келинлар, бир шеър эшитайлик», дердилар. Шеърдан олган таассуротлари яхшими, ёмонми — юзларида шундоқ акс этиб турарди.

Берди оғанинг ўзбек адиблари орасида биродарлари жуда кўп эди. Ўзбек тилини ҳам яхши билардилар. Дўстлари Ойбекнинг «Навоий» романини ҳам ўзбек тилидан туркманчага ўзлари таржима қилгандилар. Бирор нарсадан жуда мамнун пайтларида Берди оғанинг ўзбекчалаб: «Жуда хурсанд бўлдим!» деб такрорлаш одатлари бор эди.

Оқсоқолимиз Хидир Деряев ҳам ўзбек ёзувчилари билан дўст тутинганларини, ўзбек адабиётини севишларини ҳамшиша гапириб юрадилар. Хидир оға илгари пайтда Тошкентда жойлашган Туркман маориф институтини ўқиб тугатган, кейин эса ўша ерда дарс берганлар. У киши «Қисмат» деган романларини ёзишда Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг таъсири жуда катта бўлганлигини ҳамшиша миннатдорлик билан эслайдилар.

Мулланафас номидаги Туркменистон Давлат академик театрининг томошабинлари Уйғуннинг «Парвона» спектаклини зўр олқишлар билан кутиб олдилар. Бизнинг яқин дўстимиз, бадий сўз устаси Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» спектаклига томошабин тирбандлигидан билет олиш маҳол. Қурбонтурди Қурбонсахатов эса Ҳамид Ғулумнинг «Қитъалар уйғоқ» балладалар китобини ўқувчиларига туркман тилида

*Тошкент, очгил қуёшли қучоғингни мен учун,
Япроқлар шивирига, ҳуснингга қилай таъзим.
Меҳмон эмас, фарзандинг бўлиб келганман бугун,
Сен тўлдирган меҳрдан жўшмоқда ҳамон қалбим.*

Ионка Краева-Танчева,
Болгария

*Тошкент — обизамзамдир зилол,
Боқий қуёш бағрига олган.
Ташна дилга тугиб мисли бол —
Мовий умид ҳадя этолган.
Ҳар кўрганда эмиб заррин нур,
Юракларга тўлади сурур.*

Абдурахмон ал Хомисий,
Миср

ҳадъя этди. Хуллас, қалблардан қалбларга туташган дўстлик ришталари ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Шунинг учун мен дўстлик алоқаларини боғлаб, мустаҳкамлаб келган оқсоқолларимизга яна бир бор таъзим қиламан...

Ўзбекистонда урушдан аввал, урушдан кейинги йилларда ҳам жуда кўп бўлганман. 1980 йил октябрь ойининг охирида Ўзбек ёзувчиларнинг навбатдаги съездида қатнашиш учун Тошкентга келдим. Ажойиб Тошкент аэропортида мени Хидир оғанинг «Қисмат» романини Ўзбек тилига таржима қилган таниқли ёзувчи Пиримқул Қодиров ва туркман диёрига ўзининг янгроқ шеърлар туркумини бағишлаган шоир Сайёр кутиб олишди. «Хуш келибсиз!», дейишди-ю, туркманистонлик касбдошларининг турмушлари ва ишлари ҳақида сўрай кетишди.

Тошкент шаҳрини оралаб борар эканмиз, Пушкин кўчасига етганимизда қора жингалак соч, юмалоқ юзли шофёр йигитга:

— Илтимос, машинани секинроқ ҳайданг,— дедим.

Шофёр йигит менга жилмайиб қўйиб, «Волга»ни секинлатди.

Пушкин кўчаси! Менинг беташвиш, шўх ва суронли ёшлигим ўтган кўча! Жиринглаб ўтган трамвайларни қувлаб етардим ва уларнинг панжарали зиналарига сакраб чиқволиб кетардим. Бу кўча бўйлаб ёзда ялангоёқ чопқиллаб юрардим, қишда эса ҳаяжон ва ғурур билан коньки учардим!

Уҳ-ҳў! У пайтлардан бери қанча вақт ўтди! Қанча фасллар алмашди. Энди бу кўчани таниб бўлмасди. У жуда кенгайиб кетибди. Бир қаватли уйлар ўрнини кўп қаватли замонавий бинолар эгаллапти. Биз шўхлик қилиб осилиб юрган учинчи трамвай ҳам, трамвай изи ҳам кўринмасди. Юрагимизга яқин бўлиб қолган бу трамвайнинг жириглаши биларни нақадар ҳаяжонлантирарди. Уша «Жириг-жириг, жириг-жириг!..» — деган товушлар ҳозир ҳам қулоғимда. Бу «жириг»лар бирдан тилга киргандек бўлиб: «Юринг, юринг», деб мени узоқ ўтмишга, қувноқ ёшлигимга бошлаб кетади.

У пайтларда мен пойтахтимиз Ашхободни ҳали кўрмаган эдим. Фақат бир гап эсимда: «1942 йили Ашхободда ҳам трамвайлар юра бошлайди!» Биз бу гапга унча ишонмас эдик. Шундай бўлса ҳам учиб кетгудай қувонар эдик... Ҳа, ҳар бир даврнинг ўз белгиси, ўз адомати бор! У даврларда биз трамвайлари бор шаҳарларни энг катта, энг чиройли шаҳарлар, деб ҳисоблардик.

Бир пайтларда учинчи трамвай юрган Пушкин кўчаси — ҳар иккала чети ям-яшил дарахтзор, ойна сингари асфальт йўлдан энди трамвайлар ўрмаламайди, тез юрар лимузинлар учиб бормоқда; ер ости йўлида эса метро вагонлари сассиз қатнамоқда.

Пушкин кўчаси!..

Янги бинолар! Буниси ҳам, униси ҳам, наригиси ҳам... Кўча бўйида таниш бинолар кўзга чалиниб қолади. Мана консерватория биноси, анави ўша эски почта, мана...

Машина чорраҳага келганда мен шоферга:

— Тўхтатинг! — дедим. Шофер йигит энди менга ҳайратомуз тикилиб қолди ва машинани аста тўхтатди.

— Дўстлар, шу ерда бир дақиқа тўхтайллик!

Пушкин кўчасидаги 78-уй. Ғишт девор билан ўралган кенг ҳовли саҳнидаги қадимий иккита катта бинодан ёдгорлик бўлиб биттасининг бир қисмигина қолипти... ўша кенг ҳовлининг ўрнида кўп қаватли бино қад кўтарипти.

Менинг хаёлимда эса Тошкентдаги туркман ўқитувчилари техникумининг ўша эски бинолари гавдаланди. Кўз олдимга яна ёшлик йилларим келди. Ҳозир бу ерда курсдош дўстларим йўқ. Қулоқларим остида эса собиқ курсдошларимнинг қувноқ овозлари жаранглади, томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлди.

Пушкин кўчасидаги 78-уй!

Бу уйга менинг матлуб йўлим бувим йўлга деб тандирда ёпиб берган иссиқ нондан, битта нондан бошланган эди...

Дунёда талантли болалар кўп. Ота-оналар ўз болаларидаги мойилликни дарҳол сезишади ва бу мойилликни ўстириш, такомиллаштириш пайдан бўлишади, аниқроғи унинг келажаги ҳақида ғамхўрлик қилишади.

Визнинг оиламизда ҳамма нарса бошқача эди. Аслида мен, етим бўлмасам ҳам, «Етим ўз киндигини ўзи кесади», деган мақол асосида яшашга мажбур эдим.

*Тошкент пешвоз чиқар кийиб яшил тож,
Кўркам қаддин тиклаб, қилиб табассум,
Бир қўли кўксиди, бир қўлда қуёш —
Янги куй ва янги суҳбатлар учун!*

Николай Тихонов

*Тошкент этмиш армуғон
Менга қудратли қанот.
Шу қанот-ла шодумон
Учдим Кремль томон.*

Аали Тоқомбоев

Бир қадимий афсонада шундай нақл қилинади. Қорақумнинг энг ичкарасида эски қудуқ ёнида чўпоннинг яққаю ягона кулбаси бор экан. Чўпон хотини ва етти яшар ўғли билан бирга қумликда яшар, бойнинг қўйларини боқар экан. Қунларнинг бирида чўпон йўлбарс билан олишиб ҳалок бўлипти. Орадан бир йил ўтипти. Унинг ўғли саккиз ёшга кирипти. Ҳар куни такрорланаверадиган бир хил ҳаёт боланинг жонига тегишти.

— Ойи, мен нимани ўйнай?

— Нима топсанг, ўшани ўйнайвер, ўғлим...

— Ойи, қаёққа борай?

— Сахро кенг, ўғлим, хоҳлаган томонингга кетавер...

— Ойи, мен ким бўламан?

— Буни олдиндан билиб бўлмайди, ўғлим. Ўсиб вояга етганидан кейин пешонангга ёзилганини кўрасан. Етимнинг етти тақдири бор дейишади, ўғлим...

Қунларнинг бирида ўғил онасининг ёнига келиб шундай депти:

— Айтишларича, шу яқин орада дарё бор экан. Дарё бўйида қишлоқ, шу қишлоқда мактаб бор экан. Мен у ерга бориб ўқийман. У жойга қандай қилиб бориш мумкин?

— Шарққа кет. Эҳтимол, сўқмоқ йўлга дуч келарсан. Ана шу сўқмоқ йўлдан кетавер...

Кечқурун бола қайтиб келади.

— Шарқда йўл ҳам, сўқмоқ ҳам йўқ экан, она.

— Ундай бўлса, ғарбга кет.

— Ғарбда ҳам на йўл бор, на сўқмоқ.

— Жанубга кет.

— Мен Жанубда ҳам ҳеч қандай йўл кўрмадим, она.

— Шимолга жўна.

— Шимол томонда ҳам ҳеч қандай йўл йўқ.

— Ундай бўлса, мен билмайман, болагинам. Етим ўз киндигини ўзи кесади, дейишади. Энди нима қилиш кераклигини ўзинг ҳал қил, болам. Агар кетаверсанг, эҳтимол, ўзинг бирорта йўлни кашф этарсан...

Ёзги ва қишқи таътилларни ёки навбатдаги меҳнат отпускасини ҳисобга олмаганда, отам уйда деярли бўлмасди. Гоҳо-гоҳода отамнинг Мари, Тула, Ленинград, Москва, Тошкент шаҳарларидаги ўқув юрларидан бирида ўқиётгани ёки бирорта қишлоқда янги ташкил қилинган қайсидир совет мактабида ўқитувчилик қилаётгани, Мари, Чоржўй, Тошкент шаҳарларида партия ишларида ишлаётгани ҳақида билиб олардим. У уйга фақат ёзги ва қишқи таътилда ёки навбатдаги меҳнат отпускази вақтидагина келарди. Ҳар сафар келганда уйимиз шовқин-суронга тўлиб қоларди. Отам келганда ҳаммага — каттаю кичикка совға улашарди. Биз, оёқларига қауш кийган калта иштонли болалар хурсанд бўлиб ирғишлардик...

Отам эса чамадонни олдида тиз чўккани ҳолда:

— Қани, ўғлим, сен ҳам бери кел-чи! — дерди менга. Мен бўлсам, суюнганимдан оғзим қулогимда, чунки ҳар доим отам менга нима совға қилишини олдиндан билардим-да!

— Мана сенга янги китоб, — дерди у совғани менга узатиб. Кейин, бўш вақтларида, отам менга бу китобларни иштиёқ билан ўқиб берарди. Унинг уйда бўлиш муддати тугагач, яна узоқ юртларга, ўқишга ёки ишга жўнаб кетарди. Бунга мен ҳам, оиламиздагиларнинг ҳаммаси ҳам кўникиб қолгандик. Фақат баъзан бувимлар:

— Ҳой, менга қара, балки шунча ўқиганинг етар энди-а? Қишлоқда, ўз болаларинг ёнида яшасанг бўлмайдимми-а? — деб қўярдилар.

Бундай вақтларда отам ерга қараган ҳолда онасининг сўзларини индамай тингларди. Шундай бўлса ҳам, отам менинг келажаким ҳақида кам қайғурарди, дейишга тилим бормаиди. Унинг тўнғич ўғлига маълумот бериш борасидаги уринишларини фақат мен эмас, бутун қишлоқ биларди.

Онамда эса рўзгор ишларида ёрдами тега бошлаган ўғлини ёнида кўриш истаги устун турарди. У менга бўз жилдлар тикиб берар ва уларга китоб-дафтарларимни жойлаб қўярдим. Кечқурунлари ўчоқбошида ўтирганимизда онам қаламларимни йўниб, учини чиқаришга ёрдамлашарди.

Шош — катта ва обод, кўркам жойдир... Одамлари қўрқмас. Бу ерда қимматбаҳо дарахт ўсади. Ундан камон ва найзалар ишланади. Шошнинг пойтахти — Бинкат...

«Худуд ал-олам» китобидан

*Бебаҳо Тошкентимиз, наҳоринг кундуздан шан,
Меҳнаткаш, мунис ўртоқ, қадрдон дўст, эмакдош.
Қиши — ёз, кузи — баҳор, тунги — кунидан равшан,
Лондон, Париж, Румога алишмайман кўҳна Шош.*

Ғафур Ғулом

— Она, мен шамоллаб қолдим...
— Ҳозир, ўғлим, мен ун-ош қиламан, еб оласан-у, шамоллаганинг ўтади-кетеди...
— Она, бошим оғриятти.
— Қалампир солинган аччиқ ун-оши есанг, бош оғригинг бир зумда йўқ бўлади...
— Она, менинг тобим қочиб қолди.
— Қатиқ ва қалампир солинган ун-ош ичсанг, яхшилаб терлайсан, ўғлим.
Терлаганингдан кейин тузаласан-қоласан. Ҳамма касалликларнинг давоси терлашдир, болам...

— Она, биқиним...
— Болам, ун-ош...

Менинг маълумот олишимга, келажак тақдиримга онамнинг қўшган бутун ҳиссаси соғлигимни эҳтиётлаши эди. Йўқ, у бепарқ эмасди. Менинг онам саводсиз эди. У бутун жони-тани билан ўз уйига, ўз болаларига боғланган, меҳр қўйган оддий туркман аёли эди.

Бувим ҳам саводсиз эди. Лекин, у билимли одамлар оиласида ўсгани учунми, бувам ўз даврининг машҳур ва маданиятли одами бўлгани учунми, бувимнинг дунёқараши анча кенг, унда жуда теран ички маданият сезиларди. Ҳа, у донишманд аёл эди. Онам уйда рўзгор бошқарувчиси бўлса, бувим бу рўзгорнинг асосчиси эди. Бувам вафот этгани, отам эса доимо узоқ жойларда ўқишда ёки ишда бўлгани учун ҳамма хўжалик ишлари мана шу икки аёлнинг зиммасига тушганди. Рўзгор карвонининг бошида бувим борарди. Шунинг учун бўлса керак, мен доимо бувим ёнида бўлардим. Мендан салгина катта ёшдаги холаларим уни «она» дейишгани учун мен ҳам бувимни, унинг охириги кунигача, она дедим. Болалигимдаги эртақларнинг деярли ҳаммасини бувимдан эшитганман...

— Йўқ, йўқ, ўқийверсин. Фақат ўқиш одамнинг кўзини очади, деб ўзингиз айтар эдингиз-ку! Мен Мулла Қилич тоғамнинг ўғлини ҳам олиб кетаман. Мурод ҳам кетади. Сакар-Чоғидан Қурбонсоҳат оғанинг ўғли ҳам кетяпти.

— Марида ўқиса нима қипти? Майли шаҳарга қатнаб ўқисин, кечқурунлари эса уйга қайтсин.

— Йўқ, йўқ, Мари — Мари. Тошкент эса Тошкент.

— Ўзинг дайдиб юрганинг камлик қилдими? Энди буни ҳам бизнинг кўзимиздан узоқлаштирмақчимисан?

— Ўқисин, она, хўп денг, ўқисин!

Отамнинг Тошкентдан уйга келишларидан бирида бувим билан иккаласи орасида бўлиб ўтган ўша узун суҳбатнинг бу қисми абадий эсимда қолди.

Шундай қилиб, кунларнинг бирида мени йўлга отлантира бошладилар. Бувим йўлга деб менга бир неча тандир нон ёпиб бермоқчи бўлди. Отам завқланиб кулди.

— Нима, сиз уни оч юртларга юборяпсизми?

Ниҳоят у бувимни бир тандир нон ёпишга кўндирди. Майда-чуйдаларимни жойлаштириш учун бувим бир қоп олиб келди. Мен хафа бўлдим. Тошкентга қоп орқалаб бормаيمان, деб туриб олдим. Катталар уйга толдилар. Нима қилиш керак?

Чорасини ўзим топдим. Қишлоғимиз сартарошининг уйга чопиб бордим. Унинг ўғли билан биз деярли ҳар кuni ошиқ ўйнардик. Синфдош дўстимдан сўрадим:

— Менга қара, тунов кун кўрсатган ёғоч чамадонинг ҳали ҳам жойида туриптими?

— Ҳа, турипти.

— Ушанингни менга бериб тургин...

У гуноҳкорона жилмайиб, боқди. Шу алпозда бир оз тургач, сўради:

— Чамадонни нима қиласан?

— Тошкентга ўқишга кетяпман!

Ўртоғим жуда муҳим масалани ҳал қилаётгандай чуқур ўйга толди.

— Текинга сўраётганим йўқ, сотгин деяпман!

— Йўқ, уни сотмоқчи ҳам эмасман.

Менинг сабрим тугаб дедим:

— Ундай бўлса вақтинча бериб тур!

— Вақтинча ҳам бериб туролмайман... Биласанми нима... Сен менга битта иссиқ нон

бер...

Ҳар қачон, ҳар қайда дейилса «Тошкент».

Дегайсан ёзларга ёзлар тугаган.

Ҳа, «Тошкент» дейилса эсга келар ёз...

Ҳа, «Тошкент» дейилса қуёш эсда шай.

Қуёшки, умрзоқ авлодга дамсоз,

Бу ерда ҳамма дер: — Қуёшча яшай!!!

Мақсуд Шайхзода

Тошкент, ҳей. Совет Осиёсин тираги,

Қўшиқлардай, тўлқиндай жарангдор Тошкент!

Ардоқли пахтакор ўлкам юраги,

Индустриал, магистрал, улугвор Тошкент!

Миртемир

— Ҳозир олиб келаман!— деб уйга қараб чопмоқчи эдим, сартарошнинг ўғли тўхтатди:

— Тўхта! Иннайкейин, сенда рангли қаламлар бор-а, ўшалардан бештасини бер!

— Ҳаммасини бераман!— дея уйга чолиб кетдим.

Шундай қилиб мен сариқ рангга бўялган чамадоннинг эгаси бўлдим. Охириги дақиқаларда сартарошнинг ўғли унинг қулфини чиқариб олди...

Пиримқул Қодировнинг ёқимли овози мени ёшлик сафаридан бугунги кунга қайтарди:

— Намунча ўйлаиб қолдингиз, меҳмон? Кетдик! Бизни дачада кутишмоқда.

Мен машинага ўтирдим, хаёл эса у йиллар қалавасини чувалаштирарди.

— Ҳов анави пастаккина уйчани кўряписизми?— мен кўчанинг ўнг томонини кўрсатдим. — Бу учинчи мўрча. Қизиқ, у ҳозир ҳам ишлар экан!

Пиримқул кулимсиради:

— Эй, меҳмон, сиз эски Тошкентни бизлардан яхши билар экансиз.

— Қуш қаноти билан, одам дўстлари билан кучлидир, деган асқилар. Кийим топиш осон, дўст топиш қийин ҳам дейишган. Дўстдан жудо бўлмоқ эса яна ҳам оғир. Мен ўзбек ери билан абадий боғланганман...

Яхшилар

Тошкентдаги туркман ўқитувчилар техникуми. Қанча туркман талабаларига ҳаётга йўланма берди у! Биринчи туркман зиёлиларининг номлари ўша ўқув юрти билан боғлиқдир.

Маълум бўлишича, дастлаб у Туркман маориф институти деб юритилар экан. Ўқитувчилар, китоблар, ўқув қўлланмалари етишмагани важдан у Маридан Тошкентга кўчирилган экан. Дўст ўзбек халқи илмга чанқоқ туркман қардошларини кучоқ очиб кутиб олди, қўлидан келган ёрдамни аямади. Ҳатто, Ўзбекистон ҳукуматининг қарори асосида туркман студентлари учун эллик гектар мевали боғ ажратилди...

1981 йил йигирманчи февраль куни биз Туркманистон ССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи, Улуғ Ватан уруши ветерани Абди Мерганов билан суҳбатлашдик. Машҳур ёшулли пиёладаги аччиқ чойни шопилмай хўшлаб деди:

— О-о, Туркман маориф институтининг тарихи жуда катта. Унинг биринчи директори Алиқули Қорахонов эди. Бизда директор бўлган пайтларида у Ўрта Осиё медицина институтини тамомлади, сўнг шаҳар касалхонасида врач бўлиб ишлади. Кейинчалик унга профессор унвони берилди. «Она тили» деган биринчи туркман китобини ҳам Алиқули Қорахонов ёзган эди. Бу китобни биринчи адабиёт дарслиги деб ҳисоблаш мумкин. 1925 йили бизлар туркман маориф институтини биринчи бўлиб тамомладик. Биз ўн тўрт киши эдик. Бизга қадар туркманлар орасида дипломли ўқитувчилар бўлмаган. Биринчи ўқитувчилар! Бизнинг шарафимизга қанча тантаналар ташкил қилинди! Ашхобод вокзалида, космонавтларни кутиб олган сингари, бизларни кутиб олишди. Музыка. Байроқлар. Митинг. Кечкурун Давлат театрида бизга тантанали шарафтода дипломлар тақдим этишди. Республика халқ маорифи комиссарининг шахсан ўзи тақдим этди. Шундан кейин ҳаммамизни Тошкент, Боку, Тбилиси, Ростов-Дон, Москва шаҳарлари бўйлаб сайрга йўллашди...

Сартарошнинг ўғлидан битта нонга алмаштириб олинган сариқ чамадон билан Тошкент вокзалига келиб тушганда мен, Мурғоб бўйларида туғилиб ўсган қишлоқ фарзанди, ўзимни мутлақо бошқа бир дунёга келиб қолгандай ҳис қилдим. Йўлларда визиллаб кетаётган трамвайларни ҳам, отлар устига ўтириб олиб катта гилдиракли араваларини оломон орасидан чаққонлик билан ҳайдаб ўтаётган ўзбекларни ҳам, йўллар четида саф тортиб турган кумуш япроқли хушбичим теракларни ҳам ўшанда биринчи марта кўрдим.

Туркман ўқитувчилари техникуми Туркманистоннинг турли бурчакларидан келган оддий қишлоқ болаларини ҳақиқатан ҳам янги ҳаёт йўлига олиб чиқди. Бошқа ҳеч нарса

Боқий Тошкент, бахтиёр шаҳар,

Ларза солган — зилзила эмас.

Дўстлик кўйи янграётир, бас —

Еру кўкни титратиб саҳар...

Тақдиримиз бир экан демак

Ва ҳамоҳанг тепмоқда юрак.

**Долгорин Нямаа,
Мўғулистон**

Иироқ йлкалардан Тошкентга томон

Шошарлар зиёрат этмоққа бугун.

Ошиқар келмоққа топганлар имкон,

Эзгулик дарсини олмоқлик учун.

Анатолий Софронов

ҳақида айтмаган тақдирда ҳам русчалаб «нон» ёки «сув» дея олмайдиган йигит-қизлар Тошкентда уч йил ўқиш туфайли бу улғу тилни бир қадар ўрганиб олдилар. Бу тил эса ўз навбатида жаҳон маданиятига йўл очди.

Биз ёзги таътилда бўлган пайтларимизда ҳамюртларимизга Тошкент, унинг қадимий саройлари, ўзбек халқининг меҳмондўстлиги, тезюрар трамвайлар ҳақида гапирардик. Шунинг учун бўлса керак, Тошкентга бориб ўқишни истаб бизга эргашганларнинг сони қишлоқда кундан-кунга ортди. Ҳатто энг чекка қишлоқлардан ҳам ўқийман деганлар кела бошладилар.

Тошкентда ўтган уч йиллик ҳаётимиз ва ўқишимиз даврида биз жуда кўп нарса ўргандик, албатта.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида қайд қилмоқчиман. Тошкент техникуми менга билимдон отам ҳам, саводсиз онам ҳам, донишманд бувим ҳам ўргата олмаган бир эзгуликка — бадиий адабиётга йўл кўрсатди.

Бизга дарс берган ҳамма ўқитувчиларимиз кечагидай ёдимда. Ҳамма-ҳаммаси учун биз улардан миннатдормиз.

Икки ўқитувчимни эса мен алоҳида эслайман.

Раиса Николаевна Алиева!

Николай Васильевич Шеманский!

Менинг у даврдаги тасаввурим бўйича (эхтимол ҳозир ҳам шундайдир) мана шу икки ўқитувчи тимсолида рус халқига хос бўлган барча яхши хусусиятлар мужассамлашган эди. Улар бизга рус тилидан ва рус адабиётидан дарс беришарди. Раиса Николаевна ва Николай Васильевичнинг ғамхўрлиги, жонкуярлиги натижасида Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак», «Руслан ва Людмила», «Лўлилар», «Полтава», «Капитан қизи», Лермонтовнинг «Мцири», «Қочоқ», Толстойнинг «Кавказ асири», «Ҳожимурот» сингари ажойиб асарларининг мазмунини тушуниб, юксак бадиий завқ олардик.

Николай Васильевич Шеманский новчадан келган ориқ киши эди. У ҳамиша ҳарбий бичимда, мошранг газламадан тикилган куртка кийиб юрарди. Куртка тагидаги оқ кўйлагининг ёқаси доимо текис ва тоза бўларди. У жуда батартиб, саранжом-сарипта одам эди. Уни кўрганда биз беихтиёр кийим-бошимизни кўздан кечирардик. Ўқитувчининг қисқа сочлари кирпи игналари сингари тикка турар, доимо текис қилиб олдирарди. Унинг чаккалари оқара бошлаганди. Бир оз шишинқираган қовоқлари остидаги кўк кўзлари мулоийм боқиб турарди.

Николай Васильевич бизларни янги асарнинг мазмуни билан таништиради. У синфа шу асарга оид расмлар олиб келар (расмларни ўзи чизарди) ва янги асарнинг мазмунини шопилмай тушунтира бошларди. Асарнинг мазмунини билиб олганимизга қаноат ҳосил қилгач, уни бошидан охиригача маъноли қилиб, бурро тил билан ўқиб берарди. Асарнинг мазмуни билан бирга у ҳақда умумий тасаввур ҳам эсда қоларди. Дарс охирида уйга топшириқ беришни сира унутмасди.

Николай Васильевич ва Раиса Николаевна техникум биноси рўпарасидаги уйда туришарди. Лекин улар уйларига шошилишмас, дарсдан кейин ҳам ишдан узила олмасдилар.

Айниқса, Раиса Николаевна! Ўқув ишлари мудирини қилиб тайинлангандан сўнг эса техникум унинг иккинчи уйи бўлиб қолди. У кўпинча ўз кабинетида овқатланарди. Ун олти ёшли ўғли Толик ўн ва ўн икки ёшли икки қизи ҳам доимо техникум ҳовлисида бўлишарди.

Раиса Николаевнани мен охириги марта 1940 йилнинг сентябрь ойида, техникумни битириб кетганимдан икки йил кейин, ўзимизга таниш ўша ҳовлида учратдим. Севимли ўқитувчи ўз ўғлини қучоқлагандай мени қучиб кўришар экан:

— Бу сенмисан, Отажонов?! — деди ошкора ҳаяжон билан. У дам кўз ёшларини артар, дам кулар, дам менинг қулоқларимни чўзарди. Ўша очиқ, олижаноб нигоҳ. Йўқ, Раиса Николаевна бизлар учун фақат ўқитувчигина эмас, у ҳаммамизнинг меҳрибон онамиз ҳам эди. Раиса Николаевна чин юракдан қадрлашга, севишга даъват этган яна бир нарса бор: баъзан у бизга соф туркман тилида гапирар, ниманидир илтимос қиларди. Бундай дақиқаларда биз суюнганимиздан учиб кетай дердик.

*Сенга бўлсин айтар сўзларим, Тошкент,
Сенга бўлсин қўшиқларим ҳам.
Сенга бўлсин ҳатто юрагим, Тошкент,
Юрагимнинг тафти — олов меҳри ҳам.
Ниш урмоқда қалбимда гуллар,
Эркалайди тонгда қуёшинг,
Сўнг чамандай юз очар улар...*

Мамаду Траоре Диоп,
Сенегал

*Вьетнамдан йироқда, гуллаган баҳор чоғи
Тошкентликлар қувонсам қувонади мен учун.
Дард чексам дардкаш улар, доим очиқ қучоғи,
Баҳори баҳоримга тугашиб кетган бугун.*

Минь Ле,
Вьетнам

1941 йили туркман ўқитувчилари институти Тошкентдан Чоржўйга кўчирилгандан кейин, Туркменистон ССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи, коммунист Раиса Николаевна Алиева Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига ўн беш йил ишлабди ва 1956 йили июль ойида пенсияга чиқибди. Мана энди, 1956 йилдан кейин ҳам чорак аср вақт ўтиб кетди! Агар бизнинг қадрдон Раиса Николаевна соғ-саломат бўлсалар ҳозир тўқсон тўрт ёшда бўлишлари керак. Бу меҳрибон муаллима ўзининг содиқ турмушдоши Алишбек Сулаймонович Алиев билан катта ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтди.

... 1916 йил ёзида Каахкин темир йўл станциясининг бозори ёнидаги ташландиқ дўкон биносига жойлашган икки йиллик рус-тузем мактаби хоналаридан бирининг эшиги тақиллади ва аста очилди.

Хона бурчагидаги стол ёнида ўтирган оқ кўйлакли, жингалак сочли ёш йигит аста бошини кўтарди. Унинг кўзлари қора, юбка, оқ нимчалик, сариқ сочлари белига тушган қизни кўрди. Қизнинг катта кўк кўзларида қувноқлик аломатлари барқ уради. У киргач хона ичи ёришиб кетгандай бўлди. Жуссадор эрақнинг ўзини йўқотиб қўйганини сезган қиз кулимсираб сўради:

— Сиз директормисиз?

— Ҳа, менман, салом! — у олдинга бир қадам ташлади ва шошилиб қизга қўлини чўзди. — Келинг, келинг! Мен сизни кутаётган эдим. Салом!

— Раиса Николаевнаман!

— Виламан... Ҳм... Ҳа... Мен Алишербек Алиевман. Дўстларим баъзан мени шунчаки Алёша дейишади.

— Яъни сиз Алишбек Сулаймоновичсиз, шундайми? Сиз сингари тажрибали, бир неча тилни билувчи одам билан ишлашимдан гоёат хурсандман!

— Э, қанақа тажриба тўғрисида гапиряпсиз, Раиса Николаевна! Мен энди ўттиз иккига кирдим! — деди директор унинг кўзларига тикилиб.

Бу икки одам орасидаги илк танишув бир умр дўстликка айланиб кетган эди. У пайтларда Раиса Николаевна ўн тўққиз ёшда эди.

Волга бўйидаги рус еридан ва Боку ёнидаги озарбайжон еридан келган бу икки ёшни бир мақсад — зиё тарқатиш мақсади бирлаштиради. Улар халқ маорифи ишига жондиллари, ғайрат-шижоатлари билан бериладилар. Оғир курашларда қўлга киритилган ҳар бир ғалаба уларни руҳлантиради, янги марралар сари етаклайди.

Алишбек Сулаймонович ҳам чарчашни билмайдиган ташкилотчи эди. У ҳамини иш билан банд, шошилиб юрарди. Раисани эса доимо бир хил савол билан кутиб оларди:

— Хўш, қандай янгиликлар бор?.. Бирор кун янгиликсиз ўтмасин.

Туркменистонда Совет ҳокимияти мустақамлангач, ёшларнинг ғайратлари янада ошди.

— Бу камбағаллар ва етимлар ҳокимияти, сиз билан биз сингариларнинг ҳокимияти, Раиса Николаевна! Энди биз бошқача, ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ишлашимиз керак. Ҳақиқий халқ маорифи мана энди оёққа турмоқда...

Алишбек Сулаймонович бу гапларни айтганда ҳақ эди: у саккиз ёшида етим қолди. Махачқалада тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаган отасидан унга бир неча китоб мерос қолди. Оч-яланғоч бўлишига қарамай, етим бола мана шу китобларга жуда боғланди. У китобларни қўлидан қўймас, жуда ҳам ўқигиси келарди. Кулбаларидан бир неча қадам нарида жойлашган шаҳар мактабининг ҳовлисига ҳар кун кириб-чиқади, қоровулга ёрдамлашади, қудуқдан сув келтиради, китоб қўлтиқлаб олган семинарчиларга диққат ва ҳавас билан қарайди. Ниҳоят, унинг қатъияти устун келди — ўн тўрт ёшга тўлганда отасининг танишларидан бири диний мактабга жойлаштириб қўйди. У ерда Алишбек бошланғич маълумот олди. Етим боланинг иш топиши янаям қийин бўлди. Уни диний қонулар эмас, дунёвий билимлар қизиқтирарди. Ниҳоят, у бошланғич синфлар ўқитувчиси унвони учун Боку гимназиясига сиртдан имтиҳон топширди. Тинимсиз изланиш, кураш орзунини рўёбга айлантириб, ёш йигит обрў-эътиборини оширарди. У халқ маорифи Каахкин волость бўлимининг мудири қилиб тайинланди. Рус-тузем мактаби асосида ягона меҳнат мактаби ташкил қилинди. Мактаб учун янги, янада кенг ва янама бино берилди. Бу бино хоналарининг бири, кичкинагина ошхонаси билан бирга ёш эр-хотиннинг уйи эди.

Алишбек Сулаймоновичнинг обрў-эътибори, мавқеи ортган сайин ташвишлари ҳам кўпаярди. У мактабга мудирлик қилиш билан бирга бутун Каахкин районида совет халқ маорифини йўлга қўйиш ташвишлари билан яшарди. У узоқ ва хатарли сафарлардан қайтиб келганига қарамай, ҳар сафар меҳрибон овоз билан:

— Салом, Раиса Николаевна! Хўш, қандай янгиликлар бор? — деб қўярди.

Тушки овқат вақтида мудир ва ўқитувчининг бир-бирларига айтган янгиликлари гоҳо қувончли, гоҳо қайғули бўларди, баъзан уларни чуқур ўйга толдирарди, баъзан эса эрни яна шошилиб равишда йўлга овланишга мажбур қиларди. Алишбек Сулаймонович узоқ ва хавфли сафарлардан қайтиб келганда унинг чўнтаклари варақаларга тўла бўларди, эскириб кетган сариқ портфелдан эса қандайдир эски китоблар чиқарарди. Шундан сўнг халқ маорифи волость бўлимининг мудири дарҳол стулга ўтирарди.

— Булар қанақа варақалар, Алёша?

— Булар янгиликлар, Николаевна, янгиликлар! Мен топиб келган янги мақоллар, эртақлар, афсоналар. Уқиб чиқиш керак. Ўрганиш ва яқунлаш керак. Янгиликсиз бир кун ҳам ўтмаслиги керак. Афсус, илмий ишга ҳеч ҳам вақт қолмапти-да, жонгинам!

Турмуш ўрғонининг бир неча йилдан буён илмий иш билан шуғулланаётганини Раиса Николаевна яхши билар, унга астойдил ёрдамлашарди. Алишбек Сулаймонович Безмеин қишлоғида ишлаб юрган чоғларида «Туркман мактабда янги усул» деган биринчи туркман алифбесини тузган ва 1913 йили Бокуда нашр қилдирган эди.

Кейинроқ у нашриётга «Бошланғич туркман мактаби учун янги Алифбе» китобини

топширган эди. Шундан сўнг мақоллар, эртақлар, маталлар йиғиш билан машғул бўлди, янги ўқитувчилар учун ҳар хил методик қўлланмалар тайёрлашга киришди.

— Ҳа, ўқитиб бериш керак, Николаевна. Афсуски, вақт... Илмий иш учун сира вақт қолмапти. Мактаблар етишмайди. Ўқитувчилар етишмайди. Парталар, китоблар йўқ, Бўр йўқ. Утин йўқ. Устига-устак янги дунё душманларининг ғаламисликлари... Ох, Николаевна, билсайдинг, мен қанча кўп илмий ишлар ёзмақ исташимни! Уйласам юрагим ортиқиб кетади, — дея «хотинини бағрига босиб юпатарди», — мана сен билан ҳам бамайлихотир гаплашиб ўтиришга вақт йўқ... Ҳа, индинга бизнинг мактабимизда ўқитувчиларнинг район конференцияси ўтказилади... Қани, юр, бориб кўрайликчи!..

1926 йилнинг ёзида Алишбек Сулаймоновични шошинч равишда Туркменистон халқ маорифи комиссариатига чақириб қолишди. Пойтахтдан у жуда тез қайтди ва хавотирланиб кутиб ўтирган хотинидан сўради:

— Ҳўш, қандай янгиликлар бор, Николаевна?

— Янгиликларни сиздан кутиб ўтирибман.

— Модомики янгилик кутаётган экансан, тайёргарлигингни кўравер, Николаевна!

Биз кўчамиз!

Раиса Николаевна кўрқиб кетди:

— Қаёққа? Нима учун? Тинчликми ўзи?!

— Тошкентга. Янги иш жойимизга...

— Алёша, кўп йил ишлаган жойимиздан қандай қилиб кетамиз, ахир?!

— Бориш керак экан, жонгинам, демак, борамиз!..

Шундай қилиб улар Тошкентга келиб қолишди. Янги ўқув йилидан бошлаб Алишбек Сулаймонович Алиев Тошкент шаҳридаги туркман маориф институтининг директори қилиб тайинланди. Таниқли олим, илғор маорифчи ўз умрининг охиригача (1938 й.) мана шу вазифада меҳнат қилди.

— У бизга туркман тилидан дарс ҳам берарди, — деб эслайди филология фанлари кандидати, Туркменистон Давлат университетининг доценти Нагим Оманович Аширов, — жуда ажойиб ва олижаноб одам эди. У ҳамisha сочини устарада қирдириб, ялангбош юрарди. Директорнинг бизларга доимо гапирадиган бир насиҳати эсимда. «Икки нарсани, йигитлар, муддати ва чегараси бўлмайди, — дер эди у, — биринчидан, ҳамisha ўқиш ва билимни оширавериш керак; иккинчидан, хатони тузатишни ҳеч қачон кеч деб бўлмайди. Мана, мисол учун, мени олиб қарайлик. Дунёда эллик йил яша-япман-у, ҳалиям студентман. Озарбайжон, туркман, рус, форс, ўзбек тилларини биламан. Бари бир бу озлик қилапти, ҳали янги тил, янги сўзлар ўрганмоқдаман. Шундай қилиб, йигитлар, бизнинг такомиллашувимизнинг чегараси йўқ».

Тошкентда ишлаш даврида Раиса Николаевна ва Алишбек Сулаймонович ҳар соҳада камол топти, юксалди. Раиса Николаевна айтишича, улар иккови ҳам Тошкентда олиёғул маълумот олишган. Алишбек Сулаймонович умрининг охиригача илмий иш билан шуғулланган, 24 минг сўздан иборат, 1929 йил биринчи марта нашр қилинган русча туркманча дўғатининг яратилишига А. С. Алиев жуда катта ҳисса қўшган эди.

Партия ва ҳукуватимиз Алишбек Алиевнинг халқ олдидаги хизматларини юксак баҳолади. У Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва Туркменистон ССР Марказий Комитетининг Фахрий Ерлиқлари билан тақдирланган экан. Раиса Николаевна буларни эслаб, кўз ёшларини бизлардан яширишга ҳаракат қиларди...

Халқимизда: «Бошқаларнинг яшashi учун ёрдам қилган кишининг ҳаётигина ҳақиқий ҳаёт», шунингдек, «Яхшидан боғ қолади», деган нақллар бор. Алишбек Алиев ва Раиса Николаевнанинг ҳаёти бунинг ёрқин тимсолидир.

Абдисодиқ Ирисов

ТАРИХ ВАРАҚЛАРИДА ТОШКЕНТ АДИБЛАРИ

Бу йил жонанон пойтахтимиз Тошкент шаҳрининг 2000 йиллик юбилейини нишонляямиз. Совет халқлари дўстлиги туфайли Тошкентимиз кундан-кунга гуллаб-яшнамоқда. Кўҳна шахримизнинг катта тўй тантаналари ўтаётган кунларда ўтмишда Тошкентда яшаб ижод этган сиймолар ҳақида сўз юритиш гоят ўринлидир. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида бебаҳо ўтмиш ёдгорликлари — илмий, адабий, тарихий аҳамиятга эга нодир қўлёзма ва босма асарлар хазинаси бор. Ундаги маънавий даражада илм-фаннинг турли-туман тармоқлари ривожлангани маълум бўлади. Бу ерда фалсафа, адабиёт, тарих, музыка, қонуншунослик каби фанлар билан бир қаторда медицина, астрономия, математика каби аниқ фанлар ўқитилган, ҳатто бир қатор оламшумул илмий асарлар битилганки, бу ҳол умуминсоният тараққиётидан Тошкент ҳам четда қолмаганини, Тошкентда яшаган аждодларимиз доимо маърифатга интилганини кўрсатади. Тошкент аҳлидан етишган буюк сиймолар Бағдод, Шом, Миср, Истамбул, Тойиф, Ҳижоз, Ҳинд каби шаҳар ва ўлкаларда бўлиб, ўз билимларини ошириш билан бирга, ўз ижодлари билан ҳам хорижда, ҳам она ватанда донг қозондилар.

Шарқ олимлари таржимаи ҳоли ҳақидаги манбаларда Тошкентдан анчагина алломалар, мутафаккирлар, адиб, шоир, тарихчи, қонушунос, астроном, математик, табиб, доришунос каби илмий, атоқли шахслар етишиб чиққани ҳақида хабар берилади. Аммо баъзи катта-кичик мақолаларни айтмасак, Тошкент олимлари ҳақида, уларнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган йирик китоблар йўқ даражада.

Тошкентдан чиққан йирик олимлардан бири Қафқол Шошийдир (903—976). Унинг тўла номи Абу Бакр Муҳаммад Ибн Али ибн Исмоил Қафқол Шоший (яъни Тошкандий)дир. У киши йирик ҳуқуқшунос, файласуф бўлган, айниқса мантиқ соҳасида иқтидорли кишилардан саналган. У Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган; қаердаки йирик олим бор, деб эшитса, унга шоғирд тушар экан. У йирик тарихчи ат-Табарий (839—923)дан тарих илмини, ал-Ашъарий (873—941)дан эса калом илмини ўрганган. Тарихчиларнинг ёзишча, Қафқол Шоший ал-Ашъарийдан калом илмини ўрганаётган вақтда ўзи унга қонушуносликдан дарс берган. Араб олими Ибн Халликон (1211—1281) «Вафоёт ал-аён» («Улуғ кишилар вафоти») китобида шундай деб ёзади: «Қафқол Шоший ҳадис илмини билган, тилшунос, шоир эди. Уша вақтда Мовароуннаҳрда у кишига тенг келадиган олим йўқ эди. У киши Хуросон, Ироқ, Ҳижоз Шом ва бошқа ўлкаларга саёҳат қилиб, ҳамма ерда ном таратди, у кишининг кўп асарлари бўлган».

Қафқол Шоший «Қози одоби» деган асар ёзган. «Тортишув одоби» («Одоб ал-бахс») деган китобни ҳам у кишига нисбат беришади.

Манбаларда, қонушунослар орасида «дастлаб «Жадал (диалектика) ҳусни» деган асар ёзган ҳам шу Қафқол Шоший бўлади», дейилган.

Қафқол Шоший шоир ҳам бўлган, шеърларини араб тилида ёзган. Баъзи тазкиранавислар шарофати билан унинг бир неча юз байт шеърлари сақланиб қолган. У араб шеърияти қондаларига тўла риоя қилган ҳолда ажойиб байтлар яратди. Унинг шеъриятдаги қобилиятини араб адабиётшунослари яхши баҳоладилар. У бир шеърда шундай дейди: «Кимки уйимга меҳмонга келса, дастурхоним доимо унинг учун ёзик, ким у дастурхондан бирор нарса еса, ундаги барча ноз-неъмат пешона терим билан топилган, яъни унга ҳалол бўлади».

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию ҳеч нарса тополмасак, у ҳолда қуруқ сабзавот билан сирканинг ўзини қўяверамиз.

Шунда меҳмон беғараз, кўнгли очик одам бўлса; у дастурхонимдан рози бўлиб қолади, бордию у бахил бўлса, у ҳолда, мен уни тузата олмайман».

Қафқол Шошийнинг адабий-илмий мероси билан ҳозиргача ҳеч ким махсус шуғулланмади. Ҳатто диалектикага оид асари ҳам ўрганилмаган. Фақат шофия мазҳаби ҳақида баҳс юритувчи қонушуносликка доир асари, давр тақозосига кўра, ислом мафқураси тарқалган мамлакатларда ёйилди. Чунки олим Урта Осиёда дин арбобларидан, Ислоннинг шофия мазҳабини тарқатишга мойил кишилардан, шу мазҳабнинг тарғиботчиларидан эди. Мана шу соҳадаги фикр-мулоҳазалари туфайли Қафқол Шоший минг йиллар мобайнида ҳурматга сазовор бўлиб келди. Аммо унинг назм, тилшунослик ва мантиқшуносликка оид асарлари ҳам олимнинг зўр иқтидоридан далолат беради. Шоший 976 йили Тошкентда вафот этган, қабри ҳам сақланиб қолган.

Унинг асрада Тошкентдан чиққан арабийнавис шоирлардан бири Абу Муҳаммад Матронийдир. Бу шоир барча шеърларини араб тилида ёзган. У ҳажънавис шоир бўлган, бизга унинг 112 байтдан иборат ҳажвий ва лирик шеърлари маълум. Урта аср адабиётшуноси Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961—1038) кўрсатишига қараганда, бу шоир ўнинчи аср ўрталарида яшаб, тахминан унинг етмиш-саксонинчи йилларида вафот этган.

Ас-Саолибий уни ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олиб: «Шошлик шоир, у ернинг яқтоси» деб атади. Сўнгра у: «Шош ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан бу каби шоир чиқмади», деб унга юксак баҳо беради. Матроний ўта камбағал ҳаёт кечирган, тирикчилики ўтказишга қийналган шекилли, баъзан-баъзан Вухорога бориб, ҳукмдорни мақтаб шеър ёзиб, маблағ топишга уринган. Бу ҳақда ас-Саолибий шундай ёзади: «Баъзан у пойтахтга мақтов билан келар ва яхши инъом билан қайтиб кетар эди». У барид ходими, яъни почта идорасида хизматчи эди.

Матронийнинг асарлари ичида ўша даврдаги қаҳатчилик, очарчиликка бағишлаб ёзган шеъри машҳур. Унинг шеърлари ўз даврида девон шаклига келтирилган бўлса ҳам, лекин бизгача етиб келмаган. Унинг девонини ўз даврида адиб, шоир ҳамда Рай ҳокимининг вазири Соҳиб ибн Аббодга (936—995) кўрсатишганида, у киши мутолаа қилиб: «Мовароуннаҳрда бу кишига ўхшаш шоир чиқишини ҳеч ўйламаган эдим», деб айтган экан. Бу Матроний учун зўр мақтов эди, албатта. У киши ўз шеъри билан ўқувчиларга қанчалик завқ бағишлай олса, насрий асарлари билан ҳам шунчалик машҳур экан. Матроний услуби раvon, иқтидорли, нафис сўзга моҳир санъаткор, жиддийлиги билан ҳам, ҳазиллари билан ҳам одамни хурсанд қила оладиган адиб бўлган экан. Унинг ҳажвий шеърлари ҳали ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Мана, унинг бир шеъри:

**Абу Ҳотам ўз вақтин доим бермайди ишга,
Бор кучини сарф этар ишдан-ишга кўчишга.
Ўлтирса-чи ногаҳон, ишонамагил ҳеч қачон,
Тўхтаса ўлтиришга, дарров тушар жилишга.
Зўр азаматдир ўзи, қорни тўйиб ётмаган,
Нон ботирмай сиркага боши тегмас болишга.
Ҳар бир ишга устомон санайди кўп ўзини,**

¹ Матрон сўзи христиан дини руҳонийларининг лавозими, митрополит, архиепископни билдиради. Нима сабабдан бу киши бундай тахаллус олган, бу ҳақда аниқ бир маълумот йўқ.

**Қурби етмас бир ишни удда қила олишга.
Буйруғи зўр, тадбирли ўжар ҳоким мисоли,
Кучи етмас кишининг ани ҳеч қўзғатишга'.**

Ўрта асрнинг тошкентлик, арабийнавис шоирларидан яна бири **Абу Омир Исмоил Ибн Аҳмад аш-Шоший ал-Омирий** (X аср)дир. У ҳам Қафғол Шоший каби маърифат кидириб, Райга боради ва ўша ерда яшаб, араб тилида ижод қилди.

Тошкентдан чиққан йирик шоирлардан бири **Бадриддин Чочий** (XIV) эди. У Тошкентда туғилиб, шу ерда ўсди, вояга етди, камол топти. Кейинчалик Ҳиндистонга борди. У 1332 йилдан бошлаб Деҳлида, Султон Муҳаммад ибн Ғиёсуддин Туглуқшоҳ (ҳукмронлик йиллари 1325—1351) хизматида бўлди. У Ҳиндистонда ўн икки йил яшади. Бадриддин Чочий ўз асарларини форс тилида ёзди. «Қиш қасидаси», «Ез қасидаси», «Баҳор қасидаси» каби қасидалар Бадриддин Чочий қаламига мансуб. Унинг олти минг байтдан иборат девони маълум. У «Шоҳнома» деган асар ҳам ёзган. Шоир 1344 йили Ҳиндистонда вафот этган.

Бадриддин Чочийнинг қасида, ғазал ва рубойларидан иборат шеър шайх ижодининг бир қисми ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида мавжуд (инв. № 151, 1052). Бадриддин Чочий шеърлари фалсафий мушоадаларга бой, услуби ҳам ўзига хос. Кейинги асрларда унинг шеърларига шарҳлар ёзилган. Чочийни замондошлари «фаҳри замон» деб аташган. Олимлардан Амин Аҳмад Розий: «Бадр Чочий латофат ва фазилат осмонида тўлин ой ва фасоҳат ва фатонат осмонида чарақлаган юлдуз бўлган», деб ёзади.

Тошкент диёрида етишган **Шайх Хованд Таҳур** (вафоти 1359 йил) ҳам иқтидорли шоир бўлган. Унинг отаси Шайх Умар асли Тошкент атрофидаги Боғистондан бўлиб, ўз даврининг ўқимишли киши саналган. Хованд Таҳур ҳам ўз даври илм-маърифатидан баҳраманд, форсийда таъби назми ҳам бор фозил кишилардан эди. У 1359 йили Тошкентда вафот этган.

Хованд Таҳур ёзган шеърлар ичида таркидунёчиликка даъват этадиган шеърлар билан бирга реал ҳаёт ҳақидаги, дунёвий руҳдаги шеърлар ҳам кўп учрайди. У ёзади:

**Ошиқ агар бўлмаса, маҳбуб эмасдур зебо,
Ҳар боғчани, айтинг-чи, айлайди ким тамошо?
Ошиқлик оламида кўнгил берма бировга,
Унса қайда бир дарахт, ўмас анда доимо.**

Унинг мана бу байтлари ҳикматли ибораларга айланиб қолган:

**Доим орзу-умид, бурда нон,
Мол-дунё деб жон берар инсон.**

Еки мана бу лирик сатрларни олинг:

**Бахш айлагил дилингни, агар дилдор бўлса,
Фидо қилгин жонингни, чин харидор бўлса.**

Хованд Таҳур ижодида асосан дунёга тасаввуфона қараш устун. Аммо унинг дунёвий руҳдаги шеърлари бугунги китобхонга ҳам завқ-шавқ бера олади.

Ҳамидуддин Тошкандий (вафоти 1446 йил) таниқли олим ва шоирдир. У форсийда дуруст шеърлар, араб тилида турли асарлар, баъзи китобларга шарҳлар ёзган. Бу ўринда унинг «Шарҳ ар-рисолат фи одоб ал-баҳс» («Одоб ал-баҳс» рисоласига ёзилган шарҳ») асарини эслаш kifоя.

Хўжа Ҳасан Нисорий ўзининг «Музаккир ал-аҳбоб» («Дўстларга эслатма») асарида Ҳамидуддин Тошкандий ҳақида шундай дейди: «Мавлоно Ҳамидуддин ширинсуҳан, суҳбати латиф, улфати одам эди, шакаррез шеърлар ёзар эди. У киши Тошкентда вафот этди. Мана шу икки байт у кишига тегишли:

**Най садоси ҳаддидан ортса, таъсир этар кўп,
Най нашъаси ўзгача, дилда қолар асар кўп.
Гулшан аро ҳар гулга қачон назар солурмен,
Ишқ ғамида лоладек бўлур доғи жигар кўп.**

Тошкентлик шоирлардан яна бири **Ермуҳаммад Тошкандий** (XVI)дир. Уни манбаларда Ермуҳаммад Соний ҳам дейишади. Ермуҳаммад ибн Пирмуҳаммад айниқса муаммо жанрида маҳорат қозонган. Форс тилида муаммо ёзишда Абдурахмон Жомий биринчи бўлса, ундан кейин ҳеч ким бу кишичалик маҳорат касб этмаган экан. Ана шунинг учун Ермуҳаммад «Соний», яъни Иккинчи деган тахаллусга эга бўлган экан. Ермуҳаммад қаламига мансуб асарлардан бири Мирҳусайн ибн Муҳаммад Шерозий (вафоти 1499) муаммоларига ёзилган шарҳдир. Маълумки, Мирҳусайн ўз асарини Ҳиротда, Алишер Навоий илтимоси билан ёзган. Ермуҳаммад бўлса, Бухорога бориб, у ерда таҳсил қилиб юрган кезларида ўз асарини ёза бошлаб, юртига қайтгач, уни тугатган. Тошкентда 984 (1577) йили кўчирилган бу асарнинг бир нусхаси ҳозир Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда (инв. № 1863, 188 varaқ). Бу асарнинг дастлабки varaғида машҳур олим Ҳофиз Кўҳақий

¹ Шеър шайх таржималар мақола муаллифиники.

Ўз кўли билан ушбу сатрларни ёзиб қўйибди: «Таажжуб, бу қандай гавҳарки, Мавлоно Ермуҳаммад Соний маҳфий сирларни балоғат ва латофат тариқи билан маоний хазина-сини фош қилибдурлар.»

Ермуҳаммад Тошкандий қаламига мансуб «Шарҳ муаммойи сағир» асари қўлёзмасининг бир нусхаси Тошкентда, Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд. Бу ҳам Абдурахмон Жомийнинг «Муаммо» ларига шарҳдир. Қўлёзма 1775 йили кўчирилган.

Ермуҳаммад Тошкандийга нисбат берилган учинчи қўлёзма ҳам бор. У «Мавлоно Шаҳоб муаммосининг шарҳи» деб аталади. Бу асар ҳам форс тилида битилган. Мавлоно Шаҳобуддин 1536 йили Ҳиндистонда вафот этган шоир. Унинг асарига Ермуҳаммад Тошкандий ёзган шарҳи 416 варақдан иборат бўлиб, 1581 йили кўчирилган қўлёзмалар юқоридаги институт фондида сақланади (инв. № 10248 V).

Булардан ташқари, Ермуҳаммадга нисбат берилган «Қирқ ҳадис» шарҳи» деган қўлёзма асар ҳам бор. Бунда муаллиф ҳар бир ҳадисга муносиб равишда ибратли ҳикоялар ёзган. Бу асар ҳам институтимиз фондида мавжуд (инв. № 10805 (I), ҳажми 17 варақ.

Жамил Мирак Тошкандий (XVI—XVII) хусни хат соҳиби бўлиб, анчагина китобларни кўчирган, шеърлар ҳам ижод қилган. Мурибийнинг «Тазкират аш шуаро» асарида Жамилнинг икки байти берилган:

Жингалак сочингни мен ошифтаси, шайдосиман,

Мушк-анбар кокилингги ошиқи ягтосиман.

Изларингдан бўса олдим, масканим бўлди кўйинг,

Қил тараҳҳум, моҳи тобон, мискининг ҳамросиман.

Шоҳаким Тошкандий (XVII—XVIII, тахаллуси Холис) ҳам шоир сифатида машҳур. У бир неча дostonлар муаллифидир. Айниқса, Холиснинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи ўз даврида эл орасида кенг таъқалган. Бу дostonнинг бир неча қўлёзмалари ҳозиргача сақланган. Унинг баъзи нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд.

Муаллиф муқаддимасидан маълум бўлишича, унинг Ҳавойи деган сайрамлик дўсти наср билан «Юсуф ва Зулайҳо» деган дoston ёзиб, шоир Холисдан шу асарни шеърӣ қилиб битишни сўраган. Холис бунга рози бўлиб, уни назмга солган. Бу жараёнда у дoston тузилишини ўзгартириб, ўз дидига мослаб қайта ишлаган.

Ундан ташқари, Холис фольклордан ва классик Шарқ адабиёти манбаларидан фойдаланиб, «Искандарнома», «Вафотнома», «Айюб қиссаси», «Қиёматнома», «Меъроҷнома» каби дostonлар ёзган.

Шунингдек, Холис халқ орасида машҳур бўлган қиссалардан Мирза Содик Мунший Жондорийнинг «Даҳмаи шоҳон» («Шоҳлар мақбари», 1791 йил), халқ дostonларидан «Қиссаи Зеваршоҳ», «Қиссаи Жарир» каби асарларни ҳам таржима қилган.

Тошкентдан чиққан кўп шоир ва адибларнинг асарлари ҳозирча қўлимизга тушмаган. Улар дунёнинг чекка-чеккасида, Шарқ қўлёзмалари сақланаётган хазина-ларда кўзга чалинмай ётган бўлиши мумкин. Яқин йилларда марҳум адабиётшунос Ҳамид Сулаймон ташаббуси билан топишган забардаст шоир Ҳофиз Хоразмий девони шуни тасдиқлайдики, ҳали ўрганилмаган девонлар, маълум бўлмаган мажмуалар кўп, уларни ахтариб топиш синчков олимларимиз ташаббусларига боғлиқ, улар ҳиммати билан адабиётимизда ўз ўрнини ололмаган ажойиб сиймослар топилиши шубҳасиз. Мана шундай номи маълум асари номаълум адиблар ҳам анчагина. Шулардан бири **Алойи Шонийдир**. Бу киши ҳам замонасининг иқтидорли адиби бўлиб, ажойиб шеър ва муаммолар ёзганки, ҳатто Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»ида унинг номи зикр этиб ўтилгани бежиз бўлмаса керак.

Яна шундай кўп санъат аҳллари, адиблар борки, улар ижоди ҳақида маълумотлар ҳозирча оз. Чунончи **Шоҳусайн Тошкандий** ажойиб созанда ва бастакор бўлган. У ижро этган ашулалар матни махсус китоб қилинган. (Масалан, 1900 йилда Хоразмда Муҳаммад Шариф ибн Оллоберган қалами билан кўчирилган нусха.) Шоҳусайн Тошкандий 1528 йилда вафот этган.

Машҳур адиб Зайниддин Восифий (1485 йилда туғилган)нинг ёзишича, у 1521 йили Тошкент яқинидаги Паркентга Хўжа Абдулазизни кўргани борганида, созандалар орасида Шоҳусайн Тошкандийни ҳам кўрган. Чунки Хўжанинг мажлисида кўп шоир ва олим, ҳофиз каби фозиллар бўлган.

Ундан ташқари, Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»ида байтлари келтирилган шоир **Ориф Фарқатий** ҳамда ўзбек адабиёти ва тили билимдони **Мулла Кичик** (XVI), музикашунос **Хўжа Ҳамза Тошкандий** (XVI), ўз даврида ажойиб куйлар яратган, табиий илмлардан ҳам хабардор **Мирза Араб Қўнғирот Қўбизий** (XVI), музикашунос **Амир Фағхий Тошкандий** (вафоти 1636), ажойиб рассом **Жалолиддин Юсуф Наққош** (XVI), шоир **Моиллий Тошкандий** (XVI), **Дардий** (XVI), **Шухратий Оҳангароний** (XVI), **Муллоий Тошкандий** (XVII), **Вафойий Дўрмоний** (XVII), шоир **Содиқий Тошкандий** (XVII), шоир **Дўстум Султон** (XVI—XVII), олим ва шоир **Муҳтарам Тошкандий** (вафоти 1534), шоир **Умарбек Оҳунд** (XIX), **Кулфат** (XVIII—XIX), **Улфат** (вафоти XIX), **Зойиғ Тошкандий** (1787—1822), **Дилшаш** (1808—1885), **Алмай** (1852—1891), **Сидқий Хондайлиқий** (1889—1934) каби қатор олим, аҳли санъат ва адиблар ўтганки, Тошкент диёрида вояга етган бу ижодкорларнинг мероси жиддий ўрганилиши ва нашр этилиши лозим. Бу борада ҳурматли олимларимиз ва ноширларимиз жон куйдирадилар деган умиддамиз.

ТОШКЕНТНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Кўхна Тошкентимиз территориясида бундан 30—40 минг йиллар муқаддам палеолит даврининг ибтидоий жамоа манзилгоҳлари бўлган. Бўзсув ва Қорақамиш атрофларида 10 минг йил аввал яшаган мезолит даври кишиларининг меҳнат қуроллари топилган. Эрамиздан аввалги минг йиллик ўрталарида Тошкент воҳасида чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи сак қабилалари маданияти вужудга келган.

Эрамиздан аввалги 1 минг йилликда Ўрта Осиё халқлари темирни кашф этиб, ундан фойдалана бошлашган. Худди шу даврда тушқунликка юз тутган ибтидоий жамоа тузумини қулдорлик тузуми — синфий жамият эгаллай бошлади. 1 минг йиллик ўрталарида давлат уюшмалари юзага келган. Шу даврдан сал кейин, яъни эрамиздан аввалги VII—VI асрлардаги Ўрта Осиё, шу жумладан Тошкент территориясидаги давлат тузуми, халқлар ҳаёти ҳақида, археологик материаллардан ташқари, зардўштийларнинг муқаддас китоби «Авеста» ҳам маълумот беради. «Авеста» қадим эрон тили, адабиёти, фалсафаси ва диний ёдгорлигидан ташқари, кўхна Ўрта Осиё тарихи бўйича муҳим манбадир.

«Авеста» Тошкент региони зонасида яшовчи «Сўғд ортидаги» ва «Яксарт ортидаги» сакларни Турон мамлакатига истиқомат қилувчи «жангчи-турлар» дея тилга олади. Зардўштийлар дини асосчиси Заратустра (эрамиздан аввалги VII аср охири ва VI аср бошларида яшаган) худди шу Тур — саклар билан жангда ҳалок бўлган.

Саклар, хоразмликлар, сўғдларнинг номлари эрамиздан аввалги 519 йилда Ҳамадондан 120 км масофадаги Беҳистон қоясига битилган тош ёзувларда бор. Қадимда кўхна Бобилни Эқбатона (Ҳамадон) билан боғловчи йўл ёнидаги Беҳистон қояси 500 метр баландликда жойлашган бўлиб, унда Сирдарё ортидаги Чоч территориясида яшовчи саклар ҳамда уларнинг етакчиси Скунха ҳақида маълумот берилган.

Тошкент территориясидаги илк деҳқончилик жамоаси, Шоштепа қазимчалари материалларига кўра, эрамиздан аввалги VI—IV асрларда вужудга келган.

Эрамиздан аввалги III асрда Шоштепадаги саклар жамоаси мудофаа деворлари билан ўралиб, кейинчалик Тошкент шаҳри қатламини ташкил этган. Саклар бу вақтда Ўрта Осиё тупроғига бостириб кирган Искандар Зулқарнайн қўшинларига қарши мардонавор жанг қилдилар. Сак, сўғд, массагетлар каби қадимги аждодларимиз халқ қаҳрамони Спитомен раҳбарлигида юнон-македон босқинчиларига уч йил давомида қаттиқ қаршилик кўрсатишди.

Эрамиздан аввалги II—I асрларда Чирчиқ ва Охангарон дарёлари воҳасида — ўтроқ ва кўчманчилар районлари чегараси-

да Шош шаҳри бунёд бўлди. Тошкент ўз таваллудини шу даврдан бошлайди.

Тошкент территорияси Александр Македонский вафотидан сўнг, (эрамиздан аввалги 323) унинг ноибни Стасанор қўл остида (323—311), кейин эса Искандар Зулқарнайннинг истеъдодли саркардаси Селевк тузган давлат таркибида бўлади.

Эрамиздан аввалги 246 йилда Ўрта Осиё, шу жумладан Тошкент Селевкилардан ажраган Грек-Бақтрия ва Парфия давлатлари таркибига кирган.

Эрамиздан аввалги II аср охири ва I асрларда Тошкент воҳасида бир қатор шаҳарчалар вужудга келган. Канка шаҳарчаси шулардан бири бўлиб, 200 гектар майдонни эгаллаган Жўнарик, Салор, Қорасув каналлари атрофидаги қадимги қишлоқлар дастлабки шаҳар куртакларидан эди.

Сўнгги археологик қазимчалар ва уларнинг таҳлили, айниқса Шоштепадан топилган мудофаа девори ҳозирги Тошкентнинг асоси Жўнарик бўйидаги Шоштепа эканлини кўрсатди. Эрамиздан аввалги I асрда бу ерда кўхна ўтроқ деҳқончилик манзиллари шаҳар даражасига кўтарилган. Шу тариқа шаҳар маданияти Тошкентда янги эрамиз арафасида узил-кесил шакллانган.

Эрамиздан аввалги I минг йиллик сўнггида Ўрта Осиёнинг жанубий районларида қудратли Кушонлар давлати вужудга келди. Эрамиздан аввалги II асрдан тортиб, эрамизнинг IV асригача Шош-Тошкент Кушон империяси таркибида ривожланади.

Эрамиздан аввалги I асрдан Шарқни Фарб билан боғлаган машҳур «ипак йўллари» дан бири Тошкент воҳаси территорияси бўйлаб ўтган. Шош-Тошкент воҳасида шаҳар маданияти кенгайиб, Қорасув, Салор ва Жўнарик суғориш тармоқлари бўйлаб, шаҳар типидagi қатор мавзелар қад кўтарган.

Эрамиз бошида шаҳар маданияти Мингўрик территориясига кўчди. У ҳам ҳозирги Тошкент территориясида (Тошкент темир йўл вокзали яқинида, Салор канали бўйида) жойлашган эди. Бу ерда қадимий анъаналар услубида қурилган улкан қалъа қолдиқлари ҳали ҳам сақланиб қолган.

Эрамизнинг III—IV асрларида ўзаро урушлар натижасида Тошкент воҳасида мустақил Шош давлати ташкил тошган. Мингўрикдаги қадимги шаҳар унинг марказий шаҳарларидан бирига айланган. Шаҳар худди шу асрлардан бошлаб «Шош» номи билан тилга олина бошлайди.

Шош савдогарлари қадимги «Буюк ипак йўли» орқали олиб борилган жаҳон савдосида фаол қатнашишган. Шошдан олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, ғалла, қуруқ мева ва йилқилар четга чиқарилган.

VI—VII асрларда Тошкент воҳасида ва унинг агрофидаги областларда янги шаҳарларнинг пайдо бўлиши унга «Шош» — «Минг шаҳар мамлакати» номини олиб берди. 5 шаҳар, 50 тача шаҳарча ва қасрлар қад кўтарган воҳада ҳунармандчилик ривожланган. Шош тасвир ва мусиқа санъатининг йирик марказига айланган.

Шошда ҳукмдор билан ёнма-ён турган малика сиймоси туширилган тангалар ҳам зарб этилган.

VIII асрда Шош юксак мавқега эришган. Арабларга қарши иттифоқ тузиш мақсадида Панжикент (Юқори Зарафшон) ҳокими Диваштич 712 йилда ўз элчисини Шошга юборди. Шош йигитларининг жангларида кўрсатган жасоратига араблар тан беришган. Уларнинг ҳужуми натижасида шаҳар буткул ёндирилиб, култепага айлантирилган. Мингўрик узоқ вақтгача вайрона ҳолича ётган, X—XIII аср бошларида Мингўрида ҳаёт бир оз жонланади. Бироқ эндиликда у шаҳар эмасди, Шошнинг маркази янги жойга кўчган эди.

Академик В. В. Бартольд Тошкент ўрнини биринчи бўлиб белгилаб, уни Бинкент деб атаган. Ҳозирги Тошкент ўша вақтларда Шош мадинаси, Шош, Бинкент деб, уч ном билан аталган. «Мадина» — арабча термин бўлиб, унинг форсча маъноси шахристон демакдир. Бу сўзлар билан шаҳарнинг энг қадимий қисми — ички шаҳар ифодаланган.

Бинкент йирик маъмурий, савдо-ҳунармандчилик маркази бўлиб, у қўрғон, шахристон ва икки рабоддан иборат бўлган. Сирдарё воҳасининг аста-секин турклашиши жараёнида шаҳар номида туркча эквивалент устун келиб, Шош-Тошканд, сўнг эса Тошкент номи мустаҳкам ўрнашиб қолган.

VIII аср ўрталарида араб ҳукмронлигига қарши бошланган халқ ҳаракатларида Шошликлар ҳам қатнашган.

Абу Муслим хоинона ўлдирилгач (755), бошланган кўзғолонда Шош аҳолиси фаол қатнашди. 776 йилда кўтарилган Муқанна кўзғолонида, ундан кейинги халқ ҳаракатларида ҳам Шошнинг иштироки катта бўлган.

«Минг бир кечада», тилга олинган Хорун-ар-Рашид замонида (786—809) Шош, Хоразм ва Бухоро аҳолисини қамраб олган кучли кўзғолон ҳалифаликни ларзага солди. 806 йилдаги кўзғолонда Муқанна издошларининг кўпчилиги Шош аҳолиси эди. Хорун-ар-Рашидининг ўғли — Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиб Маъмун кўзғолон раҳбари Рофе ибн Лайси қўлга олиш учун маҳаллий феодалларни ишга солади. Шундай феодаллардан ака-ука Нух, Аҳмад ва Яҳё кўзғолон раҳбарини халифага бўйсундиришга эришишади. Нагжада тўрт йил давом этиб Бағдодни ҳам ларзага солган кўзғолон бостирилади.

Ўз халқига қарши араб халифалигига хизмат қилган Нухга Самарқанд, Аҳмадга Фарғона, Яҳёга эса Шош ва Уратепа ноблиги топширилади. Сомонийлар давлатига асос солинади.

Шош ноиб Яҳё 856 йилда ўлгач, Аҳмад унинг вилоятини ўзига қўшиб олади. 873 йилда Аҳмаднинг ўғли Жосир мустақил ҳукмдор сифатида Сомонийлар давлатини барпо этади.

X асрда яшаган араб географи ибн Хавкал Шош—Тошкентни шундай таърифлаган: «Шаҳар ва қишлоқларнинг ободлиги, яшнаб ётган ерлари, масжидларининг кўплиги, кишиларининг жасурлиги жиҳатидан на Хуросонда, на Мовароуннаҳрда Шошга тенглашадиган мамлакат топилмайди». Ўша аср ёдгорликларидан бири бизгача етиб келган Абу Бакр ал-Каффол аш-Шоший мақбарасидир.

Абу Райҳон Беруний «Осорул боқия...» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарида жаҳон тарихининг энг муҳим саналарини қиёсий аниқлашда Эрон, Миср, Рум, Хитой, Ҳинд, Славян кабилар қаторида «Тудун» лақаби билан юритилган «Шош подшо»ларига ҳам мурожаат қилган эди.

Ибн Хавкалнинг маълумотига кўра, туркларнинг мингдан зиёд оилалари Фароб ва Шош-Тошкент ўртасидаги районга, ҳозирги Чимкентнинг жануби-ғарбига кўчиб келган. Уларда ўғузларнинг таъсири кучли бўлиб, улар ўзбек фольклорига ҳозирги ўзбекларнинг аждоди сифатида тилга олинади. Турк тилининг сўз тили устидан ғалабасини Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девони луғатит турк» асарида кўрсатган. Унинг фикрича, унинг даврида «туркча ҳамда сўзгача гапирадиган одамлардан ташқари фақат туркча сўзлашувчи кишилар бўлган, лекин фақат сўзгача гапирадиган кишилар бўлмаган».

XIV асрнинг иккинчи ярмида амир Темур (1370—1405) Тошкентни ҳам ўз давлатига қўшган. 1391 йилда Темур Олтин Урда хони Тўхтамишга қарши юриш қилиш учун Самарқанддан Тошкентга келиб, бутун қишни унда ўтказган.

Самарқанд султони Мирзо Улуғбек (1407-1449) даврида Тошкент гуллаб-яшнаган. Машҳур таъриқнавис Давлатшоҳ Самарқандий тошкентлик шоир Мавлоно Муаззам Алоуддин Шошийни «Илми ҳикматда замонасининг яқтиси», деб таъриф этган ва Мирзо Улуғбекнинг шарофатли даврида майдонга чиққан олимлар сирасига киритган. XV асрда яна бир тошкентлик шоир Улойи Шоший ўша давр шеърятининг энг буюк ва одил ҳакаими Алишер Навоий эътирофига муяссар бўлди. Ҳазал мулкнинг султони Ҳазрат Навоий Улойи Шоший билан муаммо айтишганини мамнуният билан тилга олиб, унга «Мажолис унафоис»дан ўрин беради.

Улуғбекнинг ўлимидан сўнг бошланган урушлар натижасида қўлдан-қўлга ўтган Тошкент 1485 йилда хон Юнусхон томонидан босиб олинади. Унинг қизи Қутлуг Нигорхоним атоқли шоир, тарихчи, саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг онаси эди.

1497-1502 йилларда Тошкентда бўлган Бобур шундай ёзади: «... Ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх Мирзо тасарру-

фида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, камони чочий андин ибораттур...»

1503 йилда Тошкент кўчманчи ўзбеклар сардори Муҳаммад Шайбонийхон қўлига ўтиб, шаҳарни унинг амакилари Суюнчқўжохон ва Кўчинчixon идора эта бошлади. Тошкент ўзаро урушлардан тинчиб, аста-секин йирик хунармандчилик ва савдо-сотик, маданият марказларида бирига айланди. Чорсудаги Кўкалош мадрасаси, Ҳазрати имом (Хастимом) мавзеидаги Бароқхон мадрасаси, Ҳазрати имом ансамбли ўша даврда қурилди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Тошкент Шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакилларида Абдуллахон қўлига ўтиб, Бухоро хонлигининг йирик шаҳрига айланди. Худди шу даврда Тошкент — Россия алоқаларига илк қадам қўйилди. 1561 йилда Тошкент ҳокими Дарвишхон Россияга элчи юборган.

1599 йилда қозоқ султони Таваккал Тошкентни босиб олди. Лекин кўп ўтмай, Бухоро хонидан енгилиб ўлди. 1613 йилда Аштархонийлар сулоласидан Бухоро хони Имомқулихон Тошкентни ўз қўли остига қайтариб олди.

Беҳад зулм ва солиқлардан эзилган Тошкент аҳолиси 1613 йилда Бухоро хонига қарши кўзғолон кўтарди. Тошкент ҳокими Искандар ўлдирилди. Имомқулихон қаттиқ қаршиликдан сўнг кўп талафотлар эвазига шаҳарни эгаллаб, кўзғолончилардан шафқатсиз ўч олди.

Тошкент-Россия алоқалари XVIII аср охирида анча ривожланиб, ўзаро савдо-сотик кучайди. 1736 йили Тошкент савдогарлари биринчи марта Оренбург орқали йирик Макарьев рус ярмаркасига бордилар.

1739-1740 йилларда поручик Миллер қўриқчилигидаги отряд билан биринчи рус савдо карвони Тошкентда бўлди.

1758 йилдан 1784 йилгача Тошкентда чор ҳокимчилик давом этди. Тўрт даҳани ўзига мустақил тўрт ҳоким бошқарарди. XVII-XVIII асрларда, замондошлар маълумотига кўра, Тошкентда 8 дарвоза бўлган. 1740 йилда шаҳарда бўлган рус офицери поручик Миллер ёзишича, Тошкентнинг жанубида Вешёгон ва Терсарик, жануби-ғарбида Тарсахон, шимолда Қопқа, шимоли-ғарбида Тахтакўз, шарқда Шайхонтохур жойлашган. Кейинчалик улардан баъзиларининг номлари ўзгарган: Терсарик — Қамолон, Тарсахон — Чигатой, Қопқа — Қорасарой, Тахтакўз — Тахтапул деб ўзгартирилган.

Тошкент дарвозаларининг ҳар бири ўз тарихига эга бўлиб, уларнинг баъзилари шароит тақозоси билан ёпиб ташланган. Тошкентнинг 12 дарвозаси номлари маълум: Самарқанд, Кўкча, Сағбон, Чигатой, Туркистон генерал-губернаторлиги ва Сирдарё область ҳарбий губернаторлигининг

1784 йилда Шайхонтохур даҳаси ҳокими Юнусхўжа уч даҳани бўйсундириб, мус-

тақил Тошкент давлатига (1784—1809) асос солади.

Юнусхўжа ёш Тошкент давлати ташқи сиёсатини қудратли Россия империяси билан дипломатик алоқа ўрнатишдан бошлади. У Тошкент хунар-савдо аҳлининг иродасини ифода этиб, Россия киёфасида дўст-қўшни орттиришга интилди. Юнусхўжа Ғарбий Сибирь маъмурияти билан алоқа ўрнатишдан биринчи қадамни бошлади.

Юнусхўжа Тошкентга ҳужум қилган қозоқ султонларини енгди. У Россияга умид билан қаради. 1793 йили бир неча савдогарлар қаторига икки амалдори — Муҳаммадхўжа ва Азизхўжани қўшиб Омскка жўнатди. Тошкент ҳокими ўзининг асл ниятини уларга озгаки баён этиб, рус ҳукуматига ўзаро савдо дипломатик алоқалар ҳақидаги номасини топширди.

Россия ҳукумати Сибирь линияси бошлиғи генерал-майор Штрандманга Тошкент элчиларига ҳурмат билан қарашни, Юнусхўжа номасига жавоб тайёрлашни, Петербургнинг Тошкент билан алоқа ўрнатишига розилик беришни юкледи.

Генерал Штрандман Тошкент ҳақида батафсил маълумот тўплаш ҳамда Петербургга элчилар юборишни Юнусхўжага билдириш ҳақида кўрсатма олди.

1796 йилда казак атамани подпоручик Дмитрий Телятников раҳбарлигидаги рус элчилари Тошкентга келиб, Юнусхўжа билан музокаралар олиб боради.

1797 йилда Д. Телятников ҳамроҳлигидаги Тошкент ҳокими элчилари Петербургга жўнайди. Тошкент давлатининг Петербургга юборилган элчилари Муллажон охун Махсум ва Ашурали Баҳодир мингбоши бўлиб, улар шаҳарнинг обрўли кишиларидан эди.

1800 йил 28 февралда Россия элчилари Тошкентда таънанали кутиб олинди. Икки рус офицери — кон инженерлари М. Поспелов ва Т. Бурнашев шаҳарда қоқим томонидан иззат-ҳурмат ила қабул қилинди. Урта Осиёда ҳали ҳеч қачон европалик кишиларга бундай юқори иззат-ҳурмат кўрсатилмаган эди.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Қўқон хонлари кетма-кет ҳужумлар уюштиришди ва 1810 йилда Тошкентни ўзига бўйсундирдилар.

Тошкентда 1847 йилда хунарманд Муҳаммад Юсуф бошчилигида катта халқ кўзғолони бўлди. Қўқон хони узоқ курашдан сўнг уни бостирди. 1863 йилдаги кўзғолон ҳам мағлубиятга учради.

1866 йилда Тошкент расман Россия империяси составига қўшиб олинади. Туркистон вилояти маркази қилиб Тошкент белгиланади.

1867 йилда Тошкент янги барпо этилган Туркистон генерал-губернаторлиги ва Сирдарё область ҳарбий губернаторлигининг марказига айлантирилади.

Тошкентнинг Россия томонидан қўшиб олинishi ва Туркистон генерал-губернаторлиги марказига айлантирилиши шаҳарнинг иқтисодий-сиёсий ривожланишида жиддий ўзгаришлар ясади. Тошкент меҳнаткашлари умумимперия ижтимоий-сиёсий тараққиёти доирасига жалб этилди.

1870 йилда «Туркестанские ведомости» — **биринчи газета нашр этила бошлади. Тошкентда ўша йили оммавий кутубхона ҳам очилди.** 1871 йилда эса беш юз нусхада «1871 йил календари» нашр этилди. Биринчи ўзбек календарини «Туркестанские ведомости» газетасининг иловаси «Туркистон вилояти» газетаси муҳаррири Шоҳимардон Иброҳимов чиқарган эди.

1872 йили Тошкентда иккинчи бор ўзбек-рус тилларида чоп этилган тақвим — календарь Москвада ҳам нашр этилди. Шу йили Туркистонда биринчи пахта тозалаш заводи Тошкентда ишга туширилди. 1873 йилда эса 2 та тўқувчилик фабрикаси қурилди.

1876 йилда Тошкентда биринчи оммавий музей очилди. Илғор рус жамоатчилиги ва маҳаллий ўлкашунослар гайрати билан бунёд этилган бу музей республиканинг ҳозирги Ўзбекистон халқлари тарихи музейининг асосини ташкил қилган эди.

1877 йилда Тошкентда Россия империясининг шаҳар думаси ташкил этилди. У ўз фаолиятини 1917 йилгача давом эттирди

Чоризм сургун қилган таниқли рус революционерни, «Капитал»ни рус тилига таржима қилган, I Интернационал Бош кенгашининг аъзоси Герман Александрович Лопатин (1845—1918) 1880 йилда Тошкентга келди. У Тошкентда 1880 йил сентябридан 1882 йил январигача яшади.

1873 йилда астрономик обсерватория ва Тошкент-Омск семафор телеграфи ишга тушди. 1874 йилда Орск-Тошкент почта тракти очилди.

1878 йилда Тошкентда «Америка» навли пахта тажриба плантацияси ўз фаолиятини бошлади. 1884 йилда Тошкент теварагида 300 десятина ерга америка пахтаси экилиб, ҳосилдан 8 тойи Москвага жўнатилди.

1884 йил 19 декабрда Тошкентда биринчи рус-тузем мактаби очилди.

1885 йилда Тошкентда 27 та йирик sanoat корхонаси ишлаган. Бу корхоналарда мавсумий ишлайдиган ишчилар кунига 10 — 12 соат меҳнат қилган. Уларнинг иш ҳақлари Россия саноати пролетариатига караганда 60 фоиз кам эди.

1892 йил июнида Тошкентда «Вабо исёни» номи билан тарихга кирган кўзғолон юз берди. Унда шаҳар камбағаллари қатори Инъомхўжа, Аҳмадхўжа юзбоши, Шарифхўжа каби зиёлилар ҳам иштирок этди.

Тошкент меҳнаткашлари 90-йиллар охириларидан Умумроссия революцион ҳаракати

тига тортилдилар. Тошкентни марказий Россия билан боғлаган Урта Осиё темир йўлининг ишга туширилиши бу жараёни тезлаштирди. 1880 йилдан бошланган темир йўл қурилиши 1899 йилда Тошкентга ҳам етди.

Петербургдаги «Ишчилар синфини озод қилиш учун кураш союзи» аъзолари Е. Иванов ва М. Леонов 1898 йили Тошкентга сургун қилинди. Социал-демократик ишчилар В. Д. Корнюшин, А. Р. Бахарев 1901 йили эса Тошкентда революцион фаолиятларини бошлашди.

1900 йилда Тошкент Бош темир йўл устaxonаси ишга тушиб, шаҳарнинг йирик корхонасига айланди. У ўлкадаги инқилобий ҳаракатнинг маркази бўлди.

1902 йилда Тошкентда «Искра» газетаси тарқалди. Уша йили Тошкент шаҳар ҳокими генерал-губернаторга «Искра», «Рабочая газета», «Заря» журналлари пайдо бўлаётгани ҳақида рапорт берди.

1903 йилда Туркистон генерал-губернатори ўлкага давлат жиноятчиларини сургун қилишни тўхтатишни илтимос қилди. Чунки улар бу ерда подшо ҳокимияти обрўсига путур етказишар эди.

1903 йилда Тошкентда социал-демократик тўғарак ташкил этилди. Ленинчи «Искра» 1903 йил 15 майда Тошкентдан келган хабарни эълон қилиб, унда социалистик ғоялар Туркистон ўлкасида ҳам қўлай замин топганини мамнуният ила эътироф этди.

1904 йилда РСДРП Тошкент группаси «РСДРПнинг навбатдаги иккинчи съезди ҳақида ахборот»ни эълон қилди. Уша йили Тошкентда биринчи марта намойиш ўтказилди.

1905 йил 12 январда Тошкентдаги Жамоатчилик биносида Москва университети 150 йиллигига бағишлаб ўтказилган банкет Тошкент меҳнаткашларининг чоризмга қарши сиёсий митингига айланди. Большевик В. Корнюшин раҳбарлигида ташкил этилган бу митинг 9 январдаги «Қонли якшанба»га Тошкент меҳнаткашларининг жавоби бўлди. Ишчилар Петербургда ҳалок бўлганлар оиласи учун 130 сўм тўплаб, уни профессор К. А. Тимирязевга юборишди. Митингга қабул қилинган резолюция «Искра» газетасида эълон қилинди.

1905 йил 12 январдаги Тошкент митинги ўлкада оммавий инқилобий ҳаракатни бошлаб берди. Январь-февраль ойларида ишчилар иш ташлашлари бошланди.

1905 йил 18 октябрда Тошкент темир йўлчилари уюштирган шаҳар митингида 10 минг киши иштирок этди. 19 октябрда шаҳар думаси олдида тўплаган намойиш ўққа тутилди. Бу воқеа бутун ўлкадаги ишчиларни ғазабга солиб, иш ташлашларнинг кучайишига олиб келди.

1905 йил ноябрда Тошкент қалъасида I Туркистон резерв батальони қўзғолон кўтарди. Уни шафқатсиз бостирган подшо ҳукуматига қарши Тошкент пролетариати — темир йўлчилар ялпи иш ташлаш эълон қилдилар. Уларни бутун шаҳар ва ўлка ишчилари қўллаб-қувватлади.

Тошкент пролетариати биринчи рус революцияси давомида сиёсий воқеаларни сергаклик билан кузатиб, революцияга фаол қатнашди. Тошкент ишчилари Москвадаги 1905 йил декабрь қуролли қўзғолонига ёрдам учун отряд ҳам тайёрлади.

1906 йил 9 январда Тошкент ишчилари «Қонли якшанба» нинг бир йиллиги муносабати билан ишга чиқишмади. 1906 йил февралда Тошкентда РСДРП I Туркистон конференцияси ўтказилди. Унда барча социал-демократик группалар бирлашиб, РСДРП Тошкент группаси аъзоларидан сайланган Иттифок комитети тузилди.

1906 йил май-июнида Тошкент Бош темирйўл устaxonаси ишчиларининг норозилик ҳаракати пролетариатнинг порлоқ галабаси билан тугади. Маъмурият ишчилар талабларини қондиришга мажбур бўлди.

1906 йилда Тошкентда тараққий-парвар зиёли, рус армиясининг истеъфодаги генерал-майори Жўрабек номаълум қотиллар томонидан ўлдирилди. Чор ҳукуматига қарши қайфиятдаги бу йирик шахснинг сирли ўлими кенг жамоатчиликни хаяжонга солди.

1907 йилда Тошкентда 340 киши сиёсий жиноятда айбланиб, қамоққа олинди. Шаҳарда фавқулодда ҳолат жорий этилиб, жандармлар бегошлиги кучайди.

1912 йилда Тошкент яқинидаги Троицкий лагериди 1-ва 2-Туркистон сапёр батальонлари қўзғолон кўтарди. Бу қўзғолон янги революцион кўтарилишдан дарак беради. Туркистон сапёрлари қўзғолонига В. И. Ленин катта баҳо берди.

1913 йил 13 ноябрда «Ташкентский рабочий» номли социал-демократик газетанинг биринчи сони чиқди. Газета Тошкент ва бутун Туркистон ишчиларини Петербург, Москва ва Воку ишчиларидан ўрнат олишга, бирлашиб, чоризмга қарши курашишга чақирди.

1914 йилда Тошкентда РСДРП Тошкент группаси кўпчилик аъзолари қамоққа олинди. Биринчи жаҳон уруши бошлангани туфайли бутун ўлкада «фавқулодда ҳолат» эълон қилинди.

1915 йилда Тошкентда 1913 йилга нисбатан нарх-наво 2 баробар ошди. 1916 йил 29 февраль — 1 март кунлари қимматчиликка қарши аёллар галаёни бошланди.

1916 йил 11 июлда Тошкентда мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонга қарши қўзғолон бошланди. Олмазордаги жандармлар бошқармаси тошбўрон қилинди.

Петербургдаги 1917 йил 27 февраль буржуа-демократик революцияси икки кундан кейин Тошкентда маълум бўлди.

1917 йил 2 мартда Тошкент темир йўлчиларининг мажлисида Тошкент Советига 12 депутат сайланди.

1917 йил 3 мартда, шаҳарлардаги заводлардан депутатлар сайлангач, Урта Осиёда биринчи ишчи-депутатларнинг Тошкент Совети тузилди.

7 — 8 мартда Тошкентда бинокорлар, хизматчилар, темирйўлчилар, пахта заводлари, трамвай ишчилари касаба союзлари ташкил топди.

28 мартда ишчи депутатлари ва солдат депутатлари Советлари бирлашиб, Ишчи ва солдат депутатлари Тошкент Совети ташкил топди. Ижроия Комитет сайланди. Совет «Найфа газета» ни ўзининг органи деб эълон қилди.

31 мартда ишчи ва солдат депутатларининг Тошкент Совети, муслмон депутатлари Совети, деҳқонлар депутатлари Совети бирлашган мажлисида Туркистон генерал-губернатори Куропаткинни қамоққа олиш, барча чор амалдорларини ишдан олиш ҳақида қарор чиқарилиб, у дарҳол ижро этилди.

Вақтли ҳукумат 7 апрелда Туркистон комитетини тузиб, унга ўлкани идора қилишни тоширди. Турккомитетга кадет Н. Шчепкин, рус ва миллий буржуазия вакиллари Алихон Вукайхонов, Муҳаммаджон Танишбоев, Садриддин Мақсудов, генерал Давлетшин ва бошқалар тайинланди.

1917 йил июнь ойида ўзбек ишчиларининг йирик касаба союзи «Иморатчи усталар жамияти» тузилди. Султонхўжа ва Акбархўжа Қосимхўжаевлар, Очил Бобожонов унинг правлениесига сайланди. Эски шаҳарда 10 дан ортиқ касаба союзни бирлаштирган «Муслмон касаба союзлари кенгаши» тузилди.

1917 йил 28 августда Тошкент темир йўл узели, Таштрам ва Тошкент шаҳридаги турли корхоналар ишчиларининг митингида большевикларнинг «Бутун ҳокимият Советларга» шиори биринчи марта ўртага ташланди.

3 сентябрда, РСДРП Тошкент ташкилоти йиғилишида, «Бутун ҳокимият Советларга!» шиори кўпчилик овоз билан қабул қилинди. 12 сентябрда Революцион Комитет сайланди.

12 сентябрь кечқурун «Озодлик уйида» (ҳозирги «Комсомол 30 йиллиги» кинотеатри биноси) Тошкент Совети ижроия комитети қайта сайланди. Ижроия комитет ва Ревком ҳокимиятни қўлга олиш ҳақида қарор қабул қилди. Туркистон округи қўмондони қилиб сўл эсер поручик Е. Л. Перфильев, шаҳар комендант қилиб прапорщик Л. И. Гриневич тайинланди.

13 сентябрда Шайхонтоҳур мачитида, ҳокимият Тошкент Советига ўтганлиги муносабати билан, ўзбек меҳнаткашлари касабасоюзлари митинги чақирилди. Митингга большевик Г. Цвиллинг Тошкент Совети ижроия комитети вакили сифатида нутқ сўзлади. Митинг Тошкент Совети ҳокимиятни қўлга олганини маъқуллаб резолюция қабул қилди.

13 сентябрдан 25 сентябргача Тошкентда асосий ҳокимият Тошкент Совети қўлида турди. Уни Самарқанд, Андижон, Қўқон ва бошқа шаҳарлардаги ҳарбий қисмлар, ишчилар қўллаб-қувватлашди. Вақтли ҳукуматнинг Туркистон комитети ҳукми ўтмай қолди.

19 сентябрда Керенский Тошкентдаги воқеаларни контрреволюцион исён сифатида баҳолаб, шаҳарга генерал Коровиченко бошлиқ жазо отрядини юборишга қарор қилди. Бунга жавобан, большевиклар мурожаатига кўра, Тошкентда ялли сиёсий намойиш бошланди.

24 сентябрда жазо отряди Тошкентга етиб келди. Генерал Коровиченко дарҳол Тошкент Советига ультиматум йўллаб, ижроия комитет аъзоларини судга топшириш, ишчи ва солдатларни қуролсизлантириш ҳақида талаблар қўйди.

24 сентябрь куни кечқурун Тошкент Совети мажлисида Коровиченко ультиматуми муҳокама қилинди. Ийгилишга жазо отряди зарбдор кучи бўлган Пенза кавалерия бригадаси вакиллари келиб, ўзларини Тошкент Советига хайрихоҳ эканликлари ва генерал Коровиченко буйруқларига бўйсунмасликларини билдиришди.

25 сентябрда Коровиченко ўринбосари граф Доррерни Тошкент Совети билан музокара ўтказиш учун юборди.

27 сентябрда Вақтли ҳукумат Бош комиссари генерал Коровиченко ва Тошкент Совети ўртасида сулҳ тузилди.

19 сентябрда Коровиченко буйруғи билан полковник Бек командирлигидаги юнкер ва казаклар қалъа артиллерия ротаси казармаларини тўсатдан босиб олди. Бу Тошкентдаги ҳарбий қисмларнинг кескин норозилигига сабаб бўлди.

25 октябрда Тошкентда большевикларнинг махфий мажлисида қуролли қўзғолон режаси ишлаб чиқилди. 26 октябрда большевик К. Сорокин эски шаҳар пролетариатини бу режа билан таништириб, қўзғолонга ёрдам беришга чақирди.

30 октябрда ўзбек қуролли отряди оқ гвардиячиларнинг орқасидан тўсатдан зарба бериб, қўзғолончиларга қўшилди. Коровиченко қўшини қалъага чекинди.

31 октябрь кечаси контрреволюциянинг сўнгги таянчи — Тупроққўрғон таслим бўлди.

1 ноябрда Тошкент Совети ижроия комитети қуролли қўзғолон ғалаба қилгани ва

ҳокимият Советлар қўлига ўтганини хабар қилди.

1918 йил 20 апрелда Тошкентдаги «Колизей» театрида Туркистон ўлкаси Советларининг V съезди очилди. 22 апрелда съезд номига Совет ҳукуматининг В. И. Ленин имзолаган тарихий телеграммаси келди.

1918 йил 1 майда Тошкентнинг Революция хиёбонида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси эълон қилиниши шарафига байроқ кўтарилди.

1918 йил 17 июндан 25 июнгача Тошкентдаги «Озодлик уйи»да Туркистон большевиклари ташкилотининг I таъсис съезди бўлиб ўтди. Бу съезд Туркистон Коммунистик партиясини ташкилий жиҳатдан расмийлаштирди.

1918 йил 22 сентябрда Туркистон Совет командирлар курси очилди. У ҳозирги В. И. Ленин номидаги Олий умумқўшин қўмондонлик билим юртига асос солди.

1918 йил август ойида Тошкентда Тошкент ёшлар союзи ташкил этилди. У туркистонда Коммунистик Ёшлар союзига асос бўлди.

1918 йил 3 ноябрда Тошкентда Маннон Уйғур раҳбарлигида ўзбек театри очилди.

1919 йил 19 январда Тошкентда Совет ҳокимиятига қарши оқгвардиячилар ва чет эл империалистлари тайёрлаган исён бошланди. Республика ҳарбий комиссари К. Осипов, революцияга ҳиёнат қилиб, оқларга қўшилди ва 14 Туркистон комиссарини қатл эттирди.

Тошкент пролетариати 19 январдан 21 январгача шиддатли жанг қилиб, исённи бостирди.

В. И. Лениннинг ташаббуси билан тузилган РКП(б) Марказий Комитети, РСФСР Бутун Россия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг Туркистон ишлари комиссияси 1919 йил 4 ноябрда Тошкентга келди. Комиссия В. И. Лениннинг «Туркистонлик коммунист ўртоқларга» мактубини етказди.

1920 йил 21 январда Тошкентда Туркистон республикаси комсомолининг I съезди очилди.

1920 йил февралда Тошкентга атоқли саркарда, партия ва давлат арбоби М. В. Фрунзе келди.

1920 йил сентябрь ойида Тошкентда Туркистон Компартияси V съезди бўлиб ўтди.

1920 йил 17 май куни Тошкентда туркистонлик хотин-қиз ишчиларнинг I съезди бўлди.

1920 йил ноябрида Тошкентнинг эски шаҳарида 33 та касабасоюз ташкилоти тузилди.

1920 йилда В. И. Ленин декрети асосида, Ўрта Осиёда биринчи олий ўқув юрти — Туркистон Давлат Университети очилди.

1921 йил 11—20 августда Туркистон Компартиясининг VI съезди бўлиб ўтди.

1922 йил 30 декабрда СССР Советларининг I съезди Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи ташкил тошгани ҳақидаги Шартнома ва Декларацияни қабул қилди. Пойтахт Тошкент бўлган ТАССР РСФСРнинг таркибий қисми сифатида СССР таркибига кирди.

1923 йил март ойида Туркистон Компартияси VII съезди бўлиб ўтди. Шу ойда Тошкентда Туркистон, Бухоро ва Хоразм каби Ўрта Осиё республикаларининг биринчи иқтисодий конференцияси ўз ишینی бошлади.

1924 йил май ойида Туркистон Компартияси VIII съезди бўлди.

1924 йил апрель ойида Тошкент шаҳри Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди.

1924 йил 15 сентябрда Тошкентдаги Свердлов номидаги театр биносида Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг миллий-давлат чегараланишига бағишланган фавқулодда сессияси иш бошлади.

1924 йил 27 декабрда Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил этилди.

1925 йил 2 февралда Тошкентда Бутуниттифоқ оқсоқоли М. И. Калинин келди. У 6 февралда Бухорода иш бошлаган Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси I съезида қатнашди.

1925 йилда пойтахт Тошкентдан Самарқандга кўчди.

1930 йилда Ўзбекистон пойтахти Самарқанддан яна Тошкентга кўчди.

1943 йилда ЎзССР Фанлар академияси ташкил этилди. Тошкентга СССР Фанлар академиясининг 375 йирик олими ва илмий ходими келди.

1943 йил 31 январда Тошкентда Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон халқлари вакилларининг антифашистик митинги бўлиб ўтди. Митингда давлат, жамоат арбоблари қатори шоир Ҳамид Олимжон ҳам оташин нутқ сўзлади.

Тошкент Улуғ Ватан урушида нон шаҳригина эмас, балки кўплаб етимлар учун она шаҳар ҳам бўлди. Октябр районидagi Тошкент «Ривожия» артели темирчиси Шоаҳмад Шоаҳмудов ва унинг рафиқаси Баҳри опа турли миллатларга мансуб 14 болани ўз оилаларига қабул қилишди.

1954 йилда Тошкентнинг янги бош плани ишлаб чиқилди. 60 йилларнинг ўрталарига қадар шаҳарни қайта қуриш шу план асосида амалга оширилди.

1966 йил 26 апрелда Тошкентда кучли zilзила бўлди. Табиий офат натижасида 2 миллион квадрат метрдан зиёд тураржой шикастланди.

1967 йилда шаҳар қурилишининг бош плани лойиҳаси тасдиқланди. СССР халқларининг буюк қардошлиги рамзи бўлган Тошкентнинг қайта қурилиши ишлари давомида 5 миллион 749 миң квадрат метр тураржой бунёд этилди. (1966—1973)

1966—1976 йиллар мобайнида Тошкентда 10 миллион квадрат метр уй-жой қурилди. 1970 йилда В. И. Ленин номидаги Марказий музейнинг Тошкент филиали барпо этилди.

1973 йили, янги лойиҳа асосида, жаҳон пролетариати доҳийси В. И. Лениннинг салобатли ҳайкали қад кўтарди.

1972 йилдан 1977 йилгача узунлиги 12 километрдан ортиқ 9 бекатдан иборат Тошкент метрополитени ишга туширилди. 1979 йилдан эса 3 бекатдан иборат 4 километр масофали қўшимча линия ишлай бошлади.

1974 йилда «Ўзбекистон» меҳмонхонаси, 1975 йилда Матбуот уйи, 1976 йилда СССР халқлари дўстлиги музейи ва «Матонат» меъмориал комплекси қурилди.

Тошкент Иттифоқ ва умумжаҳон оммавий тадбирлари ўтказиладиган марказлардан биридир. 1958 йили Тошкентда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари бирдамлиги биринчи конференцияси ўтди. 1968 йилдан эса Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари Халқаро кинофестивали ўтказилмоқда. Тошкентда ўртаосиёлик буюк қомусий олимлар Абу Райҳон Беруний (1973) ва Абу Али ибн Сино (1980) таваллудларининг 1000 йиллигига бағишланган конференциялар бўлган ва бошқа турли мавзуларда халқаро форумлар ўтмоқда.

Тошкентдаги саноат корхоналари маҳсулотлари жаҳоннинг 75 мамлакатига экспорт қилинмоқда.

Тошкент 1960 йилдан биродарлашган шаҳарлар жаҳон федерацияси аъзосидир. У Осиё, Африка, Европа ва Американинг етти шаҳри билан яқин муносабатдадир.

Тошкентда 400 дан ортиқ саноат бирлашма ва корхонаси, 93 илмий-тадқиқот институти, 19 олий ўқув юрти, 36 ўрта махсус ўқув юрти, 27 ҳунар-техника билим юрти, 321 мактаб, 9 театр, 9 музей, 167 клуб, 182 киноқурилма мавжуд.

Пойтахтимизнинг 2000 йиллиги байрамида 15 миң оила ҳовли тўйини нишонлайди. 9 янги мактаб, 11 болалар муассасаси ишга тушади. Навоий кўчасидаги савдо гузари, ёпиқ гумбазсимон бозорнинг биринчи навбати, Ҳамид Олимжон номидаги майдон, Тошкент радио-телевизион минораси фойдаланишга топширилади.

Тўловчи
тарих фанлари кандидати
Ҳамдам СОДИҚОВ.

КОММУНИЗМ МАКТАБИНИНГ БИР ДАРСИ

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари, республика Министрлар Совети Президиуми қошидаги агросаноат бирлашмаси комиссиясининг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Бектош Раҳимович РАҲИМОВ билан суҳбат

— Бектош Раҳимович, партиямиз ҳамisha ўзининг бутун фаолиятини, ҳар бир қадами ва нафасини ижтимоий тараққиётимизнинг энг мураккаб ва муаммоли масалаларига бирдан-бир тўғри жавоб берадиган, вақелигимизни англаб етиш ва уни қайта ўзгартишнинг самарали методи бўлган Маркс, Энгельс, Лениннинг боқий таълимотига уйғунлаштириб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Ана шу ленинча ойдin йўлда қанчадан-қанча мўъжизалар, ютуқлар, янгилıklar ҳаётимизнинг зийнати бўлиб қолмоқда. Агросаноат бирлашмасини ҳам ана шундай келажаги порлоқ янгилıklarнинг бири, партиямизнинг программ вазифаларидан, яъни саксонинчи йиллар аграр сиёсати, давр талаби, ҳаёт тақозоси, деб тушунмоқ керак.

Суҳбатимизни ана шу мавзу атрофида олиб борсак.

Бундан олдин, иш агросаноат бирлашма йўналиши асосида олиб борила бошлагунча ҳам худди ана шу иш йўсинига мос тушадиган методлар бўлганми?

— Ҳа. Ҳозирги кунда ҳаётга чуқур илдиз отиб бораётган пудрат бригада ё звено бўлиб ишлашни олинг. Бу метод ибтидоси бирмунча илгариги йилларга бориб тақалади. Республикаимизнинг асосий қишлоқ хўжалиги тармоқларида меҳнатга нарядсиз ҳақ тўлаш системаси бўйича ишлайдиган комплекс механизациялашган бригада ва звенолар олтининчи йиллардаёқ қўлланила бошлаган эди.

Уша кезлари, хусусан Тошкент областида қирқ беш-етмиш гектар атрофида экин майдони, бир-иккита терим машинасига эга бўлган ўн-ўн беш кишилик пахтачалик звенолари ташкил этилганди, бу коллективларда меҳнатга ҳақ тўлашнинг нарядсиз системаси қўлланилган эди. Бир юз йигирма-икки юз гектар пахта майдони бўлган уч-тўрт звеноли бригадаларда, айниқса, кўзда тутилганидан ҳам аъло кўрсаткичлар қўлга киритилганди. Бу усулдан қолхозчилар ва совхоз ишчилари манфаатдор эди-да: суғориладиган ер, машина-ускуналар, ишчи кучидан оқилона фойдаланишга, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги ва меҳнат унумдорлигини бирмунча оширишга эришилди.

Кейинги йилларни олиб кўрсак, республика партия ташкилоти ва КПСС Марказий Комитети Сўсий Бюросининг аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. Рашидов ташаббуси ва фидойилиги тўғрисида меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг пудрат формаларида ривожлантириш бўйича талай ишлар рўёбга чикди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатнинг Озиқ-овқат программаси халқ фаровонлигини ошириш жабаҳасида муҳим босқич бўлиб қолди. КПСС XXVI съезди ва партия Марказий Комитетининг 1982 йил май, ноябрь Пленумлари қарорларида, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг раиси ўртоқ Ю. В. Андроповнинг Иттифоқдош республикалар Компартиялари Марказий Комитетлари, ўлка ва область партия комитетлари биринчи секретарларининг шу йил апрелда бўлиб ўтган Кенгашида сўзлаган нутқида, Белгород шаҳридаги Бутуниттифоқ кенгашида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни юксалтириш, бригада пудрати масалалари ҳар томонлама, чуқур очиб берилди.

Ҳар бир янгиллик, ҳар бир ташаббус ҳаётда, меҳнат унумдорлигини оширишда омил бўлиб қолмасдан, у меҳнаткашларнинг маданий турмушини, коллективчилик туйғусини оширишда, жамоат ишларини ҳал этишда муҳим роль ўйнаши керак. Бу йилнинг энг муҳим воқеаларидан бири КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми бўлди. Пленумда партиянинг идеология ишидаги энг асосий вазифалари муҳокама этилди. Унда идеологик, тарбиявий, пропаганда ишини бугунги партия ҳал этаётган катта ва мураккаб вазифалар даражасига дадиллик билан кўтариш зарурлиги алоҳида уқтирилди.

Жумладан, меҳнат унумдорлигини тубдан ошириш, меҳнатга қараб тақсимлаш принциплари, умуман идеология ичимиз тақомиллашувининг сиёсатимиздаги роли конкрет мисоллар билан қайд этиб ўтилди. Меҳнат коллективларининг ҳар жиҳатдан юксак онгли бўлишига эришиш энг асосий вазифалардан бири эканлиги айtilди. «Меҳнат унумдорлигини тубдан ошириш — иқтисодий соҳада энг муҳим вазифадир,— деди Пленумда сўзлаган нутқда ўртоқ Ю. В. Андропов.— Бу соҳада биз дунёда энг юксак даражага етиб олишга интилишимиз керак. Зеро, Ленин бунини янги ижтимоий тузумнинг энгиб чиқиши учун оқибат натижада энг муҳим, энг асосий вазифа деб ҳисоблаганлиги бежиз эмас» (Тўла асарлар тўплами, 39-том, 24-бет.) Ҳозир фан ва техника революцияси шароитида бу вазифа алоҳида аҳамият касб этди — бизнинг ички қурилишимиз учун ҳам, халқаро миқёсда ҳам алоҳида аҳамият касб этди. Ўртоқ Ю. В. Андропов яна шуни ҳам алоҳида айтиб ўтдики, «... энг асосий ишлаб чиқарувчи куч — инсон, унинг меҳнат фаолиятидир, албатта. Бу ўринда мен онгли интизомни, меҳнатга ижодий муносабатининг асоси эмас, шу билан бирга одамлар меҳнатини ва улар меҳнатига ҳақ тўлашни пухта, мохирона ташкил этишни ҳам назарда тутаман.

Шундай қилиб, бу ўринда биз ишлаб чиқариш муносабатларини тақомиллаштириш масаласига ёндашамиз. Ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулкига ишлаб чиқариш воситаларининг асосидир. Маълумки, бизда бу мулкнинг икки хил формаси: давлат мулки ва колхоз-кооператив мулки бор. Биз мана шу икки формадаги мулкни яхлит, умумхалқ мулки қилиб қўшиб юбориш истиқболлини кўриб турибмиз. Бунга колхозларни меҳаник тарзда совхозларга айлантириш йўли билан эришилмайди, албатта. Бошқа йўллар — масалан, агросаноат интеграцияси, колхозлараро ва колхоз-совхоз бирлашмаларини ривожлантириш сингари йўллар борлигини тажриба кўрсатиб турибди».

Кўрииб турибдики, агросаноат бирлашма йўсинимиз жуда катта мақсадлар йўлида, меҳнат самарадорлиги ва энг муҳим халқ маданий турмушининг ошиши йўлида хизмат қилмоғи керак. Бунинг учун июнь Пленумида жуда кенг кўламли айтиб ўтилганидек, ҳар бир ишга онгли равишда ёндашмоғимиз керак.

Бу йил қишлоқларимизда катта ўзгаришлар юз берди. КПСС Марказий Комитети май Пленумининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг тез ривожлантиришига қаратилган тадбирлари амалга оширилганлиги маълум. Колхоз-совхоз ва бошқа тармоқлардаги корхоналарнинг куч ва ҳаракатларини бирлаштирувчи агросаноат бирлашмалари худди ана шунга хизмат қиляпти. Айниқса, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника базаси кўн сайин мустаҳкамланиб, уй-жой, маданий-маиший бинолар қурилиши жадал олиб борилаётгани мақсадга мувофиқ бўлмоқда.

Республикамизда агросаноат бирлашмаси Комиссияси дастлаб иш бошлаган кунлардаёқ КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзоллигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Шароф Рашидович Рашидовнинг область партия комитетлари биринчи секретарлари ҳамда область агросаноат бирлашмалари бошлиқларини қабул қилиши фаолиятимизни кучайтириб, зиммамизга жуда катта куч-ғайрат бағишлади. Орадан кўп ўтмай шу йил май ойида Сурхондарё областида «Республикада колхоз ва совхоз ишлаб чиқаришига коллектив пудратнинг жорий этилиши» мавзuida катта йиғин бўлди. Бу анжуманда ҳам Шароф Рашидович чуқур мазмунли нутқ сўзлади. Республикамиз коммунистлари раҳбарининг кўрсатган доно маслаҳатлари, белгилаб берган чора-тадбирлари муҳим дастуриламал бўлмоқда.

Республикамиз колхоз ва совхозлари томонидан давлатга топшираётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва социалистик мажбуриятларига келсак, уларнинг ҳар йили тўла бажариб келинаётганидан хабардорсиз. Бугунги кунда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида эришилган ютуқларга Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети юксак баҳо бераётганлиги шундан, КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети, ВЦСПС ва ВЛКСМ Марказий Комитетининг кўчма Қизил байроғи билан кетма-кет ўн марта мукофотланиб турганлиги ҳам шундан.

Аммо бу ютуқлар бизни зинҳор хотиржам қилмаслиги керак. Ишлаб чиқаришни янада юксалтириш, аини пайтда меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш муаммолари ҳам ҳозирги кун эҳтиёжи, муҳим масаласи эканлиги ноябрь Пленумида алоҳида қайд этилди. Ўртоқ Ю. В. Андроповнинг шу Пленумдаги сўзларини эсланг: «Агросаноат бирлашма ходимлари куч ғайратларини кун сайин ошириб, шу вазифани ҳал этишга сарфланаётган жуда катта маблағлар бугуноқ самара берадиган ва эртага эса яна ҳам кўпроқ самара берадиган даражада меҳнат қилишлари керак». Бу давлат, энг аввало ишлаб чиқаришни бошқаришнинг янгидан янги йўлларини излаб топишимизни тақозо этади.

Биргина ўтган йилнинг ўзида ўн тўққиз мингга яқин бригада, аникроғи, мавжуд бригадаларнинг қирқ икки фоизи ана шу системада фаолият кўрсатди. Бу ҳол айниқса, Тошкент, Самарқанд, Андижон, Сурхондарё, Наманган ва Сирдарё областларида кенг қулоч ёйди.

— Демак, пудрат бригада, звено бўлиб ишлаш — ишга нарядсиз ҳақ тўлаш усули агросаноат бирлашма, яъни, янгича бошқарувга мос бўлиб тушадиган метод, дег.

— Ҳа. Ҳозирги ишларнинг муҳим хосияти шундаки, бу прогрессив форма агросаноат бирлашманинг бошқа соҳаларида ҳам жорий этила бошлади. Озиқ-овқат, гўшт-сут, Пахта тозалаш саноатлари министрликлари корхоналарида, Сув хўжалиги, «Госкомводстрой» Қишлоқ қурилиши министрликлари, «Узколхозстрой» қурилиш бўлинмаларининг бригадаларида хўжалик пудратини жорий этиш ишлари фаол олиб бориляпти.

Аммо, баъзи колхоз, совхозларда, агросаноат бирлашмасининг бошқа корхоналаридаги аҳвол шуни кўрсатиб турибдики, у жойларда бошқариш, меҳнатни ташкил этиш ва

унга ҳақ тўлашни такомиллаштириш масалаларига юзаки қараяпти. Кўпинча ишчи кучи билан таъминлаш даражаси, бригада ва звенолар экин майдонининг керак миқдорда бўлиши, ходимлар сони, ўзаро ишонч каби конкрет шарт-шароитлар ҳисобга олинмаган ҳолда ёппасига коллектив пудратига ўтказиш учун уриниш сезилаяпти.

Қишлоқ хўжалигида бу иш формасининг иқтисодий мазмуни шундан иборатки, звено ёки бригада аъзолари ўзига биркирилган ерда кам ҳаражат қилиб, маълум миқдорда сифатли маҳсулот олиш мажбуриятини қабул қилиши керак. Хўжалик раҳбарлари эса, уларга зарур ресурсларни ўз вақтида етказиб бериш, кишиларнинг самарали ишлашлари учун шароит яратиш, етиштирилган маҳсулотга олдиндан белгиланган миқдорда ҳақ тўлаш мажбуриятини олади.

Вақтбай асосда аванс бериб туриладиган меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-мукофотли системасида ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат бўлади: коллектив меҳнат, ишлаб чиқариш программасини бажаришда мақсадларнинг бирлиги ва умумийлиги, коллектив олдида турган вазифаларни аниқ тушуниш;

бригада, звенони ихтиёрийлик асосида тузиш, коллектив аъзоларининг ўз мажбуриятларига виждонан муносабатда бўлиши, ишлаб чиқариш программасини бажариш чоғида мустақиллик бериш;

ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига қараб ҳақ тўлаш;

бригада, звено яхши, аҳил ишлаши учун, уни тўғри ташкил этиш зарур. Уч-тўрт звенодан иборат катта бригадада кўпи билан олтмиш-етмиш киши, звенода эса ўн беш-ишкитмиш киши бўлиши мақсадга мувофиқдир. Тажрибанинг, иқтисодий фан ва социал тадқиқот маълумотларининг кўрсатишича, ана шундай бўлган тақдирда аҳил, уюшган, гоё интизомли коллектив ташкил этилади.

Бригада ва звеноларга кишиларни танлаб олишга катта эътибор бериш зарур, кишиларнинг хоҳиши билан иш тутиш, ихтиёрийликка амал қилиш керак. Яна уларни пудрат асосидаги иш шароитлари, меҳнатга ҳақ тўлаш шартлари, вақтбай ҳақ тўлаш даражаси, пировард натижага қараб иш ҳақини узил-кесил тўлаш принциплари билан олдиндан таништириб қўйиш лозим. Энг муҳими, бригада пудратини ташкил этишда аъзолар сонининг кўпайиб кетмаслиги талаб қилинади. Коллективда киши сони ошиб кетса, сансалорлик вужудга келади. Ҳаёт бундай ҳолнинг тўғри эмаслигини, манфаатпарастликка олиб келиши мумкинлигини кўрсатди. Яна бу ҳол техникадан фойдаланишни қийинлаштиради, меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларида баҳсларга ва бошқа келишмовчиликларга олиб келади. Оқибатда коллектив тарқалиб кетади ёки одамларда ишончсизлик туғилади.

— Бу методнинг умрбоқий бўлиб қолишига ишонасизми? Боя айтганингиздай, ҳар жиҳатдан қўл келатган бу усул айрим соҳаларга масалан, чорвачиликнинг баъзи тармоқларига унча киришиб кетмаётганга ўхшайди.

— Ҳамма гап масалага ёндашишда. Бу методга ўтишдан илгари катта тайёрлик кўриш зарур. Кишилар ҳам шарт-шароит, ҳам маънавий томондан пухта ҳозирликдан ўтган бўлишлари керак. Агар бу ишга онгли равишда ёндашилса яхши самаралар беради.

Энг аввало шунга яхши англаб етиш керакки, пудрат бригадада звено бўлиб ишлашда, яъни нарядсиз иш усулида меҳнат таъминоти ҳам, ҳақ тўлаш таъминоти ҳам тенг. Бу ерда ҳамма гап бир бригада ё звенодаги кишиларнинг ўзаро дўстлигига, ҳамжиҳатлигига боғлиқ. Маънавий жиҳатдан чиниққан аъзолари бор коллектив бу ўринда улоқни олиб кетаверади. Оддий қилиб тушунтирсак, ўнта аъзоси бор звено, дейлик. Боринг, бу звенода бир оила кишилари ишлашади. Бирор бир аъзо касал бўлиб қолди ё қайгадир бориб келиши шарт ва лозим. Иккинчи бир аъзо ё бўлмаса қолган ҳамма аъзолар ҳам унинг ўрнини билдирмай, сидқидилдан ишлашади. Иил охирида эса олинган ҳосил ва сифатига қараб ҳамма аъзоларга баб-баравар ҳақ тўланади. Ҳамма гап ҳосилнинг юқорилигида. Қанчалик ҳалол меҳнат қилинса, ҳосил сифатли ва мўл бўлаверса, даромад ҳам ошиб бораверади. Шунинг учун ҳам, бу иш методида энг олдин ўзаро аҳиллик талаб қилинади. Шунинг учун ҳам, бир жойда бригада пудрати, иккинчи бир жойда звено қўл келяпти. Бу метод ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиб, такомиллашиб, эксперимент сифатида қишлоқ хўжалиги ва саноатимизнинг турли тармоқларига кириб борапти десак, тўғри бўлади. Бу метод ўзининг кўп фазилатлари билан агросаноат бирлашма — янгича бошқарув йўсинига мос тушаётганлиги ҳам ана шундан.

— Агросаноат бирлашма ҳаётимизга бирдан тадбиқ этиляптими ё аста-секинлик биланми? Энг аввало мана шулар ҳақида журналхонларга тушунча берсак.

— Агросаноат бирлашманинг пойдеворини яратишга осонликча эришилгани йўқ. КПСС Марказий Комитети Сийсий Бюроси ўзининг май Пленумида иттифоқдош республикалар Компартияларининг Марказий Комитетларига, ўлка, область партия комитетларига агросаноат бирлашмаларининг янги бошқарув органлари тезроқ кучга тўлиб, ўз фаолиятларининг асосий йўналишларини аниқ белгилаб олишлари; чинакам амалий иш услубини ўзлаштириб олишлари учун зарур чоралар кўришни таклиф этган эди.

Айни пайтда мазкур Пленум қарорларида хўжаликни бошқаришни янги даврга мос шаклини топиш зарурлиги қайд этилган ва бу янги шакллар топилган. Даврга мос бу янги шаклларни тез орада ҳаётга тадбиқ эта бориш муҳим вазифаларимиздан бўлиб қолмоғи керак. Худди ўша Пленумда колхоз ва совхозларнинг меҳнат коллективларида ташкилотчилик ҳамда сийсий ишларни яхшилаш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, план топшириқларининг бажарилиши учун агросаноат бирлашма раҳбарлари ва мутахассисларининг, барча ходимларининг шахсий масъулиятини ошириш, раҳбар

кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш соҳасидаги ишларни кучайтириш партия комитетларининг энг биринчи вазифасидир, деб таъкидланди.

КПСС Марказий Комитетининг 1982 йил май Пленумининг қарорларига мувофиқ бизда ҳам ўтган йилдан бошлаб агросаноат бирлашмасининг янгича бошқариш органлари иш бошлади. Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Президиуми қошида агросаноат бирлашма Комиссияси ташкил топди. Республика ҳукумати Комиссия тўғрисидаги Низомни ҳам тасдиқлади. Комиссияга кенг ваколатлар берилган, шулардан энг муҳими бутун бирлашманинги ишини аниқ ташкил этишдан иборатдир. Комиссия республика агросаноат бирлашмани бошқариш системасининг энг қўлай формаларини ишлаб чиқиш, ортиқча бўғинларни бартараф этиш, бошқариш аппарати ходимлари сонини қисқартириш ишлари билан шуғулланди. Қорақалпоғистон АССР ва областларда область агросаноат бирлашмалари тузилди, уларга агросаноат бирлашмасининг 516 ташкилоти қўшилган. Бу бирлашмалар советлари состави 559 ва уларнинг президиумлари 143 кишидан иборат бўлди. Комиссия агросаноат бирлашмасини бошқаришни такомиллаштиришда район агросаноат бирлашмаларини мустақамлашга биринчи даражали аҳамият бермоқда. Республикада бундай бирлашмалар 159 районда ташкил этилган, улар 4268 колхоз, совхоз, хўжаликлараро корхонани ва бошқа ташкилотларни бирлаштиради. Район агросаноат бирлашмаларининг советлари составига 3563 киши сайланган, шу жумладан 2112 киши колхоз раислари, совхоз директорлари бўлиб, улар совет аъзоларининг кўпчилигини ташкил этади.

Район ва область агросаноат бирлашмаларининг иш органларини ташкил этиш бўйича белгиланган вазифалар бажарилди. Комиссия Ўзбекистон ССР Госплани тайёрлаган агросаноат бирлашмаси составига кирадиган тармоқларни ривожлантириш йиллик ва перспектив планларининг лойиҳалари, моддий техник ресурсларни тақсимлаш каби масалаларни кўриб чиқди. Комиссия агросаноат бирлашмасига кирувчи хўжалик ва корхоналарнинг иқтисодий аҳволига кўп аҳамият бермоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун харид нархларини табақалаштириш, паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган хўжаликлар топширадиган маҳсулотлар харид нархларига устама белгилаш масалалари ҳал этилди.

Йил бошида Ўзбекистон ССРга паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган колхоз ва совхозлар давлатга сотадиган маҳсулотларнинг харид нархларига устама жорий этиш учун 165 миллион сўм ажратилди. Комиссия министрлик ва идораларнинг мутахассислари билан биргаликда бу маблағларни тақсимлаш юзасидан таклиф тайёрлади ва бу таклифни республика ҳукумати тасдиқлади.

— Бундан, қолюқ хўжаликларга ҳам маблағ ажратиш кўзда тутилган, деб тушуниш керакми?

— Йўқ. Авваламбор бояги саволингизга жавоб: агросаноат бирлашма, деганда қишлоқ хўжалигининг барча коллективлари ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаб чиқарадиган барча корхоналар, бир сўз билан айтганда, қишлоқ хўжалиги-га алоқадор бутун ишлаб чиқаришни бошқариш тушунилади. Боя айтганимиздек, республика агросаноат бирлашма Комиссияси энг аввало ҳам меҳнат таъминотида, ҳам меҳнатга ҳақ тўлашда хўжаликларни керакли хом ашё ва материаллар, техник асбоб-ускуналар билан таъминлашда тенгликка эришиш масаласига катта аҳамият беради.

Агар ҳар бир хўжалик ўз вазифасини ҳалол бажарса, ўз оғирлигини бошқа хўжаликка ташламаса, ҳосилнинг нест-нобуд бўлиб кетиши, бир коллектив ҳисобига иккинчи бир коллектив тер тўкиши ё бир хўжалик иккинчи хўжалик ҳисобига бойиб кетишига чек қўйилади. Бу усул саноат ва қишлоқ хўжалигимизнинг ҳамма соҳасида, ҳамма коллективларда одатга айланиб борапти. Агросаноат бирлашманинги асосий вазифаларидан бири ҳам анча шу.

— Бектош Раҳимович, агросаноат бирлашма ҳаётда кенг қулоқ ёйиб, одамлар иши ва онгига тобора чуқур сингиб бораётгани яхши. Бу янгиликнинг кундалик эҳтиёжга айланишида ҳамма шарт-шароитлар яратилган экан, хўш, ўзини ўнглай олмаётган, қолюқ хўжаликлар ажратилган маблағдан фойдаланадиларми?

— Энди бир нарсага эътибор беринг. Шунақа ҳолларга ҳам дуч келасан киши: иккита қўшни хўжалик — ҳаво, суви, тупроғи бир хил. Бир хил механизация воситаларидан, бир хил ишчи кучидан, бир хил маданий ва маҳаллий ўғитлардан фойдаланишади. Ҳамма бало шундаки, бири илғор, иккинчиси қолюқ. Бу ерда ҳамма гап раҳбар кадрларнинг ташкилотчилигига, илм тажрибаси ва фидойилигига боғлиқ. Агросаноат бирлашманинги мақсади раҳбар ходимми, ишчи ё деҳқонми, ҳамманинги бирдай тушуниб, сидқидилдан жон куйдириб, ишлашига эришишдир. Киши қанчалик ҳалол меҳнат қилса умумманфаатдан ташқари ўзи ҳам шунчалик манфаатдор (ёканлигини ҳамманинги диққат-эътиборига етказиб, яхшилаб тушунтириш керак. Буни тушунаётган хўжаликлар ҳам йўқ эмас. Бундай хўжаликларга ёрдам тариқасида маблағ ажратиш ҳам ҳавога сўз уқтиришдек бир гап. Асосан, суяса туриб кетадиган, ён-веридигилардан иборат олиб, илғорлар сафига кўтариладиган, бора-бора ўзи ҳам ўзгаларга ибрат бўлиш даражасига етадиган хўжаликлар устида гап борапти. Бундай колхоз ва совхозларда иш ҳақи меҳнат унумдорлигига қараганда анча ошиб кетган. Шундай колхозлар борки, улар ялли даромадининг ҳаммасини меҳнат ҳақи учун сарфлайдилар. Демак, агросаноат бирлашмасининг область ва район Советлари ўша хўжаликларда даромад тақсимлаш масаласини етарлича назорат қилмаган.

Ўзбекистон колхоз ва совхозлари янги харид нархлари ва устамалар жорий этилгандан кейин 716 миллион сўмдан зиёд қўшимча даромад оладилар. Бу билан хўжаликлар экономикасини мустақамлаш учун реал имконият яратилади. Пахта харид нархлари 407 миллион, дон экинлари 24,4 миллион, чорвачилик маҳсулотлари 70,6 миллион, сабзавот 19 миллион, мева ва узум 15,8 миллион сўмга оширилган.

Комиссия уруғчиликнинг аҳолини ўрганиб чиқмоқда. Яқин йилларда ҳамма қишлоқ хўжалиги экинларининг уруғини республиканинг ўзида тайёрлаш масаласи ҳал этилади. Мева ва ток кўчатлари етиштиришни тартибга солиш соҳасида ҳам тадбирлар ишлаб чиқилапти.

Комиссия район агросаноат бирлашмалари совхоз ва колхозларнинг мутахассислари билан биргаликда деҳқончилик маданиятини ошириш, алмашлаб экишни тўлиқ ўзлаштириш, пахта етиштириш ва йиғиб-териб олишнинг «Тошкент» технологиясини ҳамма жойда жорий қилишга эришишни асосий мақсадлардан бири сифатида кун тартибига қўйди.

Район агросаноат бирлашмалари қишлоқ хўжалиги экинларидан паст ҳосил олиб, давлатга маҳсулот сотиш планини бажармаётган қолоқ хўжаликлар билан кўпроқ шуғулланишлари керак. Қолоқлик сабабларини синчиклаб ўрганиш, уларни илғор хўжаликлар қаторига кўтариш тадбирларини белгилаш, бу мақсадлар учун қўшимча капитал маблағлар, моддий ресурслар сарфлаш зарур. Бу масалаларни ечишда республикадаги қолоқ хўжаликларнинг маҳсулотларига устама ҳақ белгилаш қўл келади.

КПСС Марказий Комитетининг 1982 йил май Пленуми қарорларида колхоз, совхозлар билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, техник ва бошқа хил хизмат кўрсатиш корхоналарини ҳам хўжалик юриштининг янги шароитига ўтказиш назарда тутилган. Уларнинг ишлаб чиқариш программаси — техника ремонтни, унга хизмат кўрсатиш каби ишлар колхоз ва совхозлар эҳтиёжига мослаштирилиши лозим. Бу билан қишлоқ хўжалиги кўмаклашувчи ташкилотлар ўз ишларини жиддий яхшилашга, хизмат қийматини камайтиришга ва сифатини оширишга белгиланган муддатларга қатъий риоя қилишга эришишлари шарт.

Бу вазифаларни ҳал этиш учун бирлашмаларнинг Советлари агрономия, зооветеринария, иқтисодий, инженерлик ва бошқа хизматлари тезроқ қайта ташкил этишлари зарур. Улар янада пухта, оператив ишлар, конкрет вазифалар билан шуғулланишлари керак. Шу жумладан, кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш масалаларига алоҳида эътибор берилиши лозим. Айниқса, ишни янги система бўйича ташкил қилаётган бригада ва звенолар бошлиқларини иқтисодий ўқувга кенг жалб этишлари лозим.

Республиканинг кўпгина район агросаноат бирлашмалари янгича ишлашга фаол киришдилар, районнинг агросаноат комплексига кирувчи корхона ва ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб олиб борапти, колхоз ва совхозларга амалий ёрдам кўрсатапти.

Район агросаноат бирлашмаларининг бу йилги вазифаси республикада 6 миллион тонна пахта, 6 миллион тонна мева-сабзавот, кўплаб чорвачилик маҳсулотлари етиштириш юзасидан олинган социалистик мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун барча чораларни кўришдан иборат бўлапти.

— Ҳар бир янгилик, ҳар бир ташаббус оммаланишида албатта тўсиқларга учрайди. Турган гап, бу тўсиқлар аввалги усул билан янгисининг номуносиблиги, бир-бирига зид келганлиги сабабли пайдо бўлади. Масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, агросаноат бирлашма йўлида ҳам тўсиқлар пайдо бўлиши турган гап. Умуман, агросаноат бирлашмасининг йил бўйи амалга оширадиган ишлари хусусида аниқроқ тўхталсангиз.

— Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини янгича бошқариш системасини ҳаётнинг ўзи тақозо этганлигини таъкидладик. Негаки, ҳозирги шиддатли ривожланиш даврида бошқаришни ишлаб чиқаришга яқинлаштириш зарурати туғилди. Эскича бошқариш формаси даврида мутахассислар жойларда кам бўлишар, кўп вақтларини сводка тузиш, район раҳбарларининг кундалик топшириқларини бажариш учун майда-чуйда идора ишларига сарфлашарди. Натижада мутахассислар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан изчил ва мунтазам шуғулланишга имкон топа олмасдилар. Энди-чи, кераксиз томонларга тамоман барҳам берилди: бирлашмалар совети аъзолари мустақилликларини сақлаб қолдилар, район агросаноат бирлашмаларининг кундалик фаолиятини бошқариш учун махсус хизмат бўлимлари ташкил этилди. Булар деҳқончилик, чорвачилик, тармоқлараро координация, колхозлар ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва умумий бўлимлардан иборат. Бошқача айтганда, ишлаб чиқариш қайта ишлаш ва маҳсулотларни реализация қилиш, илмий техника прогрессни жорий этиш, комплекс механизациядан кенг фойдаланиш, планлаштириш ва иқтисод хизматларни ўз ичига олди.

Район агросаноат бирлашмаларининг (РАПО) илгариги ишлаб чиқариш бошқармаларидан фарқи, агросаноат бирлашмасининг ташкилий структурасига асос қилиб унинг барча звенолари олинганлиги бўлди, ҳуқуқ ва бурчлари кенг қўламлилик касб этди. Олайлик, ВАПОлар ўз совет аъзоларининг розилиги билан ишлаб чиқариш ва хўжалик функцияларини марказлаштиришдек муҳим ҳуқуққа эга. Шунга кўра имконият ва ресурсларни энг зарур жойларда концентрация қилиши мумкин, РАПОларнинг марказлашган фондига колхоз ва совхозлар билан бир қаторда унинг бошқа аъзолари ҳам тегишли маблағ қўшишлари ҳисобга олинди.

РАПОлар ҳузурида ташкил этилган Советлар уларнинг энг олий органлари ҳисобланди. Советлар бирлашмаларга кирадиган барча тармоқларнинг бир текис ривожланиши учун жавобгар. Советлар ихтиёрида бўлган моддий ва молиявий ресурслар хўжаликaro муносабатларни тартибга солиб, сошлаб туришда уларга катта имкониятлар яратиши керак. Бирлашмага ҳар бир коллектив қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг пировард натижаларидан манфаатдор. Айни пайтда ҳар бир коллективнинг юридик ҳисобида қиритиш ишларида мустақиллик ўз қўлларида, ўз фаолиятларини хўжалик ҳисобида ташкил этади.

— Авваллар-чи?

— Авваллари бошқариш системасида колхоз ва совхозларнинг мустақиллик ҳуқуқи чегараланган эди. Уларнинг ишлаб чиқариш планлари ҳатто қаерга нима экиш, қачон ҳосилни йиғиштириб олиб, қайси тадбирларни қачон ўтказиш кўрсатмалари ҳам юқоридан бериларди. Бунинг натижасида ҳосилдорлик камайиб кетар, умумий ишга зарар етказилар, хўжаликлар ўзларига хизмат қиладиган корхона ва ташкилотлардан узоқда, ажралган ҳолда турардилар. Дейлик, сув хўжалиги, сельхозтехника, мелиорация ташкилотларининг коллективлари ўз кўрсаткичлари учунгина курашар, далаларнинг ҳосилдорлиги фермаларнинг маҳсулдорлиги учун бош қотириб ўтиришмасди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нарх белгилаш, харид қилиш ва қайта ишлаш жараёнида ноҳақликлар давом этар, натижада, аввал айтганимдай, бир корхонанинг иккинчи корхона ҳисобига бойиб кетиш ҳоллари ҳам юз берарди, чалқашлик, норозиликлар келиб чиқарди.

Энди буларнинг ҳаммасига чек қўйилди. РАПОларнинг асосий вазифаси — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш, барча тармоқларнинг рента-беллигини ошириш илгари қолақ бўлиб келган хўжаликлар экономикасини ривожлантиришга кўмаклашишдан иборат бўлмақда.

РАПОлар Советларида йил бошиданок қишлоқ хўжалигига алоқадор ҳар бир иш жадал ва аниқ ҳал этилади. Колхоз, совхоз раҳбарлари ва мутахассисларининг ҳисоботлари эшитилиб, ўз вақтида тегишли чора тадбирлар қўлланилади. Совет йиғилишлари ҳар ойда бир марта ўтказилиб борилаётгани мақсадга мувофиқ келяпти.

Ҳар бир янгилик тўсиқларга учрамай ҳаётга сингиб кетиши қийин, албатта. Аввало бўлган, бўлаётган ишлардан гапирайлик. Ҳозир барча районларнинг партия ва Совет ташкилотлари агросаноат ишлаб чиқариш бошқармасига катта ёрдам беришяпти, қишлоқ хўжалигига доир ҳамма масалалар бирлашмада ҳал бўляпти. Янги бошқариш системасининг ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш фактларига чек қўйилган. Ҳар хил арзир-арзимас масалалар билан хўжалик раҳбарларини райком ва ижрокомга қақариш ҳолларига барҳам берилган. Энди район раҳбарларининг қабулхоналарида навбат кутиб ўтирган кишиларни учратиш амримаҳол. РАПО мутахассисларининг ўз амалий ишларини бевосита жойларда кенг давом эттиришлари учун барча имкониятлар яратилган. Улар идорада ўтирмай, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этишяпти.

Аммо қануз эскича усулдан чиқиб ололмаётган коллективлар ҳам бор. Сансалорлик қусурлари янгилик йўлига ғов бўлмақда.

— Шундай нуқсон ва муаммоларни ҳал этиш учун хўжаликлар диққат-эътиборларини қандай масалаларга қаратишлари керак?

— Район агросаноат бирлашмалари олдида яна бир муҳим вазифа туради — мавжуд колхоз ва совхозлар, албатта, замонавий асбоб-ускуналарига эга ремонт базаси яратишлари техникани асраш учун махсус бинолар қуришлари керак. Негаки, кўкламги экиш ё ҳосил йиғими мавсумларида фойдаланиб бўлинган техник воситалар бошқа пайт асосан очиқ ҳавода ётади. Натижада улар тез ишдан чиқади. Ишдан чиққан, занглаб қолган техника қисмлари, албатта, янғисига алмаштирилиши керак — ортиқча меҳнат, ортиқча харажат! Демак, механизатор билан ихтисослашган ремонтчининг мустақкам алоқасига эришишимиз керак. Бу дегани, ремонтчи кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор масаласини ўз-ўзидан кўндаланг қилиб қўяди.

Бу муаммоларни ҳал этиш масаласи КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «1983—1990 йилларда қишлоқ хўжалиги машина-ускуналарининг техник даражаси ва сифатини янада ошириш, улардан фойдаланишни яхшилаш, ишлаб чиқариш ва етказиб беришни кўпайтириш чоралари тўғрисида» ги қароридан ҳам алоҳида таъкидланган:

Агросаноат бирлашма йўсинида иш олиб боришга киришган кўпгина район агросаноат бирлашмалари советларига «Госкомсельхозтехника», «Сельхозхимия» район бўлималарининг, матлубот жамиятларининг, сув хўжалигининг, тайёрлов идораси ҳамда колхоз ва совхозларнинг, пахта тозалаш заводларининг, «Облколхозстрой» трестига қарашли хўжаликлари механизациялашган кўчма колонналарнинг, район ижроия комитети капитал қурилиши бўлимлари ва бошқа ташкилотларнинг раҳбарлари аъзо бўлиб кирапти.

СССР Министрлар Совети Президиумининг агросаноат бирлашмаси масалалари билан шуғулланувчи комиссиясининг шу йил 28 мартда ўтказилган мажлисида министрликлараро ҳамкорликни таъминлашга жиддий эътибор берилди.

— Бектош Раҳимович, кейинги пайтларда давлатнинг янгича стандарти ҳақида гап юриб қолди. Буни қандай тушуномқ керак?

— Энг аввало қишлоқ хўжалиги министрлиги ва қишлоқ хўжалиги экономикаси институти механик ҳайдовчилар меҳнатига ҳақ тўлашни, машинада пахта териш сифатини максимал даражада кўтаришни таъминлайдиган системани ишлаб чиқишлари лозим бўлади. Шу йўл билан мактаб ўқувчиларини пахта теримидан озод этиш мумкин.

Маълумки, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг қарорига мувофиқ машинада терилган пахта учун давлатнинг сифат стандарти тадбиқ қилинди. Бу билан пахта сифатини янада оширишга ва ундан олиннадиган толани кўпайтиришга эришамиз. Бухоро, Наманган ва Сурхондарё областларининг машинада терилган пахтани давлатнинг янги стандарти шартлари бўйича сотиш тажрибаси бу йўлнинг самарали эканлигини кўрсатди. Натижада хўжаликлар даромади кўпайди, деҳқонларнинг турмуш фаровонлиги ошди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика ҳукумати буни ҳисобга олиб, шу йилдан эътиборан янги стандарт бўйича пахта сотишга ҳамма хўжаликларнинг ўтказиш ҳақида қарор қабул қилди.

Умуман янги системанинг афзалликлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Бригада

пудрати хўжаликларда нарядсиз бригада ва ҳисобчисиз, аммо назоратли звенолар тарзида намоён бўлиб кундалик иш методига айланиб борапти. Кўпи билан йигирма аъзоси бўлган бундай коллективларда ўзаро ишонч ва ҳурмат, меҳр-оқибат муҳим аҳамият касб этапти. Аҳил, соғлом, ўта интизомли бундай бригада ёки звено асосида коллективлар тузиш муҳим ва масъулиятли вазифадир. Шу ишда ҳам район агросаноат бирлашмалари амалий ёрдам кўрсатувчи куч бўлиб қолиши керак.

Пудрат усулига ўтган коллективда мустақил хатти-ҳаракат, ташаббус, ишга ижодий муносабат устивор бўлиб қолади. Бу ўринда илгорлар тажрибаси муваффақиятга гаров эканлигини асло ёддан чиқармаслик лозим.

Бу тадбирлар, аввало, хўжаликнинг мўл ҳосил кўтариши, жамоат чорвачилигини мустақкам ем-хашак базаси билан таъминлаш, меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақини ошириш учун имкон яратади, қолаверса четдан ишчи кучи жалб этишга барҳам берилди. Энг муҳими, мактаб ўқувчиларини билим олишдан чалғитилмайди.

Меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг нарядсиз системасига ўтган коллективларда бригада бошлиқлари, ҳисобчилар штатлари қисқариши натижасида анча маблағ иқтисод қилинади, дедик. Бундан ташқари коллективда меҳнат минимуми қўшимча минимумлар билан бойиб боради. Ҳосилга ҳосил қўшилади. Пул ва материал ресурслари тежалади. Ҳосилнинг таннархи арзонлашади, демак, буни ҳосилдорлик ва самарадорликнинг ошгани, деб тушунмоқ керак.

— **Бектош Рахимович**, худди ана шу масалада ўтган йилги тажриба юзасидан мисол келтириш мумкинми?

— Ҳа. Ўтган йилги натижаларга кўра бригада пудратининг афзаллиги тўғрисида Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалик министрлиги совхозлари ишининг маълумотларига қараб, аниқ баҳо бериш мумкин. Ана шу совхозларда 1982 йилда чигит экилган майдонларнинг 40 процентидан нарядсиз звено ва бригадалар ишлади. Улардаги пахта ҳосилдорлиги бошқа бригадаларга қараганда 2,8 центнер ёки 10 процент, меҳнат унумдорлиги эса 28 процент юқори бўлди. Шуниси муҳимки, ана шу звено ва бригадаларда 1 центнер пахта ҳосибига тўланадиган меҳнат ҳақи эскича усулда ишлаётганларга нисбатан 11 процент паст, лекин умум иши ҳақи кўп бўлди. Нарядсиз ишлайдиган бўлимларда маҳсулот сифати ҳам юқори бўлаётгани бор гап.

Меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг янги формаларига ўтишнинг самарадорлиги Тошкент область Бўка районидаги «Октябрь 40 йиллиги» колхозининг ҳар бирида 60—80 гектар пахтазори ва 20—25 гектар чорва озуқа экинлари бўлган бригадалари иш тажрибасидан яққол кўриниб турибди. Бу бригадаларда меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-мукофотли системаси жорий этилганлиги, вақтбай асосида аванс бериб турилиши жуда яхши самара берапти.

Бу ўринда шунини алоҳида айтиб ўтмоқ лозимки, шиллачилигимизда айниқса оилавий пудрат кўл келмоқда. Ҳозир бир қанча хўжаликларда бир ярим-икки қути турт боқиш учун мўлжалланган қурғончалар қурилмоқда. Бу ташаббусни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак. Чунки шу йўл орқали ипак қуртини одамлар яшайдиган уйлardan ташқари боқиш имконини вужудга келтиради.

Энди ишдаги қийинчиликларга келсак, коллектив пудрат колхоз-совхоз ишлаб чиқаришига ҳамма жойда бир хилда жорий этилмоқда, деб бўлмайди. Бу масалага Фарғона, Хоразм, Жиззах, Навоий областларида ва Қорақалпоғистон АССРда етарли эътибор берилмаётир. Бу ерларда ишлаб чиқариш бўлинмаларининг фақат 8—15 проценти бригада пудрати асосида ишламоқда.

Шунини айтиб ўтиш керакки, ем-хашак етиштириш масаласига республикада катта эътибор берилляпти. Бу соҳа қишлоқ хўжалигининг мустақил тармоғига айлантирилмоқда. Шунинг учун ана шу тармоқда прогрессив пудрат системаси кенг жорий этилиши лозим. Мева-сабзавот хўжалиги министрлигининг кўпгина хўжаликларидан коллектив пудрат асосида ишлаётган бригадалар салмоғи жуда оз. Масалан, Қорақалпоғистон АССРда уларнинг салмоғи 3,1 процентни, Андижон ва Жиззах областларида 1,2 процентни ташкил этади.

Нарядсиз ишлайдиган бригада ва звеноларнинг бундай сушт ташкил этилишига бир қатор сабаблар бор. Аввало, қишлоқ хўжалиги органлари, колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари ҳамда мутахассислари бу соҳада кўнгилдагидай иш олиб бормаётирлар. Бригада пудратини тегишли равишда тайёргарлик кўрмасдан ташкил этиш ҳолларига йўл қўйилмоқда. Масалан, «Главсредазирсовхозстрой»нинг пахтачилик хўжаликлари кўриқ ерлардаги совхозлар шароитини ҳисобга олмасдан туриб, ишлаб чиқариш бўлинмаларини оммавий равишда ана шу усулга ўтказишган. Бунинг оқибатида нарядсиз бригадалар ўтган йили ижодий натижаларни қўлга кирита олмадилар.

— Бу методнинг ўзига хос қонун-қоидалари борми?

Коллектив пудрат тўғрисидаги шартнома ҳақида матбуотимиз, телевидение ва радиода кўп гапирилляпти. Ана шулар ҳақида ҳам тушунча берсангиз.

— Бизнинг агросаноат бирлашма яъни янгича бошқариш йўсинимига жуда мос тушаётган, ишимизга кўмак бераётган бу метод хусусиятлари ва шартлари ҳақида истаганча гапириш мумкин.

Коллектив пудрат тўғрисидаги шартнома бригада ёки звено қандай ва қанча маҳсулот етиштириш мажбуриятини олажаги кўрсатилиши керак. Шу билан бирга, бригада ёки звено аъзолари ўз зиммаларига ишларнинг бутун комплексини технологик нормаларга мувофиқ бажариш, моддий восита ва маблағларни сарфлашда йиллик ишлаб чиқариш топшириғига амал қилиш, ишланган вақтни ҳисобга олиш, техника хавфсизлиги талабларига риоя қилиш мажбуриятини оладилар.

Хўжалик маъмурияти энг аввало хўжалик ҳисобидаги коллективларнинг мустақил ишлаши, техника, уруғлик, ўғит, захарли химикатлар, ёнилги билан таъминлаш, унга

маданий-маиший хизмат кўрсатиш, бригада ёки звено иш ҳақи фонди ҳисобига айрим ишларнинг ҳўжаликдаги бошқа бўлинмалар куч воситалари ёрдамида бажарилиши каби вазифаларни зиммасига олади. Шартномада маҳсулот учун меҳнат ҳақини звено тариқасида тўлаш, шунингдек, мукофотлаш системалари олдиндан конкрет кўрсатиб қўйилиши зарур. Бригаданинг айрим ходимларига тўланадиган иш ҳақи ва мукофотлар миқдори бригада коллективи ёки унинг Совети томонидан белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Шартномада кўрсатилганидек, маъмурият бригадирнинг розилигисиз кишилар ва техникани бошқа бўлинмаларга ишлаш учун юбориш, четдан кўшимча ишчи кучи жалб қилиш ҳўқуқига эга эмас. Ишчи кучи ишлар ўз муддатида бажарилмаганда жалб қилиниши мумкин. Бунда жалб қилинганлар меҳнатига бригаданинг иш ҳақи фонди ҳисобидан ҳақ тўланади. Шартномани бузганлик учун томонларнинг жавобгар эканлиги албатта таъкидланади.

Шартномага ишлаб чиқариш топириги илова қилиниб, унда бригаданинг состави, унга бирктилган ишлаб чиқариш воситалари, етиштириладиган маҳсулотлар миқдори ва ҳаражат лимитлари кўрсатилади.

Аммо нарядсиз меҳнатни ташкил этишнинг бу асосий принциплариға ҳамма жойда ҳам риоя қилинаётир, деб бўлмайди. Коллектив пудратни жорий этишда баъзан бошқаришнинг демократик асоси бузилмоқда. Ҳали барча бригада ва звеноларда Советлар тузиб улгурилган эмас. Технологик карталар ишлаб чиқиш, планларни бригада ва звеноларга маълум қилиш муддатлари асоссиз равишда кейинга сурилмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, район агроноат бирлашмалари, ҳўжалик раҳбарлари бу муҳим ишни амалга оширишни етарли даражада назорат қилмаётирлар.

Кўпгина пахтачилик бригада ва звеноларида коллектив пудрат усули йиғим-терим давриға қадар амалда бўлади, ҳосилни йиғиб-териб олишда эса меҳнатга ишбай асосида ҳақ тўланади. Шу билан бир қаторда, ҳосилни йиғиб-териб олиш учун кўплаб шаҳарликлар, студентлар жалб қилинмоқда ва уларға бригада (звено) иш ҳақи фондидан ҳақ тўланмоқда. Бу ҳол колхозчилар ва совхоз ишчиларининг манфаатдорлигини пасайтиради, янги системаға ўтишни қийинлаштиради, қўлда ва машинада терилган пахтанинг баҳосини ўзбошимчалик билан ошириб юбориш сингари ҳоллар коллектив пудратни жорий этишға салбий таъсир этмоқда. Мана шундай сабаблар меҳнат ҳақи фондининг ортиқча сарфлаб юборилиши, ҳўжаликлар рентабеллигининг сусайишиға олиб келмоқда.

— Хуллас, бир нарсаға эътибор беринг: кечагина метро ҳақида ҳаяжонланиб гапирардик. Унда ҳаяжонланиб фойдаланардик. Бугун-чи, кундалик эҳтиёжларимизнинг бириға, оддий транспорт воситасига айланиб қолди.

Янгича иш методи ҳам худди шундай. Ишончимиз комилки, унга ҳам тез кўникиб кетамиз. У меҳнат фаолиятимизнинг оддий бир бўлагига айланиб қолади. Шундай бўлиши ҳам керак. Агар киши ўз касбига, ўз ишиға қанчалик меҳр билан ёндашса, ўз ишининг «профессор»и даражасига эришса шу қадар яхши. Шу ўринда бир мисол айтай.

Бир гал тажрибали раҳбар ходимларимиздан бири Салим Ҳабибов директорлик қилаётган Исломо шoir совхозига бордик. Совхоз Қоратоғ этакларида — дашт ерда яшнаб-ўсиб бораёпти. Ям-яшил дарахтлар, шаҳар типидаги посёлка, узумзор ва олмазорлар, минг чинор... Совхозға сув насосда чиқарилади. Дастлаб дашт ери сувни тез шимиб кета бошлади — қаёққа кетаётгани сезилмайди. Ҳатто айрим ерлар чўкиб қола бошлади. Ғўзалар айни ўса бошлаганда сув унинг томирини яланғочлаб, минерал ўғитларға тўйинган тупроқни тагға тортиб кетаверади. Шунда совхоз раҳбар ходимлари ва ишчилар билан иложини топишди. Тоза сувни ерга лойқалантириб бера бошладилар. Бир ёқдан тоза, бир ёқдан лойқа сув келиб махсус қўшиладиган ариқ-ҳовузларда аралашиб кетиб, сўнг совхоз ерларига оқадиган бўлди. Қарабсизаки, икки уч йил ўтмай дашт тупроғининг «кўз» чалари лойқа сувға тўйиниб, ҳосилдор тупроққа айланди-қўйди.

Шу совхознинг олтинчи бўлимиға Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдулла Туробов бошчилик қилади. Бўлим ишчилари ўзгаларға ўрнак. Бўлим шоввозларидан бири СССР Олий Советининг депутаты, донгдор меҳанизатор, тажрибали ва ташаббуслари кўпчиликка ўрнак бўлиб келаётган Усмоно Мамадиёров бор. Уша куни совхозға борганимизда ўн бештача терим машинаси еру кўкни тўлдириб, ўз билганларича пахта тераяпти: эгатларға пахта тўкилган, чала қолган... Терим машиналарининг ҳамма ҳайдовчиларини чақиртирдик. Сўнг шу Усмоно Мамадиёровдан машинада қандай қилиб пахта теришни уларға кўрсатиб беришни сўрадик. У рулга ўтирди. Бояги терим машиналари тезлигидан тезлики камайтирмай тера бошлади. Лекин эгатларға на пахта тўкилади, на чала қолади...

— Бунинг сирини нимада? — сўрадик Усмонодан.

— Жуда оддий, — деди у, — терим машинанинг чинакам ҳўжайини бўлиш учун уни ҳайдай билиш кифоя қилмайди-да, бунинг учун меҳанизаторнинг қалб кўзи ҳам керак бўлади! Мен рулга ўтирганимда ўз вужудимни машинани ҳаракатта келтираётган ҳар битта қисм орқали ҳис этга бошлайман. Унинг қай органи қандай ишлаётгани қалбим билан сезиб-кўриб тураман. Бутун фикру зикримдан пахта тераялман, деган тушунча туради. Билмадим, яна қандай тушунтирсам экан... Хуллас, ҳар бир меҳанизатор ўз машинаси организмига қарагандай қарашни, ўзини қандоқ яхши билса, уни ҳам шунчалик билиши ва ҳўрматлаши керак, шекилли...

Биз бу камтар, меҳнаткаш инсоннинг гапини барча меҳанизаторларға ибрат бўлишини истардик. Ҳозир республикада деярли терим машиналарининг суворийлари фақат биринчи класс ҳайдовчиларидан иборат. Ахир, шунча меҳнат билан етиштирилган ҳосилнинг ярми биринчи машина теримидаёқ ерга тўкилса, иккинчи теримда босиб янчиб кетилса, сўнг у ортиқча меҳнат билан паст сортада (подбор) териб олинса, унда барча машаққатли меҳнатлари қимматини меҳнаткашларимизнинг ўзлари пасайтириб

қўйишмайдами? Буни эндиликда ҳар бир «зангори кема» капитани яхши тушунади, қалб кўзи билан кўриб, ҳис этади!

Бундай ҳолни ҳар бир хўжаликда, ҳар бир меҳнаткаш фаолиятида учратиш мумкин. Демокриманки, бу янги усулга ҳам қанчалик тушуниб, қалбан ҳис этган ҳолда ёндашилса, у шунчалик тез самара беради.

Шу куннинг жаҳон миқёсидаги муҳим масаласи ҳам жаҳон тараққийпарвар мамлакатларининг, эрксевар элларнинг миллионларининг хоҳиши ҳам бир — дунёда халқлар ўртасида тинч-тотувлик ва дўстлик туйғулари барқарор бўлишига батамом эришиш хоҳиши.

КПСС Марказий Комитети, унинг Сиёсий Бюроси ва Совет ҳукуматининг тинчликни сақлаб қолиш, термоядро ҳалокатининг олдини олиш учун изчиллик билан олиб бораётган кураши ана шу умумбашарий хоҳиш йўлидаги мислсиз фидойилиқдир.

Шу йилнинг 20 майида «Правда» газетаси «Ленин йўлидан» номли мақоласида: «Советлар мамлақати туғилган пайтидан бошлаб ленинча тинч-тотув яшаш принципларини, тенг ҳуқуқли ҳамкорлик қилиш йўлини оғишмай ҳимоя қилиб келмоқда», — деб таъкидлади. Дарвоқе, дунёда бир-бирига қарама-қарши икки лагер мавжуд экан, биз бу асосий, умумбашарий қарашларимиз йўлида нафақат мудофаа қудратимизни мустаҳкамлаб бормоғимиз, балки иқтисодий жиҳатдан ўзаро ҳамдўстлик, ҳамкорлик жиҳатдан ҳам янгидан-янги тадбир-чораларни кўрмоғимиз лозим. Масалага худди ана шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, агросаноат, бирлашманинг ҳаётдаги ўрни катта эканлиги айдинлашади. Айтганимиздек, коллектив пудратчиликда қоқоқликка сабабчи омиллар, унумли ишлаш учун мавжуд имкониятларнинг борлигига таянган ҳолда шароит яратилмаслик, меҳнат интизомини бузиш каби иллатлар юз бергудай бўлса бу ҳол шундоққина очиқ-ойдин билиниб қолади. Айни пайтда кишиларнинг сиёсий ва иқтисодий билимлари, дунёвий-умумбашарий ва шахсий масалаларга муносабатлари равшан бўла боради. Агросаноат бирлашма асосий диққат-эътиборини бу методга ўтиш йўлларига қаратаётганлиги ҳам шундан.

— Агросаноат бирлашмасининг фаолияти шу қадар муҳимлашиб, оммалашиб бораётган экан, у — кишиларимизнинг маънавий дунёсига ҳам таъсир этса керак?

— Шубҳасиз, шундай. Аввало, инсон ҳаётда ўз ўрнини топа билиши лозимлигини мен ҳам қайд этаман. Ана шунда у ўз касби билан фахрланади. Ўз ишидан баҳра олади, умумбашарий ишларга улш қўшиб яшаётганлигидан қувонади. Агросаноат бирлашма ҳаётга тўлиқ уйғунлашиб борган сари совет кишиларида юқоридаги каби туйғуларнинг тобора муқимлашиб боришига омил бўладиган воситалардан бирига айланади, ўз-ўзига, умумманфаатига, коллектив ишига жавобгарлик ҳиссини ўстиради. Кишиларимизнинг жавобгарлик ҳисси, ҳалоллик фазилати биринчи планга чиқади. Дарвоқе, бу адабиёт ва санъат асарларида ҳам асосий мавзу бўлиб келаётгани қувонарли ҳолдир.

— Шу ўринда мисол келтирсангиз айни-муддао бўларди. Шижоатли ва шиддатли ҳозирги даврнинг ҳамма талаб-ташвишларига қандай улгуриш керак, дейишади баъзилар.

— Жуда мумкин. Ҳатто уруш йиллари кишиларимиз беш-олти вазифаларда ишлашар эди. Ўзга ташвишларни ҳам саранжомлардик. Энг аввало босиқ ва оқлона ҳаракат лозим. Яқинда бир фильм кўрдим. Мақташганди-да.

Фильмнинг бош қаҳрамонларидан бири, завод комсомол комитетининг секретари Наташа исмли қиз ҳамиша ясаиб, озода юради. Бунга ҳамма ҳайрон, ишга барвақт келса, ташвишлари кўп бўлса — ҳаммасига қандай улгуаркин?

Шунда Темур номли қаҳрамон мулоҳазасини эшитамиз:

— Чиройли бўлиш учун ҳам заҳмат чекиш керак...

Бу ерда кўпроқ маънавий жиҳатдан гўзал бўлиш ҳақида. Темурнинг мажлисида Қўлдошевга айтган сўзларига эътибор берамиз:

— ...Ахир, бир ойда қанча брак қилибман-у, бунга менга бугун айтдингиз, мен шунақа ҳимматлиман, дегайдай. Ахир, бу шармандалик-ку! Бу билан сиз биргина дирекцияни эмас, бугун социализмни алдаяпсиз... Ишчи номини булғаяпсиз; ўртоқ Қўлдошев...

Агар ҳамма ўз-ўзидан шундай жавобгарлик ҳиссини сезса, ўзидаги нуқсонларни барвақт англаса қандай яхши... Шундагина у боя гаплашганимиз — агросаноат бирлашма моҳиятини, янгича методнинг, яъни коллектив пудратнинг имкониятларини тўла англай олади.

Бу ишларда айниқса, Ленин таъбири билан айтганда «бошқариш мактаби, коммунизм мактаби» бўлган касабасоюз комитети ва советлари, активлар муҳим роль ўйнамоқлари керак.

— Энди, бу — янгича бошқарув, янгича жараённинг келажаги ҳақида ҳам икки оғиз гапирсак. Агросаноат бирлашма истиқболларини қандай тасаввур этасиз?

— Келажакка муҳабати бор ҳар бир киши истиқбол туйғуси билан нафас олгани нақадар яхши. Ҳар бир касб эгаси, масалан, оддий ишчи ёки деҳқон рўй бераётган барча янгиликлардан хабардор бўлиши ва моҳиятини тўғри англай олиши керак. Тезкор ва яратувчан давр ҳаммамиздан шундай бўлишни талаб этмоқда.

Мен ҳаётимизда рўй бераётган ҳар бир янгиликни, жумладан, агросаноат бирлашма — янгича бошқаришни ҳам, коллектив пудратчиликни ҳам коммунизм мактабининг бир дарси, деб биламан ва бу умрбоқий дарслар имтиҳонидан ҳар бир кишининг фақат аъло баҳолар билан ўтишига тилакдошман.

Суҳбатни Отаёр олиб борди

Доно Абдураззокова

ДОҲИЙ АСОС СОЛГАН ДЎСТЛИК

Ер юзида ўзаро зид икки дунё, икки сиёсат мавжуд. Уларнинг бири, ҳалокати муқаррарлигини билиб, ҳар қандай қилиб бўлсада, умрини чўзишга уринаётган империализмдир. Иккинчи томонда эса мазлумларнинг хошиш-истакларини рўёбга чиқарган, тобора мустаҳкамланиб, гуркураб бораётган социализм системаси турибди.

Асрлар давомида озодлик нималигини билмай эзилиб келган ҳақ-ҳуқуқсиз инсониятнинг бир қисми буюк Ленин тузган коммунистлар партияси бошчилигида, Улуг Октябрь социалистик революцияси туфайли озод ва ҳур ҳаётга, эркинликка эришди. Жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлган бу галаба ва ҳаётий тажриба ер юзидаги асосий инсониятнинг ҳам диққатини ўзига жалб этди. Социализм афзалликларини кўрган кўпчилик халқлар онгли равишда бу йўлни танлай бошладилар. Узил-кесил қарор топган социализм системаси эндиликда жаҳонда тинчликнинг, озодликнинг, халқлар дўстлиги ва биродарликнинг барқарор таянчи, байроқдори бўлиб турибди. Ҳали ҳам қуллик занжири, хурофот гирдобидан қутула олмаган халқлар ёруғликка, қуёшга интилган каби социализм сари талпинмоқда, барча кишанларни парчалаб, тўсиқларни енгиб ўтиб ҳур кишилар, истиқболли мамлакатлар сафига қўшилаётир.

Шу нурли йўлни ихтиёр этган давлатлардан бири Афғонистон Демократик Республикасидир. Маълумки, 1978 йил апрель ойида афғон халқи Халқ-демократик партияси раҳбарлигида феодализмга, империализмга қарши миллий революция қилиб, истиқболли йўлга тушиб олди.

Янги тузум қураётган ёш республика олдида дастлаб жуда катта қийинчиликлар, тўсиқ ва муаммолар кўндаланг турарди. Шундай бўлиши табиий бир ҳол эди. Ҳокимиятни қўлда тутиб келган реакцион кучлар, қолаверса, бу мамлакатга тазйиқ ўтказиб келган жаҳон империализми юз берган катта йўқотишга асло чидай олмадилар. Улар ёш республикани бўғиб ташлаш, реакцион эски ҳокимиятни тиклаш учун **жон-жаҳдлари билан уриндилар**, очик-ойдин террор йўлига ўтиб олдилар. Апрель революцияси душманларига жаҳон империализми, биринчи навбатда АҚШ шошилинч ёрдамга келди. Империалистик доираларнинг эълон қилинмаган уруши Афғонистон Демократик Республикаси ҳаётини хавф остида қолдирди.

Афғон халқи ўз тақдирини ўзи ҳал этаётган бир пайтда озодлик курашчиларига қарши империалистик доираларнинг тазйиқ ўтказиши, ноўрин куч ишлатиши халқаро хавфсизлик қоидалари ва давлатлар ўртасидаги ўзаро нормал муносабатларга хилоф, тинч-тоғув яшашга мутлақо зид ҳаракатдир. Шу туфайли, социалистик мамлакатлар, хусусан Совет давлати, Афғонистон ҳукумати илтимосига биноан, ҳаёти хавф остида қолган ёш республикага бегараз ёрдамга келди. Қўмак беришдан мақсад битта, у ҳам бўлса, Афғонистон Демократик Республикасининг мустақиллигини сақлаб қолиш ва агрессорлар томонидан унинг босиб олиншига йўл қўймашлик керак эди. Ўз вақтида қилинган бу ҳаракат Афғонистонни ҳарбий плацдармга айлантирмоқчи бўлган қора гуруҳларнинг планларини барбод этди, демократик республиканинг мустақиллигини сақлаб қолди.

Машғум ниятлари юзага чиқмай аламзада бўлган озодлик душманлари, биринчи навбатда, Америка Қўшма Штатлари айюҳаннос солиб совет ҳукумати ва Афғонистон Демократик Республикаси шавънига бўлмағур бўхтонларни ёғдирмоқдалар, қўпоровчилик, бузғунчилик ишларини тобора авж олдирмоқдалар.

Афғон халқи ўзининг ўша ашаддий душманларига қарши сабот ва матонат билан кураш олиб бориб, муваффақиятли тарзда янги жаҳмият қурмоқда. Афғонистон Халқ-демократик партияси ва республика ҳукумати кенг омма манфаати, порлоқ истиқболни кўзлаб иш юритаётгани учун халқ томонидан қизғин қўллаб-қувватланмоқда.

Афғон халқининг содиқ ва фидокор фарзанди Вабрак Кармал бутун куч-иродасини шу олижаноб ва эзгу иш учун аямай сарфляпти. Афғонистон Халқ-демократик партиясининг Бош секретари, Революцион Совет раиси ва Афғонистон Демократик Республикаси Бош министри Вабрак Кармал халқ бахт-саодати, мамлакат равнақи учун энг тўғри йўлни ташлаётгани, халқаро ҳаётда мақбул сиёсат олиб бораётгани туфайли сафдошлари, афғон халқи томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Омма унга эргашмоқда, юксак ишонч билан қараяпти.

Бу галабалар осонликча қўлга киритилмади. Озодлик ва мустақиллик учун кураш йўлида Афғонистон Халқ-демократик партияси қанчадан-қанча софдил аъзоларидан, сафдошларидан айрилди, жуда

катта қийинчилик ҳамда тўсиқларни енгиб ўтишга мажбур бўлди. Душманлар партия ходимлари, активларни шафқатсизлик билан ўлдиради, ҳар қандай қора қилмишлар орқали халқни революцион йўлдан чалғитишга уринардилар. Жаҳолатда яшаб келган омmani эргаштириш, тўғри йўлга олиб чиқиш осон эмас эди. Халқ-демократик партияси аъзоларининг ҳаёти ҳар доим қил устида тургандек эди. Улар деҳқонлар, студентлар, муллалар ва бошқа табақалар орасига бориб суҳбатлар ўтказишар, бозор майдоними, автомашина кузовими, хуллас, дуч келган жойда оташин нутқ сўзлардилар. Ким билади дейсиз душманининг ўқи чордоқданми, бурчкаданми, қаердан отилишни?! Партия ходимлари ҳар қадамда ҳаёти хавф остида эканлигини яхши билса-да, мудом олға борар эдилар. Ҳар қандай фитна-бўхтон ва террорга қарамай, улар ўз эътиқодларидан қайтмадилар, бошланган шарафли ишни мардонавор давом эттирдилар. Партиянинг не-не софдил аъзолари ёвуз душманлар томонидан ўлдирилди. Аммо ўлдирилган ҳар битта партия ходими ўрнини ўнлаб номзодлар тўлдириб борарди. Уларнинг аксарияти ёшлар эди.

Республиканинг бўлажак эгаларини тарбиялаб, эзгулик сари курашга чорлашда Афғонистон демократик Ёшлар ташкилоти жуда катта роль ўйнамоқда. Бу ташкилот аъзолари айна пайтга келиб йигирма минг кишидан ошиб кетди. Афғонистон Халқ-демократик партияси белгилаб бераётган вазифаларни кенг омма, жумладан, ўсиб келаётган ёш авлод онгига сингдириш, революция душманларига қарши курашиш, шаҳар ва қишлоқларда жамоатчилик тартибини сақлаш, Ер реформаси ўтказиш, маданий революцияни амалга ошириш каби жуда катта сиёсий аҳамиятга молик хилма-хил ҳамда мураккаб вазифаларни ёшлар ташкилоти аъзолари ўз зиммаларига олиб, бажонидил бажармоқдалар. Афғонистон ёшларининг энг уюшган ва интизомли қисми Қобулда ташкил топган. Бу ерда Демократик Ёшлар ташкилотининг ўнта район комитети тузилган бўлиб, улар раҳбарлигида юздан ортқ бошланғич ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Мамлакатнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларидаги ватанпарвар ёшлар қобулик тенгдошларидан ибрат олиб, янги тузум манфаати йўлида сабот билан курашишяпти. Революция душманлари ёшларни бу эзгу йўлдан қайтариш учун барча ваҳшийликларни қўлламоқдалар: йигит-қизларни ўлдиришмоқда, революция йўлида иш кўраётган актив ёшларнинг ота-оналари, қариндошларини қийноққа солмоқдалар, уй-жойларини ёндириб хонавайрон қилмоқдалар. Бунга жавобан афғонистон ёшлари кўнгиллилар отрядларини тузятдилар. Қобул ва бошқа шаҳарларда юзага келган кўнгилли ёшлар отрядлари қўлларига қурол олиб, эрк душманларига қарши ҳаёт-мамонт жангига отландилар. Улар республика Халқ-демократик партияси раҳбарлигида иш олиб бораётирлар.

Душманларнинг ҳар қандай дўқ-пўписалари, фиқсу фасод ва ифғоарликларидан чўчимай, ҳақ йўл учун керак бўлса жон фидо қилиб курашаётган афғон халқи муқаррар бўлган порлоқ келажақ сари дадил бормоқда. Зеро, унинг йўлбошчилари ишончли кишилар — Бабрак Кармал синга-

ри асл фарзандлардир. Бу ватанпарварлар раҳбарлик қилаётган партиянинг йўли тинч-тоғув яшаш, ўзаро ҳамкорлик, ватан ва халқ манфаати учун кураш йўлидир. Худди шу йўлни ҳимоя қилиш, тараққиёт сари бораётган халқнинг дахлсизлиги, мустақиллигини таъминлаш учун доимо шай ҳолда советлар ҳукумати, бутун бир социалистик система турибди...

Афғонистон билан дўстлигимизнинг тарихи узоқ ва мустаҳкамдир. Бу халқ тақдири хусусида энг аввал пролетариат доҳийси В. И. Ленин одилана фикр юритганди. Ҳатто Октябрь революциясига қадар Владимир Ильич Афғонистон масаласига қайта-қайта муурожаат этган эди. Бу унинг айниқса машҳур «Империализм ҳақида дафтарлар»ида яққол кўринади. Афғон халқининг мустақиллик учун курашига катта хайрихоҳлик билан қараганлиги ва бу мамлакат тарихини жуда яхши билганлиги Лениннинг концептларидан ҳам маълум. Афғонистоннинг ярим колониал ҳолда эканлиги, империалистлар томонидан аёвсиз эзиб келинганлигига доҳий жуда ачинош билан қарайди. Инглиз босқинчиларига қарши 1878—1880 йилларда мардонавор курашган бу халқнинг орзу-истаклари, ингилишларига Владимир Ильич жуда катта баҳо берган эди. Шу билан бирга, пролетариат доҳийси инглиз босқинчиларининг бу фронт орқали кўзлаган мақсадлари ва макр-ҳийлаларини ҳам очик-ойдин фош этиб ташлайди...

Россияда амалга ошган Улуғ Октябрь социалистик революцияси шарқдаги, шу жумладан Афғонистондаги эзилган халқларнинг империализмга қарши миллий озодлик ҳаракати учун кучли туртки бўлди. Ёш Совет давлати бу курашларни қўллаб-қувватлади. Натижада, 1919 йилда Афғонистон давлати тўла мустақилликка эришди.

Владимир Ильич Октябрь революциясидан кейин ҳам шарқ халқлари, хусусан Афғонистон тақдири ҳақида қайғуриб, уларни мустақил, бахтиёр ва эркин ҳолда кўришни орзу қилади. Ленин 1918 йил 29 июлда сўзлаган нутқда инглизлар Урта Осиё халқларини босиб олиб, сўнг Советлар Россиясига ҳужум қилиш ниятида эканликларини олдиндан айтиб берганди. Бу пайтда Туркистон ва Афғонистонни босиб олиш учун интилаётган инглизларга, революция душманларига қарши Урта Осиё халқи қаттиқ кураш олиб борарди. Советлар Россияси уларга ёрдам қўлини чўзди. Натижада интервентлар Туркистондан ҳам, Афғонистондан ҳам қувиб чиқарилди.

Афғонистон мустақилликка эришгач, бу давлатни бошқара бошлаган амир Омунолла 1919 йил февралда Ленинга мактуб йўллайди. Унда мустақилликка эришган афғон халқи номидан амир Омунолла тинчлик ва инсон бахт-саодатини кўзловчи Советлар давлатини ҳамда бу мамлакат йўлбошчиси Владимир Ильич Ленин номини чуқур ҳурмат билан тилга олиб, самимий табриклаган, ҳар икки давлат ўртасида дўстона алоқалар ўрнатилишига катта ишонч билдирганди. В. И. Ленин ва М. И. Калинин шу йилнинг ўзидаёқ амир Омуноллага жавоб мактуби йўллаб, қахрамонона курашлар натижасида мустақилликни қўлга киритган Афғонистон халқини астойдил қутлайди-

лар. Худди шу хатда икки давлат ўртасида мустақкам дипломатик алоқалар ўрнатиш кераклиги айтилиб, Афғонистондан Москвага расмий визит билан элчилар юбориш таклифи биддирилган эди.

Шу йилларда Афғонистон оғир аҳволга тушиб қолади. Бу давлат маънавий ёрдамига муҳтож, айниқса шимолий қўшниси бўлмиш ёш Совет давлатидан кўмак кутарди. Уша пайтда ўзининг аҳвали ҳам нақадар мушкул, ташвишли ва мураккаб бўлишига қарамай, советлар мамлакати Афғонистон билан бўлган ваъдага, қўшничилик анъаналарига содиқ қолади. Владимир Ильич 1919 йил 25 июлда Американинг Юнайтед Пресс агентлиги журналистининг саволларига жавобан, Советлар Россиясининг асосий мақсади Шарқдаги ҳар бир халқнинг мустақиллиги, озодлиги ва эркин ривожланиши учун бегараз ёрдам беришдир, деган эди.

В. И. Ленин 1919 йил 14 октябрда дипломатик алоқалар ўрнатиш учун Москвага келган афғонистон давлати вакиллари қабул қилди. Ҳар икки ҳукумат раҳбарлари ўртасида самимий, қизғин ва очиқ суҳбат бўлиб ўтади. Афғон элчилари амир Омонулла йўллаган мактубни Ленинга тақдим этадилар.

Владимир Ильич 1919 йил ноябрь ойининг охирида Афғонистондан иккинчи марта, Муҳаммад Валихон бошчилигида келган элчиларни қабул қилади. Суҳбат чоғида афғон халқига зарур кўмакни бериш учун Советлар Россияси ҳар доим тайёр эканлигини Ленин қайта-қайта таъкидлайди. Шунингдек, Афғонистон ҳукумати ўз навбатида, атрофидаги эзилган халқларни бирлаштириб, озодлик ва мустақиллик сари курашга чорлаши кераклиги ҳам уқтириб ўтилади. Ниҳоят, 1920 йилнинг 28 февралда Совет давлати ва Афғонистон давлати ўртасида битим имзоланади. Шундай қилиб, Советлар Россияси ва Афғонистон ўртасида

улуғ дохий асос солган дўстлик тобора ривожланиб, мустақкамланиб борди.

Советлар Россияси билан Афғонистон орасида имзоланган ўша битим жуда катта сиёсий ҳамда тарихий аҳамиятга эгадир. Чунки Афғонистон биринчи бўлиб Советлар Россияси билан дўстлик шартномаси тузганди.

Орадан сал вақт ўтгач, 1921 йилнинг июнь ойида совет дипломатик вакиллари Афғонистонга борди. Улар шахсан В. И. Ленин тузиб берган инструкция билан таъминланган эдилар. Бу қўлланмада совет ҳукуматининг Шарқ, хусусан Афғонистон билан сиёсий алоқалари, асосий вазифалар лўнда, аниқ баён этилганди.

Владимир Ильич асос солган ва шундан буён мустақкам ривожланиб келаётган дўстлик алоқалари йиллар оша тобланиди, юқори поғонага кўтарилди, неча ўн йиллар давомидаги синовларга бардош бериб, ҳамма тўсиқлардан муваффақият билан ўтди.

Афғон халқи тарихий тараққиётнинг тўғри йўлини, барча халқларни бахт-саодатга элтувчи, тинчликни барқарор этувчи йўлни танлади. Бу тасодиғий ҳол бўлмай, тарихий тараққиёт сабоғи, социалистик мамлакатларнинг ҳаётий тажрибалари натижасида туғилган эди.

Апрель революциясидан сўнг Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи билан Афғонистон Демократик Республикаси орасидаги дўстлик янги маъно кашф этди. «Энди бу фақат яхши қўшничиликкина бўлиб қолмай, — деган эди Л. И. Брежнев, — чуқур мазмунга эга, самимий ва мустақкам, революцион бирдамлик ва қардошлик руҳи билан суғорилган дўстликдир». Дарҳақиқат шундай. Афғонистон халқи мардонавор кураш олиб бориб, ўз тақдирини ўзи ҳал этди, жаҳон социалистик системасининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. Энди бу халқ миллионлар сафида Тинчлик байроғини баланд кўтариб олга бораверади. Унинг мустақиллиги, дахлсизлигига ҳеч қандай қора куч хавф-хатар соломмайди.

Р. Альбеков фотозюди.

Музаффар Хайруллаев,
УзССР Фанлар академияси мухбир аъзоси,
фалсафа фанлари доктори, профессор

БҮЮК ВАТАНДОШИМИЗ АЛ-ХОРАЗМИЙ

1. Ҳаёти ва ижодий фаолияти

Ал-Хоразмийнинг дунёқарashi ва илмий қизиқишлари узоқ йиллар давом этган урушлардан сўнг Помир тоғларидан Атлантика океанигача бўлган мамлакат ва халқларни ўзига бўйсундирган, Урта Осиёни зўрлик билан ўз таркибига киритиб олган янги империя — араб халифалиги даврида шаклланди.

Ал-Хоразмий ҳаётига оид манбалар нисбатан кўп эмас. Ал-Хоразмий 783 йили Хоразмнинг қадимий Хива шаҳрида туғилди. У бошланғич маълумотни она шаҳрида олиб, сўнг бир қанча вақт Марвда ўз билимини мустаҳкамлади. Бу даврда ёш олим турли фан намояндалари билан танишиб, ўз қобилиятини намоён этди. Уша даврда Марв шаҳри Урта Осиёнинг маданият маркази ҳисобланар эди. Шунинг учун ҳам Хорун-ар-Рашиднинг ўғли ал-Маъмун Марвда бўлган вақтида ал-Хоразмий машҳур олим сифатида халифанинг ўғли доирасига жалб этилган.

У асрга келиб Хоразм давлатида феодал муносабатларнинг шаклланиши сунъий сўғоришнинг тараққиётига, шаҳар ҳўжалигининг ривожланишига олиб келди. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик ҳамда тасвирий ва деворий расм санъати ривожланди. Бу даврда Хоразм воҳасида 30 га яқин шаҳар бор эди. Вадий ҳўнармандчилиги ҳам юксак савияда тараққий этган. Хоразм қадимдан Ғарбий Европа, Россия, Хазар, Қора денгиз бўйлари атрофи, Эдил (Волга) соҳилларидаги давлатлар билан иқтисодий алоқа қилган.

Шунингдек, махсус алифбега эга Хоразм ёзуви мавжуд бўлиб, унда илмий ва диний адабиёт яратилган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли китобида Хоразмнинг қўшни мамлакатлар билан бўлган қадимий маданий муносабатлари ва бу ерда турли фанларнинг кенг ёйилганлиги, араблар томонидан қадимги Хоразмнинг маданият ёдгорликлари йўқотилганлиги ҳақида маълумот беради.

Араблар Хоразмни VIII аср бошларида ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлганлар.

Хоразмнинг забт этилиши ислом динини мажбуран тан олдириш, қадимги маданият ёдгорликларини йўқотиш, бу маданият билимдонлари ҳамда тарафдорларини таъқиб этиш билан биргаликда олиб борилди.

Ал-Хоразмийнинг отаси ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бўлиб, ўғлининг яхши маълумот олишига имконият яратиб берган. Ал-Хоразмий номида ал-Мажустий нисбасининг (Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажустий) борлиги унинг отаси зардуштий руҳонийларига тааллуқлилиги ва бу дин асослари, қонун-қоидалари билан яхши таниш бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Ал-Хоразмий ўз ватанида нотинч яшаганлиги, шу боис илм билан изчил шуғуллана олмаганлиги ҳамда қувғин ва таъқиб туфайли Марвга кетишга мажбур бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Марв ўша даврда араб халифалигининг шарқий территориялари пойтахтига айланган эди. Яъни, Марв (унинг харобалари Туркменистоннинг ҳозирги

Мари шаҳрининг жанубий шарқидаги Байрамали шаҳри яқинида сақланган) Марказий Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири, қадимий Марғиёна давлатининг пойтахти бўлган.

Марв воҳасида Тафтазон, Абивард, Хаверан, Серакс ва бошқа шунга ўқшаш шаҳарлар жойлашган эди. Ал-Хоразмий келган пайтда бу ерда ислом дини тобора томир отиб борар, шунингдек, зардуштийлик, христианлик, монийлик, будда ва яҳудий жамоаларининг тарафдорлари ҳам оз эмас эди. Халифалик шарқий районларининг марказига айланган Марвнинг VIII — IX асрга келиб сиёсий ва маданий мавқеи янада юқори даражага кўтарилди. Худди шу даврда истеъдодли ёш олим ал-Хоразмий марказий илм ўчоқларидан бири бўлган Марвга келади.

Ўрта Осиёнинг Қиё, Хива, Марв, Бухоро, Самарқанд каби қадимий шаҳарлари ўша даврда савдо-сотик, илм-фаннинг улкан марказлари бўлган ва умуман халифаликнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Бу даврда халифаликнинг марказий ҳокимиятга қарши қаратилган Шарик ибн Шайх, Абу Муслим, Сумбатмаг, Муқанна бошчилигидаги халқ қўзғолонлари Ўрта Осиё халқлари хотирасида ёрқин сақланар эди.¹ Машҳур совет шарқшуноси Е. Э. Вертельс айтганидек, бу Ўрта Осиё ва Хуросоннинг, босиб олинган территория халқларининг сиёсий мавқега эга бўлиши, халифаликнинг ҳукмрон мафкурасига қаршилиқнинг нишонаси эди.²

Хорун ар-Рашид вафотидан сўнг халифаликнинг Марвдаги вакили бўлмиш ал-Маъмун ўз акаси ал-Амин (808—813)га қарши тахт учун курашда Ўрта Осиё ва Хуросон заминдорларига таянган. О. Г. Большаков фикрича, ал-Маъмун ал-Аминни Хуросон ва Мовароуннаҳр заминдорлари ёрдамида тахтдан ағдариб, Бағдодда ҳоким бўлиб олди. Ал-Маъмун Бағдодда Хоразм, Сўғд, Фарғона ва бошқа жойлардан келган лашкарлар яшайдиган қароргоҳлар барпо эттирди.³

Ал-Маъмун ўз пойтахти Бағдодга Марвдалигида атрофига тўплаган олим, адиб ва мутахассисларни ҳам таклиф этган. Исломнинг илк тарғиботчилари, илк халифалар исломдан ташқари бошқа маънавий бойлиқларга фарқсиз қараганлар, лекин аста-секин социал-иқтисодий тараққиёт туфайли дунёвий билимлар ҳам халифалик ҳаётида ўз ўрнига эга бўла борди. Кейинча айрим халифалар, жумладан Хорун ар-Рашид, ал-Маъмун, бир томондан халқ қўзғолонларига қарши ашаддий кураш олиб бориш билан бирга илм-фан тараққиётини рағбатлантиришиб, ундан давлатни мустаҳкамлашда фойдаланишган. Ал-Маъмун (813—833) баъзи ҳукмдорлардай илм кишиларини диний эътиқодлари учун таъқиб этмади, балки ўз саройига ўрта осийлик ва хуросонлик олимлари — турли дин вакилларини йиғиб, уларга ҳомийлик қилди.

Ал-Маъмун ўз атрофига тўплаган саркардалар, адиблар, олимлар, созандалар турли жойлардан келган бўлиб, дунёқарашлари ҳам турлича эди. Ўз даврининг энг атоқли олимлари қаторида ал-Хоразмий ҳам халифалик пойтахти Бағдодга таклиф қилинган эди. Бағдод бу даврда Шарқнинг юксак ривожланган маданий марказларидан бирига айланган эди. Бағдодда ал-Хоразмий ижодининг янги, энг сермаҳсул даври бошланди. У Хорун ар-Рашид асос солган «Байтул ҳикмат» («Донолик уйи»)нинг кутубхонасига раҳбарлик қилди. Бу даргоҳ ал-Маъмун томонидан ўз даври Фанлар академиясига айлантирилиб, давлат муассасаси даражасига кўтарилди. Халифаликнинг турли жойларидан келган кўпгина олимлар «Байтул ҳикмат»да илмий фаолият ва таржумонлик билан шугулланган. Шунингдек, китоб ва қўлёзмаларни йиғишга катта аҳамият берилган. Масалан, халифа турли фан соҳаларига оид қўлёзмаларни сотиб олиш учун Византияга махсус экспедиция жўнатган. Умуман бу даврда китоблар йиғиш, уларни сақлаш олижаноб иш ҳисобланган. Деярли ҳар бир катта-кичик масжид қошида кутубхона мавжуд бўлган. Масжидларга китоб туҳфа қилиш эса одат тусига кирган. Кутубхонага раҳбарлик қилишни энг олижаноб, соф ва билимдон, илм-фандан, китоблардан яхши хабардор шахсга топширилар эди. Ал-Хоразмий «Байтул ҳикмат» кутубхонасига раҳбарлик қилиб қолмай, балки таржималар ташаббускори ва қатнашчиси бўлган, ўз даврининг энг машҳур таржимон-олимлари билан суҳбатлашган. Бу даврда ҳинд, қадимги форс ва айниқса юнон тилларидан жуда кўп асарлар арабчага таржима этилди. Аристотель, Гален, Эвклид, Архимед, Гипократ, Пифагор, Птоломей асарлари ўрганилди.

Ал-Хоразмийнинг Бағдоддаги илмий фаолияти даврида халифалик маънавий ҳаётида мутазаллийлар мафкураси кенг тарқалиб, муҳим мавқеи эгаллай бошлаган эди. Мутазаллийлар илм-фан ва юнон фалсафаси тарғиботчилари бўлибгина қолмай, улар эркин фикрлик тарафдорлари ҳам эдилар. Бу даврда мутазаллийларнинг энг йирик мафкурачиларидан ан-Наззам, Жоҳиз (775—868), ар-Раванди, бошқалар ижоди, илмий мероси кенг тарқалди. Халифа Маъмун турли олимларни ўзига янада кўпроқ жалб қилиш ва «Донолик уйи» фаолиятини кенгайтириш учун мутазаллийларни, шиаларни қўллаб-қувватларди. Лекин ғайридинларга самимий муносабатдаги кайфияти вақтинча эди. X аср ўрталарида, халифа Мутаваккил даврида реакция кучайди, мусулмон уламоларининг таъсири ортди ва ғайридинларга муносабат ўзгарди.

Ал-Хоразмий ўз даврининг йирик олими ҳамда «Байтул ҳикмат» раҳбари сифатида

¹ Ал-Хоразмий «Тарих китоби»да Абу Муслим ва Сумбатмаг қўзғолонларини эслаб ўтади.

² Е. Э. Вертельс. Избранные труды. История персидско-таджикской поэзии. Изд. Восточной лит.-ры. М., 1960, стр. 110—111.

³ Белецкий, Беткович, О. Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии. М., Наука, 1973, стр. 133.

мутаазаллийлар мафкурасига, уларнинг дунёқарашларига, хурфикр ғояларига бефарқ қарамаган, албатта. У «Байтул ҳикмат» да илмий тадқиқотлар ташкилотчиси сифатида турли мамлакатларга уюштирилган уч экспедицияни бошқарди, шунинг билан бирга турли мамлакатлардан келган, ҳар хил эътиқодли турли фан вакиллари фаолиятига раҳбарлик қилди. Бошқа тадқиқотчилар билан бирга у астрономик кузатишлар олиб борди. Бағдоднинг Шамассия райони ҳамда Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида бу даврда расадхоналар қурилиб, уларда турли мамлакатлар олимлари иш олиб борди.

Ал-Хоразмий ўзининг бутун дунёга машҳур математика, алгебра, география, астрономия ва тарихга оид асосий асарларини Бағдодда, «Байтул ҳикмат» да, ўша даврнинг энг илғор фикрли кишилари билан мулоқотда бўлган вақтида яратган. Ўша даврдаги илм-фан соҳалари — астрономия, математика, география тараққиётига катта эътибор берилиши мамлакат ҳаётидаги эҳтиёжлар туфайли, савдо ва қишлоқ хўжалиги, турли мамлакатларни, карвон йўлларини ўрганиш заруриятидан келиб чиқиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам ўша давр олимлари юқоридаги фан соҳаларида катта муваффақиятга эришганлар.

Ал-Хоразмий ал-Маъмун вафотидан сўнг ундан кейинги халифалар Мутасим (833—842) ва ал-Восиқ (842—847) даврида ҳам Бағдод шаҳрида қолди. Бу даврда илм-фан ва олимларнинг ҳурмати баланд бўлиб, унга қизиқувчилар ҳам юқори мартабага сазовор эдилар. Ал-Хоразмий 850 йили Бағдодда вафот этди.

Унинг билан бирга Бағдодда кўплаб Ўрта Осиё ва хурсонлик олимлар ишлаган бўлиб, уларнинг умумий маданияти, дунёқарашини ҳам яқин бўлган бўлиши керак. Хоразмий билан Бағдодда бирга ишлаган олимлар, унинг замондошлари қатори ўрта-осиёлик ва хурсонлик ижодкорлар — Фарғоний, ал-Марвзий, Балхий, Абу Машар, Хаммар, Жавҳарий, Мансур ибн Юнус ҳамда араб файласуфи ал-Қиндий кабиларни кўрсатиш мумкин.

Бу даврда қадимги Ҳинд ва Эрон маданий анъаналарини ўлаштириш, қадимги Юнон маданияти меросини ўрганиш эндигина бошланган, бу ишга халифаликнинг қадимги маданий анъаналар кенг тарқалган шарқий районларида етишиб чиққан илм-фан вакиллари кенг жалб қилинган эди.

2. Бебахо илмий мерос

Ҳозирда бизга маълум бўлишича, ал-Хоразмий қаламига ўндан ортиқ асар ва рисоалар мансубдир. Унинг бизга маълум барча асарлари ўша давр араб-мусулмон шарқида халқаро илм-фан ва дин тили ҳисобланган араб тилида яратилган. Буюк ватандошимизнинг «Арифметикага оид рисола» асари араб тилидаги асл нусхада бизгача етиб келмаган, бу асарнинг ҳозирги нусхасига Испанияда XII асрда лотин тилига қилинган таржима асос бўлган. Бу таржиманинг XIV асрда кўчирилган мўътабар нусхаси Кембридж университети кутубхонасида сақланади ва «Ал-Хоразмий ҳинд ҳисоби ҳақида» деб аталади.

Унинг машҳур «Алгебрага оид рисола» асари фан тарихида жуда кенг тарқалган. Бу асарнинг 1342 йилда кўчирилган араб тилидаги мўътабар қўлёзмаси Оксфорд университетининг Бодлеан кутубхонасида сақланади. Мазкур қўлёзма «Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва-л-муқобала» («Ҳисобни тўлдириш ва қарама-қарши қўйишга оид қисқа китоб») деб аталади. Бу китоб ҳам Испанияда XII асрдаёқ лотин тилига таржима қилинган.

Ал-Хоразмий «Зиж» и астрономияга оид асар бўлиб, у ҳам араб тилида бизгача етиб келмаган. Бу китобнинг XII асрда лотин тилига қилинган таржимаси қўлёзма нусхалари Оксфорд, Мадрид шаҳарларида ҳамда Францияда мавжуд.

Ал-Хоразмийнинг географияга оид «Китоб сурати-л-арз», яъни «Ер тасвири китоби» номли асарининг араб тилидаги ягона қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган, у ҳозирги кунда Франциянинг Страсбург университетининг кутубхонасида сақланади. «Астролябия ёрдамида азимутни аниқлаш» номли рисола ҳам араб тилидаги ягона қўлёзма нусхада маълум бўлиб, ҳозирги кунда Туркиянинг Истамбул шаҳридаги Аё София фондида мавжуд.

«Мармар қуёш соатлари ҳақида китоб» («Китоб ар-руҳама») номли асарнинг қўлёзмаси ҳам юқоридаги Аё София фондида сақланади.

«Яхудийлар даврлари ва уларнинг байрамларини аниқлаш ҳақида рисола» номли асарнинг араб тилидаги нусхаси Ҳиндистоннинг Патна шаҳридаги Худобахш номли кутубхонасида мавжуд, унинг матни 1947 йили Хайдаробод шаҳрида чоп этилган.

«Астролябияни ишлатиш тўғрисида китоб» номли асарнинг араб тилидаги қўлёзма нусхаси Ғарбий Берлин кутубхонасида сақланади.

«Тарих китоби» («Китобат-таърих») бизгача мукаммал ҳолда етиб келмаган, аммо унинг айрим қисмлари турли тарихий асарларда сақланиб қолган.

«Донолик камолоти» («Ғоят-ал-ҳикам») номли асари бизгача етиб келмаган.

Ал-Хоразмий асарлари Яқин ва Ўрта Шарқда, Ўрта Осиёда илк ўрта асрдаёқ жуда машҳур эди. Ал-Хоразмийнинг илмий мероси ўша давр илмий изланишларини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга молик. Зотан, IX аср биринчи ярми мусулмон Шарқи тарихида «Хоразмий даври» деб аталиши ҳам беҳиз эмас.

Ал-Хоразмий ўз салафлари, устозлари ижодий-илмий ютуқларини тарқатиш ва тарғиб қилишда жуда кўп ишларни амалга оширди. Айниқса қадимги юнонлар ва ҳиндларнинг аниқ фанлар соҳасидаги илмий меросини ўрганди. Аммо унинг энг катта

хизмати шуки, янги илмий масалаларни ҳал этишда ўз замондошларидан ўзиб кетган эди. Шунинг учун унинг асарлари кейинги вақтда муҳим илмий йўналишларга йўл очиб берди.

Ал-Хоразмийнинг арифметикага оид «Ҳинд ҳисоби ҳақида» номли рисоласи математика тараққиёти тарихида юксак роль ўйнади. Ал-Хоразмийнинг бу рисоласида арифметика ўнлик ҳисоб системасига асосланган ҳолда муфассал баён қилинган. Ушбу арифметика ҳозирги кунда ҳам ўрганилади.

Асли Ҳиндистонда кашф қилинган ўнлик ҳисоб системаси Урта аср шарқида ал-Хоразмийнинг «Ҳинд ҳисоби ҳақида» асари туфайли кенг тарқалиб, кейин Европа мамлакатларида ҳам қабул қилинган.

Ҳиндларнинг ҳисоб системаси VI асрда шаклланиб, VII асрда Яқин Шарқда аста-секин тарқала бошлайди. Ҳинд ҳисоби тўғрисидаги илк маълумотлардан бири Ефрат дарёси қирғоғида жойлашган Канешре ибодатхонасида VII асрда яшаган суриялик руҳоний Север Сабохта қўлёзмасида мавжуд.

Бунгача Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида турли ҳисоб бирликларидан фойдаланиб келинади. Мисол тариқасида савдо соҳасида қўлланган «қўл» ёки «бармоқ» ҳисобини кўрсатиш мумкин. Бу ҳисоб усули қадимдан маълум, бўлган, лекин кўпроқ қадимги араб ҳисоб усулларидан фойдаланилган.

«Ҳинд ҳисоби ҳақида» номли рисолада деярли ҳозирги арифметика қонун-қоидалари баён қилинган. Ал-Хоразмий қайси раъядда бўлишидан қатъи назар (10, 100, 1000 ва ҳоказо), ҳар қандай рақамни тўққизта белги ёрдамида ёзиш қондасини келтиради ва нолдан фойдаланишга алоҳида аҳамият беради. Сўнгра ҳинд белгилари ёрдамида ёзилган сонларнинг арифметик усуллари, кўңайтириш ва бўлиш, қўшиш ва айириш кабилар батафсил баён қилинади.

Ал-Хоразмий рисоласида баён қилинган ҳисоблаш усули араб-мусулмон Шарқи мамлакатлари олимлари орасида тез тарқала бошлади. Лекин бу ҳисоблаш усули, табиийки, аввалги даврларда мавжуд бўлган анъанавий ҳисоблаш усулларини аста-секин сиқиб чиқарди.

Ўнлик ҳисоб системасининг қўлланилиши ва тарқалиши математикани тез тараққий этишига олиб келди. Урта аср араб-мусулмон Шарқи олимлари бу соҳада жуда кўп муҳим ютуқларга эришдилар. Кейинги 5-6 аср давомида улар томонидан жуда кўп математикага оид асарлар ёзилди, ҳар қандай даражали сондан илдиз чиқариш усуллари яратилди.

Маълумки, ал-Хоразмийнинг арифметикага оид рисоласининг арабча асл нусхаси йўқолиб кетган, бизгача етиб келган лотинча таржималарида асар «Ал-Хоразмий айтадики» деган ибора билан бошланади. Кейинча бу ибора барча ҳисоб жараёнларига нисбатан ҳам фойдаланилган. Шундай қилиб, ҳозирги замонавий ҳисоблаш математикасининг муҳим тушунчаси — «алгоритм», «алгоритм», «алгоритмлаш» ва бошқалар пайдо бўлган.

Ал-Хоразмийнинг алгебра фани тўғрисидаги асари ҳам математика тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Унинг «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби» ҳақидаги қисқача китоб» асари асл нусхада бизгача етиб келган. Бу рисола қайта-қайта нашр этилиб, лотин ва замонавий европа, шарқ тилларига таржима қилинган. Шунингдек, бу асар рус тилига таржима этилиб, арифметикага оид рисола билан бирга нашр бўлган.

Ал-Хоразмийнинг алгебрага оид рисоласи кўплаб мутахассислар томонидан ўрганилган, ҳозирги замонавий алгебра фани тараққиётининг бошланиши ўша асар билан боғлиқ деб ҳисобланади. Бу китобда ал-Хоразмий биринчи бўлиб алгебрани махсус фан соҳаси сифатида таърифлайди.

Шунинг учун ҳам бу китоб математика тарихида алоҳида ўрин тутаети. Албатта, ал-Хоразмий даврида математика соҳасида ҳарфий ифодалар истифода этилмаганлиги сабабли барча қоидалар сўзлар ёрдамида ифода қилинган. Шундай бўлса-да, олимнинг мулоҳазалари ҳозирги замон ўқувчилари учун ҳам тушунарлидир.

Ал-Хоразмийнинг алгебрага оид «Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб алжабр ва-л-муқобала» («Ҳисобнинг тўлдирриш ва қарама-қарши қўйилишига оид қисқа китоб») асарининг лотинча таржимаси «ал-жабр» сўзи сифатида ифодаланиб, кейинчалик замонавий математика фанининг муҳим йўналишини билдира бошлади. Рисола икки назарий ва амалий қисмлардан иборат. Унинг биринчи қисми чизикли ва квадрат тенгламалар назарияси баёнига бағишланиб, унда геометриянинг баъзи масалалари ҳам ўрганилган. Китобнинг иккинчи қисми эса савдо ва мусулмон ҳуқуқи ҳамда хўжаликка оид масалаларнинг ҳал қилинишида алгебраик ҳисобдан фойдаланишга бағишланган.

Ал-Хоразмий асарининг иккинчи қисми мерос бўлишининг оддий ва мураккаб масалаларига бағишланган. Асарнинг иккинчи қисми «Васиятлар ҳақидаги китоб» деб номланиб, у мерос тақсими билан шуғулланувчи мусулмон ҳуқуқшуносларининг дастуриламали бўлиб хизмат қилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мусулмон қонуншунослиги — фикҳга биноан, оиланинг ҳар бир аъзосига тегишли мулкдан маълум қисми ажратилади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда меросхўрларнинг бир нечта бўлиб қолиши ёки мероснинг бир қисми бошқа шахсларга васият қилинган ҳолда мулкни тақсимлаш мураккаблашиб кетаети. Мана шундай ҳолларда алгебра амалий ёрдам бериши мумкин, яъни, масала чизикли тенглама асосида ҳал қилинади. Умуман асарнинг бу қисми, унда келтирилган ҳолатлар ва масалалар ал-Хоразмийнинг ўша давр

¹ Мухаммад ал-Харезми. Математические трактаты. Перевод Ю. Х. Копелевич и Б. А. Розенфельд, комментарии Б. А. Розенфельда. Изд. АН Узбекской ССР, Ташкент, 1964.

мусулмон ҳуқуқшунослитининг асосий қонуниятларидан яхши хабардор эканлигини кўрсатади.

Ал-Хоразмийнинг бу китобидан Шарқ ва Европа математикларининг кўплаб авлодлари фойдаланишган ҳамда унга тақдидан асарлар яратилган.

Ал-Хоразмий ўрта асрларда биринчи бўлиб предметларнинг ўлчамлари, геометрик қоидалар мажмуасини баён этган. Бу масалага унинг рисоласида махсус геометрик қисм бағишланиб, у «Ўлчамлар ҳақидаги боб» деб аталган. Унда асосий эътибор жисмларнинг сатҳини ўлчаш қоидаларига, яъни, амалий геометрия муаммоларига қаратилган. Ал-Хоразмийнинг ушбу асари туфайли амалий геометрия масалалари унинг асарларидан таъсирланган кўпгина атоқли математиклар томонидан махсус ўрганила бошланди.

Ҳозирги замондаги йирик фан тарихи тадқиқотчиларидан бири Д. Сартон ўзининг «Фан тарихига кириш» номли китобида ал-Хоразмийнинг математик фанлар тараққиётидаги хизматига баҳо бера туриб, уни «Ўз даврининг энг буюк математиги ва агар бошқа ҳамма шароитларни ҳисобга олинса, бутун даврларнинг энг улуг математиги», деб атаган.

Ф. Энгельс «Табиат диалектикаси» номли асарининг кириш қисмида янги давр тараққиётидаги қадимги антик ва ўрта аср илмий меросига алоҳида тўхтаб, араб-мусулмон Шарқи олимларининг ютуқларини махсус таъкидлайди, хусусан ал-Хоразмийга тааллуқли ўнлик ҳисоб системасини кашф этилишини кўрсатади. Ф. Энгельс шундай ёзади: «Қадимдан мерос сифатида Эвклид ва Птоломей қуёш системаси, араблардан — ўнлик ҳисоб системаси, алгебранинг бошланиши, ҳозирги рақамлар ифодаси ва алхимия қолган бўлса, христиан ўрта асрдан эса ҳеч нима қолмади»!

Ал-Хоразмийнинг астрономияга оид қарашлари унинг «Ал-Хоразмий зиж» номли асари ва қатор, астрономия ва астрологияга бағишланган махсус рисоаларида баён этилган.

Ўрта аср шароитида бошқа фанларга нисбатан астрономияга катта аҳамият берилган. Бу фан жуда тез ривожланди, чунки халифатдаги турли жойлар орасидаги қарвон йўллари, алоқалар, савдо-сотиқ муносабатлари, денгиз савдосининг ривожини, деҳқончиликни суғоришни кенгайтириш, астрономик билимларни ривожлантиришни талаб этар эди. Шу боис турли тиллардан астрономияга оид асарларни таржима этишга алоҳида эътибор берилган. Тарихий манбаларда ҳикоя қилинишича, халифа Мансур саройида уч астроном бўлиб, улар Эрон астрономия меросини ўрганиш билан шуғулланган. Худди шу даврда Ҳиндистондан Бағдодга Канка исми астроном ташриф қилган ва у ўзи билан атоқли ҳинд астрономи Браһмапутранинг 628 йили ёзган астрономияга оид асарини олиб келган эди. Бу асарни VIII аср ўрталарида Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Фазарий араб тилига таржима қилди, у «Катта Синд-ҳинд» номи билан машҳур бўлди.

Шунингдек, ҳинд астрономия аъёналари асосида, Эрон шоҳи Йездигард III даврида яратилган «Шоҳ зиж» («Зиж аш-Шаҳриёр») китоби ҳам маълум эди. Қадимги замон улуг астрономи Птоломейнинг «Алмагест» (арабчада «Ал-Мажастий») асари IX аср бошида уч марта араб тилига таржима қилиниб, ўрта аср Шарқида астрономия фани тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Бу асарлар, албатта, ал-Хоразмий астрономик дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир қилган. Лекин унинг Бағдоддаги «Байтул ҳикмат» да ўз ҳамкасбалари билан биргаликда олиб борган кузатишлари ҳам астрономик қарашларининг шаклланишида муҳим омил бўлди. VIII асрдаёқ халифаликнинг эски пойтахти Дамашқ яқинидаги, Касийун тоғидаги расадхонада астрономик кузатишлар олиб борилган. 829 йили Бағдодда иккинчи, олдинга нисбатан каттароқ расадхона қурилиб, унда амалга оширилган илмий кузатишлар асосида олимлар астрономик жадваллар тузганлар. Астрономия учун зарур жиҳозлар — астрология, квадрат, қуёш соати ва бошқаларни яратишга ва уларни мукамаллаштиришга ҳам катта эътибор берилган.

IX аср бошларида астрономияга оид асарлар фақат ҳинд, эрон ва юнон тилларидан таржима қилиниб қолмай, балки араб тилида ҳам янгидан яратила бошланди. Бундай асарлар орасида астрономик ва тригонометрик жадваллардан иборат, амалий астрономиянинг кўплаб масалаларига бағишланган асар-зижлар алоҳида ўрин тутар эди. Бу жадваллар аниқ вақтни билишга хизмат қилиб, фазо жисмларининг ҳолати ва ҳаракатини аниқлашга, қуёш ва ой тутилишини ҳисоблашга имкон яратар эди. Бу соҳада, юқорида айтиб ўтилгандай биринчи бўлиб ал-Хоразмий «Зиж» яратиб, унда Птоломейнинг астрономия принциплари, ҳиндларнинг бу соҳадаги ютуқлари ва ўзининг кузатишлари натижаларидан фойдаланди. Бу асар олимга ҳаётлик чоғидаёқ шуҳрат келтириб, кейинги давр астрономлари томонидан жуда юқори баҳоланган. Ал-Хоразмийнинг «Зиж»и араб тилидаги, асл нусхасида бизгача етиб келмаган. Биз бу асарнинг Баталик Аделардга тааллуқли 1126 йилда амалга оширилган лотинча таржимаси билан танишимиз. Лекин бу таржима бевосита ал-Хоразмий асарининг асидан эмас, балки XI асрда Испанияда ижод этган Маслам ибн Аҳмад ал-Мажритий номли араб олими томонидан қайта ишланган нусхаси асосида бажарилган.

Араб-мусулмон Шарқи маданияти ва ўрта аср фанининг йирик билимдони, машҳур совет арабшуноси И. Ю. Крачковский ал-Хоразмий астрономик тадқиқотлари аҳамиятини таъкидлаб, шундай ёзган эди: «Шуни қомил ишонч билан айтиш мумкинки, ал-Хоразмий астрономик жадвалининг ал-Мажритий қайта ишлаган нусхаси Ғарбий

¹ К Маркс, Ф. Энгельс. Соч. т. 20, стр. 347—348.

Европада олиб борилган кейинги астрономик тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилган»¹.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўплаб олимлари ал-Хоразмий «Зиж»ига шарҳлар ёзганлар. Мана шундай олимлардан бири ўртаасийлик астроном Абул Аббос Аҳмад ал-Фарғонийдир. Ал-Фарғоний ал-Хоразмий замондоши бўлиб, у ҳам Вағдодда ишлаган. Унинг ал-Хоразмий «Зиж»ига ёзган «Таълил ли-Зиж ал-Хоразмий» асари, афсуски, бизгача етиб келмаган. Ал-Хоразмий «Зиж»ига яна Абул Фазл ибн Мушооллох (IX), Муҳаммад ибн Абдулазиз ал-Хошимий (X) ва бошқалар ҳам шарҳ ёзганлар.

Яна бир буюк хоразмлик олим Абу Райҳон Берунийнинг мазкур «Зиж»га бағишланган учта асари бизгача етиб келмади. Беруний бу асарларида ал-Хоразмий «Зиж»идаги астрономик жадвалларнинг жуда катта илмий аҳамиятини исботлаб, уни кейинги астрономлар томонидан ноҳақ танқид қилинишидан ҳимоя қилиб, ундаги айрим ҳолатларни тушунарли тарзда баён этган ва қисман аниқлик киритган эди. Буларнинг ҳаммаси ал-Хоразмий «Зиж»ининг энг йирик Шарқ астроном олимлари томонидан жуда катта ҳурмат қилинишидан далолат беради. Кейинроқ XI аср олими Аҳмад ибн Мусанна томонидан ҳам ал-Хоразмий «Зиж»ига шарҳ ёзилган. XII асрда бу асар Абраҳим ибн Эзра томонидан яхудий тилига, сўнгра лотин, испан ва инглиз тилларига ҳам таржима қилинди.

Ал-Хоразмий «Зиж»ига шарҳ ёзган XI аср олими Аҳмад ибн Мусанна Абдулкаримнинг кўрсатишича, ал-Хоразмий бир томондан ўз жадвалларида ҳинд олимлари хулосаларидан келиб чиқса, иккинчи томондан Птоломей олға сурган қонуниятларга риоя қилган.

Ўз даври астрономлари каби ал-Хоразмий ҳам, ўзининг илмий изланишларида қадимги замон ва ўрта асрлар ҳаётининг талабларига жавоб беришга интилган, Птоломей олға сурган геоцентрик системага асосланган. Гарчи геоцентрик система ҳақолиги аллақачон исботланган бўлса-да, шуни унутмаслик керакки, у астрономик ҳисоб учун жуда қулай андоза эди. Бу системадан куннинг маълум вақтларида Қуёш, Ой, турли планеталар ҳаракатини изоҳлашда, уларнинг сферик координатларини аниқлашда муваффақиятли фойдаланишлари эди.

Ал-Хоразмий «Зиж»и киришдан, ўттиз етти боб ва бир юз ўн олти жадвалдан иборат бўлиб, асар бобларида шарқда қўлланилган турли календарлар хусусиятлари, планеталар ҳаракати ва улар ҳолатини аниқлаш, хронология масалалари, математик география, қуёш ва ой тугилиши, астрологиянинг астрономик масалалари ва бошқалар ёритилган. Астрономия тарихи учун ўша даврдаги юлдузлар ҳолати келтирилган жадвалларнинг аҳамияти жуда каттадир.

Ал-Хоразмий «Зиж»ида биринчи бўлиб араб тилида илмий адабиётда синуслар жадвали берилиб, тангенс киритилган.

Ал-Хоразмий «Зиж»дан ташқари астрономияга оид бир неча асарлар яратиб, уларда астрономик кузатишларга ва кузатиш асбобларига алоҳида эътибор берган.

Ал-Хоразмий илмий кузатишларда асбоблардан фойдаланишга алоҳида эътибор бериб, уларни тарғиб қилган. Масалан, ал-Хоразмийнинг «Устурлобдан фойдаланиш ҳақида рисола» асарида фазовий жисм ҳолати ва улар ўртасидаги масофани аниқлашда устурлобдан фойдаланишнинг энг содда қоидалари баён этилиб, қирқ учта қоида келтирилади. Бу асарнинг ўн биринчи қоидасида Ой ва яна беш ёритгичнинг градусларини аниқлаш баён этилади, ўн иккинчисида эса планеталар кенглигини аниқлаш, ўн тўртинчисида ҳаракатсиз юлдузлар ҳолатини устурлоб ёрдамида аниқлаш, ўн тўққизинчисида экватордан юлдузларга бўлган масофани ҳисоблаш, йигирма учинчисида гороскоп бўйича қуёш баландлигини аниқлаш, қирқ учинчисида Птоломей томонидан ер шарининг бешта зонага бўлиниши ёзилган. Кейинроқ араб тилида устурлоб бўйича жуда кўп асарлар яратилган. Ал-Хоразмий рисоласида синус квадрантнинг биринчи машҳур тавсифи ҳамда ўрта аср шарқида кенг тарқалган астрономик асбоб илк бор қаламга олинган. Йирик рус шарқшуноси Академик В. В. Бартольд кўрсатишича, араб мусулмон шарқида Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий география ва картография соҳасидаги тадқиқотлар асосчиси ҳам бўлиб, унинг «Китоб ал-арз» («Ер тасвири китоби») ўрта аср география фани ривожига асос солди.

Ал-Хоразмий ўша вақтда маълум бўлган ернинг аҳоли яшайдиган энг муҳим пунктлари координатларини кўрсатиб, мукаммал тавсифга олган, дарё, орол, тоғ, денгиз ва бошқаларни тасвирлаган. Бунда у қадимги юнон олимлари томонидан тўпланган тажриба ва аъаналардан кенг фойдаланган. Айниқса, бу вақтда араб тилига таржима қилинган Птоломейнинг машҳур «География» асарини истифода этган. Халифаликнинг ташкил топиши жараёнида қуруқлик ва денгиз савдо йўллари кенгайди. Шунингдек, фақат халифалик таркибига кирган мамлакатларнигина эмас, балки халифалик билан маданий ва иқтисодий алоқада бўлган мамлакатларни ўрганиш талаби кучайди. Бу географик билимларнинг кенгайишига олиб келди. Халифалик Марказий ва Жанубий Африка, Марказий Осиё ва Хитойни ўз ичига олган Узоқ Шарқ ҳамда Ҳинд океанидаги ороллар, жумладан Мадагаскар, Жанубий-Шарқий Осиё, Ғарбий ва Шимолий Европа мамлакатлари билан мулоқоқда бўлган эди. Буларнинг ҳаммаси Птоломейнинг «География» асарида келтирилган маълумотларни қайта кўриб чиқиш, уларни янги йиғилган географик материаллар билан тўлдириш заруриятини туғдирди. Мана шундай вазифани ўрта асрда биринчи бўлиб ал-Хоразмий бажарди. У иқлимлар назарияси асосида Птоломей асарини тубдан қайта ишлаб, биринчи бор ўрта асрда математика ва тавсифий

¹ Академик И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. том IV, стр. 92. М.-Л. 1957 г.

географияга асос солди. Олим ўзининг географияга оид асарига ўзи тузган карталарни илова сифатида келтирди. Мана шундай карталарнинг бири — Нил дарёси картаси И. Ю. Крачковский томонидан унинг «Араб географик адабиёти» номли асарида берилган.

Ал-Хоразмийнинг «География» асарида ўша давр нуқтаи назаридан жуда катта территориядаги шаҳарлар, денгизлар, дарёлар ва қўлларнинг координатлари ва ҳолатлари келтирилиб, шарқ мамлакатлари қаторида Урта аср Европаси, Россия жануби, Урта Ер денгизи аҳоли пунктлари номлари ва бошқалар тўғрисида қимматли маълумотлар берилади. И. Ю. Крачковский кўрсатишича, жадвалларда икки қаторда беш юз ўттиз етти муҳим жойлар — шаҳарларнинг географик ҳолати иқлимлар бўйича тартибга келтирилган. Ҳар бир иқлимдаги жой Африка жанубидан ўтадиган, Штоломей-никига ўхшаш меридиандан узоқ-яқинлигига мос ҳолда жойлаштирилган. Шаҳарлар жадвалидан сўнг алоҳида иқлимлардаги икки юз тўққизта тоғ, сўнгра эса денгиз, кейин ороллар ва асар охирида дарёларнинг батафсил тавсифи келтирилади. Бу маълумотлар географик ўлчамлар тарихини ўрганувчилар учун жуда қимматли материал бўлиб хизмат қилади.

И. Ю. Крачковский ал-Хоразмийнинг «География» асарининг илмий аҳамияти ҳақида шундай ёзган эди: «Шуни тан олиш керакки, Европадаги биронта халқда ўз илмий тараққиётининг биринчи қадамларида яратилган, араб географиясининг қадимги ёдгорлиги билан тенг келадиган асари йўқ». (Академик И. Ю. Крачковский. Изб. соч, т. IV, стр. 97).

Ал-Хоразмийнинг географияга оид асари кўп асрлар давомида мазкур фан соҳасидаги энг муҳим қўлланмалардан бири бўлиб келди. Унинг «География» асари астрономияга оид китоблар билан биргаликда Колумбнинг географик кашфиётини ўз ичига олган буюк географик кашфиётлар даврида ҳам алоҳида роль ўйнаган.

Ал-Хоразмий араб халифалиги тарихини ўрганувчиларнинг биринчиларидан эди. Бошқа тарихий асарлар ичида сақланиб қолган унинг «Тарих китоби» қисмлари олимнинг ўрта аср араб давлатининг шалланишидаги илк асарлар тўғрисидаги маълумотларни ҳолисона баён қилганлигидан гувоҳлик беради. Уларда халифалик ташкил топиши тўғрисидаги фактлар, халқ кўзғолонлари (Абу Муслим ва Сумбатмағ кўзғолони) ер қимирлаши, ой тутилиши, араб қўшинлари олиб борган босқинчилик урушлари ҳақидаги маълумотлар қисқа баён этилган.

* * *

Ал-Хоразмийнинг фан тарихидаги хизмати унинг айрим илм соҳасидаги қўшган хизматлари билангина чегараланмайди. У ўз замонаси маданиятининг йирик арбоби, мутафаккири сифатида фаннинг жамиятда тутган ўрни, аҳамияти, қиммати устида қатор илғор фикрларни ҳам олға сурди. Бу жиҳатдан алгебрага оид рисоласининг муқаддимасидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Унинг таъкидлашича, ҳар бир фан, илмий тадқиқотларнинг ўз тарихи бор ва улар ворислик асосида ривожланади. Илмий ютуқлар авлоддан авлодга ўтиб боради, фан билимларнинг тўпланиб, кўпайиб бориши ҳисобига тараққий этади. Хоразмий инсон ҳаётида, жамият тарихида илм-фаннинг мавқеига катта аҳамият берган ҳолда, илм ҳақиқатни билиши, очиш билан шуғулланади, деб таъкидлайди. Илм билан машғул бўлиш, олимларнинг фаолиятини юқори баҳолаш, уларга шарт-шароитлар туғдириб беришни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб билади. Халифа ал-Маъмуннинг «Байтул ҳикмат» да илмий тадқиқотларни ривожлантириш, олимларни тўплаш, уларнинг илмий ишларини уюштириш соҳасидаги хизматларига юқори баҳо беради.

Хоразмий асарларида фаннинг назарий масалалари қатори унинг амалий аҳамиятига жуда катта эътибор берилади. Математик олимлар, алгебра қоидалари ҳақида янги фикрларни олға суриш билан бирга, Хоразмий уларнинг қундалик ҳаётий масалаларни ҳал этишдаги ролин ҳам алоҳида кўрсатиб ўтади. Ал-Хоразмий сонлар, улар ўртасидаги турли муносабатлар устида фикр юритар экан, объектив реалликнинг инсонлардан ташқари мавжуд эканлигидан келиб чиқади. Сонлар объект, предметларга хос бўлиб, улар ўртасидаги миқдорий муносабатларни ифодалайди.

Планеталарнинг ҳаракати, юлдузлар хили, географик нуқталар ҳам табиатнинг кўриниши сифатида объектив мавжуддир.

Хоразмий ўз замонаси фани, маданиятининг ривожланиш талаблари ва тенденцияларини ўз ижодида акс эттирди. Бу давр илмига хос бўлган қомусийлик — энциклопедизмга, бир неча илмларнинг ривожига асос солди. Хоразмийнинг табиий-илмий қарашлари, мероси, диний ақидаларни мустаҳкамлаш учун эмас, мистика ривожини учун эмас, балки илм-фан, ҳурфикрлик, илғор дунёқараш ривожини учун хизмат қилди. Унинг тарихдаги буюк хизмати шунда. Ун икки асрдан сўнг ҳам бутун дунё олимлари ал-Хоразмийнинг улуғ илмий жасоратидан ҳайратланишмоқда. Унинг жаҳон фани тараққиётидаги роли тўғрисида жуда бой илмий адабиёт вужудга келди.

Ал-Хоразмийнинг ёрқин ижоди ва илмий мероси асрлар давомида илмий билишнинг ва инсон ақлининг катта қудратини исботлаш учун хизмат этиб келди. У инсониятга яна узоқ вақт хизмат қилажак.

ЎЗБЕК ҚИЗИНИНГ ОВОЗИ

СССР халқ артисти Ҳалима Носированинг 70 йиллигига

Ҳалима Носирова! Бу номни бугун ким билмайди дейсиз... У нафақат республикамизда ва мамлакатимизда, балки қатор хорижий юртларда ҳам яхши маълум. У улкан санъаткор, озодлик жарчиси, янги ҳаёт куйчиси, неча-неча ўзбек хотин-қизларининг орзуси ва бахт-саодати намунаси, инқилоб тонгидан баҳра олиб сахнага парвоз этган дастлабки артисткаларимиздан бири, булбул овозли хонанда.

Ҳалима Носирова 1913 йилда, Қўқон яқинидаги тоғли қишлоқда туғилди. Отаси Муҳаммад Носир оддий бир касиб бўлса-да, ўз умр йўлдоши Хосиятхон сингари Навоий ижодини, халқ яратган куйлару қўшиқларини дил-жондан севарди, дуторни ҳам ёқимли қилиб чертарди.¹ Ҳалима ўз опалари Ҳожар ва Ойшалар сингари халқ қўшиқларини, айниқса, мусиқани берилиб тингларди, соз чалишни машқ этарди, ҳофизлар, созандалар тўпланган ердан қолмасди. Дугоналари ўртасида рақсага ҳам дурустгина тушарди. Отасининг бевақт қазосидан сўнг Ҳалималар оғир аҳволда қолди, ночорлик онаси Хосият опани ўз фарзандлари билан Қўқонга кўчиб кетишга мажбур этди.

...Бепоеъ дала, қишлоқнинг чанг-тўзонли қинғир-қийшиқ йўли. Устига қозон, кумғон, кўрпа-тўшак, бешик ва бошқа нарсалар ортилган қўқонарава бормоқда; орқасидан уч қизини етаклаган Хосият опа кетёттир; барчалари маъюс, тақдир яна қандай кулфатлар келтиришини улар қайдан билсин.

Ҳалима ғам, андух нималигини, оғир ҳаёт исканжаси нақадар мураккаблигини, етимлик ва айрилик қанчалик катта мусибат эканини жуда эрта ўз бошидан кечирди. Шунинг учун бўлса керак, келгусида у санъаткор бўлиб етишиб, ҳаммани лол қолдирадиган қўшиқларни ижро этганида, ўзининг ўтмишдаги аччиқ қисматини, аянчли ёшлигини, кечирган азоб-уқубатли ҳаётини ҳам кўз олдига келтирди; қўшиққа турмуш акс садоси пайванд этилди, жигар хуни аралаштирилди:

Фироқ алангасидан танда жон кабоб ўлди,
Хужуми ғам ила кўнгил уйи хароб ўлди,
Фиғону нолаларим эл учун азоб ўлди!..

Агар Улуғ Октябрь инқилоби бўлмаганда, Ҳалимахоннинг тақдири ҳам кўпдан-кўп умри хазон бўлган хотин-қизларнинг аянчли қисматидан нарига ўтмас эди. Унинг бахтига Ленин замонаси келди, зулмат кишанлари парчаланиб, озодлик қуёши балқиди. Ҳамза Ҳақимзоданинг инқилобий шеърлари баралла янгради, Муҳиддин Қориёқубов уларни ижро этди.

Ҳалима болалар уйида ўсди, совет мактабида тарбияланди. Унинг онаси Хосият опа янги турмуш ташкилотчиси бўлиб фаолият кўрсатди, хотин-қизлар озодлиги ҳаракатида пешқадамлик қилди. Онанинг ёрқин сиймоси Ҳалиманинг дилида, хотирасида мангу қолди.

Қўқонда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ташкил этган ижодий труппанинг довуғи кенг тарқалганди. Унинг концертларини Ҳалима завқ-шавқ билан томоша қиларди. Бўлғуси санъаткор устод Ҳамзани шу пайтларда кўришга муяссар бўлди. Машҳур инқилобчи шоир ва оташнафас драматургнинг ёрқин сиймоси Ҳалиманинг хотирасида абадий сақланиб қолди.

Муҳиддин Қориёқубов, Тамара Хонимлар иштирок этадиган концертларни қўқонликлар мароқ билан кўришарди. Ҳалима ҳам бундай концертлардан

¹. Ҳ. Носирова билан 1983 йил, 13 январда қилинган суҳбатга кўра берилмоқда

². Бу мисралар Хуршид ғазалидан олинди

сира қолмасди. 1922 йили у Тошкентдаги хотин-қизлар билим юртига ўқишга қабул этилди. Бу ерда истеъдодли санъаткор Али Ардобус бадий-ҳаваскорлик тўғарагига раҳбарлик қиларди. Ҳалима ҳам ўз дугоналари Шоҳида Маъзумова, Назира Алиевалар сингари бу тўғаракка қатнай бошлади.

Мана шу чоғларда Тошкентдаги Наримонов номли эрлар билим юртида ҳам драма тўғараги фаолият кўрсатарди, унга элда таниқли актёр Аббор Ҳидоятлов раҳбар эди. Ушбу икки ҳаваскорлик тўғараги бирлашиб, концерт, спектакллар кўрсатиб турардилар. Мана шундай асарлар орасида драматург Фулом Зафарийнинг «Эрк болалари» ҳам бор эди.¹

1925 йили Ҳалима Носирова Ўзбекистон ССР ҳукумати қарори билан бир гуруҳна истеъдодли ёшлар қатори Бокудаги театр билим юртига ўқишга юборилди. Қардош Озарбайжон пойтахтига ўқиш учун йўл-олганлар орасида Сайфи Олимов, Зуҳур Қобулов, Назира Алиева, Ҳалима Хўжаева, Карим Еқубийлар бор эдилар. Бўлғуси артистка ушбу билим юртида профессор В. Сладкопевцева, Мирсайфиддин Қирмоншоҳли, Антон Мэльянц, Шавкат Хоним Мамедова каби моҳир санъаткорлар, тажрибали устозлардан дарс олди, саҳна санъати, кўшиқ ижроси сир-асроридан воқиф бўлди.

Ҳалима Носирова Бокуда ўқир экан, Озарбайжон санъаткорлари томонидан саҳналаштирилган «Лайли ва Мажнун», «Ойдин», «Севил», «Аршин мол-олон», «У бўлмас, бун бўлсин», «Эр ва хотин» каби спектакллари мароқ билан томоша қилди. Боку театрлари саҳнасида Шекспир, Шиллер, Гоголь, Островский, Горький, Сухово-Кобилин асарларини кўришга муяссар бўлди.

Ҳалима Бокуда, ўз устозлари ёрдамида бир қатор спектакллардаги ролларни тайёрлади ва билим юртини тугатиб Тошкентга қайтгач, Жафар Жабборлининг «Ойдин»ида Гултекин, Узаир Ҳожибековнинг «Аршин мол-олон»ида Гулчеҳра ролларини ўйнади, кейинроқ эса М. Магомаевнинг «Наргиз» операсида Наргиз партиясини ижро этди. Еш артистка ўша вақтларда айниқса «Аршин мол-олон»даги Гулчеҳра ролини юксак маҳорат билан ижро этгани учун кенг томошабинлар олқишига сазовор бўлди.

Ҳалима Носирова Бокудаги билим юртини битириб келгач, саҳнадаги фаолиятини ҳозирги Ҳамза номли театрда бошлади. У пайтларда мазкур театр ҳам драма, ҳам музыкали драма асарларини кўярди. Еш актрисанинг «Маликаи Турандот»даги Адельма, «Ревизор»даги Мария Антоновна, «Ойдин»даги Гултекин, «Ҳалима»даги Ҳалима, «Фарҳод ва Ширин»даги Ширин каби образлари ушбу отахон театр тарихида муносиб ўрин эгаллаб қолди. Ҳалима ўша вақтларнинг ўзида ноёб таланти, ёқимли ва ширадор овози билан эл оғзига тушган эди, у иштирок этадиган спектакллар томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинарди.²

Эндиликда элда машҳур санъаткорлар — Лутфихоним Саримсоқова, Тамара Хоним, Ҳалима Носирова, Сора Эшонтўраева, Мукаррама Турғунбоевалар тақдирда ўта ҳамоҳанглик бор. Уларни янги тузум, совет воқелиги, ленинча миллий сиёсат шу даражага, олий мартабаларга етказди; ўтмишдаги етим қизлар халқ санъаткорига айландилар, СССР халқ артисти деган юксак унвонга эришдилар. Бироқ бу осон кечмади, қурбонлар ҳам бўлди. Улар ажойиб дўст-биродарлари, талантли сафдошларидан айрилдилар. Дастлабки қалдирғоч артисткалардан Турсуной Саидазимова, Нурхон Йўлдошхўжаевалар ваҳшийларча ўлдирилди.

Ҳалима Носирова озодлик ва бахт-саодат учун курашган, хурофотга қарши чиқиб, мардларча ҳалок бўлган ўзбек хотин-қизлари образини саҳнада, бутун ижодий фаолияти мобайнида яратиб келди ва уларга ўз санъати билан мангу ҳайкал ўрнатди.

1937 йил, Ватанимиз пойтахти Москвада биринчи бор ўзбек санъати ўн кунлиги бўлиб ўтди. Республика музыкали театри ушбу катта санъат байрамида атоқли шоир — драматург Шамсиддин Хуршиднинг Алишер Навоий дostonи асосида яратган «Фарҳод ва Ширин» музыкали драматик ҳамда таниқли драматург Комил Яшиннинг Музаффар Муҳамедов билан ҳамкорликда ёзган «Гулсара» асарини катта муваффақият билан намойиш қилди. Мазкур спектакллардаги етакчи ролларни Муҳиддин Қориёқубов, Ҳалима Носирова, Карим Зокиров, Бобораҳим Мирзаев, Лутфихоним Саримсоқова ва бошқа артистлар ижро этдилар.

Москва томошабинлари, мутахассислари ўзбекистонлик санъаткорлар яратган юксак бадий асарларга катта баҳо бердилар. «Правда», «Известия», «Советская музыка», «Советское искусство» каби газета ва журналлар саҳифа-

¹ Ўзбекистон ССР халқ артисткаси Шоҳида Маъзумова эсадиликлари асосида берилмоқда

² СССР халқ артисти Сора Эшонтўраева билан қилинган суҳбат асосида берилмоқда

ларида мақола ва тақризлар ёритилди, уларда Ўзбекистон саҳна санъати намояндаларининг, шу жумладан, Ҳалима Носированинг ҳам катта ижрочилик маҳорати, жозибали, ўткир ва ширали овози юқори баҳоланди. «Правда» газетаси шундай деб ёзган эди: «...Бугун ёш ўзбек хонандаси Ҳалима Носирова ўзининг ажойиб санъати билан бутун мамлакатга довруғ солди, совет музыкали театрининг чиройи ҳамда ифтихори бўлди, Иттифоқ халқ артистларининг қаторига кирди».¹

1939 йилда ўзбек опера ва балет театри саҳнасида «Бўрон» операсининг кўрсатилиши республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Мазкур опера музыкасини Мухтор Ашрафий ва С. Н. Василенко яратдилар. Либреттосини Комил Яшин ёзди. Асарни таниқли режиссёр Э. И. Юнгвальд-Хилькевич раҳбарлигида С. Муҳамедов, Р. Бобожонов саҳналаштирдилар. Норгул партиясини Ҳалима Носирова ижро этди.

Уша пайтларда «Советское искусство» газетаси Ҳалима Носирова саҳнада яратган Норгул образи ҳақида шундай самимий сўзларни ёзган эди: «Ерқин ифодавий ва чуқур ҳиссиётларга тўла Норгул ариялари мазкур опера музыкасидаги энг ажойиб ўринлардандир, артистка ушбу ролда ниҳоятда гўзал, унинг юксак трагик таланти бу спектаклда янгича куч билан чақнади» («Советское искусство», 1939 йил, 4 июль).

Яна бир дастлабки ўзбек операси — «Лайли ва Мажнун»нинг саҳнага олиб чиқилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Бу опера ҳам устоз билан шогирд томонидан, яъни Глиэр ва Толибжон Содиқовлар иқтисори билан яратилди, либреттосини Шамсиддин Хуршид ёзди, асарни Музаффар Муҳамедов саҳналаштирди. Лайли ва Қайс партияларини Ҳалима Носирова ҳамда Қобилқори Сиддиқов ижро этдилар.

Р. Глиэр билан Т. Содиқов «Лайли ва Мажнун» операси устида иш олиб борар эканлар, симфоник оркестрнинг ифодавий воситаларидан унумли фойдаланиш билан бирга ўзбек халқ музыкасининг ўзига хослигини, рангоранг бўёқларини, бой куйини, усулларини, нозик жилоларини сақлаб қолишга интилдилар.

Ҳалима Носирова Социалистик Меҳнат қаҳрамонлари шоир Николай Тихонов ва балерина Галина Улановалар билан суҳбатда

¹. «Правда» газетаси, 1937 йил, 1 июль.

Спектаклнинг бадий баркамол, тўлақонли, таъсирчан чиқишида Ҳалима Носирова яратган Лайли образининг аҳамияти каттадир. Лайли ўз севгилиси Қайс (Қ. Сиддиқов, сўнгра Ғулом Абдураҳмонов, Саттор Ярашевлар ижро этганлар) билан бирга шахс эркинлигини, инсон севгисини ва ҳақ-ҳуқуқини поймол қилувчи кишиларга, хотин-қизларни камситувчи феодалларга қарши туради, у адолатсиз тузумнинг қурбони бўлади.

Ҳалима Носирова «Бўрон»даги Норгул, «Лайли ва Мажнун»даги Лайли партияларини муваффақият билан ижро этган ана шу палладан бошлаб ўзининг бутун ҳаёти, ижодий изланишларини ўзбек операси билан чамбарчас боғлади. Алишер Навоий номли Катта опера ва балет театрининг асосчиларидан бири бўлиб қолди.

Ҳалима Носирова кучли ва жозибали, ўткир ва таъсирчан, ширали ҳамда кенг диапазонли сопрано овозига эга. У беқиёс талант ҳамда маҳорат соҳибаси. Унинг мусиқий хотираси, партитураларни ўзлаштириши, образларнинг руҳига кириш қобилияти кишини ҳайратлантиради. Санъаткор яратган образлар ҳамон ўз оригиналлиги, характерларнинг ўткирлиги ва турлилиги, чуқур психологик талқини билан ажралиб туради. Бу хусусиятларни биз артистка ижро этган Е. Г. Брусилковскийнинг «Эр-Таргин»идаги Оқжунус, М. Магомиевнинг «Наргиз»идаги Наргиз, В. Успенский ва Г. Мушелнинг «Фарҳод ва Ширин»идаги Ширин, Р. Глиэр ва Т. Содиқовнинг «Гулсара»идаги Гулсара, С. Бобоевнинг «Ҳамза»идаги Саодат, А. Козловскийнинг «Улуғбек»идаги Син-Дун-Фан, М. Ашрафий ва С. Василенконинг «Улуғ канал»идаги Нодира, Ж. Бизенинг «Кармен»идаги Кармен, Т. Жалилов ва Б. Бровциннинг «Тоҳир ва Зухра»идаги Зухра, Т. Содиқов, Б. Зейдман, Ю. Ражабий ва Д. Зокировнинг «Зайнаб ва Омон»идаги Зайнаб, С. Юдаковнинг «Майсаранинг иши»даги Майсара, М. Юсуповнинг «Хоразм қўшиғи»даги Баҳор, Я. Сабзановнинг «Гўзал ҳаёт ошиқлари»даги Хадича хола, Ж. Оффенбахнинг «Перикола»идаги Перикола партияларида кўриш мумкин.

Ҳалима Носированинг опера театри саҳнасида яратган образлари ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Масалан, «Гулсара»да у озод ўзбек аёлининг қаҳрамонона қиёфасини реалистик бўёқлар билан чизиб берса, «Эр-Таргин»да бутунлай қарама-қарши характерни — салбий типдаги, ақлли,

«Зайнаб ва Омон» операсидан кўриниш. Зайнаб — СССР халқ артисти Ҳалима Носирова, Омон — Ўзбекистон ССР халқ артисти Эргаш Йўлдошев.

аммо айёр, ўз ҳуснини ўткир қурол деб билувчи Оқжунусни томошабин кўз олдида гавдалантиради. «Майсаранинг иши»да эса халқдан чиққан жасур, ақл-идроки баланд, ишбилармон аёл — Майсаранинг бадийй яхлит образини мужассамлантиради.

Ҳалима Носирова ўзбек операсининг йирик намояндаси сифатида узоқ йиллардан бери ижодий изланишда, ҳамиша бу санъатни халқнинг эстетик тафаккурига, музика санъати ихлосмандларининг дилига сингдиришда хормай-толмай хизмат қилди. У икки хил услуб — ўзбек миллий ҳамда рус ижро услубларини нозик ва табиий уйғунлаштириш борасида ҳақиқий олтин кўприк ролини бажарди. Бу эса ўз навбатида миллий томошабинга опера каби санъатнинг мураккаб турини тинглаб баҳра олиш учун йўл очиб берди.

Ҳалима Носирова саҳна санъати, ижрочилик маҳорати ҳақида сўзларкан, албатта, ўз устозлари — таниқли рус педагоглари ва ажойиб опера артистларидан Софья Ивановна Дружяйкина ва Антонина Васильевна Неждановалар ҳақида миннатдорчилик билан дил сўзларини айтади.

— Мен музикали театр, опера санъати йўлидаги сабоқларни буюк рус маданияти арбобларидан олган бўлсам, ўзбек классик куйларини, мақомларни, халқ ашулаларини элда шуҳрат топган, халқ мусиқий ҳамда ижрочилик хазинасининг асл билимдонлари, сеvimли ҳофизларимиз ва устод созандаларимиз: Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Ҳожи Абдулазиз, Леви Бобоҳон, Домла Ҳалим Ибодов, Шўраҳим Шоумаров, Юсуф Қизик, Уста Олим Комилов, Абдуқодир Исмоилов, Аҳмаджон Умурзоқов, Шерози Мадраҳимовлардан ўргандим. Бу мўътабар зотларнинг номини ва санъатини мен ҳамиша ижро этадиган кўшиқларимда сақлаб келаман, — дейди Ҳалима Носирова.

Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Жомий, Алишер Навоий, Бобир, Фузулий, Нодира, Зебуннисо, Огахий, Муқимий, Фурқат, Завқий. Ҳислат, Мискин, Ҳамза Хуршид, Ҳабибий, Собир Абдулла ва кўпгина бошқа шоирларнинг ғазаллари билан айтиладиган бу кўшиқлар Ҳалима Носирова репертуаридан салмоқли ўрин эгаллагандир. Хонанда бу кўшиқлар орқали чин муҳаббат, садоқат, ҳижрон, ёр васли, меҳру вафо, инсонийлик, ватанпарварлик, юксак одамийликни тараннум этади.

Хонанданинг ўзбек совет шоирлари ҳамда қардош халқлар ижодкорлари қаламига мансуб бўлган кўшиқларини тинглар эканмиз, у ҳақиқий замон куйчиси эканлигини кўрамиз. Ҳалима Носирова ўзининг нурафшон замони ва қаҳрамон замондошлари ҳақида гурурланиб, жўшиб куйлайди. Унинг репертуарида қаҳрамон ишчилар, шижоаткор колхозчилар, матонатли зиёлилар, жасоратли ёшларнинг ҳаёти, меҳнати, ижодкорлик фазилатларини, бунёдкорлигини улғувчи кўшиқлар кўпдир («Меҳнат аҳли», «Ўзбек қизининг овози» ва ҳоказо).

«Гулсара» операсидан кўриниш.

Гулсара — Ҳалима Носирова, Ота — Ўзбекистон ССР халқ артисти Карим Зокиров.

Тиниқ ва қўнғироқдай овоз эгаси бўлган Ҳалима Носирова юракдан тинглаш, эшитиш қобилиятига ҳам эга. У қўшиқ айтаётганида ўз овозини ўта сезгирлик билан тинглайди, унинг йўналишини ҳам қўлоғи, ҳам қалби, ҳам онги ва бутун вужуди билан кузатиб туради. Хонанданинг юксак истеъдоди, нафосати, мантиқий урғулари, ўткир нафаси, қочиримлари, тиниқ белгилари, хаёли ва иболи мимикаси тингловчиларни завқлантиради, хайратда қолдиради.

Атоқли санъаткор ижросидаги «Ушшоқ», «Чоргоҳ», «Баёт» каби қўшиқлар ижрочилик санъати, хонандалик маданиятининг классик намунасидир. У куйлаганда овоз билан соз ажиб бир тарзда ҳамнафас бўлиб кетади. Бу эса, ўз навбатида, қўшиқнинг янада юксак пардаларда парвоз этишига олиб келади. Шунда қўшиқ бамисоли қушга айланади, кенгроқ қулоч ёзади, дадилроқ қанот қоқади, кўзланган манзилларга тезроқ етиб боради, қалб торини нозик пардаларда чертиб, ажиб роҳат бағишлайди.

Санъаткор тушунчасида қўшиқ инсоннинг ҳаётда, меҳнатда, курашдаги доимий йўлдоши, халқлар дўстлигини тараннум этувчи, мустаҳкамловчи олтин кўприкдир, тақдир ва инсон, инқилоб ва иқбол ифодачисидир.

Халқнинг сеvimли санъаткори Катта Фарғона, Тошкент, Лағон, Чирчиқ каналлари, Каттақўрғон сув омбори, Фарҳод ГЭСи қурилишларида, Мирзачўл, Қарши, Жиззах чўлларида ўзлаштиришда, Улуғ Ватан уруши йилларида, республикада пахтадан мўл ҳосил олиш учун олиб борилган курашларда ўзининг жанговар бадиий қуроли — юксак санъати билан фаол қатнашди.

Ҳалима Носированинг кенг қиррали санъати ҳақида гап кетганда «Ўзбекфильм» киностудиясида суратга олинган «Асал», «Фронтга совға», «Мафғунингман» каби фильмларда турли роллар ижро этганини ҳам эслаб ўтиш керак.

Ҳалимаҳоним ўз санъати, истеъдоди билан кўпгина хорижий юртлардаги кўзга кўринган танқидчилар, санъат билимдонларининг юксак баҳосига ҳам сазовор бўлди. Сурияда чиқадиган «Лисон ашшаб» ва Ҳиндистонда босиладиган «Стейтсмен» газеталари ўзбек артисткасининг ниҳоятда ёқимли ва жозибадор, дилларни ром этадиган овози ҳақида 1956 йилда самимий сатрларни ёзди. Ёзозли артистка совет Ўзбекистони санъатининг доврўгини Ҳиндистон, Афғонистон, Бирма, Ливан, Сурия, Миср, Эрон, Хитой, Индонезия, Канада каби мамлакатларга ҳам ёйди.

Коммунист санъаткор халқ олдидаги катта хизмати, кўп миллатли совет санъатини ривожлантиришдаги самарали меҳнати учун Ўзбекистонда биринчи бўлиб СССР халқ артисти деган юксак унвонга сазовор бўлди (1937 йил). У икки марта Ленин ордени, икки марта Меҳнат Қизил байроқ ордени ҳамда «Октябрь революцияси», «Ҳурмат белгиси» орденлари ва медаллари билан мукофотланди. «Гулсара» операсида яратган бадиий баркамол образи учун СССР Давлат мукофотлари лауреатига сазовор бўлди. Унга Ҳамза номидаги республика мукофоти ҳам берилди.

Бугунги кунда етмиш ёшини нишонлаётган Ҳалима опа ҳамон ижод, яратиш иштиёқида. Мана, санъаткор Алишер Навоий номли театрда, ўзининг гримхонасида ўтирибди. У бугун «Лайли ва Мажнун» операсидаги Лайлининг муштира наси партиясини ижро этади. Персонаж қиёфасига кириш учун ойна олдида ўтирар экан, хаёлан болалик чоғларини, тоғлар орасидаги қишлоғини эслайди. Кўзгуда бир вақтлар ёш қизалоқнинг бошини силаб туриб, ажойиб дил сўзларини айтган, унга оқ йўл тилаган нуроний қария пайдо бўлади. Ҳалимаҳоним унга қараб жилмайиб:

— Эртакчи бобо, бу сизмисиз?! — деб сўрайди.

— Ҳа, мен, Ҳалимаой! Хўш, нега бунчалик зўр бериб тоққа қараб кичқираясан? Ахир овозингни узиб қўясан-ку!.. Қўй, ундай қилма, сени қўнғироқдек овозинг бор... Катта бўлганингда, балки, сен ҳам Адолатхонга ўхшаб яхши ашулалар айтарсан... Ахир одамлар «қўшиқ айтган етар муродга» дейдилар-ку!.. Майли, омон бўл...

Қария кўзгудан ғойиб бўлади ва ойнада энди сочлари толбаргагидек ўрилган, ироқи дўппи кийган шўх-шан қизча — Ҳалима намоён бўлади ва ўзига-ўзи шивирлаб дейди:

— Қўшиқ айтган етар муродга...

Артистка секин-аста юракдан куйлай бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолади:

Мен ўзбек қизиман, шарқда аланга!..

Баҳриддин НАСРИДДИНОВ,
Ўзбекистон театр жамияти Президиуми
раисининг ўринбосари, театршунос.

Танқид ва адабиётшунослик

Марат Нурмухамедов,

ЎзССР ФА академиги

СССР ХАЛҚЛАРИ ВА АДАБИЁТЛАРИ ДЎСТЛИГИ БУРЖУА СОВЕТШУНОСЛАРИНИНГ ҚИЙШИҚ КЎЗГУСИДА

СССР халқлари дўстлиги совет жамияти тараққиётининг қудратли ва синалган кучидир. СССРдаги барча халқларнинг совет турмуш тарзи Ленин васиятларининг ҳаётдаги ёрқин исботи, ажойиб намунасидир. КПСС Марказий Комитети Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Ю. В. Андропов СССР ташкил топган куннинг 60 йиллигига бағишланган тантанали мажлисида КПСС ленинча миллий сиёсати моҳияти ҳақида шундай деган эди: «Бу барча миллатлар ва элатларнинг тўла тенг ҳуқуқлилигидан, юридик тенгсизликнигина эмас, шу билан бирга ҳақиқий тенгсизликни ҳам тугатишга қаратилган изчил йўлдан иборат эди. Бу — ҳар бир республиканинг, ҳар бир элатнинг ўзаро қардошлик иттифоқи доирасида эркин ривожланишидан иборат эди».

КПСС МКнинг 1983 йил июнь ойида бўлиб ўтган Пленумида ўртоқ Ю. В. Андропов таъкидлаб ўтганидек, КПССнинг миллий сиёсати асосида Ленин васият қилиб қолдирган принциплар ётади: «...мамлакатдаги барча миллатлар ва элатларнинг тўла тенг ҳуқуқлилиги, қардошлик иттифоқи доирасида уларнинг эркин ривожланиши ва уларни бир-бирига яқинлаштиришдан иборат доимий йўл шу миллий сиёсатнинг негизидир».

Ҳозир СССР составида 35 та миллий давлат — 15 та иттифоқдош ва 20 та автоном республика, 18 та миллий давлат тузилиши — 8 та автоном область ва 10 та автоном ўлка мавжуд. Совет Иттифоқининг 100дан ортиқ катта ва кичик халқлари ягона совет оиласини ташкил қилиб, қардошларча дўстликда яшамоқда ва меҳнат қилмоқда.¹

КПСС ленинча миллий сиёсати ўзанидан СССР халқлари адабиётларининг ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсирлари ҳам оқиб ўтади. Шунинг учун халқлар дўстлиги — адабиётлар дўстлиги шиори кўп миллатли совет адабиётлари тараққиётининг асосий принцип ва муҳим омилларидан биридир.

Ҳатто ғоявий душманларимиз ҳам СССР халқлари дўстлиги ва уларнинг ўзаро иқтисодий ҳамда маданий таъсирлари қудратини тан олмаслик чорасини тополмаяпти. Худди шунинг учун ҳам улар совет халқининг муқаддас ютуқларига ғаразғўйлик билан ҳужум қилишга уринмоқдалар. Миллий масаланинг кўпинча социализм ва капитализм лагерлари ўртасидаги кескин ғоявий кураш майдони бўлиб қолаётгани бежиз эмас.

Мен кўп марталаб матбуотда ҳамда илмий конференцияларда

¹. Брук С. И. Население мира. М., «Наука», 1981, с. 218.

СССР халқлари дўстлиги ва совет адабиётлари ўзаро алоқаларининг буржуача талқин ва методларини фош қилиб чиқдим. Бу тўғрида кўпчиликка аён гапларни такрорлаб ўтирмасдан, асосан сўнгги даврлардаги бир неча мисолларгагина тўхталиб ўтаман.

Буржуа олимларининг кароматларидан баъзилари кўз ўнгимизда чилпарчин бўлди. Масалан, улар совет Ўрта Осиёси адабиётлари инқирозга учрамоқда, роман Ўрта Осиё адабиётларига сингмайди, бу адабиётлардаги барча жанрларнинг рус адабиёти таъсирида ривожланиши улар учун ҳалокатлидир — деб кўп марта ёзиб ўтдилар¹.

Ҳозирги замон Ўрта Осиё романнависларининг ижоди бундай кароматларни тамомила рад этиб ташлади. Бундан ташқари, чет эллик авторларнинг ўзлари, масалан, Роберт Даглиш, ҳозир совет адабиётини Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Ўлжас Сулаймонов номларисиз тасаввур қилиб бўлмайди², деб ёза бошладилар. Бунинг устига, Р. Даглиш Ғарбдаги кўпчилик кишилар СССРдаги ҳақиқий аҳволни билмасликларини айтади, СССР миллий сиёсатини узоқни кўрувчи сиёсат деб ҳисоблайди².

Тўғриси айтганда, буржуа олимларининг ҳаммасини ҳам шундай ҳаққоний ва очиқ фикр юритади деб бўлмайди. Баъзи бир чет эллик мутахассислар Ўрта Осиёда бўлгандан кейин, бу ўлкадаги социалистик қурилишнинг катта ютуқлари ҳақида ёзмасдан ва гапирмасдан ўта олмайдилар, лекин бари бир, худди уйқудан чўчиб уйғонгандай, бирдан ўз эрки ва виждонларига қарши борадилар. Масалан, эр-хотин Робин ва Мишель Поултон «Самарқанд ва Бухорога яқинда қилган сафаримиз»⁴ мақоласида Ўзбекистоннинг пахтачилик, санъат ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги (айниқса, қўшни Осиё мамлакатларига қиёслаганда) ажойиб ютуқларини, совет турмуш тарзининг бир қанча ёрқин намуналарини (масалан, Тошкент меъморчилигида, янги ва анъанавий услубларнинг уйғунлигини ва бошқаларни тўғри пайқаганлар, лекин улар ҳеч қутилмаганда ўз мақоласини ЎзССР бу РСФСРнинг мустамлақасидир,» деб тугатадилар. Шунга қарамай, тўғри фикр-мулоҳазаларнинг сони ортиб бораётгани муҳимдир. Ҳеч бўлмаганда, ЎзССР Фанлар академияси нашр этган «Чет эллик меҳмонлар Ўзбекистон ҳақида» (Тошкент, «Фан», 1980) китобини бир варақлаб чиққанда ҳам кўпгина одамларнинг совет воқелиги ҳақида айтган айрим ҳаққоний гапларидан империалистик пропаганданинг фош бўлишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Буржуа сохталаштирувчиларининг халқлар дўстлиги ва адабиётлар дўстлигига қарши ҳужумида кенг тарқалган усулларидан бири «руслаштириш» терминини хилма-хил тусда турлантиришдан иборатдир. Бу эса очиқдан-очиқ советларга қарши мафкура заминида туғилгандир. Лекин шу ҳақиқатни ҳам доимо тушунтириб беришимиз керак.

Ғоявий душманларимизнинг «интернационализм» тушунчасини зўр бериб сийқаси чиққан «руслаштириш» тушунчаси билан алмаштиришга уринишлари баъзан кишида аччиқ кулги уйғотади. Ўзбек романида қанча русча сўз борлигини ҳисоблаб чиққан америкалик профессорни бир тасаввур қилиб кўринг. Эдувард Олуорс ўзининг «Ўзбек адабий сиёсати» китобида Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романини титкилаб чиқиб, худди шундай иш қилган. Америка тадқиқотчиси Девид Монтгомери Тошкент ва Самарқандаги китоб магазинларида бўлиб, у ерларда рус ва Ўрта Осиё тилларида қанча китоб сотилаётганлигини ҳисоблаб чиққан⁵. Нега энди улар Ўрта Осиё

¹ Масалан: *Central Asian Review* [London, vol. VII, №3, 1959, pp. 251—253] журнаlining редакцион мақоласида шундай деб ёзилди.

² *New World Review*, 1977, vol. 45, N 6, pp. 62—63.

³ Юқоридаги манба, 63-64 бетлар.

⁴ *Asian Affairs*, London, 1976, vol. 63, part III, pp. 299—311.

⁵ D. C. Montgomery. *Return to Tashkent*. — *Asian Affairs*, London, vol. II, part II, III, 1979, pp. 166—179.

халқлари тилларида қанча арабча ва форсча сўзлар борлигини ҳисоблаб чиқмади эканлар деган саволни бергинг келади? Улар русча сўзларга қараганда кам эмас-ку. Жавоб, албатта, равшан: Шундай қилинганда улар «руслаштириш» деган сўзни кўпиртиролмай қолар эдилар. «Руслаштириш» деган сўз бу «совет хавфи» деган чайналган иборага ўхшаш чўчитиш воситаси бўлиб, буржуазия мафкурачилари бу сўз орқали чет эл ўқувчиларининг бошини гангитмоқчи бўладилар. Лекин чет эл ўқувчиларига, масалан, кичик бир халқнинг катта бир ёзувчиси Расул Ҳамзатовнинг яқиндагина, миллий ёзувчилар Москвага келар эканлар, биринчи гулдасталарини Ленин мавзолейига, иккинчисини номаълум солдат хотирасига, учинчи гулдастани Пушкин ҳайкали пойига қўядилар деб айтган гапларини келтирмайдилар. Бу қандайдир расмиятчилик эмас, аксинча, СССРдаги барча халқлар ҳаётининг гуллаётгани учун билдирилган самимий миннатдорчилик изҳори эканлигини ҳам сезмайдилар.

СССРда миллий маданиятларнинг аллақандай ҳалокатини эмас, балки гуллаб-яшнаётганлигини ўз кўзлари билан кўриб турган гоъвий душманларимиз нима дер эканлар? Улар яна бирор нарсани ўйлаб чиқаришга интиладилар. Бундай ҳолларда буржуазия советшунослиги «миллийлик»ни «миллатчилик» деб талқин қилишга уринадилар. Улар советларга қарши ҳуружларида иттифоқдош республикаларда иқтисодий ва миллий маданиятнинг гуллаб-яшнаётганлигини бутун социалистик нарсаларга қарама-қарши қўйиб, уларни «сепаратчилик тенденцияси» сифатида¹ кўрсатишга уринадилар.

1982 йил 20-25 сентябрда Истанбулда бўлиб ўтган IV халқаро туркология конгрессида жаҳондаги туркий халқлар тили, адабиёти ва тарихи бўйича қилинган қизиқарли илмий докладлар орасида мен бир вақтлар Октябрь революцияси туфайли ватанимиз тупроғидан улоқтириб ташланган бир гуруҳ одамларнинг авлодлари томонидан советларга қарши қаратилган айрим чиқишларни ҳам эшитдим. Бу конгрессда совет олимлари уларга тегишли зарба бердилар.

Шундай ҳуружлардан бири Совет Иттифоқи халқлари ва адабиётлари дўстлигига қаратилгани учун, мен шу борада тўхталмоқчиман. Чигатой Кўчар «Ҳозирги замон Туркистон поэзиясида дўстлик мавзуси»да доклад қилди. Ҳозирги Ўрта Осиёни кўпдан бери Туркистон деб юритилмаслигини ҳисобга олмаганда мавзу ёмон эмасга ўхшаб кўринади.

Бу йигитнинг фикрича, Ўрта Осиё коммунистик Россия томонидан зўрлик билан бешта республикага бўлиб юборилган бўлиб, улар, мана, ярим асрдан кўпроқ вақтдан бери ягона Туркистон миллий жамиятига бирлашишга уринмоқдалар ва бу ҳаракат гўё бадий адабиётда ҳам акс этаётган эмиш.

Чигатой Кўчарнинг тасдиқлашича, бугунги Туркистонда, яъни Ўрта Осиёда (автор ўзининг «Ягона Туркистон» деган концепциясига зарар етказиб қўймай деб, «Ўрта Осиё» сўзини ишлатишдан қочади) гўё бир-бирига қарама-қарши бўлган икки курашувчи оқим мавжуд бўлиб, буларнинг бири Туркистоннинг тарихи, адабиёти, тили ва бирлигига қарши бўлган коммунистик тенденция, иккинчиси — Туркистон халқларининг мустақиллиги ва бирлиги учун курашувчи миллатчилик тенденцияси эмиш. Шундан кейиноқ Чигатой Кўчар иккинчи йўналишнинг вакиллари сифатида ҳозирги даврдаги қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар, тожикларнинг бир қанча ажойиб шоирларининг номларини санай бошлайди. Чигатой Кўчар ўзи ўйлаб чиқарган «Туркистоннинг бирлиги ва мустақиллиги» учун «кураш» уйдирмасига далил сифатида келтираётган асарлар қандай асарлар экан? Дадил айтиш керак — булар халқлар дўстлиги ҳақидаги ажойиб асарлар бўлиб, уларнинг кўплари

¹. «Правда», 26 июль, 1979.

Ўрта Осиё халқлари адабиёти ва санъати кунлари, ўн кунлик ва ҳафталиклари даврида ёзилган, улар муаллиф уқтираётгандек, бузғунчилик ва айирмачиликка эмас, балки СССР халқлари қардошлиги ҳамда советлар бирлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу шеърларни Чигатой Кўчар қандай келтирган бўлса, шу тартибда диққатингизга ҳавола этамиз. Булар: Омонжўл Шомкеновнинг — қозоқ халқининг тарихий йўли ҳақидаги шеърлари; Ота Отажоновнинг дўстлик йўли ҳақидаги («Йўллар, йўллар»), Иброҳим Юсуповнинг ўз халқининг босиб ўтган машаққатли тарихий йўли ҳақидаги («Қорақалпоқ» шеъри), Эйтибор Охуновнинг — халқлар дўстлиги ҳақидаги («Дарёлармиз»), Ғафур Ғуломнинг Қозоғистоннинг 25 йиллиги ҳақидаги («Қозоғистоннинг улуғ тўйи»), Миртемирнинг ўзбек ва қозоқ халқлари дўстлиги («Рашк»), Деҳқон Одиловнинг Ўзбекистон тўғрисида («Гуллар дастаси»), Аали Тўқамбоевнинг «Алишер Навоий», Ҳамид Ғуломнинг «Қирғиз дўстимга», Сирбой Мавленовнинг «Қирғиз дўстларимга», Содиқ Қосимовнинг қозоқ-туркман дўстлиги ҳақида, Мақсуд Шайхзоданинг ўзбек ва туркман халқлари, Рамз Бобожоннинг туркман-қорақалпоқ-ўзбек дўстлиги ҳақидаги шеъри, Суюнбой Эралиевнинг «Қорақалпоқлик дўстимга», Хўжабек Сеитовнинг ўзбек ва қорақалпоқ халқлари дўстлиги ҳақидаги («Ўзбекистоним»), Иброҳим Юсуповнинг Нукусни бутун мамлакат билан боғлаган темир йўл ҳақидаги (афсуски Чигатой Кўчар ҳам бу темир йўл ҚҚАССРни Москва билан ҳам, СССРдаги бошқа шаҳарлар билан ҳам боғлаши ҳақида индамайди) шеърлари, Ўлмас Жамолнинг — ўзбектожик халқлари дўстлиги ҳақидаги шеъри («Зуллойнайин халқ»), Зулфия, Абдусалом Деҳотий, Воқи Раҳимзода, Лоҳутийларнинг шу мавзудаги бир қанча шеърларидир.

Ажойиб, зарур шеърлар! Шу муносабат билан нима дейиш мумкин? Халқлар дўстлигини куйлаш, бошқа халқларни улуғлаш ҳеч қачон миллатчилик кўриниши бўлмаган. Келтирилган шеърлар, аксинча, интернационализмни, совет жамиятининг қудратли кучи бўлган — халқлар дўстлигини мадҳ қилади.

Ўтмиш даврларидаги ўрта осийлик кўплаб машҳур шоир ва мутафаккирлар ўз моҳиятига кўра интернационалист бўлганлар. Лекин Ўрта Осиё халқларининг инқилобгача бўлган маданий меросида халқлар дўстлиги ҳақидаги ҳозирги даврда ёзилаётган шеърлар миқдорида ёзилган шеърлар топиш қийин. Ва бу қонунийдир. Чинакам маънодаги халқлар дўстлиги умумий Ўрта Осиё халқлари тарихининг фақат совет даври учунгина характерлидир.

Шуниси ҳам тасодифий эмаски, Чигатой Кўчар Ўрта Осиё шоирларининг Россия ва рус халқи, Украина, Белоруссия, Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Молдавия, Болтиқбўйи ва бошқалар (улар мингларча) ҳақидаги шеърларини атайлаб, онгли равишда келтирмайди. Унинг методи ҳақиқий воқеаликни баён этиш, халққа хизмат қилиш эмас, аксинча, ҳақиқатни бўяб кўрсатиш ва ёлғончилик бўлиб, бу метод ёрдамида ҳеч бўлмаганда совет ҳаёт тарзи шаънига чет эл ўқувчилари ва тингловчиларида сал бўлса ҳам шубҳа туғдиришга уринишдан иборатдир. Шуниси ажабланарлики, буржуа советшунослари Ўрта Осиёдаги ҳозирги замон адабиётлари тараққиёти истиқболларини баҳолашда бир хил фикрда эмаслар. Масалан, Даниэль К. Матузевский «Советларнинг эртанги кунда турк ўтмиши»¹ мақоласида Асқад Мухторнинг «Чинор», Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Ўлжас Сулейменовнинг «Азия», Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романларини тақриз қилар экан, у тенденциоз ва сохта фикр юритади. Лекин у ўзининг умумий хулосаларида «ренессанс»ни қайд этган ҳолда кейинги 20 йил ичида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётлари ва ёзувчиларидан биронтаси ўз олдига сепаратлик ва СССРдан ажралиб чиқиш мақсадини қўймаганлигини таъкидлайди.

¹Problems of Communism, Washington, julu-august, 1982, vol. XXXI. № 4, P.P. 76—82.

Буржуазия муаллифлари адабиёт «съездлари» ва санъат «декада-лари» — маданиятлар, адабиётларнинг қўшилиб кетиш сиёсатидан бошқа нарса эмас деб бир қанча марта ёздилар (масалан, Роберт Баррет). Лекин энди уларга ишонмай қўйдилар. Шундан кейин улар СССРдан ажралиш сиёсати деган «янги» нарсани ўйлаб чиқардилар. Масалан, Анна Просик («Ўрта Осиёда миллий масала ва меросни ўрганиш» — «Совет Ўрта Осиёсида миллий масала», 1973) ва юқорида айтилган Чигатой Кўчар кабилар шундай деб ёзадилар.

Баъзан шоир ёки ёзувчининг бир неча аниқ бўлмаган фикрлари ҳам буржуа ғаламисларининг советларга қарши ҳужум қилиши учун қўл келади. Лекин халқлар дўстлигини куйловчи шеърларни халқлар дўстлигига қарши қўйиш учун фойдаланиш эса, албатта, ўта беҳаёликдир.

Сийқаси чиқиб кетган «ягона Туркистон» тушунчасига келсак, куйидагиларни эслатамиз. Ҳеч қачон «ягона Туркистон» бўлмаган: Ўрта Осиё халқлари қадимдан ўз номлари (ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар) билан яшаб келганлар. Бунинг устига чоризм, хон ва амирлар сиёсати кўпинча бу халқлар ўртасига адоват уруғини сочган. Ўрта Осиё халқлари фақат Октябрдан кейингина озод ва тенг ҳуқуқли бўлиб, ҳар томонлама ривожланиш ва гуллаш йўлидан бордилар.

Увадаси ва шалағи чиқиб кетган боймирза ҳайитчиликнинг «ягона Туркистон» назариясига ҳатто буржуа олимлари ҳам дашном бермоқдалар. Масалан, Виолетта Конолли Боймирза Ҳайитнинг «ягона Туркистон» деган гапга тегадиган эски фикрларни қайтараверишини таъна қилиб, «бунга ишониб бўлмайди» дейди.¹ Америка советшуноси Мануэль Серкисянц эса баъзи чет эл авторларининг Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг миллий территориал бўлиниши «Туркистон»ни парчалаб ташлаш мақсадида қилинган деган фикрлари хато эканлигини айтади. Чунки, дейди у, Ўрта Осиё халқлари қадимдан шу ҳозирги даврдаги номлари билан яшаб келаётган бўлиб, уларнинг маъмурий чегаралари ҳам Европадаги лотин халқлари чегараларига қараганда унчалик сунъий эмас. Бошқа бир чет эллик муаллиф Николас Поппе Боймирза Ҳайитни Ўрта Осиё халқларининг маданият соҳасида 1924 йилдан кейин эришган реал ютуқлари ҳақида эсламаганлигини танқид қилади.²

Гоявий душманларимиз бизнинг гояларимизни, бизнинг ҳаёт тарзимизни қабул қилмасликлари, бизларни танқид қилишлари мумкин. Лекин СССР халқлари дўстлигини миллатчилик дейиш ва уни халқлар дўстлигига қарши фойдаланиш учун оддий виждонни ҳам йўқотган бўлиш керак.

Шарқда «Ит ҳурар, карвон ўтар» деган мақол бор. Совет жамиятининг карвони ўз йўлида давом этмоқда, фақат биз, ит нега ҳураётганини тушунтириб қўйишимиз керак.

¹ Нурмухамедов М. К. Литературная наука и идеологическая борьба. Ташкент, «Фан», 1976, с. 7.

² Нурмухамедов М. К. Некоторые тенденции современной буржуазной советологии в изучении культур народов Средней Азии. «Общественные науки в Узбекистане», 1980, 3, с. 19.

Асил Рашидов,
Наим Каримов

«ШУНЧАКИ ЁЗМОҚ, БУ — ШОИРГА ЎЛИМ!»

(Ҳалима Худойбердиева портретига чизгилар)

Ш

абиатнинг ажиб бир қонуни бор. Бу қонунга кўра, юлдузлар шода-шода бўлиб, қушлар эса гала-гала бўлиб кўҳна қуррамиз устида парвоз қиладилар. Тоғ чўққилари ғаройиб бир тизмани ҳосил қилиб, кўкка бўй чўзадилар. Гуллар эса даста-даста бўлиб табиатнинг хушбўй нафасини уфуриб турадилар. Табиатдаги ҳар бир ҳодисада қандайдир оилавий яқинликка, авлодлар муносабатига, тўлқинлар ҳаракатига шама бор. Туғилаётган, оламга келаётган, яшашга шайланаётган кучлар, оҳанрабо сари интилган заррачалардек, муайян бир гуруҳга, тўлқинга келиб қўшиладилар.

Санъат ва адабиёт оламида ҳам ана шу қонуният етакчилик қилади. Ижодкорлар бу сеҳрли оламга тўлқин-тўлқин бўлиб кириб келадилар. Бу тўлқинларга келиб туташган ижодкорлар ўзларининг хусусий ижодий қиёфаларини йўқотмай, аксинча, ўз тенгдошлари учун муштарак бўлган фазилатлар билан ҳам тўйинадилар. Бу фазилатлар эса уларни бунёд этган муҳитдан, даврдан ҳарорат олади.

Сўнгги йиллар ўзбек шеърлятида самарали ижод этиётган ана шундай шоирлардан бири Ҳалима Худойбердиевадир.

Ҳалима Худойбердиева шеърлятимизга Омон Матжон, Муҳаммад Али, Ойдин Ҳожиева, Жамол Камол, Рауф Парфи, Машраб Бобоев, Маъруф Жалил каби шоирлар билан бир даврда кириб келди. Бу давр ўзбек шеърляти чаманзориди Зулфия ва Миртемир, Асқад Мухтор ва Шукрулло, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг латиф овозлари булбул нағмасидай сархуш оҳанглар билан янграётган эди. Лекин у, ўзининг шеърлят сўқмоқларидаги ҳамроҳлари сингари, уларнинг бирортасига эргашмади. У ўз қалбининг гоҳ тошқин ҳолатларини, гоҳ ипакдек майин замзамаларини ўзига хос оҳанглар, мусиқий садолар ва сўзлар шалоласида ифодалади. Бу оҳанглар, мусиқий садолар ва сўзлар шалоласи Ҳалимани инсон ва шоира сифатида бунёд этган заминдан, муҳитдан, бепоеъ далалару бокира қишлоқ табиатидан, Мирзачўлнинг саҳий офтобию оддий захматкашлари қалбидан суръат ва ҳарорат олган эди.

Шоирлар ўз истеъодларининг табиатига кўра уч тоифага ажраладилар. Биринчи тоифа вакиллари кўзда тутиб, Гёте шоирларни ўз бармоқларини ўзлари сўриб юрвчи айиқлар, деб атаган эди. Бундай шоирлар ўз ҳаётлари фактлари ва ўз қалбларининг лавҳаларини тасвир этишдан нарига ўтмайдилар. Иккинчи тоифага мансуб шоирлар эса ўз дардлари ва туйғуларини пинҳон тутганлари ҳолда, умуман, ҳаёт, кураш ва меҳнат ҳақида фикр юритадилар. Ниҳоят, учинчи гуруҳни ташкил этган шоирлар ижодида ҳаётини муаммолар, сершоқин ва серташвиш оламнинг манзаралари ижодкор қалбининг шуълалари ва изтироблари билан тўйинган ҳолда акс этади.

Ҳалима Худойбердиева ана шу сўнгги гуруҳга мансуб шоирлар изидан бормоқда. Унинг ижодида «чалғилар кесаётган бўғиқ бошоқлар денгизи», отанинг «қуёш ва йиллар жўяк солган пешонаси»га ўхшаш шудрингли далалар, пичан ҳиди анқиган ва рашкли чавандозлар от ўйнаган қирлар ... шоиранинг қадрдон маскани ўлароқ тасвирланади. Унинг лирик қаҳрамони ана шу оламда жавлон уради, шу оламнинг дориламон ҳавоси билан нафис олади, унинг «сарфланмаган ҳароратини, бокиралигини, яхлитлигини» ифодалайди.

1968 йилда ёш шоиранинг «Илк муҳаббат» деб номланган дастлабки шеърлар китоби олам юзини кўрди. «Журнал, газеталар редакцияларида қувонч билан қабул қилинган» илк шеърлар ана шу тўпламга жамланган эди. Бу тўпламни арақлар экансиз, унда Ҳалиманинг ҳозир ҳийла олисда қолган ёшлиги, ибтидий кечинмалари ва ҳаяжони билан ҳам, қутилмаганда етуқ ва ҳикматомуз мушоҳадалари билан ҳам учрашасиз. Ёш шоиранинг эътиборини жалб этган ҳодисалар гарчанд таниш ва ҳатто анъанавий тусга эга бўлса-да, улар замирида, уларни бадий ўзлаштириш негизиди Ҳалима поэтик тафаккурининг эндигина ниш ура бошлаган, аммо ўзига хос жилоларини кўриш ва сезиш мумкин эди.

Ҳалиманинг ўша кезларда ёзган бир тўртлигида бундай сатрлар бор:

Биров ёзмиш дафтарига бундай:

«Кўп яшадим, яна яшагум».

Ёздим: «Умринг ўтказдинг қандай?»

Ҳамда кимлар билан яшадинг?»

Навқирон шоира бошқа бир шеърда саҳро қўйини макон этиб, учқур чўққиларга тик чиқа олган, дарё тубига ҳам беҳадик тушиб, бўронни енгмоққа бардоши этган, аммо дўст жасади устидагина боши ҳам бўлган инсонни куйлайди. Унинг дастлабки шеърла-

ридаёқ қандай ва кимлар билан яшаш кераклиги ҳақидаги муаммо ана шундай ҳал этилади. «Шеър ёзганда гўё ўзиммас, ҳароратли бир чўғ бўламан», дейди у ва бу сўзлар ташбеҳ эмас, балки шоиранинг ижодий жараён кезларидаги ҳолатини ифодаловчи ҳужжат ўлароқ жаранглайди.

1973 йилда Ҳалиманинг «Оқ олмалар» — унинг номини бир зумда китобхонлар дилига пайванд этган тўплами нашр этилди. Бу шоира учун ҳам, китобхонлар оммаси учун ҳам бахтли соатлар эди. Шоира катта китобхон олдида шараф билан имтиҳон тошширган, тугёнсеवार китобхон эса оламни янгича ҳиссиётлар пўртанаси оша идрок этувчи шоирани кашф этган эди.

Ҳалима ўзининг иккинчи китоби билан шеърятимизга янги бир эпкин олиб кирди. Бу эпкинда жўшқинлик ва сархушлик, янгроқлик ва латифлик ҳам бор эди. Унда фикр/ва туйғулар қуюни чаппор урар эди. Унинг лирик қаҳрамони — кучга, шижоатга, муҳаббатга тўла навқирон аёл — ҳаёт нашъасини қатра-қатра симиришни тан олмайди: жажжи чақалоқни шунчаки севишда лаззат кўрмайди — у чақалоқни чинқиртириб ўпишни, тишлаб ҳузур қилишни хоҳлайди. Жажжи чақалоқ унинг шеърларида ҳаётнинг севиш ва ардоқлаш мумкин бўлган гўзал томонларини ўзида тажассум этувчи образга айланади.

**Менинг қалбим шундай севгига молик,
Бир чирсиллаб ёнай, сўнгра сўнсам ҳам,—**

деб хитоб қилади у. Бу лирик қаҳрамон учун «шунчаки севилмоқ — бахти қоралик», «шунчаки қулмоқ ҳам истеҳзодай гап» дир. «Шунчаки йиғлаш ҳам ярашмас бизга, уни эплар фақат юраги тошлар. Шундай йиғлай, ҳожат қолмасин сўзга, қурғоқ кўзлардан ҳам қуйилсин ёшлар» — Ҳалима ўз лирик қаҳрамонининг табиитини шундай ифодалайди. Шоиранинг шунчаки яшашга, шунчаки севишга қарши кўтарган тугённинг мантикий давоми ва натижаси ўлароқ шунчаки шеър ёзмаслик, шунчаки ижод этмаслик масаласи келиб чиқади. Ёниб, куйиниб ёзиш шоиранинг табиий ҳолати, эҳтиёжи, яшаш тарзи ўлароқ талқин этилади:

**Шунчаки ёзмоққа кўнгил тўлмайди,
Шунчаки ёзмоққа бормайди қўлим.
Шунчаки ёзганга чидаб бўлмайди,
Шунчаки ёзмоқ, бу — шоирга ўлим!**

Ҳалиманинг эстетик кредоси ана шу сўнгги сатрларда ёрқин ифодаланади.

Аслида, шунчаки ёзиш ижод олаmidан беҳад олис бўлган шеърпарастлик, касалликдир. Лекин, на илож, шунчаки ёзилган шеърлар, бахтга қарши, оз эмас. Шеърят бўстони қоғоздан ясалган бундай сунъий гуллар билан тўлиб-тошиб ётибди. Ҳалима ана шу ҳолатга қарши, шунчаки ёзишдек руҳий қусурга қарши исён кўтарган ҳолда шеърятга кириб келди ва ундан муносиб ўрин эгаллади.

Шоиралар ижодининг тадқиқотчиси Тўхтасин Жалолов ана шу ҳолатни ўзига хос эҳтирос билан идрок этиб, бундай ёзган эди: «Ҳалима — ўзбек аёл шеърятинида кутилмаган ҳодиса, унгача бу санъат қошонасида қандайдир сукунат, осудалик ҳукм суриб, кишини мудроқ босарди. Ҳалима бу даргоҳга бўрон бўлиб, сурон бўлиб кириб келди-да, тўлиб-тўлиқиб, ошиқиб-шошиқиб баланд пардаларда қўшиқ бошлади». Кекса мунаққиднинг бу сўзларида бир оз муболага бор. Лекин, шу билан бирга, чиндан ҳам, ҳали ҳеч ким: «Қўлингга тушаркан жажжи чақалоқ... керак чинқиртириб ўпиб тишламоқ», деб ёзмаган эди. Худди шунингдек, «Шундай йиғлай, ҳожат қолмасин сўзга», дейиш ёхуд минг йиллар давомида шоирларга илҳом берган аёлларга мурожаат этиб, «Куйдай олишмапти сенинг ҳақингда ҳали!» қабилда «шаккоклик» қилишга ҳеч ким журъат этмаган эди. Зулфия шу ҳолатни назарда тутиб: «Туйғу-ҳис... Ҳалимада шу қадар яхлит, қуюнларга ютилиб кетмайдиган, шу қадар ҳақиқий, каттаки, кўзларида офтоб ёниб, саратон кезади қонида», — деган эди. Бу фикрни давом эттириб, ҳис-туйғу Ҳалиманинг шеърларида қуюн бўлиб отилади, шеърнинг мисра-томирларини ёриб, олов бўлиб сочилади, деб айтиш мумкин.

Шоира «Ҳовлилар» шеъринида ҳовлиларни девор билан ўрамасликни, эшик ва деразаларни очик ҳолда қўйишни сўрайди, бўстонларни яратган, дўстлик чаманзорларини бунёд этган қўллар девор ясаганидан таажжубланади. Шеърнинг лирик қаҳрамони қўшни хонадонда туғилган чақалоқ йиғиси менинг ҳовлимга ҳам кириб турсин дейди.

Мазкур шеър: «Инсон — ахир бу қўшиқнинг пардалари баланд — деворлари ажратмасин уларни!» деган қақирқ мисралар билан тугалланади. Шубҳасиз, «ҳовлилар атрофига урилган девор» — бу аввало тимсол, кишиларни бир-бирдан ажратувчи, узоқлаштирувчи, ўрталарига нифоқ пардаларини солувчи нохуш манзараларнинг тимсоли. Шоира ана шу нохушлик деворларининг пайдо бўлишига қарши бош кўтаради. Унинг диққат марказидаги, қўшиқларнинг авж нуқтасидаги инсон эса табиатнинг ниҳоятда муқаддас, покиза ва тансиқ неъматидир. Ҳалима ана шу неъматни улугўлайди, шу неъматнинг беҳудуд боғлардаги оқ олмалар ўлароқ униб, ўсиб ва етилиб, бу кўҳна оламни ўз таровати билан сархуш этишини истайди:

Биз олмамиз шоҳлардаги...

Одамлар ҳам, олмалар сингари, дастлаб куртақдан гулга, гулдан гўрага, гўрадан эса опшоқ меваларга айланадилар:

Биз олмамиз боғлардаги...

Аммо олмалар каби улар ҳам бевақт нобуд бўлишлари мумкин. Шунинг учун ҳам уларни ардоқлаш, беғубор болаликни, ёшликни муҳофаза қилиш даркор:

**Биз олмамиз шохлардаги, тўкмасинлар, айтингиз.
Дарё бўлар кўз ёшимиз, чўкмасинлар, айтингиз.
Гўрмиз ҳали, айтингизки, гўр мевани узмайлар,
Гўдакнинг ҳам тонги ширин уйқусини бузмайлар.
Айтингизки, яна бизлар энди кўшиқ бошладик...**

Бу эндигина пишай дея бошлаган олманинг монолоғи эмас, балки эндигина куйлай бошлаган шоиранинг илтижоси, фарёди, ҳайқирғи. У гўдакнинг, навқирон инсоннинг, мунис охунинг омон-эсон улғайишини истайди, улар — «оқ олмалар» пишганда эса ҳаёт гулшанига қора зоғлар учиб келмаслигини истайди. Шоира гоҳ оқ олмалар тимсолига кириб, гоҳ унга четдан назар ташлаб, ҳаёт диалектиказини, ундаги зиддиятларни, оқ ва қора ранглар ўйинини тасвирлайди. Унинг поэтик тасаввурда одамлар ва олмалар ягона тушунчага, ягона ҳилқатга айланадилар. Унинг шеърларида куйланган кишилар шу тимсолдан — оқ олмалардан ранг ва жило олади. Ана шу тарзда шоира созининг турли пардаларида оқ олмалар кўшиги жаранглай бошлайди.

Ҳалима ижодининг шаклланиши ва ўсиши билан унинг оқ олмалар образига муносабати ҳам ўзгариб, янги сифатлар касб этиб борди. Агар дастлаб олмаларнинг шохдан узайлиши шоира назди қандайдир фоживий ҳолни ифодалаган бўлса, энди бу қолнинг на фақат табиий эканлиги, балки унинг иккинчи, муҳимроқ умри бошланганлиги идрок этила бошланди.

«Мен олманман...» шеърда шоира ёзади:

**Ногоҳ шохдан узилдим у дарё бўлди тушганим,
Тиними йўқ ошқин-тошқин дунё бўлди тушганим,
Учгани йўқ рангимнинг ҳам тарам-тарам қизили,
Оҳ ва лекин толдирмоқда тўлқинларнинг ҳазили,
Ногоҳ шохдан узилдим у дарё бўлди тушганим.**

Мазкур поэтик образнинг тадрижий ҳаракати ана шу тарзда табиий бир йўналиш касб этади. Худди шу топилмадан бошлаб Ҳалимани қуршаган кишилар ва шоира лирик қаҳрамонининг ўзи ҳам шохлардаги олмалар бўлиб эмас, балки улкан ҳаёт уммонида оқаётган олмалар ўлароқ гавдаланадилар. Шундай қилиб, шоира ўзини ва теграсидаги кишиларни XX асрнинг шиддатли оқимида идрок ва тасвир этиш босқичига ўта бошлайди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ҳалима ижодининг илк намуналарининг ўзи ҳам бениҳоя самимийлиги, жўшқинлиги, исёнкорлиги ва ғайри анъанавийлиги билан китобхон муҳаббатини қозонди. Шунинг ифодаси ўлароқ «Оқ олмалар» ва «Чаман» шеърини тўпламлари учун шоира 1974 йилда Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотига мушарраф бўлди. Камсуқум мунаққидлар ҳам Ҳалима ижодини синчковлик билан кузатиб, янги шеърят юлдузига умид кўзи билан боқа бошладилар.

Шоира, оқ олмалар янглиғ, ҳаёт дарёсида оқар экан, тўлқинларнинг жўшқин кўшигидан ўз қалбининг мавжлари билан уйғун бўлган оҳанглари ахтаради. Унинг «Бобо куёш», «Суянч тоғларим» ва «Иссиқ қор» каби китобларини варақлар эканмиз, ҳаётнинг ачиқ ситамлари билан тўла садоларни ҳам, муҳаббат ва бахтнинг камалак ранглари билан товланган қалб манзараларини ҳам, яшаш ва кураш алангаларининг инсон ҳиссиёти ва кечинмаларига сочган жилваларини ҳам кўрамиз. Нафрат ва муҳаббат, ўқиниш ва қўмсаш, ранжиш ва завқланиш туйғулари шоира лирик қаҳрамонининг яшаш шакллари ўлароқ жило бериб туради. Бу лирик қаҳрамон соғиниш эмас — қўмсаниш, севиш эмас — муҳаббат шарорасида ёниши, зорланиш эмас — нафратни, ғазабни, қаҳрни, хуллас, инсоний туйғуларнинг энг олий даражаларини тан олади ва ана шу оловли, шиддатли, курашчан бир иқлимда яшайди. Баъзан унинг орузлари осмонда, туйғулари пўртанасида туғилган боғлар хазон бўлади, тоғлар нураб кетади. Аммо унинг руҳи синмайди. У яна тер тўкиб, тафаккур кучидан боғ-роғлар яратишга киришади. Қарабсизки, унинг хаёлида хазонрез боғлар ўрнида унаётган илк ниҳолларнинг фусункор шивири эшитила бошлайди:

**Юрагимда барглр шивирлаётганга ўхшайди,
Демак,
Яратилажак безавол боғларимнинг
Илк ниҳоллари куртак ёзапти...**

дейди у. Шоира юрагида, кечинмаларида туғилаётган безавол боғлар унинг шеърларидир. Бу боғларда куртак ёзаётган ниҳоллар эса унинг қалбидан юзиб ва сачраб чиққан ҳамда шеърят мухлисларини гўзаллик дарахтининг ям-яшил барглари билан буркагувчи туйғуларидир.

Эстетик дид, дунёқараш, ҳис ва туйғулар олами на фақат бугунги воқелик, бугунги ҳаётинг, маданий ва маънавий жараён, балки кечаги тарих сабоқлари таъсирида, тарих машъаллари ва обидалари таъсирида ҳам расмийлашади. Баъзан олис ва яқин тарих сўқмоқларини ёритиб турган машъал сиймолар ижодкорларнинг, улар дунёқарашларининг шаклланишида ҳатто етакчи аҳамиятга ҳам молик бўлиши мумкин. Ҳалима Худойбердиева Ўзбекистон ёзувчиларининг VIII съездида сўзлаган нутқида: «Кўзимда кўп суратлар қолган. Эътиқод деганда баъзан кўз ўнгимдан хотирамга ўчмас бўлиб

мухрланган мана шу суратлар ўтади», деб айтган ва Навоий, Нодира, Увайсий, Ҳамза, Қодирий, Турсуной Саидазимова каби унутилмас сиймоларнинг номларини ҳурмат билан тилга олган эди. Ана шундай эъвозга сазовор сиймолар орасида Жанна Д'Аркнинг ҳам номи бўлиб, шоира у ҳақда бундай деган эди: «Еки... майдон ўртасидаги ёғочга эрк курашчиси Жанна Д'Арк богланган. Қаланган ўтинга ҳозир гугурт чақилади! Аммо унга сўнги имконият берилган. У сўзидан, ўзидан бир қадам чекинса бўлди — олам гулистон. Ҳеч нарса ўзгармайди. Йўқ! Менимча, ўзгаради! Агар у ўзидан, эътиқодидан бир қадам чекинса, у шухрати, мардлиги асрларни ларзага солиб келаётган Жанна Д'Арк эмас, разил одамларнинг шафқатига муҳтож бир бечора аёлга айланади».

Ҳалиманинг Жанна Д'Арк ва эътиқод ҳақидаги бу сўзлари юксак минбардан айтилиб ва шу лаҳзанинг ўзида унут бўладиган сўзлар эмас, у шоиранинг қатъий ишончи ва имони. У «шунчаки ёзмоқ, бу — шоирга ўлим», дер экан, «қаламга топинган, юкинган ёшлар»нинг вакиласи ўлароқ ўз идеаллари ва гоъларини «юракдан севиб, йиғлаб, кулиб, бақувват қалам билан ҳимоя қилиш»га интилади. Шу маънода у ўз тенгдошлари ва издошларига намуна бўлишга ҳаракат қилади, уларни Жанна Д'Арклар, Турсунойлардан ибрат олишга даъват этади.

Муаллиф бу сафар ўз нигоҳини ва даъватини қаламкаш сафдошлари ва салафларига эмас, умуман ёшларга — оталар ўрнини эгаллаётган, улар баланд кўтариб келган байроқни ўз қўлларига олаётган ёшларга қаратади. Шоиранинг бу шеърида ифодаланган ҳаётини-эстетик программаси унинг «Шоир яшай билмас» шеърида яна ҳам аниқ ва ёниқ шаклда мужассамланади:

**Шоир яшай билмас тилини тишлаб,
Кўриб кўрмасликка солиб ўзини.
Номард кетар экан вақтини хушлаб,
Мушфиқ тасалли деб билса тўзимни,—
Шоир яшай билмас.**

**У яшай билмайдир, ўтмас ҳар бир он,
Оқ-ойдин туйгулар кетса ўрилиб,**

**Шиллик қурт мисоли сип-силлик ёлғон
Ҳақиқат ёнида турса керилиб,—
Яшай билмас шоир.**

**Исён кўтарар ул бўлиб бағри қон.
Майли, усиз ҳам мўл беғамлар, гўллар.
Ишқилиб узунроқ умр кўр, исён!
Исён тутаган кун шоир ҳам ўлар.**

Шоира қалбининг тўрт фасли мухрланган шеърларни ўқир эканмиз, уларда исёнкор руҳнинг ана шу ҳаётбахш мавжларини кўриб қувонамиз. Ҳалима ижодининг илк кезларидан ҳанузга қадар бош шиори бўлиб келаётган «шунчаки ёзмаслик» ана шу фикрда, ана шу мисраларда яна ҳам ойдинлашади. Унинг исёнсевар истеъдоди Дон Кихотларнинг қурғоқ заминидан эмас, балки бўронлардан ҳаловат қидириб, ўзини тўфонларга урган М. Ю. Лермонтов ва А. М. Горький бўронқушларининг қудратли руҳидан мадад олади. Октябр инқилобининг нафасини ўзида элтган бу бўронқуш эса ҳамон парвозда. Унинг парвози тугади деган сўз учқур қанотларни ипак қўллари билан силовчи шабаданинг, ҳавонинг захарланганини, бегубор ва мусаффо осмоннинг қора булутлар билан қопланганини, инқироз юз берганини англатади. Шунинг учун ҳам бу исёнкор руҳнинг шеърятимиз қон томирида баралла уриб туриши сув ва ҳаводек зарурдир.

Ҳалима ижодида аёл образи аниқса беназир бўёқлар билан чизилган. Унинг лирик қахрамони — аёл. У ўз онасини шарфаляйди, ўз фарзандини ардоқлайди. Онаси орқали ўзига ҳаёт бағишлаган, унинг бахт-саодати йўлида заҳмат чеккан кишиларни, даврни, муҳитни; фарзанди орқали эса ўз умид-орзуларини, армонини, иқболи ва истиқболини тараннум этади. Лирик қахрамон образида ана шу тарзда уч замон — ўтмиш, бугунги кун ва келажак ўзаро туташади. Ана шу макон ва замоннинг ҳаракатида лирик қахрамон маънавий оламнинг бойлиги, мураккаблиги зуҳур бўлади.

Аёл неча асрлик шеърят тарихининг ўлмас мавзуларидан бўлиб келган. Бу мавзунинг ажойиб жилваларини Пеграрка ва Шекспир шеърларида, Ҳамид Олимжоннинг дostonлари ва Чингиз Айтматовнинг қиссаларида кўриш мумкин. Аёлнинг латофат ва таровати, заковат ва матонати, хуллас, ҳамма фазилатлари қайта-қайта куйланган. Лекин Ҳалиманинг лирик қахрамони наздида шоирлар ҳали аёлни таъриф эта олмаганлар.

**Сенга икки дунё нақд бир тутам бўлиб,
Гўдагинг оламга келаётган дам.
Дунё учун фарзанд туғиб, ўзинг бир ўлиб
Ва бир тирилганда кўзларингга нам.
Сенинг курашингни, мардона курашингни
Мардона қўшиққа солмади улар,**

дер экан, шоира аёлни мислсиз бир ижодкор сифатида талқин этади. Уни кўнларга кўтаради. Айни пайтда унинг — шоирнинг, лирик қахрамоннинг ўзи ҳам аёл бўлгани важдан, у ҳам ғурур ва сурур билан тўла инсон ўлароқ гавдаланади.

Ҳалима ўзининг устози Зулфияни ҳам ана шундай беқиёс ижодкор деб билади. Унинг юксак санъатидан ҳамишга илҳомланиб, ўрганиб келади. Шоиранинг ўз устозига бағишланган бир шеърида «Сиз юксаксиз, Сизга боқиб қоматимни ростлайман... Сизнинг баланд қаддингизга ўз буй-бастим мослайман» сингари сатрлар бор. Дарвоқе, Ҳалима Зулфиядан кўп нарсани ўрганди. Унинг шеърларида чатнаб турган шиддат ва шижоат, лирик қахрамоннинг фаол ва қайноқ ҳолати, маиший мавзулар қобиғида ўралиб қолмай, қизгин ҳаёт ва кураш бораётган жабҳаларга интилиш каби фазилатлар Зулфия ижодидан нур олган. Унинг шеърлари, кечинмалари, воқеликни ҳис ва тасвир этиш усуллари-

даги безовталиқ ҳам Зулфия қалбининг мавжларидан, Зулфия ижодининг мавжларидан тўлқин олган.

Шеърятнинг машаққатли майдониға киришида Ҳалимага оқ йўл тилаган шоирлардан бири Асқад Мухтор: «Шоира доимо безовта, нотинч — у гафлатнинг душмани, уни Бўрон образи банд қилади», деб ёзади. Ҳалиманинг ўзи ҳам «Бургут» шеърида: «Менинг юрагимда бир ўт ёнади, ёғмоққа уринган булут ёнади. Йўқ, йўқ, сеҳн солсам, ўзга нарса йўқ, учмоқ давридаги бургут ёнади», деб ёзганида, эҳтимол, шу манзарани тасвир этган эди. Шоира юрагидаги ана шу ўт унинг аксар шеърларида гафлатга, ожизликка, лоқайдликка, разилликка қарши олов сочиб туради; ана шу нафрат булути, эзгуликка, гўзалликка садоқат ва муҳаббат булути чақноқ туйғулар ёмғирини ёғдириб туради; шижоат ва жасорат бургутни эса парвоз этиб туради.

Ҳалима серташвиш асрда гул ва булбул мадҳини куйлашни ўзига эп кўрмайди. У, образли мушоҳадасига кўра, «темирдан кавуш кийиб», оловли йўл устига чиқади. Лекин унинг шеърларида кураш жабҳасидан четга чиққан кишининг эмас, аксинча, жанговар ва фидокор инсоннинг безовта кечинмалари ҳайқариб туради.

Ҳаёт — бениҳоя серирмоқ уммон. На фақат халқ, мамлакат ва жамият ҳаёти, балки инсон ҳаётининг, тақдирининг ўзи, хусусан инсон қалбининг ҳаёти, унинг яшаш тарзи ҳам бениҳоя мураккаб қатламлар ва фаслларга эга. Лирик шеърят халқ ва жамият ҳаётини инсон қалбидаги камалак туйғулар ва кечинмалар тасвири орқали акс эттиради. Бинобарин, халқ ва жамият ҳаётидаги муҳим воқеа ва ҳодисаларнинг шу халқ ва шу жамият фарзанди, улارнинг бир зарраси бўлган инсоннинг руҳий оламига ўтказган таъсири лирик шеърятнинг мундарижасини белгилаб келади. Агар шу андоза билан Ҳалиманинг лирик қаҳрамониға назар ташласак, унинг руҳий ва маънавий оламида даврнинг бирламчи сифатлари акс этганини кўралик. Борди-ю, эллиқ-юз йилдан кейинги китобхон Ҳалиманинг шеърларини мутолаа қилгудек бўлса, у шоира яшаган машаққатли давр ва унинг кишиларини тўла тасаввур этиши мумкин. Зотан, унинг лирик қаҳрамони фарахбахш кайфиятлар оғушидан отилиб, Ер юзининг қай бурчидида ўқ еган аёл ё эркакнинг ёниға ошиқади. Уларға отилган ўқ шоиранинг лирик қаҳрамонини ҳам жароҳатлаб ўтади:

Миямдаги ўқлар билан мен югураман,
Епай, аёл кўзи очиқ кетмасин ахир.
Гўдакни мен кўкрагимга босиб тураман,
Инсоният зурриёди бўлмайди сағир.
Миям санчар, ҳар томирим қадар ўт кетиб,
Ут кўяман бузғунчининг хонумониға
Ва ярадор бошим узра кўлимда тутиб
Соғ гўдакни кўтараман қуёш ёниға.

Шоира бу мисраларда XX асрнинг халқлар ва элатлар қони билан ёзилаётган саҳифаларини романтик тасвир бўёқлари оша гавдалантиради. Бу ҳол унга даврнинг аянчли воқеаларини шеърятнинг ложувард тўлқинли уммонидан чиқмаган ҳолда тасвирлаш имконини беради. Шоира бояғи «Менинг ярадор бошим» шеъридаги гўдак образининг маъзига қатта ижтимоий мазмунни сиғдиришга уринган. У, аслида, инсониятнинг келажағи, серташвиш дунёнинг эртанги қони. Лирик қаҳрамон ана шу эртанинг ташвиши билан яшайди, унинг дарди ва илинжида заҳмат чекади, курашади:

Менинг бу икки кўлим
Бевоз куйлаётгир,
Бетгиним куйлаётгир...

Меҳнат — лирик қаҳрамон кўлларининг кўшиғи. Ана шу кўшиқ қанчалик янғроқ ва бетиним бўлса, тинчлик ҳам, инсониятнинг, Ер аталмиш сайёранинг эртанги қони ҳам шунчалик барқарор ва абадулабад бўлади.

Токи қон иссиқ экан, икки кўлим куйлаб тур,
Куррамизнинг кўклиғи — кўлларнинг кўшиғидир.

Шоира ижодининг пафоси ана шу мисраларда очилган.

Ҳалиманинг шеърлари қутилмаган поэтик образлар замириға, пинҳона туйғуларнинг нозик жилвалари тасвириға асосланади. Шоира бир шеърида «Осмон ёзиб ўчирар чақмоқ айтган сўзларни» деган нафис образни топса, бошқа бир шеърида «оқ олтин» тоғлари бунёд этилаётган кезларни «Юлдузлар кўкдан кўчиб, кўкракларға ўтар кун» деб атайди. Яна бир шеърида «Бошим узра эгилади савол бўлиб ой», дея долғали олам қаршида лол қолса, «Кувонч чилдирмалари» шеърида «Ёйиб ташлаб югургин орта сочинг-елканин» деган чиройли ташбеҳни истифода этади. Борлиқни бундай нафис идрок этиш учун ва фақат ҳиссиёт ва кечинмаларнинг нозик ҳаракатини илғай билишлик, балки воқеликдаги ўзига хосликни, беқийс ва бетакрор рангларни, жилваларни ҳам кўрабилишлик зарурдир. Ҳалима шеърый санъатининг ана шундай нозик томонларини эгаллаш билан шоира сифатида камол топиб бормоқда.

Шоира қалби фақат даврнинг чақмоқли ҳавоси билангина нафас олмайди. Уни оддий инсоний кечинмалар ҳам тўлқинлантиради. Шундай экан, Ҳалима шеъряттида инсон қалби таманноларининг кенг тасвир этилиши табиийдир.

Ҳалима шундай шеърларида гўзаллик ва эзгуликни ёқлабгина қолмай, ўз шеърлари билан кишилар ўртасида эзгуликнинг, самимийликнинг, меҳрибонликнинг барқарор бўлиши учун ҳам интилади:

Мен сени китобга ёздиму...
Пайт пойлаб китобдан чик, шеърим.
Сўкылган дардларни тик, шеърим,
Беҳуда ўртаниб ёздими?

деб хитоб қилади у ўз шеърига.

Ҳа, шеърият сўкилган дилларни тикади, кишилар қалбига малҳам бўлади, уларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади.

Ўзбек шеърияти осмонида Ҳалима юлдузининг чақнай бошлаганига ўн беш йил бўлди. Шу давр мобайнида шеъриятимиз уфқида янги-янги юлдузлар шодаси пайдо бўлди. Аммо бундан Ҳалиманинг сутдек оппоқ ва муқаддас туйғуларни куйловчи шеърияти хира тортмади. Аксинча, равшанлик касб этди. Шоиранинг номи газета ва журнал саҳифаларидан, «зангори экран» ва радио тўлқинларидан тушмай қолди. У республика ва иттифоқ миқёсидаги анжуманларда қизгин иштирок эта бошлади. Шу тарзда у ўзбек шеъриятининг ўктам элчисига айланди.

«Тюменда совет адабиёти кунлари ўтаётган эди, — деган эди шоира ўз учрашувларининг бирида. — Бир йиғинда биз, ёшларга ҳам сўз берилиб, менинг фамилиямни эълон қилишдан олдин: «Ҳозир навбат Ўзбекистонга» дейишди. Юрагим фахр ҳисси билан тўлди. Шу сабаб бўлиб улур она Ўзбекистонимиз, унинг шон-шухратини оламга ёйган мўътабар устозларимиз ҳақида ўйлаб кетдим. Уша йиғиндаги бир жумла таъсири кўнглимга кўклам шабадасидай урилиб, юрт ҳақидаги фикрларимнинг баҳоли қудрат «Ўзбекистон» сарваҳали шеърга айлантирди».

Мана бу сатрлар ўша шеърдан:

Навбат бериб дедиларки: «Ўзбекистон сўзлайди»,
Сўзла, юртим, мени Сенинг тимсолинг, дедиларми?
Онам, сенинг юзингни деб улар мени сизлайди,
Йўқса бу гўр шоирингни туш кўриб эдиларми?!

Боболарим сўзи Сени юклатибди куёшга,
Тўфонлардан кўнган гардин рухсорингдан сидириб,
Мен ҳам шундай ўтажакман, Сени кўтариб бошга,
Шаънингга лойиқ бир сўз умрим бўйи қидириб.

Чинакам шеърият мўъжизадир. Чинакам шеър шоир юрагида, ақл-идрокида жунбишга келган туйғуларни бошқа кишиларнинг қалбига кўчириб, пайванд этибгина қолмай, уларни ҳаракатга — севишга, нафратланишга, курашга чорлайди. Уларда янги ҳиссиётлар оқимини уйғотади. Чинакам шеърият бутун бир халқ қалбининг кўзгусига, садосига, янгроқ бонгига айланади. Чинакам шоир эса ана шундай мўъжизани яратган сеҳргар ўлароқ намоён бўлади.

Ҳалима Худойбердиева ижодидаги ягона сир, ягона сеҳр — меҳнатда. У — деҳқон фарзанди — меҳнат қадрини, меҳнат нашидасини яхши билади. Шунинг учун ҳам тинмай куонади, изланади, меҳнат қилади. Унинг шеърий бисотидаги вазн ва банд шакллари ҳам бениҳоя бой. У синаб кўрмаган шеърий шакллар оз. Унинг ижодида рафуруна танглик ва кенглик таралиб турган тароналар ҳам, миртемирона содда ва халқона оҳанглар ҳам, Зулфияга хос ўйчанлик ва шиддат ҳам бор. Унинг «Сизга» деб номланган шеърий туркумида Пушкин шеъриятига хос уйғунлик мавжланиб туради. Тугён билан тўла шеърларида эса Лермонтов руҳи ҳукмрон... Лекин бу хусусиятлар Ҳалиманинг қалби ва шуури билан бойиб, фақат унинг ўзига хос жилвалар касб этган ҳолда намоён бўлади. Айни пайтда Ҳалиманинг фақат ўзига мансуб сифатлар ҳам тобора ёрқинлик касб этиб бормоқда. Назаримизда, фақат қолиплама шеърий композициягина эмас, балки ҳаётни, оламни навқирон онанинг нигоҳи билан кўриш, даврнинг унинг қалбига акс садо берган гулдиракларини ифодалаш, М. Цветаева ва А. Ахматова, Нодира ва Зулфия шеъриятидагига нисбатан журъаткор лирик қаҳрамон образини яратишда Ҳалиманинг ўзига хос овози жаранглаб туради.

Шеър аксар шоирлар ижодида оғзаки нутқ хусусиятлари билан тўйинган бўлади. Роберт Рождественскийнинг калта туроқлар силсиласига асосланган шеъриятини дудуқ кишининг нутқ имкониятлари белгилаб берганини сезасиз. Қуддус Муҳаммадийнинг шеърларини муаллифнинг жўшқин ижросида тинглар экансиз, обдан ҳузур қиласиз, аммо ўзингиз ўқиб, унинг сакта мисраларида қоқиласиз. Ҳалиманинг шеърлари ҳам ана шу тарзда — оғзаки нутқ шаклида туғилади. Шоира шеърий сатрларни ўз овозининг диапазонига ва талаффузи хусусиятларига мослар экан, баъзан туроқлар ва ҳижола тартиби бузилади, шеърнинг раво мусиқий оқимида қутилмаган «ўпирилишлар» юзага келади.

Мана, баъзи бир мисоллар:

Менга ҳам ёқмас отага ақл ўргатган қиз —
Ўғит эмас, орзу булар, кўнглингни етсин.
Токи бирорта фарзандинг йўқолмай беиз —
Ҳеч бўлмаса бир дарахнинг кўкариб кетсин.
(«Хайларим пардай тўзғир...»)

Билмасанг ҳам менга ошпақ қанча юлдузлар —
Ойдан тап тортмай тикилиб, қилганин гуноҳ...
(«Кекса дарахнинг айтганлари...»)

«Сен ўзингсан бу боғларнинг сўлиш билмас париси»,
Дейман-да, мен сўлмасликка бўлса ҳамки ишонч йўқ.
(«Нозик гулга айтганларим»)

Бундай мисраларда бирор ҳижонинг ортиши ё камайиши билан шеърини ниҳолнинг илдиизига болта келиб тушгандек бўлади. Натижада на фақат мусиқийлик, балки фикр ва ҳиссиёт оқимиға ҳам путур етказилади. Афтидан, Ҳалима шеърини шакл қонунларига ҳар доим ҳам эркин муносабатда бўлиш ноҳуш оқибатларга олиб келишини унутади.

Шоира ҳали йўлда, изланишда. Олдинда уни янги довлонлар, янги синовлар кутмоқда. У ана шу довлонлардан ошар экан, Чарли Чаплининг ўзи севган ушбу сўзларини ҳаммиша ёдда тутишини истар эдик: «Қизгинам, — деб ёзган эди машҳур комик ўз фарзанди Жеральдинаға, — ҳеч қачон машқдан тўхтама. Қарсақлар сенинг кўзингни тиндириб қўймасин. Амин бўлки, халқ орасида ҳар қандай улуг санъаткорлардан ҳам истеъдодлироқ одамлар бўлади. Сен бунга инон. Ҳашаматли залларда рақс тушиб толиққанингда бир извошга туш-да, йироқ қишлоқларга чиқиб кет ва ҳаётни кўр».

«Машқдан тўхтама» ва «ҳаётни кўр» ибораларида на фақат даъват, балки меҳрибон отанинг илтижоси ҳам бор. Биз ҳам ана шу сўзларни Чаплинға хос оҳанг билан такрорлагимиз келади. Зероки, ижод бўстониға гард қўнмаслиги, гуллар ҳазон бўлмаслиги учун шоир машқдан тўхтамаслиги, ўз ижодига ҳаёт нафасини олиб киришда давом этиши зарур.

«Томиримда асримнинг шавқ-дарди оқар қондай», деб ёзган шоиранинг шеърлари-дан бирида бундай мисралар бор:

Муаммолар бағрин шундай ёришман,
Мен ўхшаб оқ сочли онам, халқимға.
Серташвиш дунёға кириб боришман,
Дунё кирмоқдадир менинг қалбимға.

Ҳа, шоира қалбига, ижодига серташвиш дунё кириб бормоқда. У ана шу серташвиш оламға назар ташлар ва уни куйлар экан, унда ёруғлик — оқлик ҳукмрон бўлишини орзу қилади. Опшоқ қор, оқ чаман, оқ олмалар ана шу безовта оламдаги шоира қалбини ром этган жозибалар ўлароқ намоён бўлади.

Шоир учун энг улкан ва энг серташвиш олам инсон қалбидир. Шоир уни ҳар бир шеърда қайта кашф этади. Қалб эса олмадек бир нарса. Опшоқ олмадек... Ҳалима Худойбердиева ўз шеърларида ана шу оқ олмалар қўшиғини куйлаб келмоқда.

Куйларнинг яна ҳам янгрисин, Ҳалима!

Ҳамза номидаги
республика Давлат мукофотиға ном-
зодлар

ТОНГ НАФАСИ

Тонг — қадим-қадимдан мусаффолик, гўзаллик, сокинлик рамзи сифатида улуглаб келинади. Қуёш баланд тоғлар ортидан аста кўтарилиб чиқади. Борлиққа таралаётган ҳаётбахш нур оқимлари дарахтлар баргида, турли-туман гулларнинг нозик янроқ-чаларида, сувлар сатҳида жилваланади. Мусичалар қувониб «куку» лашади. Олам ҳар хил қушларнинг чуғур-чуғуриға тўлади... Қуёшнинг ана шу илк нурлари таралаётган дақиқаларни кузатиб, тиниқ тонг ҳавосидан нафас олаётган одамнинг кўнгида кечаётган ғалати туйғулар, афсонавий завқ-шавқларнинг эса ниҳояси бўлмайди...

Шоир Эркин Воҳидовнинг илк шеърини тўплами — «Тонг нафаси»ға кирган шеърларида биз ана шу тонгни мусаффолик, туйғулар, қалб кечинмаларининг тиниқ, содда, самимий тасвириға дуч келган эдик. Бу ноёб фазилат шоирнинг кейинги тўпламларидаги шеър ва достонларида ҳам чуқур лиризм, нозик юморға йўғрилиб, юксак граждонлик туйғуларига омухта бўлган холда самарали давом этди. Айниқса, шоирнинг сўнгги йиллар ижодида («Тирик сайёралар» тўплами, чет эл сафарлари таассуротлари асосида ёзилган туркум шеърлари) сиёсий-публицистик пафос ўт-кирлашиб, курашчанлик, ватанпарварлик руҳи кучайиб борганини кўраимиз. Бу фикр-

лар шоирнинг кейинги китоби — «Шарқий қирғоқ»ға ҳам бутунлай тааллуқлидир. Тўпламға шоир тинимсиз изланишлар маҳсули бўлган янги шеърлари ҳамда «Рухлар исёни» достонини киритган. Улар ижодкор маҳорати янги, юқори босқичға кўтарилганидан далолат беради. Эркин Воҳидов шеърларида бугунги серташвиш асримиз — техника асрининг мўъжизаларидан ҳайратта тушган, айна замонда курраи заминнинг тақдири, бутун инсониятнинг келажаги учун куюнчаклик билан яшаётган, тинчлик ва тараққиёт йўлида курашаётган давримиз инсони — фаол граждонин образи ёрқин бўёқларда гавдаланади. Ўз ватаниға катта муҳаббат ҳисларини бағриға жойлай олган бу инсон она-юрт жамолиға шайдолик, фидойилик туйғуларини шундай изҳор этади:

Мен болангман, нидо бўлай сен учун,
Бир жилғадек даво бўлай сен учун,
Керак бўлса фидо бўлай сен учун,
Майлиға, мен адо бўлай сен учун,
Оқиб турган, қуриб қолма, онажон.
(«Сирдарё ўлани»)

Самимий битилган, программ характеридаги бу жўшқин мисралар тўпламдаги барча шеърлар ҳамда достоннинг асосий мазмуни, руҳини ўзида ифодалайди десак янглишмаймиз.

Шоир юқорида айтилганидек, ўз услубига содиқ қолади, қалб кечинмаларини ҳаяжон билан содда ва раво ифодалайди. Халқ ижоди, айниқса кўшиқларидан озиқ олган бу услуб эса, ўз навбатида, мазкур асарларни китобхон юрагига осонлик билан етиб боришини таъминлаган.

Тўпламдаги «Янги йил орзулари», «Май муставоди» сингари соф байрам руҳидаги шеърларида ҳам шоирнинг лирик қаҳрамони фаол граждон сифатида қолади. У бундай анъанавий маросимларда ҳаммамизга ёд бўлиб қолган одатдаги сўзларни айтиб, мадҳиябозликка берилмайди, аксинча, янги йил остонасида турар экан, байрам бахонасида «Инсоф мезони билан ўлчайлик умримизни» деб бизни ўйлашга, мушоҳадага чорлайди.

Шоирнинг «Яшай оддикми ҳалол, бўла оддикми одам, Кетсак биздан ҳаётда не қолгуси хотирот» каби одил сўроқлари китобхонни ҳам ўйлатиб қўяди, босиб ўтган умр сўқмоқларини, қилган ва қиллолмайд қолган ишларини сарҳисоб қилишга ундайди. «Энг олий балоғатга бошламак одамларни, Юракларни пок этмак анчайин мураккаброқ...» мисралари эса ҳаёт синовлари, турмуш жумбоқларининг сирлари томон ҳаёлимизни етаклаб кетади. Бундай «Занжирили реакция» туфайли шоирнинг мисралари, дил сўзлари китобхон юрагига кўчиб ўтади, унда фикр қўзғатиб, фаолиятга, эзгулик йўлида яшашга иштиёқ уйғотади. Ана шу тарзда шеърдаги актив граждоннинг туйғулари кўпчиликнинг мулкига айланади боради. Шу жиҳатдан қараганимизда, тўпламдаги «Шарқий қирғоқ» шеъри алоҳида салмоқ касб этади. Бу шеър кескин контрастларга эга. Унда тилга олинган Шарқий ва Ғарбий қирғоқлар географик тушунча доирасидан чиқиб кетади ва чуқур рамзийлик касб этиб, бугунги дунёдаги икки ижтимоий куч — Ғарб ва Шарқ дунёси — капитализм ва социализм дунёси ўртасидаги мurosасиз курашнинг ифодаси даражасига кўтарилади. Шоир ўтган уруш ветерани, белорус адабининг «Виз доим шарқий қирғоқлардан ҳужум қилиб борганмиз, оғир жанглар, қурбонлар эвазига ғарбий қирғоқларни бари бир забт этганмиз» мазмунидаги ҳикоясини келтирар экан, бу сўзлардан чуқур умумлашмалар чиқаришга муваффақ бўлади. Ҳамон дунёда адолат ва разолат, эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасида кураш кетмоқда. Ҳамон Ғарб дунёси халқлар орасига қиргин, адоват уруғларини сочмоқда, қуролланиш пойғасини авж олдириб, ядро уруши хавфини кучайтирмоқда. Ана шу хавф мавжуд экан, шарқий қирғоқлар — тинчлик ва тараққиёт, тенглик ва адолат шиорини байроқ қилиб олган социализм кучлари ҳам ўз жанговар постида сергақ тураверади. Адолат ва эрк йўлидаги олий кураш давом этади. Фидойи кишиларнинг барчаси ёвузликка қарши Шарқий қирғоқларда туриб жанг қилаверади. Шеърда ана шу гоё юксак поэтик пафос даражасига кўтарилади. Бу, айниқса, ижодкор-шоирга қаратилган мисраларда кучли жаранглайди:

**Шоир! Эй, тинчимас оловли юрак!
Адолат юлдузи сенга маёқдир.
Ҳақ йўлда фидойи аскарсан, демак,
Сенинг қароргоҳинг — шарқий қирғоқдир.**

Чинакам ватанпарвар, фаол граждоннинг қалб нидоси эмасми бу хитоблар?

«Афғон шоирларига» деб номланган шеърда ҳам серташвиш давр, инқилобий ўзгаришлар замонида шоир-санъаткорнинг масъулияти ва вазифалари ҳақида хассослик билан сўз юритилади.

Кўрамизки, Эркин Воҳидов бугунги кун шоири — граждон санъаткорининг дунё, инсоният олдидаги муқаддас бурчини ана шу тарзда ҳис қилади. Шунинг учун ҳам у шеърятга катта талаблар мезони билан ёндашиб, ҳар бир шеърда салмоқли хулосаларни умумлаштиришга, давр ва одамлар ҳақида, маънавий гўзаллик, руҳий бойликларни қадрлаш ҳақида китобхон билан юзма-юз гаплашишга ҳаракат қилади. Тўпламга кирган «Кўхинор» достонидан парчаларда ҳам асабли муаммо — эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, баҳс мавзуси шоирона ёритилган.

Китобнинг катта қисмини «Рухлар исёни» достони ташкил этади. Ватан тақдир, халқ қисмати, адолат ва эрк туйғулари улғуланган, истибод ва зулмнинг ҳар қандай кўринишлари қораланган бу хассос асарга адабий танқидчилик юқори баҳо берди. Шеърятнинг Овод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Иброҳим Ғафуров сингари нозик билимдонлари ёзган мақолаларда бу достондаги фазилағлар, шоир эришган муваффақиятларнинг сирини очиб берилди. Достонда ҳинд адабиётининг классикларидан бири, улғу шоир Назрул Исломининг фожиали ҳаёт саҳифалари гавдаланади. Эркин Воҳидов бу шоирнинг оғир, аянчли қисмати халқ тарихидаги драматик воқеалар, осодлик ва эрк учун кураш лавҳалари воситасида очиб беради. У ижодкорнинг эл-юрт, халқ олдидаги, башарият олдидаги бурчин, масъулияти ҳақидаги қарашларини асар гоёсига усталик билан сингдириб юборади. Достон сюжети ва композиция қурилиши, услуби жиҳатидан ҳам ўзига хосликка эга. Ундаги Абодият, Фидойилик, Жаҳолат ҳақидаги ва бошқа ривоятлар, турли нақллар ҳамда шоирнинг хассос лирик чекинлишлари чуқур фалсафий руҳ, катта мазмун билан сугорилганлиги, туйғуларга бойлиги, мусиқий оҳанглари китобхонни бекиёс завқлантиради, ҳаяжонга солади.

«Шарқий қирғоқ» қа ихчам ва мазмундор сўнгги сўз ёзган Иброҳим Ғафуровнинг қўйидаги сўзларида тўпламнинг асосий фазилати тўғри очилади: «Бу китобда шеърларнинг зиёси достонга, достоннинг зиёси шеърларга тушиб туради. Улар бир-бирларини ёркин лирик зиё билан ёритадилар ва бойтадилар».

Дарҳақиқат, тўпламдаги шеърлар ва достонга ватанпарварлик, инсон ва олам тақдирга жавобгарлик, она-Еримизни авайлашга, ардоқлашга қақирик, эзгулик ва адолат, эрк учун кураш ва фидойилик каби туйғулар қанот бағишлаган, парвозини таъминлаган. Ана шу юксак умумбашарий туйғуларни шоирона завқ ва маҳорат билан куйлагани, элга манзур қила олгани хассос лирик шоир Эркин Воҳидовнинг катта ижодий ютуғи саналади.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари кандидати

ХАЛҚЧИЛ ИЖОД

(АДАБИЙ ПОРТРЕТГА ЧИЗГИЛАР)

Истеъдод билан ёзилган бадий гўзал, гоёвий теран асар миллионлар қалби ва шуурига даҳлдор бўлиши табиий. Шундай асарлар ҳам борки, улар ҳужжатлилиги, воқеа ва ҳодисаларнинг конкрет ҳаётийлиги, қаҳрамонларнинг тақдири миллионлаб кишилар ҳаёти ва тақдирига бевосита алоқадорлиги билан ажралиб туради. Бундай асарлар бағри кенг адабиётимизда санокли ҳодисадир.

Атоқли ёзувчимиз Раҳмат Файзий ижодининг бош ва етакчи хусусияти худди мана шу камёб фазилатда намоён бўлади. Бошқача айтганда, адиб ижодини, шахсини наинки республика, бутуниттифоқ ва ҳатто кўплаб хорижли мамлакатларга машҳур қилган, сеvimли ёзувчисига айлантирган «Сен етим эмассан» фильми ҳамда «Ҳазрати инсон» романи қимматини белгиланган фазилатлар бу асарларнинг бутун мамлакатимиздаги кўздан-кўп хонадонлар, хориждаги кўплаб кишиларнинг дилига яқинлигида бўлди.

Ёзувчи асарларини ҳар гал қайта назардан ўтказар эканман, ҳайлимга даставвал ана шу фикрлар келади.

Раҳмат Файзий ранг-баранг жанрларда ижод этувчи адиб. Унинг яқинда нашр этилган уч жилдик ҳикоя ва очерклари, киноповести, романлари ўзбек адабиётидаги бу жанрлар тараққиётида ўзига хос ўрин тутади. Адибнинг «Сен етим эмассан» номли киноповести ўзбек адабиёти ва киносанъатида бу жанрнинг машҳур намуналаридан бири бўлиб қолди. Бу қисса асосида тайёрланган фильм кинематографиямизнинг жаҳон миқёсига чиқишида катта роль ўйнади. Ёзувчининг очерклари адабиётимиздаги бу жанрнинг анча вақтдан буён ҳукм суриб келган натуралистик ва баёнчилик иллатларидан қутулиб, замондошларимизнинг фаол ва ҳаракатчан характерларини акс эттириш йўлига ўтишда жиддий ҳисса бўлди, «Ҳазрати инсон» романи эса, ривожланган социализм шароитида янада тараққий этиб бораётган социалистик реализм методини янги имкониятлар билан бойитди.

«Ҳазрати инсон» романи ҳақида иттифоқ миқёсида ҳам, республикаимизда ҳам талай фикрлар айтилди. Лекин йиллар ўтган сайин бу асарнинг янги-янги қатламлари, янги-янги қирралари очила боради. Атоқли совет ёзувчиси Г. Марков роман ҳақида: чексиз олижанобликлар тасвирланган бу асарнинг келажаги порлоқ эканига ишончим комил, деганида, унинг келгусида миллионлар томонидан севиб ўқилиши билан бир қаторда, ҳар бир авлод ўзи учун ундан янги-янги жозибалар кашф этажанини ҳам назарда тутгани шубҳасиз.

Романдаги бир эпизодни эслайлик. Болалар уйидаги тарбиячи қайси миллатдаги болани тарбияга олмоқчисиз, деб сўраганида, Маҳкам аканинг жаҳли чиқиб кетади. «Ҳамма миллат бўласи бир! Ҳаммасини худо яратган! Ҳаммаси одам боласи!» деб жавоб беради у. Бу фикр «Ўтмишдан эртақлар» даги ёш Абдуллажоннинг қишлоқма-қишлоқ кўчиб юриши ва уни ерли болаларнинг келгинди-келгинди, деб мазаҳ қилишлари, бунга жавобан бир қариянинг уларни койиб, ундай деманглар, ўзи бўлибдими келгиндининг, уни худо шундай қилган, деб жавоб бериши тасвирланган эпизодни хотирамизга келтиради. «Ўтмишдан эртақлар» да ҳам даврнинг реалистик тасвири кўради. Ундаги қария забун, ночор, давр укубатларининг сабабларига жавоб топа олмаган киши. «Ҳазрати инсон» да ҳам даврнинг реалистик тасвири ўз ифодасини топади. Бироқ Маҳкам ака «Ўтмишдан эртақлар» даги қарияга ўхшаган ночор киши эмас. У мамлакат ичкарисидан — ҳаёт-мамот учун жанг бораётган жойлардан Ўзбекистонга кўчириб келинаётган турли миллат болаларининг бошига тушган фожиялар сабабини яхши билади. Шунинг учун ҳам бу болаларни ўз бағрига олади. Меҳри билан иситади уларни, меҳри билан оқ ювиб, оқ тарайди. Бу энди тамомила янгича давр, янгича тузум, янгича жамиятда яшаётган ўзбек кишининг психологиясидир.

Маҳкам аканинг юқоридаги фикри билан Йўлдош Охунбобоевнинг «Халқимизнинг меҳри дарё, феъли осмон. Керак бўлса битта майзини қирқча бўладики, бу болаларни етим қилмайди» деган фикри муштараклик касб этади ва умумлашган ҳолда асарнинг бош гоёвий йўналишини белгилайди.

Ёзувчи асарда изчил реалистик принципга амал қилади. Ҳатто урушнинг оғир йилларида ҳам ота-онасиз болаларга барчанинг бирдек — Маҳкам ака ва Меҳри оналардек муносабатини тасвирлаш ҳаёт зиддиятларини, ҳаёт ҳақиқатини, характерлар ранг-баранглигини тасвирлашдан бирмунча чекинши бўлур эди. Буни ёзувчи жуда яхши билади. Шунинг учун адиб эвакуация қилинган болаларни тарбияга олиш тараддуудидаги баъзи эр-хотинларнинг ўта таннос феъллари, Маҳкам акаларга қўшни бўлган Тожи-хоннинг бикик фикрларини, етим-етимлигини қилади, қабилидаги «фалсафасини» кўрсатишдан чўчимади. Уларга қарши минглаб оилаларнинг иродасини ифодаловчи Маҳкам ака, Меҳринисо опаларнинг фалсафасини кўяди.

Романнинг деярли саккизинчи бобигача бўлган эпизодларда ортиқча чўзиқлик, зерикарлик сезилса-да, эвакуация қилинган болаларни тарбияга олиш манзараларидан бошлаб асар фавқулодда жозиблага йўғрилади.

Фарзанд кирган уйга нур киради, деганларидек, Маҳкам акалар оиласига болалар кириб келиши билан умуман асар бадияти ва тасвир маҳорати га ҳам нур кириб келгандек бўлади. Абрамнинг босинқираб туш кўриш эпизодлари, дайди Қоплон тасвирида берилган рамзий-мажозий маъно, қозоқ боланинг ит билан «мулокоти» вокзалда бир чувринди кийинган одам кимнингдир нонини юлиб олиб, икки қўли билан оғзини беркитганча

калтак остида нонни еб қўйиши, вокзалдаги эълонлар тасвири, Остап билан бутун шаҳарни кезиб, унинг синглизини излаш эпизодлари асарнинг ниҳоятда санъаткорона ёзилган саҳифаларидир.

Остапнинг синглизини тополмай келган Маҳкам ака шундай хаёлга берилади: «Одам зоти дунёга келар экан-у, бора-бора ҳар бирининг ўзи бир дунё бўлиб қолар эканда-а. Мана шу ушоқ ҳам бир дунё. Уйдагилар-чи?». Бундай деб минглаб йиллик анъанавий шарқ прогрессив тарбияси замирида вояга етган ва социалистик жамаиатнинг янги дунёқараши асосида камол толган кишигина ўйлаши мумкин. Гитлер ҳар битта инсонни янчиб, ўзига қарши бўлган ҳар бир кимсани тупроқ билан тенг қилиб турган бир пайтда ҳатто ушоқ бир гўдакнинг ўзини бир дунё деб туриш, унга бор меҳрини бериш, бағирардоғига олиш — бу чиндан ҳам улағ фалсафа, инсонпарвар фалсафа эди. Шунинг учун ҳам ёзувчи Маҳкам акани «кекса тақачимас, кекса файласуф» дер экан, бутун асар давомида биз бунга комил ишонч ҳосил қиламиз.

Маҳкам ака ишлайдиган корхона раҳбари унга шундай таъриф беради: «Уйини биларди-ю, меҳнатини биларди. Дунёни сув олиб кетса тўпигига чиқмасди. Ҳаммаси яратганининг ўзидан деб ўтираверарди». Энди-чи? Энди «назариди қулочини ёзса-ю, жамики етимларни бағрига ола қолса».

Уруш Маҳкам акани, унинг оиласини, Маҳкам акаларга ўхшаганлар оиласини мана шундай ўзгартириб юборди. Уруш совет халқининг, унинг мустаҳкам ҳужайраларидан бири бўлмиш Маҳкам аканинг бағридаги, онгидаги потенциал имкониятларни очди. Адиб ана шу имкониятларнинг энг оғир вазиятларда гул очиш жараёнини бадий суратда маҳорат билан тасвирлашга муваффақ бўлади.

Миллий колорит тасвиридаги ёзувчи маҳоратини ҳам алоҳида қайд этиш ўринли бўлур эди. Бир ўзбек аёли фашистларнинг балиққа ўхшаб тўрга тушишларини орзу қилиши ва яна дарҳол шаккоклик қилиб қўйгандек тавба қилиши, «газандаларни балиқларга тенг қилдим-а, балиқларни ҳаром қилдим-а», дейишида энгил юмор билан бир вақтда кичик деталлардан миллий характер яратиш усталигини кўрамай. Бугина эмас, ёзувчи уруш давридаги ўзбек халқи миллий онги, миллий сависини ва дунёқараши ўсишининг бадий тасвирини беришга муяссар бўлади. «Бир вақтлар Ғўзобозорда янги артель очилиб, хотин-қизларни ж алб этиш лозим бўлганида, битта аёлни кўндириб ишга жойлагунча она сути оғиздан келарди». Энди-чи? Энди уйда ўтирган аёллар вазиятни онгли равишда тушуниб, фабрика- заводларда ишлашга отланадилар, уйда бажарилиши мумкин бўлган ишларни бажонидил қилишга киришадилар, энг асосий халқ ўзининг фидойижон эканлигини кўрсатади. Ҳатто, хасис, зикна «қишда қорни ҳам қизғанадиган» Тожиконга ўхшаганлар фронтдаги солдатларга атаб ўз иссиқ кийимларини олиб чиқиб берадилар.

Романнинг қатор саҳифаларида уруш давридаги Тошкент ҳаёти, унинг қийинчиликлари хроникал, баён услубида берилгандек бўлиб кўринади. Бироқ романинг структурасидан келиб чиқиб қаралса, бу услуб баъзан ўзини оқлайди. Бу услубга, биринчидан, давр ҳаётининг кенг панорамасини, реалистик картиналар силсиласини, халқ, омма образини яратиш мақсадида мурожаат қилинади. Иккинчидан, бу хроникалик асарнинг асосий эмас, ёндош қўшимча линиясини ташкил этишини назардан қочирмаслик лозим. Энг асосийси, етакчи образлар, характерлар, картиналар, руҳий дунё тасвири, бадий талқин бу хроникалар соясида қолиб кетмайди.

Кўз ёшининг дона-дона оқиб тушаётганини ҳамма кўрган бўлиши мумкин. Лекин уларнинг томгандаги овозини эшитиш қийин. Раҳмат Файзий эса буни бизга эшиттира олади.

Эридан қорахат олган Қандолат биби йигиси кишини ларзага солади. Ёзувчи уни уввос содирмайди, бунинг учун Қандолат бибида ҳол ҳам қолмаган. Лекин қаҳрамоннинг дардманд йигисини ёзувчи шундай тасвирлай оладики, бу ҳолат ўқувчига уввос йигидан ҳам кучлироқ таъсир қилади: «Уртага чўккан оғир сукутда таранг этакка донадона тушаётган томчиларнинг овозигача эшитиларди».

Раҳмат Файзий бир асарига кўтариб чиққан проблемага, уни янада тيرانроқ, кенгроқ акс эттириш мақсадида қайта мурожаат этадиган, ёхуд жамоатчилик фикрларини инobatга олган ҳолда асарини жиддий равишда қайтадан ишлашга эринмайдиган адиблар сирасига кирди.

У 1961 йилда «Сен етим эмассан» киноповестини ёзган эди. Давр, ҳаёт, воқеалар, характерлар ва халқ образини эпик равишда гавдалантириш мақсадида ёзувчи бу мавзуга қайта мурожаат этди. Аввалгисини такрорламаган ҳолда «Ҳазрати инсон» романини яратди. «Чўлга баҳор келди» романи ёзилишида у бир оз бошқача йўл тутди. Маълумки, адиб 1951 йилда «Чўлга баҳор келди» қиссасини эълон қилган эди. Бу асарда Мирза чўлни ўзлаштирувчилар, дашта чаман келтирувчилар жасорати, меҳнати қаламга олинди. Бироқ конфликтсизлик назарияси туфайли ёзувчи бу асарига бир қатор заифликларга йўл қўйган, характер яратиш ва бадийлик масалаларида ҳам катта жанрдаги тажрибасизлиги туфайли баъзи нуқсонларни четлаб ўтолмаган эди. Уз вақтида жамоатчилик томонидан билдирилган фикрлар ёзувчининг бу асарни қайта ишлашга ундади. Натижанда 1972 йилда «Чўлга баҳор келди» номли янги роман майдонга келди.

Партия раҳбарлигида Мирза чўлни ўзлаштиришга отланган комсомол-ёшларнинг ғайрат ва шижоатларини тасвирлаш, уларнинг қалб гўзаллиқларини акс эттириш, чўлни яшнатиб, бу ерда ажиб бир гўзал дёрни вояга етказиш жараёнида уларнинг ўзлари ҳам камол топа боришини тасвирлаш асарнинг асосини ташкил этади.

«Кўнгил буюрган ишдан зарури бўлмайди» дейди «Чўлга баҳор келди» романининг қаҳрамонларидан бири Абдуғафур ота. Бу фикрда асарнинг асосий нафоси мужассамлашган дейиш мумкин.

Чўл ва дашт ерларни ўзлаштиришга отланганлар характери тасвирланган 50-йилларнинг биринчи ярмидаги қатор асарларда кўпинча меҳнат жараёнини тасвирлаш тенденцияси устунлик қилар ва бинобарин, бирёкламаликка йўл қўйилар эди. Бу романда эса, фақат янги ер очиб, фақат пахта егиштиришгина эмас, бу ишларни амалга оширувчиларнинг маънавий дунёсини акс эттириш, шунингдек, қишлоқни ободонлаштириш масалаларининг бадиий тасвири муштаракликда ўз ифодасини топади. Чўлни ўзлаштириш буюк иш, муқаддас иш, лекин аини вақтда кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган даражадаги машаққатли ва мураккаб эканлиги маълум. Романда конфликт линияси ҳамон бирмунча заиф, чўлни ўзлаштиришдаги жиддий мураккабликлар ва зиддиятлар етарлича ўз ифодасини топмагандек, бу масалада маълум анъанавий йўлдан чиқа олмагандек кўринса-да, янги ерларни очиш машаққатларини беришда муаллиф қиссадагига нисбатан анча олдинга кетади. Чўл қиёфасини яратишда адиб қатор муваффақиятли образлар, деталлар топади. Бу ерларни оддийгина бир ҳамла билан ўзлаштириб бўлмайди. Асар бошида тасвирлангандек, ҳатто паррандалар ҳам ҳазар қиладиган бу масканда «осилган одамни кўтарадиган шамоллар» ҳужмронлик қилади. Демак, бу чўлларни ана шу шамоллардан ҳам улғувор куч ва қудратга, ирода ва интилишга эга бўлган кишиларгина бўйсундира оладилар. Романнинг қахрамонлари Муҳиддин ва Юлдузхон, Хосият хола ва Абдуғафур ота, Собир ва Риза ҳамда бошқалар ана шундай кишилардир. Қолхоз партия ташкилотининг секретари Тошпўлатов характерида ва унинг фикрларида ёзувчи партия раҳбарлигидаги бу умумхалқ ҳаракатининг чуқур илдишларини очиб беради. «Улуғ ғайрат улуғ мақсад туфайли туғилади», дейди Тошпўлатов. Азамат ёшларнинг шижоатли меҳнати туфайли баҳор келиши, бу ерларда фақат бугунги ҳаётнинг гўзаллашгани эмас, аини вақтда чўлга истиқболнинг, порлоқ келажакнинг қадам қўйганига ишора ҳамдир. «Тошпўлатов ётани ўйлайди, эрта эса баҳор» дер экан, ёзувчи бу баҳорга катта рамзий маънолар юклайди. Бу баҳорда бир вақтлар В. И. Ленин орзу қилган чаманинг чечак очишини кўради.

Ҳар бир ёзувчи ижоди, у қайси мавзуда ва қайси жанрда ёзмасин, асарлари турли даврга мансуб бўлмасин, агар уларга бир бутунликда назар ташланса, у яхлит гармониядан иборат эканлиги маълум бўлади, чунки бу асарларнинг барчасини умумлаштириб, марказлаштириб турган қалб бирдир. Санъаткорнинг маҳорати ўсиши мумкин, услубда ўзгаришлар рўй бериши мумкин, лекин булардан қатъи назар, уларнинг бир қалб ва бир қаламга мансуб эканлиги асарларда ўзининг муайян муҳрини қолдиради.

Раҳмат Файзий ижоди ҳам бу умумий қонуниятдан мустафо эмас. Агар диққат билан кузатсак, «Чаноққа томган қон», «Фароғат», «Қадрдон хатлар», «Эл меҳри» сингари ўн бешдан ортиқ ҳикоялар; «Воқеий қиссадан саҳифалар», «Дўрмонлик йигит», «Нафасдек азиз», «Ҳамон юракларда» сингари йигирмадан ортиқ очерклар билан юқорида фикр юритганимиз романлар, киноповесть ўртасида мустаҳкам боғланишлар мавжудлигини кўрамиз. Ҳатто романлардаги қахрамонларни исмлари ўзгармаган ҳолда ҳикоя ва очеркларда учратиб қоламиз. Учратамишу дарҳол таниймиз. Фейли, атвори, табиати, характери, суратини кўриб, қадрдон танишларимиз билан қайта учрашгандек бўламиз. Бу нимани билдиради? Бу, фикримизча, қахрамонлар характери ва ёзувчи услубидаги мантиқий боғланиш натижасидаги санъаткор реализмининг изчиллиги оқибатидир.

Маълумки, Раҳмат Файзий асарлари бадииятида воқеийликнинг, ҳаёт ҳақиқатининг ўрни катта. 50-60 йилларда яратган очерклари адибнинг бу йўналишдаги маҳорати сайқал топиши ва теранлашишида муҳим роль ўйнади. Масалан, 40-йилларнинг охиридаёқ «Улғайиш» очеркида адиб ўзбек аёллари орасидан етишиб чиққан қалдирғоч парашютчи, дастлабки машинист Башорат Мирбобоевнинг ҳаёт йўлини, теран характери ни яратди. «Сафаринг бехатар бўлсин» очеркида эса, СССР Олий Советининг депутати даражасига кўтарилган оддий ўзбек тепловоз ҳайдовчиси Деҳқон Султонов сиймосини акс эттирди. «Сен етим эмассан» киноповести ва «Ҳазрати инсон» романидаги бош қахрамонлар сиймоси эса, 1950 йилдаёқ яратилган очерклардан биридаги конкрет чизгиларда ўз ифодасини топи ва ҳоказо.

Еки ҳикояларга назар ташлайлик. 1955 йилда яратилган «Она» ҳикоясидаги ўзгаларнинг ёш гўдақларини тарбиясига олиб, меҳрибон онадек авайлаган Меҳри опа билан «Ҳазрати инсон» романидаги буюк Онанинг замири асосида бир ҳаётий манба, бир ҳаётини ҳақиқат ётишини сезиш қийин эмас. 1956 йилда ёзилган «Раянинг арчиси» ҳикоясидаги тақачи Маҳмуд ака ва унинг фарзандлари сиймосидаги характерлар ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Адабиётшуносликда тез-тез тилга олинми турадиган «Чаноққа томган қон» ҳикояси ва ундаги қахрамонларнинг ҳам «Чўлга баҳор келди» романига бевосита таркибий қисм бўлиб кирганлиги ҳақидаги далил ҳам юқоридаги фикрни мустаҳкамлайди.

Демак, Раҳмат Файзий романларигина эмас, аксар ҳикоялари ва очерклари ҳам кенг халқ оммасига, республикамиздан ташқаридаги кўпдан-кўп китобхонларга, замондошларимизга яқинлиги билан ажралиб туради.

Сўз санъатининг ёзилмаган ажиб бир қонунияти бор. Бирор адибнинг асари кўнглингизни ром элдими, бас, унинг янги китобини мушгоқлик билан кутадиган бўласиз.

Таниқли адибимиз Раҳмат Файзий бир эмас, минг-минглаб китобхонлар қалби ва идрокига йўл топа олган ана шундай заҳматқаш ёзувчилар тоифасига киради. Шунинг учун ҳам адибнинг мухлислари, ихлосмандлари унинг янги-янги асарларини ҳар доим интизорлик билан кутиб қоладилар.

Бахтиёр НАЗАРОВ,
филология фанлари кандидати

Инқилоб остонасига туташ йўллар

Михаил Швердин. Пурзиё дарвиш.
Роман (рус тилида). Гафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриё-
ти, Тошкент — 1982.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Михаил Швердиннинг «Пурзиё дарвиш» асари кўп жиҳатдан автобиографик хусусиятга эга. Муаллиф ўзи гувоҳ бўлган, ўзи бошидан кечирган, эшитган воқеаларни қаламга олади. «Пурзиё дарвиш» ўз мавзуси, характери, йўналиши билан «Жайхун» романининг давомидир. Воқеалар асосан Самарқанд, Тошкент, Қоратоғ, Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқларда бўлиб ўтади. Роман тўрт бобдан иборат. Ҳар бир боб ихчам-ихчам бўлимларга ажратилган. Қадим шарқ алломаларининг сўзлари, ғазалларидан эпиграфлар берилган бу бўлимлар рубойнома мустақил, шу билан бирга бир-бирини давом эттириб, ривожлантириб, тўлдириб боради. Шу жиҳатдан асар қадим Шарқ ҳикоятларини эслатади, ўқувчини толиқтирмайди.

Муаллиф инқилоб арафасидаги Ўрта Осиё халқлари ҳаётини қаламга олар экан, ўша давр оддий меҳнаткашлари, хунармандлари турмушини жонли лавҳаларда тасвирлаб беради. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда маҳаллий эксплуататорлар зулмидан эзилган халқнинг кураши, унда революцион қарашларнинг аста-секин шаклланиб, қудратли кучга айлана бориши кўз олдимизда яққол намоён бўлади. Ўрта Осиё меҳнаткашлари ўша даврдаёқ Россиянинг икки синф вакиллари яхши фаҳмлашган, ҳамдард, маслақдош, революцион руҳдаги рус пролетариати ва интеллигенцияси билан елкама-елка туриб, курашга бел боғлаган эдилар. Қизиги шундаки, ўша замонда айниқса динни ва миллий айирмачиликни қурол қилиб олган, ўзга дин вакилларига иложи борича нафрат билан қарашни тарғиб қилиб келган бойлар, уламолар, амалдорлар ва ҳатто Бухоро амирининг ўзи ҳам халқ исёнларини бостириш, инқилобий ҳаракат активларини йўқотиш каби ёвуз тadbирларда чор ҳукумати вакиллари, офицерлари, жазо отряди бошлиқлари билан бирга ҳаракат қиладилар. Россия колониал сиёсати вакиллари каби Бухоро амира Олимхон халқ ҳурматини қозонган рус врачлари Иван Петровични ўз томонига тортишга уриниб кўради. Уни махсус ваколат билан Бухорога таклиф қилади. Мукофотлар бериб, совға-саломлар билан тақдирламоқчи бўлади. «Бухоро юл-

дузи»ни тақдим этишга бағишланган маросим пайтида Иван Петровичнинг кўзи худди шундай юлдуз таққан, «халқ жаллоди» деб ном чиқарган, Қоратоғ зилзиласида рус жандармлари ва амирлик навкарлари билан биргаликда бахтсизликка учраган халқни талашда, тўғрироғи ўрилиқда қатнашган Қаҳҳорбекка тушади. Нафрат билан амир «совғаси»ни рад этади. Қоратоғ зилзиласида ҳалокатга учраган халққа амирлик ёрдам қўлини чўзиш, озиқ-овқат билан таъминлаш ўрнига Қаҳҳорбекдек зolimларнинг ваҳшийликларига йўл қўйиб берганини айтиб, мажлисоҳни тарк этади.

Романда Бухоро амирлиги, ундаги ҳаёт барча мураккабликлари, қатламлари билан ишонарли, гарчи бир оз романтикроқ тарзда бўлса ҳам, жонли тасвирланган. Мукофот тақдим этиш маросимидан сўнг Иван Петровичнинг кичик ўғли ундан сўрайди:

— Ада, юлдузни нега олмадингиз? Жуда чиройли экан?

Иван Петрович ўз фарзандларининг орномусли бўлиб ўсишларини истади, улар тарбиясига жиддий қарайди, келажакка ҳозирлайди, ҳар бир воқеа-ҳодисадан хулоса чиқаришга ўргатади.

— Сенинг аждодларинг орномусни ҳамма нарсдан юкори қўйишган. Бобонг ҳам, бобонгнинг бобоси ҳам оддий украин казакларидан. Улар жанг қилган, славян оғаларининг озодлиги учун курашган. «Сўнгги қонимни тўксам тўкаман-у, казак шаънига доғ туширмайман!» дейишган. Сизлар, болаларим, Бухорода кўп нарсани ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Бухоро «Минг бир кеча» эртаклари эмас. Бухоро — ўрта аср, Бухоро — дор, қатл, қонхўрлик, талон-торожлик, Бухоро — барча ҳуқуқлардан маҳрум халқнинг тутқунлиги, бахтсизлиги. Ғузордаги қишлоқлар эсингиздами? Қуён катаklarининг ўзи... Бухоро ҳукмдорлари эса — бўрилар тўдаси!»

Иван Петрович Бухоро сафарига дўсти, профессионал революционер Георгий Ивановични учратиб қолади. Маълум бўлишича, касби геолог, бутун ҳаётини революция ишига бағишлаган Георгий Ивановични ҳам амир одамлари «ёллаш»га уриниб кўрган, қулга айлантириб олишга ҳаракат қилган экан. Полиция таъқибидан яшириниб, дарвиш либосида бутун Туркистонни кезиб чиққан Георгий Иванович образи ёрқин тасвирланади. Ҳаёти саргузаштларга бой Георгий Иванович романда қаҳрамон сифатида Иван Петровичдан кейинда тургандай кўринса ҳам, халқ ҳаракатига боғлиқ асосий воқеалар унинг атрофида ривожлантирилади. У Ўрта Осиё халқлари ҳаракати билан Европа революцион ҳаракатларининг муштараклигини ифодаловчи образга айланади. Халқ орасида инқилобий адабиётларни,

Маркс, Энгельс, Ленин асарларини тарқатади, тарғиб қилади. Қоратоғ исёнида қатнашади. Халқ қасоскори Намознинг қизи Юлдузни ҳалокатдан асраб қолади.

Романдаги характерли персонажлардан бири Юлдуз образидир. Аввал оддий сувчи, кейинроқ ноҳақликларга қарши бош кўтариб, Намоз ўғри номи билан машҳур бўлган отасининг орқасидан Самарқандга келади, у билан алоқа боғлайди. Ўз бахти учун мاردона курашади, Бухорога бориб, қозикалону уламолар олдида ўз ҳақини дадил талаб қилади. Георгий Иванович ёрдамида Швейцарияга бориб таҳсил кўради. Илғор фикрли, жасур ўзбек аёлларининг типик образига айланади.

«Пурзиё дарвиш» романида Соҳиб Жамол, Намоз, Иброҳим сандиксоз, Шамси, Пан Владислав образлари ўқувчиларда илиқ таассурот қолдиради. Шамси, Миша, Бобо Калон, Алёшаларнинг дўстлиги, бир оила аъзоларига айланиб кетиши икки халқ биродарлигининг рамзига айланади.

Муаллифнинг ўзбек халқи урф-одатларини, тилини, миллий характерини яхши билиши, Шарқ адабиётини чуқур ўрганганлиги асарда ўз аксини топган, унинг бадиий кимматини оширган.

«Пурзиё дарвиш» мазмуни, гоёси, бадиийлиги жиҳатдан муҳим асар эканлигини таъкидлаган ҳолда, асарнинг баъзи мулоҳазали ўринларига тўхталиб ўтмай илож йўқ.

Юқорида айтилганидек, муаллиф Урта Осиё тарихи, ўзбек тили ва халқ урф-одатлари билан яхши таниш. У автор тилидан ҳам, қаҳрамонлар тилидан ҳам кўпинча ўзбекча сўзларни дадиллик билан асарга киритган ва мазмунига, эпизодлар характерига, ҳолатига сингдириб юбора олган. Лекин шу ҳолатни ҳамма жойда ҳам ўринли чиққан деб бўлмади. Баъзи жойларда ўзбекча сўзларни, русча талаффузга мослаштириш учун бўлса керак, бузиб берилган ва сўз маъноси бутунлай ўзгариб кетган. Мана бир мисол:

«Черезчур уж рискованно выбрал одним из своих временных прибежищ старый гумбет — куполообразную постройку из средневековых кирпичей».

Бу ерда сўз гумбаз ҳақида кетаётгани ўз-ўзидан маълум. Яна бир ерда Оллоёрбек Дониёрбек тилидан: «подобно дракону Аджидахаку три головы имеет» дейди. Гап уч бошли аждаҳ ҳақида. Худди шундай «...где люди падали от «тутека» в обморок...» да гап тутқанок туттиши ҳақида кетаётгани маълум, лекин нега «тутқанок»ни «тутек» деб берилиши таажжубланарли. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Булар, албатта, кўриб чиқиш мумкин бўлган жузъий камчиликлар.

Бундан ташқари, «Юношей из Туркестана шлют в Медресе Стамбула и Каира. Готовят из них ретроградов, схоластов. А девушек вводят во врата самой передовой Европейской культуры»... (244-бет) яъни ўша давр бойлари ўз ўғилларини асосан Истамбул ва Қоҳира мадрасаларига, қизларини эса, илғор Европа маданияти дарвозаларига элтардилар, деган гапда ҳам муболаға бордек. Чунки тарихдан, кекаларнинг гувоҳликларидан маълумки, қурби ва идроки етган кишилар ўша пайтларда Қоҳира ва Истамбул мадрасаларига ҳам, Европа ўқув

юртларига ҳам, аввало, ўғилларини ўқишга юборганлар, қизларини Европа ўқув юртларига юборишлари, бирон тасодифий ҳолларни мустасно қилсак, мантқиққа ҳам, ҳаёт ҳақиқатига ҳам зиддир. Ўз-ўзидан маълумки, тасодифий шахслар, агар шундай бўлган тақдирда ҳам, асар учун типик образ бўлмайди. Юқорида қайд этилганидек, булар жузъий нуқсонлар, баҳсли ўринлардир, холос.

«Пурзиё дарвиш» асари ўзбек халқи ҳаётидаги муҳим бурилиш даврини, катта воқеаларни акс эттиради. Халқимизнинг буюк инқилобгача кечирган ҳаёт йўли, курашларини жонли эпизодлар, бадиий воситалар орқали очиб беради. Шунинг ўзи ўзбек адабиётида янги, муҳим асар пайдо бўлгани ва у таҳсинга лойиқ эканлигидан қувонишга ҳуқуқ беради.

Едгор ОБИДОВ.

Урта Осиё китобат санъати

Э. М. Исмоилова. XVIII—XIX асрларда Урта Осиё кўлёма китобларини бешаш санъати. Масъул муҳаррир Г. А. Пугаченкова. Тошкент — 1982 (рус тилида).

Шарқ китобат санъати кўп асрлик тарихга эга. Айниқса, бу санъат XV—XVI асрларда энг юқори босқичга кўтарилган. Худди шу даврларда Яқин ва Урта Шарқ ўлкаларида ўзига хос услуби билан бир-бирдан ажралиб турувчи Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Табриз, Шероз, Язд нафис китобат санъати мактаблари вужудга келди. Урта аср китобат ишининг илғор анъаналари Урта Осиёнинг йирик маданий марказлари — Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон, Тошкент ва бошқа шаҳарларда XVIII—XIX асрларда муваффақиятли равишда давом этди. Совет Иттифоқининг шарқ кўлёмалари фондларида сақланаётган ва ҳозирги кунда ҳам халқимиз орасидан тез-тез топилиб турган XVIII—XIX асрларга мансуб ноёб кўлёмалар юқоридаги фикрларни тўла тасдиқламоқда.

Урта Осиё миниатюра ва китобат санъатининг XV—XVII асрлар даври жуда кўп санъатшунослар, тарихчилар томонидан ўрганилган бўлса-да, XVIII—XIX асрлардаги китобат ишининг тараққиёти атрофлича тадқиқ этилмаган эди. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти яқинда босиб чиқарган санъатшунос Э. М. Исмоилованинг монографияси Урта Осиё китобат санъатининг ана шу кам ўрганилган XVIII—XIX асрлар даврига бағишланган. Йўл-йўлакай айтилган фикрлар, айрим мақолаларни мустасно қилганда, Э. Исмоилованинг асари Урта Осиё китобат санъатининг мазкур босқичини ўрганиш бўйича дастлабки йирик тадқиқотдир. Монография тўрт бобдан иборат. Биринчи боб «XVIII—XIX асрларда Урта Осиёда тарихий-маданий шароит ва бадиий кўлёма» деб номланади. Муаллиф кейинги асрларда Урта Осиёда юз берган тарихий ўзгаришларнинг маданий ҳаётга, ҳусусан

китобат ишига таъсирини, нафис китобат санъатида содир бўлган янги тасвирий усулларни ишонарли далиллар билан баён қилади. Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши оқибатида техникага эга янги матбаа вужудга келди. Туркия, Ҳиндистон, Миср ва бошқа мамлакатларда босилган китобларнинг кенг миқёсда тарқатилиши, Урта Осиё халқлари адабиётида демократик оқимнинг ривожланиши ва бошқа қатор тарихий-ижтимоий омиллар китобат ишига ҳам таъсир кўрсатди. Китоб санъатида соддаликка, оммабопликка интилиш кучайди. Шарқнинг буюк шоирлари — Низомий, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил каби ижодкорларнинг девонлари, халқ китоблари ва қиссалари, баёзлар ва мажмуаларни кўплаб нусхаларда кўчириш авж олди. Муқовалар ҳам сидирга ва содда услубда ишлана бошланди. Асарларга чизилган расмларда фольклор образлари мойиллики сезиш мумкин.

Тадқиқотчи мазкур фикр-мулоҳазаларга келиш учун жуда катта территорияда кўплаб котиблар тарафидан кўчирилган қўлёзмаларни кўриб чиққан. У Тошкент, Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Хива, Хўжанд, Уратепа, Қарши, Шахрисабз ва бошқа шаҳарлар китобат қилинган қўлёзмалар билан бир қаторда Тожикистоннинг Ҳисор, Қоратегин, Дарвоз каби тоғли районларида кўчирилган қўлёзмаларни ҳам ўрганган. Рисоланинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унда Урта Осиёнинг йирик шаҳарлари билан бир қаторда узоқ районларида ҳам халқ орасида етишган хаттотлар бадий китобат ишига маълум улш қўшганлиги ҳақидаги чизиклари маълумотлар учрайди.

Иккинчи боб «Бадий қўлёзманинг таркиби» деб номланади. Унда қўлёзма китоблар учун энг яхши, сифатли муқовалар Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкент шаҳарларида тайёрлангани, бу ерларда машҳур саҳофлар ўз устахоналарига эга бўлиб, улар тайёрлаган муқовалар ҳатто бошқа шаҳарларга ҳам олиб кетилгани ҳақида фикр юритилади. Машҳур муқовасозларнинг номлари кўплаб қўлёзмаларнинг тамгаларига битилган ёзувларда сақланиб қолган. Тадқиқотда муқова технологияси, материалли, безаклари, йирик китобат мактабларидаги ўзига хос муқова услуби кенг ёритилган. Саҳофлар муқова учун баъзан теридан, кўп ҳолларда картон (мағиз)дан фойдаланганлар. Аҳён-аҳёнда ёғочдан ишланган муқова ҳам учраб туради. Муқованинг устига босма нақш ва тамга тушириш асосий безак ҳисобланган. XIX аср китобат санъатида муқова асосан яшил, қирмизи ва қора рангда тайёрланган. Муқова соҳасида Қўқон саҳофларининг иши жуда машҳур бўлганлигини муаллиф алоҳида қайд этади.

Рисола автори текстини жойлаштириш ва зийнатлаш юзасидан ҳам батафсил маълумот беради. Китобларда асарнинг (баъзан бобларнинг) бошланишида зарварақ, қўш-зарварақ, увнон, лавҳалар ишлаг қадимдан одат тусига кирган. Асарнинг боблари ва сарлавҳалари, шеърий асарнинг бир неча устунларда жойланиши, текстинг жадвалларга олиниши, девонларда ҳар бир шеър (ғазал, рубоий, қитъа)нинг бир-биридан ажратилиши ва шунинг кабилар ҳам китоб безаш санъатининг ўзига хос кўринишларини ташкил қилади. Қўлёзманинг

тексти билан узвий боғлиқ бўлган бундай безаш ишларини машҳур хаттотлар, мусаввирлар ўзларининг ижодий услублари ва маҳоратларидан келиб чиқиб бажарганлар. Бундай ҳолларда улар гоҳ геометрик нақшлардан, ҳар турли гуллардан, ҳайвонот ва наботот тасвирларидан фойдаланганлар. Қўлёзма китоблар сўнгида хаттот бу асарни қачон, қаерда, кимнинг топириғи ёки илтимоси билан кўчирганлигини таърих (колофон) сифатида ёзиб қўяди (бу хил маълумот бериш ҳамма қўлёзмаларга хос эмас). Баъзан ушбу китоб эгасининг муҳри ҳам босилади.

Муаллиф Урта Осиё қўлёзма китобларининг безатилиш хусусиятларини энг йирик мактаблар бўйича таҳлил қилади. У XVIII—XIX аср Урта Осиё қўлёзмаларини Бухоро, Хива, Фарғона, Қўқон, шунингдек, Бухоро хонлигининг тоғли районлари (Ҳисор, Қоратегин, Дарвоз) ва Марв гуруҳларига ажратади. Ҳар бир мактабнинг китобат санъатидаги бадий хусусиятлари ҳақида бир неча ноёб қўлёзмаларни кузатиш асосида маълум хулосалар чиқарилади.

Бухоро қўлёзмалари XV—XVI асрлардаги китобат санъати анъаналарини кўпроқ давом эттириб келаётганлиги билан ажралиб туради. Сўнги асрларда Бухорода ўтган машҳур хаттотлар настаълиқни аниқ ва раво ёзганликлари диққатни жалб этади. Хива қўлёзмалари XIX асрда деярли бир хил босма нақш билан безатилган қора муқоваси, йўғон настаълиқ хати, Россиядан келтирилган қоғозларга кўчирилиши билан дарҳол кўзга ташланади. Фарғона, Қўқон ва Тошкент қўлёзма китобларини текстининг мумкин қадар эркин жойлаштирилиши, маҳаллий Қўқон қоғозидан истифода этилиши, настаълиқ хатининг нах ва шикаста элементлари билан кўчирилиши, муқованинг кўпроқ яшил ва қирмизи рангларда бўлиши ажратиб туради. Бухоро хонлигининг тоғли районларида кўчирилган қўлёзмаларнинг ташқи (муқова) ва ички безакларида архаик мотивлар, маҳаллий аҳолининг оғзаки ижодидаги турли образлар акс этганлигини сезиш мумкин. Бу боб Урта Осиё қўлёзма китобларидаги айрим безакли мотивларнинг мазмуни ва моҳияти ҳақида баҳс юритиш билан тугалланади. Санъатшунос Э. Исмоилова бу ерда қўлёзмалардаги ранглар, увнон ва лавҳалар, ўсимлик ва ҳайвонот тасвирларининг рамзий тарзда турли маъноларни англатиши юзасидан фикрлар баён қилади. Тадқиқотчи жуда тўғри қайд этганидек, китобат санъатидаги ҳар бир расм, нақш ва безакларда халқнинг дунёқараши, табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларига муносабати, келажакка бўлган орзу-интилишлари ўз аксини топади. Чунончи, аксарият қўлёзмаларнинг бошидаги зарварақ, саҳифаларнинг ҳошиялари, ҳатто жадвал чизиклари оралиғи анвойи гуллар билан безатилади. Бу кўриниш инсоннинг табиатга бўлган муҳаббати ифодасидир, албатта.

Монографиянинг махсус учинчи боби XVIII—XIX асрларда Урта Осиёда кўчирилган бадий асарларга ишланган миниатюраларга бағишланган. Бу даврда ўтган асрлардаги миниатюралар анъанаси маълум даражада давом этган бўлса-да, мазмун, композиция, услуб жиҳатдан ўзгаришлар юз берган. XVIII—XIX аср миниатюралари

да мазмуний ранг-баранглик камайган, композицияда мутаносбликлар етишмайди, бўёқлар ёрқин эмас. Бироқ бундай камчиликлардан қатъи назар, Шарқ классик миниатюра санъатининг илғор анъаналари тўхтаб, тамоман узилиб қолмай, Бухоро, Қўқон ва бошқа шаҳарларда узлуксиз давом этиши, бу ерларда истеъдодли мусаввирларнинг етишиб чиқиши ўзбек тасвирий санъат тарихи учун гоёат аҳамиятлидир.

Монографияда таҳлил учун Абдурахмон Жомий ва Нозим Ҳиравийларнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonларининг миниатюралари учта нусхаси (ҳаммаси 39 миниатюра), Фузулий ва Носир Хожининг «Лайли ва Мажнун» дostonларининг миниатюралари учта нусхаси (ҳаммаси 39 миниатюра), Алишер Навоий дostonларининг миниатюралари бир нусхаси (ҳаммаси 48 миниатюра) танлаб олинган. Кўрсатиб ўтилган қўлёзмалар ичида Навоий дostonларига ишланган миниатюралар алоҳида ажралиб туради. Бу қўлёзма таркибда беш дoston мавжуд, унда «Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр» ўрнига «Лисон у-тайр» жойлаштирилган. Нусха 1824 йилда Қўқонда кўчирилган. Ундаги 48 миниатюрани мусаввир Муҳаммад Амин Косоний чизган (китобат санъатининг бу ноёб намунаси Ўзбекистон ССР ФА Қўлёзмалар институти фондида 23 рақами билан сақланади).

XVIII—XIX асрларда бадий асарларга миниатюралар ишлаш билан бир қаторда жуғрофий, саёхатнома, ҳайвонот ва наботот ҳақидаги илмий асарларни ҳам расмлар билан безатиш ишлари давом этди. Бундай расмли илмий асарларга намуна сифатида монографияда Совет Иттифоқининг кўпгина фондларидаги қўлёзмалар мисол қилиб олинган.

Э. Исмоилова ўз тадқиқотининг тўртинчи бобида сўнгги асрлар Урта Осиё қўлёзмаларини безашдаги тасвирий усул ва воситалар хусусида сўз юритади.

Баъзи жузъий камчиликлардан қатъи назар, Э. Исмоилованинг «XVIII—XIX асрлар Урта Осиё қўлёзмаларини безаш санъати» номли тадқиқоти санъатшунослик ва китобшунослик фанига қўшилган муносиб ҳиссадир. Мазкур рисола XVIII—XIX асрлар Урта Осиё бадий қўлёзмаларини янги манбалар билан бойитиб, хаттотлар, мусаввирлар, музаҳҳиблар, саҳҳофлар ва умуман нафис китобат яратишда қатнашувчи барча ижодкор ва ҳунармандлар фаолиятини бундан кейин чуқур ва кенг қўламда ўрганишга катта йўл очади.

Муҳаммаджон ҲАКИМОВ,
филология фанлари кандидати

Эзгуликнинг кечи йўқ

«Боғчаларнинг катта группалари учун хрестоматия». Тузувчилар: А. Пўлатов, С. Пўлатова. «Ўқитувчи» нашриёти — 1982.

Еш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашда совет болалар адабиётининг ролини янада кучайтириш мақсадида КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Совет болалар адабиётини янада

ривожлантириш тадбирлари тўғрисида» 1969 йилда қабул қилган қароридан иттифоқдош республикаларнинг матбуот комитетларига болалар адабиётининг гоёвий, бадий мазмунини ошириш, тематикасини кенгайтириш ҳамда болалар учун чиқариладиган китоблар тиражини кўпайтириш юзасидан зарур чораларни кўриш топширилган эди.

Ана шу қарорга жавобан «Еш гвардия», «Ўқитувчи» ва «Фан» нашриётлари қатор ибратли ишларни амалга оширди. «Ўзбек совет болалар адабиёти тарихи очерки», «Ўзбек болалар адабиёти» дарслиги, махсус ўрта ўқув юртлири учун мўлжалланган «Болалар адабиёти» хрестоматияси, «Ўзбек совет болалар шеърини антологияси» ҳамда мактаб ўқувчилари учун «Йилнома» календарининг нашр этилиши бунинг ёрқин мисолидир.

Яқинда «Ўқитувчи» нашриёти илк бора «Боғчаларнинг катта группалари учун хрестоматия»ни босиб чиқарди. Бу, албатта, тарбиячилар ва кичкинтойларга муносиб совгадир. Қўлланма болалар боғчаси тарбия программаси асосида тузилган. Унга ёзилган иловда китобга киритилган бадий асарлар болалар боғчалари тарбиячиларидан ташқари, мактабгача тарбия педагогика билим юртлири, педагогика институтлари, мактабгача тарбия факультети ўқитувчи ва талабалари, шу соҳанинг методистлари учун материал бўлиб хизмат қилиши таъкидланган.

Хрестоматияга қардош халқлар адабиёти ёзувчилари ижодидан, ўзбек совет болалар адабиётининг турли бўғинга мансуб вакиллари асарларидан намуналар киритилган. Бироқ мазкур қўлланма бу соҳада дастлабки қадам бўлганлиги учун баъзи қусурлардан холи эмас. Хусусан болаларнинг руҳи ва дидига мос шеърларни саралашда бир оз шошма-шошарликка йўл қўйилган. Айниқса, ўқишли, ибратли шеърини эртақлардан ким завқланмайди дейсиз. Лекин ҳозирги космос асри болаларини баҳоли қудрат ёзилган чўпчаклар билан овутиш мумкин эмаслиги барчамизга беш қўлдек маълум. Шундай экан, тўпламга киритилган Ҳ. Аминовнинг «Қуён ва Арслон ҳақида» қуйидаги мисралар билан бошланган эртагини ўқимай иложимиз йўқ:

Эшитинг, укажонлар,
Қизик, гапни сўзлайман.
Ўзи тингланг эртагимни,
Бахтингизни кўйлайман.

Муаллиф ваъдасига ушиб, янги чўпчак шекилли, деган мулоҳаза билан тишнитига қўйиб уни тинглайсиз. Оқибатда эртақда одамни лол қолдирадиган бирор қизиқ гап йўқлигини англагач, беҳуда кетган вақтингизга ачинасиз. Мавзу ўта жўн. Яъни Арслон ўрмонда шанбалик ўтказиш учун барча ҳайвонларни ишга чорлайди. Шоир эса асосий воқеа бўёқда қолиб, жамики парранда-даррандаларга узундан-узоқ таъриф беради. Эртақ сўнгида Арслон қуённи жазолайди. Қиссадан ҳисса шуки, асарда сояларварнинг-холога вой, дейилмоқчи холос.

Шунингдек А. Пўлатнинг «Турна ва айёр Тулки» тўғрисидаги эртаги ҳали анча ёўр, таъхир талаб бўлишига қарамай, китобга

киритилган. Қуйидаги парчаларга эътибор берайлик:

**«Кўп йиғлама, овга борил,
Уйга бугун мен қоровул.
Икки болангга қарайман,
Жуда аввайлаб асрайман».**

Еки:

**«Аммо айёр Тулки шунда
Виждон олдида шарманда».**

Еки:

**«Айёр Тулки хаёл билан,
Тузар эди режа — план».**

Еки:

**«Баландларда чархифалак,
Кўринади гўё данак...»**

Бизнингча, оддий-сўзлар тизмасидан иборат бу сатрларни синчков китобхонга шарҳлаб беришнинг ҳожати йўқ. Уқувчи Турнанинг ўта соддалиги, Тулкининг ҳаддан ташқари айёрлигини кўриб, бу асар «Турна билан Бўри» ҳақидаги машҳур эртатка таклидан тўқилганлигини дарҳол англайди.

Ўзбек болалар поэзиясида эртаткалар мезонини ўлчайдиган Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ», Қудрат Ҳикматнинг «Илоншоҳ» асарлари бўлатуриб, юқоридагидай бадиий жиҳатдан бўш, ғариб чўпчакларнинг хрестоматиясига кириб қолганлигини нима билан изоҳлаш мумкин?

Қўлланмада В. Муродовнинг бир даста машқлари борки, уларни кўздан кечирсак, бу тизмалар бошловчи ҳаваскор қаламига мансуб эканлиги аён бўлади.

**«Маърамагин, кўзичок,
Мана сенга ўйинчок.
Ҳозир онанг келади,
Сенга сутин беради.
Онажони оч келур
Елинлари пуч келур».**

(«Кўзичок» шеърдан.)

Еки:

**«Ну погоди!» бўлганда,
Уйнаб-кувнаб кетамиз.
Қўёнжоннинг қолига,
Ачинамиз, куламиз».**

(«Хап, сеними» шеърдан.)

Бундан беш-олти йил аввал «Қайиқчадаги айиқчалар» сўнг «Кунгабоқарлар» тўғрисида ялакат мағиздек бир-бирига ўхшаш шеърлар ёзиш одат тусига кирган эди, эндиликда эса, ҳатто ҳайвонларни ҳам кўғирчоқ билан овутирмоқчи бўлаётганимиз ўта кулгили ҳодир. Хусусан, устоз шоирлар ҳамда Султон Жаббор, Ҳабиб Раҳмат, Рауф Толиб, Қамбар Утаев, Анвар Обиджон сингари иқтидорли ижодкорларнинг шеърлари билан ёнма-ён С. Хожибоев, О. Азимов сингари ҳали китобхонларга мутлақо нотаниш бошловчи авторларнинг гализ машқларини хрестоматияга муҳар-

рирлик қилган ўртоқлар наҳотки кўришмаган?

Қўлланманинг сўнгги саҳифаларидан шоир Йўлдош Сулаймон тўплаган «Ўзбек халқ болалар кўшиқлари»дан атиги учта намуна, ёзувчи Собит Ғофуровнинг ўн иккита топшимоғи ўрин олган холос. Бизнингча, ушбу китобни тузган А. Пўлатов ва С. Пўлатова ўртоқлар А. С. Пушкин номидаги Тил ва Адабиёт институтининг болалар адабиёти бўлими билан ҳамжиҳат иш тутиб, баёзга ўзбек халқ болалар кўшиқларининг энг яхши намуналаридан кўпроқ киритиш, қолаверса, шахрихонлик ижодкор Йўлдош Султонов томонидан тўпланиб, «Гулистон» журналида чоп этилган манбалардан ижодий фойдаланиш керак эди.

Маълумки, кичкинтойларнинг нутқини ўстиришда тез айтишлар энг муҳим омиллардан биридир. Болаларнинг равои ва бурро сўзлашуви учун ёрдам берадиган бундай тез айтишлар «Ғунча» журналида, «Ленин учқуни» газетасининг октябрятларга аталган «Юлдузча» бўлимида мунтазам ёритиб келиняпти. Ваҳоланки, қўлланмада бу соҳа ҳам эътибордан чегда қолган.

Халқимизда хатони тузатиш ҳеч қачон кеч эмас, деган нақл бор. Китобни тузган ўртоқлар уни қайта нашр этиш жараёнида йўл қўйилган барча нуқсонларга барҳам бериб, қўлланманинг мукамал нусхасини яратишади, деган ниятдами.

Баҳсинимизга сабабчи бўлган хрестоматия баҳонасида болалар адабиётига билвосита алоқадор айрим мулоҳазали фикрларни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун китоб нашр этиш тажрибасини Болтиқ бўйи республикаларидан ўргансак, ёмон бўлмас эди. Масалан, Молдавиянинг машҳур болалар шоири Григоре Виеру боғча ёшидаги кичкинтойларга мослаб «Албинуца» («Асаларича») деб номланган шеърли дарслик яратди. Китобда ҳар бир ҳарфага икки саҳифа ажратилган, ундаги у ёки бу ҳарфга алоқадор шеърлар ва кўшиқлар нотаси билан берилиб, рангли суратлар билан безатилган. Бу дарслик шоир Валентин Берестов томонидан рус тилига таржима қилинди.

Айни вақтда Григоре Виеру ёзувчи Спридон Вангели билан ҳамкорликда мактаб ёшидаги болалар учун «Алифбе» ёзишмоқда. Хассос шоир Имант Зиедонис етакчилик қилаётган Латвия ССР Ёзувчилар союзи қошидаги болалар адабиёти секцияси ва республика маориф министрлиги биргаликда шаҳар ва қишлоқ мактабларидаги бошланғич синфларда алифбени ўқитиш ишлари билан яқиндан танишгач, янги дарслик яратиш вақти етганлиги аниқланди. Бу шарафли иш Имант Зиедонисга топширилди.

Қардош Қирғизистонда эса жаҳон ва қардош халқларнинг машҳур шоирлари асарларининг мукамал таржимасини яратиш мақсадида ҳар йили ўзига хос очик конкурслар ўтказиб келинмоқда. Очик конкурс учун танлаб олинган шеърнинг асл нусхаси вақтли матбуотда эълон қилинади. Бу ижодий мусобақага республиканинг атоқли ижодкорларидан тортиб бошловчи шоирларгача — ҳамма қатнашади, таржималар бир вақтнинг ўзиде «Олатог» журналида асл нусха билан ёнма-ён ёритилиб,

олий ҳакам журналхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горькийнинг таъбири билан айтганда, болалар адабиёти «муस्ताқил мамлакат экан», уни пухта, мукаммал ҳамда умри боқий асарлар билан бойитишда мавжуд имкониятлардан тўла фойдаланиш билан бирга, қардош халқлар адабиётининг ана шундай илғор тажрибаларидан ўргансак, аини муддао бўларди.

Турсунбой АДАШБОВЕВ,
Уш шаҳри

Ўзига хос дунё

Сафар Барноев. «Оқ лайлақлар».
Қисса ва ҳикоялар. «Еш гвардия»,
Тошкент — 1982.

Кейинги вақтда ўзбек болалар прозасида маънавий-ахлоқий масалаларни ёритишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ёзувчилар қаҳрамонлар характерини тўлароқ очишга, уларни давр, ҳозирги адабий жараён талаблари даражасида кўрсатишга интилоқдалар. Бу хусусият Сафар Барноевнинг «Оқ лайлақлар» китобига ҳам хосдир.

Китобда мактаб ҳаётига бағишланган «Оқ лайлақлар» қиссаси салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг бош қаҳрамони пенсия ёшига етган бўлса ҳам, мактаб билан қаттиқ боғланиб қолган, кадрдон ўқувчиларидан кўнгли уза олмай юрган кекса ўқитувчи Аббос акадир. Асар тугуни оддийгина воқеа асосига қурилган: нима ҳам бўлади-ю, 8-синф ўқувчиларидан бири доскага Аббос аканинг расмини чизиб, «пенсияга» деб ёзиб қўяди. Ўқитувчи учун ўқувчилар олдида калака бўлишдан оғир нарса йўқ. Шунинг учун бу воқеа кекса ўқитувчига ҳам, синфдаги бошқа болаларга ҳам қаттиқ таъсир қилади. Ўқувчилар айбдорни топиш ва жазолашга қарор қиладилар. Ботир ва Раҳмоннинг ҳамма айбни Юсуфга тўнкаши, унинг эса қайсарлик билан ўзини «ғуноҳкор» қилиб кўрсатиши ҳеч ўзини қаноатлантирмайди. Чунки Юсуф характерида бировни, айниқса ўқитувчисини майна қилиш одати йўқлигини ўртоқлари яхши билишади. Лекин Юсуф расм чизишга уста. Қолаверса, ўқитувчи уни доска олдида бўр ушлаб турган ҳолатда кўради. Қисса сюжетининг ривожига муҳим туртки берувчи бу жумбоқ кичик китобхонни ҳам қизиқтириб қўяди. Энди ёзувчи синфдаги вазият, Зафар, Ботир, Юсуф, Раҳмон ва бошқа болаларнинг оилавий аҳволи, уларнинг ўзаро муносабатини кўрсатувчи воқеалар тасвирига ўтади. Шу баҳонада қаҳрамонларнинг маънавий дунёсига назар ташлайди.

Ҳамма гап шундаки, Аббос акани калака қилишга ҳеч қандай асос йўқ. «Доим ўнг елкасини қийшайтириб, йўл чеккасидан, «бежавотирроқ жой»дан юрадиган, олтимшдан ошган бу қотма одам» жуда катта ҳаётий ва педагогик тажрибага эга. У ўзининг бор билими ва меҳрини ёшлар қалбига сингдиришга ҳаракат қилувчи кўнгли пок, олижаноб инсон.

Ешлигида мурт қўйиб, шаҳар кўчаларида

ғоз юрган Аббос ака, икки ўғли урушда ҳалок бўлгач ва сўнроқ хотини вафот қилгач, қадди букилади. Эндиликда унинг ягона қувончи, овунчоғи — мактаб ва болалар.

Аббос ака болаларга билим бериш билангина чекланиб қолмасдан, келажакда уларнинг қандай кишилар бўлиб етишишлари тўғрисида ҳам жиддий қайғуради. Шу жиҳатдан ҳозирги мактаб тарбиясидаги асосий иллатлардан бири ҳақидаги қуйдаги гаплари диққатга сазовордир. «Давлатимиз, болалар ҳунари бўлсин, дейди. Биз нима қиламиз? Уртача ўқийдиганларни рўйхатга тизиб, ҳунар-техника билим юртига жўнатаверамиз. Гўё шунинг билан асл болаларни мактабда олиб қолган бўламиз. Нима, кетганлар ноаслими? Уша биз олиб қолган, яхши ўқийдиган болаларнинг кўплари мактабни тугатгач, илмини иботламаяпти. Чунки бўш. Аттестатида бошқа баҳо».

Лекин Аббос аканинг жонқуярлиги, тўғри сўзлиги, ҳамisha ҳақиқат юзасидан иш тутиши ҳаммага ҳам ёқавермайди. Айниқса, Ботирнинг ота-онасига ўхшаш нопок шахсларга. Уни кўрса, Ботирнинг отаси — Мўйлов амакининг «уч кунгача уйқуси қоцади». Мўйлов амаки ўғлини ҳам ўқитувчисига нисбатан аламзадалик руҳида тарбиялашга интилади. «Қўй, ўғлим, ундан эҳтиёт бўл,— деб маслаҳат беради у.— Тириклигим у ёқда турсин, гўрим ҳам унга яқин бўлмасин». Бунинг сабаби Мўйлов амаки халқ нонини туя қилиб қўлга тушганида, қўшни гузарлик Аббос аканинг адолатни ҳимоя қилиб чиққани эди. Шу туфайли Ботирнинг онаси ҳам кекса ўқитувчи ҳақида гап кетса, ер муштлаб қарғайди: «Бизага ўтказган кўкармайди. Мана, кўкармай юрибди-ку... Бу кунингдан баттар бўл-е!»

Муаллиф Аббос аканинг расмини чизиб, калака қилган ўқувчининг ким эканлиги ҳақидаги сирни очишга шошилмайди. Китобхонни асар қаҳрамонлари характерининг янги қирралари билан таништира боради. Улардан бири — Зафар ўқишда илғорлиги, тиришқоқлиги, ақл-фаросатининг ўткирлиги ва очиқкўнглилиги билан ажралиб туради. У кекса ўқитувчини синф қарбари ёки бобосининг ўртоғи бўлганлиги рўҳига эмас, балки меҳр-муҳаббат билан тарбия бергани туфайли ҳам ҳурмат қилади. Ботир эса тамом унинг тескарис. Унинг характерида кўпроқ нопок ҳаёт кечирувчи ота-онасининг таъсири устунлик қилади.

Мешчанлик ботқоғига ботган юлғич ота ўғлига ҳам шу руҳда тарбия беради. «Ўғлим, сира-сира тажанг бўлмаг. Кам гапирингу ишни, ишдан келадиган фойдани ўйланг. Бу дунёда «сизники маъқул»дан зўр гап йўқ. Хўп деб кетаверинг-у, ими-жимиди ишингизни битгаверинг. Олишдингиз — ўзингизга ғайир ортирасиз». Ботир ҳаётга худди шу кўз билан қарайди. У Зафар ёзиб келган эртақдаги ўғрилари амир хазинасига тушиб, олтин олмай, китоб ўқиб ухлаб қолишига ҳам, Аббос ака айтган эртақдаги чолнинг кимсасиз чўлда йўл ёқасига мевали дарахт экишига ҳам ишонмайди. Ботир ҳар бир нарсага фойда келиш-келмаслигига қараб тош қўяди. Ўқишни тугатиб институтга киришни, катта лавозимларни эгаллаб, машинада юришни орзу қилади.

Ботирнинг отаси унга ўзи қоровуллик қилаётган универмаг директори — «илдизи сувга етган, таги мустаҳкам, кўрганнинг боласи» — Устажонни доим намуна қилиб кўрсатади. Бугина эмас, мактаб директори сингари ўқувчилар назарида ўта табаррук кишининг Устажонни йўқлаб магазинга тез-тез бориб туриши, у билан жилмайиб кўришиши каби ҳолатлар мурғак қалбда мешчанлик иллатининг чуқурроқ илдиришига олиб келади. Лекин бу узоққа бормайди. Устажон қўлга тушгандан кейин ота-онасининг талвасаси Ботирнинг ёмон ҳаёлларига хотима беради — унинг кўзини очади.

Қиссадаги Юсуф, Раҳмон образлари ҳам ўзига характерга эга қаҳрамонлар сифатида таассурот қолдиради. Юсуф қизиққон, Ужар бола бўлиб, оилавий нотинчлик туфайли ҳамшиша хомуш юради. У ичкиликка мўқкасидан кетган отасининг қилмишларидан кўп қийналади. Саккизинчиси тугатиб, қандай бўлмасин, бирор ГПТУга кириб ўқишни ўйлайди. Раҳмон эса оғир табиатлиги билан ажралиб туради. У кишининг кўзига қараб туриб ҳам алдашдан қайтмайди. Ёзувчи Аббос аканинг кўнглини қолдирадиган воқеанинг содир бўлишига Раҳмоннинг алдамчилиги, Ботирнинг ҳаётга бошқача кўз билан қараши ва Юсуфнинг ўжарлигини асосий сабаб қилиб кўрсатади. Бу нарса, рамзий маънода, яхшилик билан ёмонликнинг тўқнашувини ҳам англатади. Устажон ва Мўйлов амакиларнинг мағлуб бўлиши, ўз қилмишидан эсанкираб қолган Ботирнинг армия сафидан қайтаётган тоғаси билан қишлоққа қочиб кетиши, кўнгилсиз воқеа туфайли азият чеккан Аббос аканинг яна мактабга дадил отланиши, аслида, ҳаёт ҳақиқатининг тантанасини билдиради.

Шундай қилиб, ёзувчи Аббос ака мисолида маънавий софлик, адолат учун курашиш, эл-юрт ишига фидойилик каби юксак инсоний фазилатларни улуғлайди. Умуман, муаллиф кекса ўқитувчи характерини чизиш билан ўзбек болалар насрида катталарнинг тўлақонли ижобий образларини яратиш борасидаги кемтикни тўлдиришга бир қадар эришган. Ёзувчининг ҳаёт мате-

риалини чуқур ўрганганлиги қаҳрамонлар характерини индивидуаллаштиришда, асар тилини бойитишда айниқса қўл келган. Қаҳрамонлар нутқида бухоро шеvasидан унумли фойдалангани қиссанинг муҳим ютуқларидан бири ҳисобланади.

Қаҳрамонлар характерининг ёрқин чизилиши жиҳатидан китобдаги «Дилдора», «Жазо», «Данак», «Ойнур» ҳикояларини алоҳида тилга олиш лозим. Бу ҳикояларга хос етакчи хусусият — сюжет ипининг таранглиги, конфликтнинг кескинлиги ва қаҳрамонлар ҳаётининг психологик кечинмаларга бойлигидир.

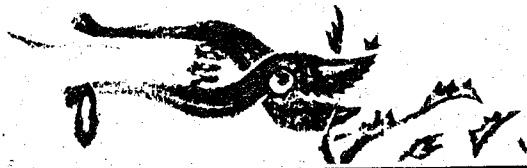
Тўпламдаги «Саракбиби» ва «Данак» ҳикоялари Сафар Варноевнинг болалар учун намуна бўла оладиган катталар образини яратиш йўлида изланаётганини кўрсатади. Адибнинг қаҳрамонлар ҳаётидаги муҳим ҳолатларни халқ урф-одатлари билан боғлаб тасвирлаши «Саракбиби» даги Моҳтоб биби, «Данак» даги Салим бобо образларининг ҳаётчилигини таъминлаган. Ёзувчи бундай қаҳрамонлар орқали кичик китобхонларга инсоний муносабатлар ҳақида маълум тушунча беради. Ёшларни ҳаётга жиддий кўз билан қарашга даъват этади, касб-хунар ўрганишга майл уйғотади.

Лекин ҳар қандай изланишларнинг ҳам муваффақиятли яқунланавермаслиги табиий. Винобарин, «Барака топгурлар» даги Собир ота, «Волтаамин» даги Волтаамин образлари билан боғлиқ воқеалар кишини ишонтирмайди. Ёзувчи бу ҳикояларда қаҳрамонларнинг фазилатларини кўрсатиш ўрнига баён қилиш йўлидан боради. Натижада китобхон кичик қаҳрамонлар билан эмас, балки улар ҳақидаги маълумот билан танишади, холос.

Лекин шуниси қувончлики, ўзига талабчан ёзувчи асардан асарга баёнчилик ва схематизм каби қусурлардан қутулиб бормоқда. У инсон маънавиятини улуғлаш, олижаноблик, одамлилик ғояларини тарғиб қилишга қаратилган «Оқ лайлақлар» китоби билан, бизнингча, янги бир ижодий довондан ошди.

Сафо МАТЧОНОВ

Мамасоли Саримсоқов

КАСБ ТАНЛАШ

Ҳикоя

Опамнинг айтишича, ёшлигимда бўйим паст, каллам хумдай, қорним катта ва пастга осилган экан. Ойим боғи резинкали иштонимни тез-тез кўтариб қўйиб, «Менинг тойчоғим ранс бўлади», дер экан. То мактабга киргунча, ранс бўламан деб, юрарканман. Ҳатто, ранснинг ўғли Дилшод билан тез-тез рансликни талашиб, уришиб ҳам олардик.

Мактабга кирадиган йилмиз Мўминнинг акаси уйланди. Ҳар доимгидек яшинтополоқ ўйнадик, куёвнавкарларга эргашиб келинникига бордик. Куёвни ҳамма ерда катта-кичик ҳурмат қилар, унга ҳавас билан тикиларди. Менинг ҳам куёвга ҳавасим келиб кетди.

Биринчи синфга борганимизда ўқитувчимиз ҳаммамиздан келажакда ким бўлишимизни сўраб чиқди. Содиқ учувчи, Аҳмад қурувчи, Комил қанд соғувчи, Нортожи бувсиннинг қизи бўлишини айтди. Менга навбат келганда куёвликни танлаганимни айтдим. Ўқитувчимиз мийғида кулди. Кейин ҳамма касбдаги кишиларнинг нима иш билан шуғулланишини айтди, аммо, куёв тўғрисида оғиз очмади. Биринчи синфнинг охирида, синфдошларим олдида кулги бўлиб, акамдан шалалоқ еганимдан кейин «куёв» бўлмай қўйдим.

Бир куни товуқ фермасига экскурсияга бордик... Вой-бў-ў... товуқнинг кўплиги... Қанча тухум есанг ҳам ойинг уришмаса керак, чунки еганинг билан тугамайди. Кўп. Бизни нарироқда ўйнаб тургани жўнатиб, ўқитувчимиз билан товуқбоқар роса тухумхўрлик қилишди. Ўқитувчимиз мактабга қайтганимиздан кейин товуқбоқар касби ҳақида ярим соат ваъз айтди.

— «2», «3»га ўқиганлар ҳам товуқбоқар бўладими?— сўрадим мен.

— Бўлиши мумкин, фақат, бари бир яхши ўқиш керак,— деди муаллим қип-қизил буряни оқ рўмолчаси билан артиб.

Шу кундан бошлаб товуқбоқар бўлиш умидида яхши ўқишга тиришдим, аммо «3»дан бошқа баҳо ололмадим. Математикани қўлга олсам кўзимга футбол тўни кўривади, ўқишга ўтирсам телевизорни қўмсайман.

Учинчи синфда учувчи, тўртинчи синфда этик тикувчи, сигир соғувчи, хуллас, кўплаб касб эгаси бўлиб чиқдим. Саккизинчига борганимизда синф раҳбаримиз, энди улғайиб қолганимизни, мустақил фикрлашимиз кераклигини, ким нимани орзу қилса ўпанга етадиган замонда яшаётганимиз, агар мақсадсиз яшасак ҳаётдан ўз ўрнимизни топа олмаслигимизни айтди.

Қайси касбни танламайлик, албатта, ҳамма фанни яхши ўқиш керак экан. Товуқбоқарга ашула дарсининг нима кераги бор, жўжаларга «Кўйлагим»ни айтиб берадими, ошпаз ишчо ёзмаса палови пишмайдими?.. Мен кўзни чирт юмиб қурувчиликни танладим. Отам: ўзбекка нима керак, қўша-қўша уй керак... дейди. Қурувчи бўлсам роса уйлари қаторлаштириб ташлайман, отам хурсанд бўлади. Мана, тоғам қурувчи. Машинаси бор, уйини кўрсанг оғзинг очилади.

Унингичи битирганимдан сўнг қурувчиликдан ҳам айнидим. Тоғамнинг айтишича, қурувчи бўлиш яхши-ю, кейинчалик қўл билан бирга мия ҳам дағаллашиб, институтга кириш қийинлашаркан, «Яхшиси, ветврач бўл»,— деб қолди. Ҳужжатларни олиб, тоғамнинг танишиникига бордик. Шаҳардан четга чиққанда у бир идорага кириб кетди, мен кўчада, беш-олтита енгил машина ёнида қолдим. Тоғам ҳаяллаброк чиқди. Маслаҳатлашибди: мен ветврач бўлмайдиган бўлибман. Таниши бу йил имтиҳон комиссияси составидан тушиб қолибди. Лекин тоғамнинг юзи деб мени пединститутга жойлайдиган бўлди. Ўқитувчилик ҳам ёмон касб эмас. Тоза синф, тоза кийимда. Айниқса, пахта терими даврида ўқувчилар терган пахтага ёнбошлаб, салқинда китоб ўқиб ётади. Кўз олдимига, қишлоғимиз болаларининг атрофини ўраб олишиб, чуғурлашиб «Салом, домла!» дейишаётганлари келди. Дил-дилимдан яйраб кетдим. Имтиҳонлар ҳам бошланди. Аммо тоғамнинг танишининг танишидан дарак бўлмади. Таваккал, деб имтиҳонга ўзим кириб кетавердим. Жуда қизиқ бўларкан-э! Ҳеч ерда эшитмаган, билмаган нарсаларнинг сўрашаркан... Мана, ўқишга киришда одамлар нимага таниш қидиришар экан!..

Савдо техникумига бордим. Танишимиз йўқ. Тоғамнинг айтишича, ҳеч қандай таниш бўлмагандан кейин йиқитиши тайин гапмиш. Бунга имтиҳондан йиқилиб чиққанымдан сўнг ишондим. Агар унга кириб олганимда-ю, зўр бўларкан-а... Ветврачи ҳам, қурувчиси ҳам, домласи ҳам менга ялиниб келарди у-бу нарса сўраб. Аммо...

Ҳозирча қишлоқдаман. Кўп нарсага ақлим етадиган бўлиб қолган. Касб танлаганимча йўқ. Кўрган-кечирганларимни дostonми, романми қилиб ёзсаммикин деб турибман. Бу ёқда газета, нашриётдагилар бекорчиликдан пашша қўриб ўтиришмайди-ку, ёзган нарсангни кам-кўстини тўғрилаб босиб чиқараркан. Хамир қориб бергандан кейин нон ёпиш қийин бўптими? Таваккал!..

Рашид Абдулла

Ташвиш

(Ҳазил)

Иигитга уйланиш ҳақ, дейилгандек
Бу ташвиш менинг ҳам бордир бошимда.
Ҳар куни, арилар ғувиллагандек
Биродарлар тўйим сўраб қошимда:

Дейишар, чор-атроф қизга тўла-ку,
Наҳотки, ҳеч бири сенга ёқмаса?
Етар юрганинг, одамлар кулади,
Наҳотки, пичинглр сени чақмаса?

Кўча- кўйда қиз дегани виж-виж, рост,
Бир-биридан гўзал соҳибжамоллар —
Қорасоч, заркокил очилиб қийғос,
Қомати сарвдек қадди камоллар.

Мен эса шулардан танлашим керак,
Шул гўзал қизлардан битта сарасин.
Негай? Ҳайрондирман, жонимдир ҳалак —
Севаман қизларнинг ҳамма-ҳаммасин.

Чортоқ

Конвертларни қайчилаганда

*Дарахтларни мадҳ этсанг,
Қалбим сенга дугордир.*

*Меваларин еб кўрсанг,
Қуртлагани ҳам бордир.*

* *
*

*Қишлоқи бу севги ҳадемай мени
Юлиб кетар шаҳар бағридан.*

*Мен Сизни қишлоқча туйғу,
Қишлоқи садоқат билан севаман.*

* *
*

* *
*

*Сенга бўлган муҳаббатимга,
Совчи бўлиб келди гулбаҳор.*

*Сочимни силайди тун бўйи
Сендан қолган арзанда дардлар.*

* *
*

*Унинг юраги дириллаб, ўпкаси шариллаб
одамларга қаролмай ерга қараб турибди.*

* *
*

*Дардларимни яширганча минг нигоҳлардан
Кўчадаги ҳар бир дайди итларга сўзлаб*

кетялман!

Мағаний ҳаёт

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг республика Ёзувчилар союзи правлениесининг Фарғона, Андижон ва Наманган областларида бўлиб ўтган кўчма секретариатларининг якунларига бағишланган йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов ва Союз секретари Ўқтам Усмонов ўртоқлар Фарғона водийсида бўлиб ўтган кўчма секретариат адибларнинг меҳнаткашлар ҳаёти билан яқиндан танишишда, улар ҳақида ҳар жиҳатдан пишиқ, пухта асарлар яратишда муҳим аҳамият касб этганлиги тўғрисида сўз юритдилар. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Саъдулла Кароматов адабиётнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш, ёзувчилар ва меҳнаткашлар ўртасидаги ҳамкорликни янада изчил давом эттириш борасида республика Ёзувчилар союзининг правлениеси қабул қилган қарорларнинг қандай ижро этилаётганлиги тўғрисида гапирди. Республика Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Борис Пармузин чегарачилар ҳаёти ҳақида асарлар яратиш масалаларига бағишланган Бутуниттифоқ семинарининг якунлари тўғрисида ахборот берди. Секретариат мажлисида адабиёт ва атеизм масалалари ҳам атрофлича муҳокама этилди. Назир Сафаров, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Саид Аҳмад, Иззат Султон, Юрий Ковалев ва бошқа ёзувчилар, адабиётшунослар кўрилган масалалар юзасидан фикр-мулоҳазаларини билдирдилар.

* *
*

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 13 июнь куни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг бўлиб ўтган мажлисини республика Ёзувчилар союзи партия ташкилоти секретарининг ўринбосари Юрий Ковалев очди. Мажлисида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Ўқтам Усмонов КПСС Марказий Комитетининг «РСДРП иккинчи съездининг 80 йиллиги тўғрисида» деб чиқарган қарори ва Ўзбекистон ёзувчиларининг навбатдаги вазифалари мавзусида доклад қилди.

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчилари Назир Сафаров, Мирмуҳсин, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош редактори Одил Ёқубов, «Шарқ юлдузи» журналининг бош редактори Ҳафиз Абдусаматов, «Звезда Востока» журналининг бўлим мудири Анатолий Ершов, СССР Адабиёт фонди Ўзбекистон бўлими правлениесининг раиси Мумтоз Муҳамедов, ёзувчи Нузет Умеров, ёш шоир

Аҳмад Тошхўжаев, Ёзувчилар союзи аппаратининг ходимлари Валентин Толипов, Шавкат Ваҳобов ўртоқлар доклад юзасидан музокараларда қатнашдилар.

Республика Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов партия мажлисида якунловчи нутқ сўзлади. Йиғилиш сўнггида кўрилган масала юзасидан қарор қабул қилинди.

* *
*

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи Татар адабиёти кенгашининг 2 июлда бўлиб ўтган навбатдаги йиғилишида мазкур Кенгаш раиси Черкез-Али республика Ёзувчилар союзи правлениесининг Тошкент, Фарғона, Андижон, Наманган областларида ўтказилган кўчма секретариат йиғилишининг ишлари ҳақида сўзлади. Йиғилишда «Советский писатель» нашриёти режаллаган ҳозирги замон татар ёзувчиларининг ҳикоялар ва шеърлар китобини нашрга тайёрлаш комиссияси состави тасдиқланди. Шомил Алянди, Черкез-Али, Айдер Маметов, Ризо Фозил, Зиё Оқсоқовлар татар адабиёти классик шоири Ошиқ Умар ижодий меросини ўрганиш, ғазалларини тўплаш ва нашрга тайёрлаш бўйича тузилган махсус комиссиянинг аъзолари қилиб сайланди.

* *
*

Москвадаги Союзлар уйининг Колоннали залида 6 июнь куни анъанавий Пушкинхонлик тантаналари бошланди. Совет ёзувчилари, адабиётшунослари, фан ва санъат арбоблари, чет эллик меҳмонлар сўзга чиқишиб, буюк А. С. Пушкин ҳақидаги юрак сўзларини ихзор этдилар.

Кеча охирида даҳо шоир асарларидан концерт берилди.

Пушкинхонлик кунлари республикамизда пойтахтдаги шоир ҳайкали ёнида очилди. Ёзувчилар, шоирлар, олий ўқув юр்தларининг талабалари, техникумлар, ўқув юр்தлари ўқувчилари, кўп минг сонли адабиёт ихлосмандлари Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи, бошқа ижодий союзлар, кўп сонли ташкилотлар номидан А. С. Пушкин ҳайкали пойига гуллар қўйдилар.

Пушкинхонлик кунларини ўтказиш республика комитети раисининг ўринбосари, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати шоир Эркин Воҳидов, ТошДУ профессори, Ҳамза номидаги ЎзССР Давлат мукофоти лауреати Л. П. Қаюмовлар сўзга чиқдилар, республика Ленин комсомоли мукофоти лауреатлари, шоирлар Ҳалима Худойбердиева, Омон Матжон, Раим Фарҳодийлар Пушкин асарларидан, ўзлари

нинг унга бағишлаб ёзган шеърларидан ўқидилар.

«Баҳор» концерт залида 10 июнь кунин Пушкинхонлиққа бағишланган якуновчи йиғилиш бўлди. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Борис Пармузин раислик қилган бу йиғилишда шоир ва ёзувчилардан Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Шукрулло, Ойдин Ҳожиева, Миразиз Аъзам, Ҳалима Худойбердиева, Александр Файнберг, Абдулла Шер, Шаҳодат Исахонова, Қўлибека Раҳимбоевалар Пушкин шеърларининг бугунги кун учун аҳамияти ҳақида гапирдилар, шоир ижодидан янги таржималар ўқидилар.

* *
*

Совет Иттифоқи билан Югославия ўртасида маданий ҳамкорлик юзасидан шу йил баҳорда Москвада имзоланган шартномада кўзда тутилганидек Македония Социалистик Республикаси маданияти кунларида қатнашмоқ учун Югославия Социалистик-Федератив республикасининг вакиллари Тошкентга ташриф буюрдилар.

Делегация аъзолари 6 июнь кўни эрталаб шаҳарнинг марказий майдонидаги В. И. Ленин ҳайкали пойига гуллар ва Номаълум солдат қабрига гулчамбарлар қўйдилар. В. И. Ленин Марказий музейининг Тошкентдаги филиалини бориб кўрдилар, республика пойтахтининг диққатга сазовор жойларида бўлдилар. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат академик Катта театрида бўлиб ўтган маданият кунларининг очилишига бағишланган тантанали кечани Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси Н. Ж. Худойбердиев кириш нутқи билан очиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети, республиканиннг барча меҳнаткашлари номидан меҳмонларни самимий қутлади. Македония делегациясининг раҳбари, Македония Социалистик Республикаси мажлиси ижроия Вечасининг раиси Драголюб Ставрев Югославия билан Совет Иттифоқи халқларининг қадимий дўст эканликлари ҳақида сўз юритди.

КПСС XXVI съездининг делегати, «Ташсельмаш» заводининг бригадири Ю. И. Степаненко, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Мирмуҳсин, В. И. Ленин номидаги ТошДУ студенти Л. Алиевалар ҳар икки республика ўзаро алоқаларининг мустақамланиши ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини йиғилганлар билан ўртоқлашдилар.

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 7 июнь кунин маданият кунлари қатнашчиларининг республикамиз адиблари билан бўлиб ўтган учрашувида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Уктам Усмонов македониялик меҳмонларни юртимиз адиблари номидан

самимий табриқлаб, республика Ёзувчилар союзининг иш фаолияти, Ўзбекистон адибларининг кейинги йилларда эришган ютуқлари ҳақида гапирди.

Делегация қатнашчиларидан, Македония романисти ва шоири, Македония бадиий адабиёт нашриятининг бош редактори Славко Яневски учрашувга ташриф буюрган македониялик ёзувчиларни йиғилганларга таништиргач, таниқли шоир Матей Матевски Македониянинг бугунги адабиёти, унинг ривожланиш омиллари, адиблари ижодининг асосий мавзулари ҳақида сўзлаб берди.

Ўзбек ёзувчи ва адабиётшуносларидан Жуманиёз Жабборов, Лазиз Қаюмов, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов ва бошқалар Ўзбекистон ва Македония адабий алоқаларини янада мустақамлаш ҳақида фикр билдирдилар.

Учрашув сўнггида Македония ва республикамиз шоирлари иштирокида мушоира бўлди.

* *
*

Республика Ёзувчилар союзининг Навоий область бўлими тузилди. Унга мазкур янги областда яшаб ижод этаётган қаламкашлар уюшди, у навоийлик қалам аҳли фаолиятини бошқаради, муҳим масалаларга эътиборни қаратади. Республика Ёзувчилар союзи Навоий область бўлимига шоира Хосият Бобомуродова масъул котиб этиб тайинланди.

* *
*

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар, Беруний номидаги Шарқшунослик ҳамда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтлари томонидан XIX аср атоқли ўзбек шоираси Увайсийнинг 200 йиллигига бағишлаб қўшма йиғилиш уюштирди. Қатнашчилар Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи ташкил қилган Увайсий ҳаёти ва ижодидан ҳикоя қилувчи кўргазмани томоша қилдилар.

Қўлёзмалар институтининг директори, филология фанлари доктори А. Қаюмов йиғилишни қисқача кириш сўзи билан очгач, Қўлёзмалар институтининг катта илмий ходими, филология фанлари доктори М. Қодирова, тарих фанлари кандидати М. Юнусхўжаева, филология фанлари кандидати И. Ҳаққулов, Қўлёзмалар институтининг илмий ходимлари А. Ужгалова, А. Шокирова, Ҳ. Исломовалар Увайсий ҳаёти ва ижодининг ўзига хосликлари ҳақида сўзлашдилар. Муҳокамада филология фанлари доктори А. Ҳайитметов, филология фанлари кандидатлари С. Зуфаров ва М. Алавия ўртоқлар ўз фикр-мулоҳазалари билан иштирок этдилар.

Бош редактор Ҳафиз АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: Сарвар АЗИМОВ, Нинель ВЛАДИМИРОВА, Жуманиёз ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Тоҳир МАЛИК (масъул секретарь), МИРМУҲСИН, Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳайдарали НИЕЗОВ, Умарали НОРМАТОВ, Абдулла ОРИПОВ, Иброҳим РАҲИМ, Туроб ТУЛА, Худойберди ТУХТАВОЕВ (бош редактор ўринбосари), УИҒУН, Улмас УМАРБЕКОВ, Уктам УСМОНОВ, Раҳмат ФАЙЗИИ, Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳусниддин ШАРИПОВ, Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ, Иброҳим ЮСУПОВ, Нурали ҚОБУЛ, Ҳамид ҒУЛОМ.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

№9

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1983

Рассом О. Арутюнов.

Тех. редактор М. Аҳмедов.

Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 1.07.83й. Босишга рухсат этилди 9.09.83й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-03135. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 176500. Заказ 1319.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи», 1983.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ПУБЛИЦИСТИКА — 332181, ПОЭЗИЯ,
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.